ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÎNE
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

2
ANUL X
1959

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

APARE DE 2 ORI PE AN

Redacția: INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

București, str. I. C. Frimu 11.

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÎNE
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

Tomul X, nr. 2 · 1959

SUMAR

STUDII Pag.

DISCUŢII ŞI NOTE

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

АКАДЕМИЯ РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ

ТРУДЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ

Том X, № 2 1959

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ Стр.

ЗАМЕТКИ И ДИСКУССИИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE
INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE

Tome X, nº 2 1959

SOMMAIRE

ÉTUDES Page

NOTES ET DISCUSSIONS

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE

DISCUŢII PE MARGINEA PALEOLITICULUI DE SFÎRŞIT ŞI ÎNCEPUTURILOR NEOLITICULUI NOSTRU

Nota de faţă este prilejuită de apariţia unor însemnări privitoare la neoliticul preceramic în Balcani [1]. Fiind în curent cu descoperirile din Orientul apropiat [2] precum şi cu descoperirea de la Argissa [3], rîndurile respective ne-au atras atenţia, cu atît mai mult cu cît însemnările acestea se referă la unele din descoperirile noastre.

Autorul dorind să ne pună în curent cu descoperirea primului „neolitic-preceramic" european, făcută de Vladimir Milojcič în Tessalia, a socotit de a sa datorie să arunce cu acest prilej o privire de ansamblu şi asupra unor descoperiri de la noi.

Cum toate descoperirile din ţara noastră la care se referă, ni se datoresc, iar altele decît acestea deocamdată nu mai sînt, ne vom ocupa puţin de noua interpretare pe care autorul încearcă să le-o dea într-un cadru mai larg al gingaşei probleme de îngînare a paleoliticului de sfîrşit cu neoliticul de început.

Descoperirile la care se referă în legătură cu problemele puse de aflarea „neoliticului preceramic" de la Argissa sînt : Băile Herculane — Peştera Hoţilor [4], Giurgiu — Malul Roşu [5], Ceahlău — Dîrţu [6] Cremenea [7], şi Cleanov — Fiera [8]. Le vom lua pe rînd, prezentînd pentru fiecare descoperire noile puncte de vedere cu care vine autorul în raport cu cele susţinute de noi anterior şi rezultatele ultimelor cercetări.

---

[1] D. Berciu, *Neolitic preceramic în Balcani*, în *SCIV*, IX, I, 1958, p. 91—100.

[2] Vladimir Dumitrescu, *„Oraşe" neolitice din mileniul VII î.e.n. în Palestina*, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 362—371.

[3] Vladimir Milojcič, *Die erste präkeramische bäuerliche Siedlung*, *Germania*, 34, p. 208—210, 3—4, 1956.

[4] C. S. Nicolăescu-Plopşor şi colaboratori, *Şantierul arheologic Cerna-Olt*, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 140—146 şi C. S. Nicolăescu-Plopşor şi Eugen Comşa, *Microlitele de la Băile Herculane*, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 17—26.

[5] C. S. Nicolăescu-Plopşor, Eugen Comşa, Gh. Rădulescu, M. Ionescu, *Paleoliticul de la Giurgiu*, în *SCIV*, VII, 3—4, 1956, p. 223—233.

[6] C. S. Nicolăescu-Plopşor, *Le paléolithique dans la République Populaire Roumaine à la lumière des dernières recherches*, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 56.

[7] Al. Păunescu, *Locuirea neolitică de la Dîrţu Ceahlău*, în *SCIV*, IX, 2, 1959, p. 265—272.

[8] *Şantierul Verbicioara*, în *SCIV*, III, 1952, p. 142—147.

a) BĂILE HERCULANE

„Complexul de la Băile Herculane — zice autorul mai sus pomenit — oferă credem, suficiente elemente care să îndreptăţească încadrarea sa cronologică şi culturală în orizontul proto-neolitic preceramic din Balcani“ [1].

Ne întrebăm, de ce complexul descoperit la Băile Herculane trebuie neapărat să meargă mînă în mînă atît cronologic cît şi cultural cu proto-neoliticul preceramic din Balcani? Întîi, ni se spune: „Condiţiile geografice şi climatologice au legat în toate vremurile regiunea Porţile de Fier de Grecia“. Lăsînd la o parte exprimarea necorespunzătoare prin care se confundă noţiunea de climatologie cu factorii fizico-geografici, ştim că o condiţie general geografică nu poate fi invocată în vederea susţinerii unor legături între ţinuturi atît de îndepărtate. Se poate vorbi de factorii fizico-geografici şi de morfologia unei regiuni, care prin pasurile şi vadurile ei înlesnesc asemenea legături. Într-o formă ceva mai potrivită am legat şi noi, cum era şi firesc, Băile Herculane de peninsula Balcanică. După cîteva scurte consideraţii asupra climei, florei şi faunei regiunii Băilor Herculane, subliniam: „Poziţia geografică cheie a peşterii aşezată la răspîntia potecilor ce leagă Oltenia cu Banatul peste plaiurile muntelui, legăturile deschise spre miazănoapte cu Transilvania şi spre miazăzi cu peninsula Balcanică şi Mediterana“ [2]. Pentru ca legătura între Băile Herculane şi Argissa să fie întemeiată, autorul îi găseşte o verigă în Muntenegru cu nivelul IV, fără ceramică, din peştera Crvena Stijena, „nivel care conţine un utilaj litic microlitic, în ansamblul său similar celui de la Argissa şi celui din Peştera Hoţilor“, amintind acolo „numeroase silexuri microlitice geometrice“ [3].

Care este situaţia din nivelul IV din Peştera Crvena Stijena? Sub stratul III al celui mai vechi neolitic din Muntenegru urmează stratul IV împărţit de A. Benac în două: IV a şi IV b. Amîndouă straturile cuprind o industrie microlitică cu numeroase lame, între care cele mai caracteristice sînt lamele cu scobituri pe tăişuri, ceea ce îl determină pe A. Benac să facă din ele o categorie de unelte speciale [4].

Cît priveşte acele „numeroase silexuri microlitice geometrice“ despre care ni se vorbeşte, A. Benac care cunoaşte situaţia de la Crvena Stijena, spune textual: „Aci nu se găsesc forme pur geometrice ci instrumente ce se apropie de aceste forme“ [5]. Ca formă geometrică e prezent totuşi, ca şi la Argissa, un trapez — vîrf de săgeată cu tăişul transversal (planşa IX/13) — formă care lipseşte la Băile Herculane, dar atît la Crvena Stijena IV cît şi la Argissa nu există nici măcar o lamă cu muchea teşită arcuit de tipul celor de la Herculane, firul călăuză al acestei culturi.

A. Benac socoteşte acest complex drept un mezolitic tardiv, cu particularităţi locale, situat normal în cadrul mezoliticului regiunilor

[1] D. Berciu, *op. cit.*, p. 94.

[2] C. S. Nicolăescu-Plopşor şi colaboratori, *Şantierul arheologic Cerna-Olt*, în *SCIV*, VI, 1955, 1—2, p. 141.

[3] D. Berciu, *op. cit.*, p. 94.

[4] Alojz Benac, *Crvena Stijena — 1955 (I-IV stratum)*, în *Glasnik Sarajevo*, XII, 1957, p. 49.

[5] *Ibidem*, p. 49.

vecine, alăturîndu-l mai mult de ramurile secundare ale capsianului superior periferic (iberomaurisianul, intercapsoneoliticul şi intergetuloneoliticul) [1]. Leagă aşadar complexul de acolo de o influenţă nord-africană. Examinînd complexele celor două descoperiri putem afirma că deosebirile între Crvena Stijena IV şi Băile Herculane sînt atît de mari încît nici vorbă nu poate fi de o legătură aşa precum se susţine.

Întrucît la Argissa şi Crvena Stijena IV s-au descoperit microlite de forme geometrice, autorul afirmă că acestea nu lipsesc nici de la Băile Herculane. Tocmai această lipsă am subliniat-o noi, nu o dată. „Lipsa totală de pînă acum a formelor geometrice” şi „lipsa oricăror resturi de ceramică în nivelul microlitelor”, ne-a îndreptăţit să afirmăm „că ne aflăm în faţa unei comunităţi ce a vieţuit în peşteră într-o perioadă anterioară apariţiei ceramicei şi pietrei şlefuite, adică în perioada de sfîrşit a epocii paleolitice“ şi „ţinînd seama de faptul că printre microlitele din Peştera Hoţilor lipsesc formele geometrice, faza documentată acolo, din punct de vedere cronologic, în stadiul actual al cercetărilor, este mai veche decît cel mai timpuriu neolitic“.

În continuare se afirmă în notă că „Aspectul aşa-zis azilian al unor microlite pe care descoperitorii de la Băile Herculane l-au invocat pentru o datare mai tîrzie, nu poate fi considerat valabil după cum nici lipsa microlitelor geometrice nu este un argument care să ne sprijine în problema atribuirii complexului din Peştera Hoţilor, azilianului, fiindcă pe de o parte formele geometrice sînt frecvente în azilian iar pe de altă parte ele nu lipsesc nici la Băile Herculane“. Dar în azilian nu putem vorbi de forme curat geometrice ci doar de rare forme triunghiulare şi trapezoidale. Prin industria sa — ne spune D. Peyrony — turassianul sau azilianul, aparţine vechii vîrste a pietrei; este un paleolitic superior european profund modificat prin imigranţii care par a fi veniţi din peninsulele hispanică şi italică, suferind influenţe africane [2].

Adevăratele microlite geometrice, care par a se fi născut pe pămîntul Africei de Nord, sînt caracteristice perioadei următoare, tardenoisianului, care începe a intra din plin în neolitic, fiind tot mai frecvent întîlnit cu piatra şlefuită şi ceramica. În niciun caz nu putem face o confuzie între Băile Herculane şi tardenoisian, după cum nu putem face o confuzie între Băile Herculane şi Crvena Stijena IV sau Argissa, unde elementul tipic geometric, trapezul tardenoisian microlitic există, denotînd prin aceasta implicit o fază mai nouă.

Cu privire la „aspectul aşa-zis azilian“ ţin să precizez că, deşi încă din primul an ne-au apărut în prima vatră de locuire sezonieră, patru lame cu muchie arcuită prin teşire, ne-am mulţumit să afirmăm că „ne aflăm în faţa unei vetre de locuire anterioară primului refugiu neolitic în această peşteră“. Considerînd complexul arheologic în cauză ca datînd dintr-o „perioadă epipaleolitică“, ceream ca săpăturile viitoare să lămurească sfîrşitul paleoliticului superior, acea fază epipaleolitică descoperită pentru prima oară la noi în ţară şi trecerea de la epipaleolitic la neolitic.

---

[1] Alojz Benac, *op. cit.*, p. 50.
[2] D. Peyrony, *Elements de préhistoire*, ed. a 5-a, Paris, 1948, p. 117.

În raportul celei de-a doua campanii scriam : „confirmarea faptului că în cuprinsul vetrelor lipseşte cu desăvîrşire orice rest de ceramică, ne-a îndreptăţit în 1954 să afirmăm că ne aflăm în faţa resturilor materiale rămase în urma vieţuirii unui grup omenesc dinainte de epoca neolitică. Singurele elemente care ne-au ajutat în 1954 la datarea complexului arheologic la care ne referearn erau uneltele. Dintre ele, mai importante din punct de vedere tipologic, erau lamele cu o margine teşită. Ţinînd seama de forma şi mărimea lor, colectivul nostru ajunsese la concluzia că e vorba de un grup omenesc ce a folosit unelte microlitice de silex, asemănătoare cu uneltele de tip azilian. De aceea datam materialele adunate din vetrele cu microlite în perioada de sfîrşit a paleoliticului superior".

Aceeaşi observaţie o menţinem şi în comunicarea noastră *Microlitele de la Băile Herculane* : „Ne aflăm într-o perioadă în care mai dăinuie ultimele ecouri de prelucrarea silexului după tehnica şi în formele paleoliticului de sfîrşit" şi „în linii generale, din punct de vedere tipologic se constată o strînsă asemănare între uneltele descoperite la Peştera Hoţilor şi cele din cultura aziliană. Constatarea se bizuie pe existenţa lamelor cu marginea teşită (formă caracteristică acestei epoci) şi în special pe lipsa totală de pînă acum a formelor geometrice (specifice culturii tardenoisiene). Este prima semnalare de acest gen în ţara noastră, surprinsă în cele mai clare condiţii stratigrafice, avînd evident o valoare ştiinţifică de prim ordin".

După ce autorul face unele analogii între Băile Herculane şi tardenoisianul III (neolitic) din Franţa şi cu lamele „à dos rabattu" de la Couzoul VI şi VII tot neolitice şi tot în Franţa, susţine şi unele tradiţii ahrensburgiano-swideriene la microlitele noastre, fapt care „subliniază iarăşi, nu numai prezenţa unui fond de acest gen în regiunea respectivă, dar şi o datare post-mezolitică". Ca unii ce am descoperit şi prima aşezare swideriană la noi în ţară şi ca atare trecîndu-ne prin mînă un lot de peste 12 000 de piese întrebăm : În ce constau aceste tradiţii ahrensburgiano-swideriene ?

Autorul mai observă că „tehnica retuşei uneltelor de la Băile Herculane este neolitică" fără a lămuri pe baza căror criterii de tehnică a prelucrării uneltelor de piatră cioplită nesezisate de noi a stabilit aceasta. Un alt argument adus în favoarea existenţei unui neolitic preceramic la noi, este după autor, „fenomenul predominării lamelor mărunte faţă de microlite" care ar reprezenta „un fenomen post-mezolitic". Lamele, fie mari fie mărunte, predomină însă în orice industrie lamelară, lamele mărunte fiind şi ele microlite ca şi celelalte unelte.

Pe baza unor asemenea consideraţii „ca şi altele — asupra cărora nu este locul a mai insista aci" — complexul de la Băile Herculane e atribuit „orizontului proto-neolitic preceramic din Balcani, documentat prima dată de nivelul de la Argissa".

Alt element în favoarea neoliticului preceramic de la Băile Herculane ar fi după autor „probabilitatea cunoaşterii de către comunitatea de acolo cel puţin a *ovicaprinae*-lor, ca la Argissa". Într-adevăr, în a doua campanie de săpături ne-au apărut în vetrele de la Băile Herculane, mai mulţi dinţi de ierbivor mărunt, care atît morfologic cît şi dimensional

trădau sigur oaia sau capra. Cunoscînd descoperirile „neoliticului preceramic“ din Orientul apropiat puteam afirma de atunci prezenţa lui la Băile Herculane şi am fi fost primii descoperitori ai „neoliticului preceramic“ european. Dar noi nu ne-am grăbit şi am zis cu prudenţa cuvenită aşa : „Dacă studiul paleontologic la care vor fi supuşi dinţii de ierbivor mărunt ne-ar confirma impresia noastră că ei aparţin oii sau caprei domestice, atunci se va ajunge la concluzia că oamenii ce au folosit vetrele de la Herculane aparţineau unei comunităţi premergătoare epocii neolitice care cunoştea animalele domestice, dar nu cunoştea încă olăria“. O impresie care urma să fie confirmată sau infirmată prin determinări făcute de specialişti. Problema era să ştim dacă era vorba numai de capre sau numai de oi şi pe deasupra caprele sau oile, sau şi unele şi altele, erau sau nu domestice. Dincolo de ceea ce am spus noi, că e vorba de oaie sau capră, nici Bökönyi Sandor, cunoscut paleontolog, n-a putut să ne spună ceva în plus. „Capra sivae Ovis“. De ce nu s-a putut spune mai mult ? Pentru că, ne spune Bökönyi, „după cîte ştim noi pe astfel de material este încă imposibil de a determina specia“. Deci şi după această expertiză sîntem obligaţi să rămînem pe aceeaşi poziţie de prudenţă pînă ce noile cercetări vor da la iveală un material mai caracteristic pentru determinare. Ca o părere personală, ţinînd seama de mediul geografic şi de prezenţa unui fragment de corn, în aceste chei ale Cernei e mult mai probabil să fi avut de-a face numai cu capre şi acelea sălbatice.

Alte determinări şi anume cele privitoare la microfauna vertebratelor din vetrele de la Herculane (determinări prof. Margareta Dumitrescu) ne arată aci o asociaţie de 11 specii de rozătoare, toate forme actuale, dintre care zece încă mai trăiesc pe teritoriul ţării noastre şi numai una — *Cricetulus migratorius* — s-a retras spre est. Trei din cele ce mai trăiesc la noi sînt specii stenotope de înălţime, care pot fi întîlnite astăzi pe Retezat şi Făgăraş la altitudini mult mai mari : ***Microtus nivalis*** ocupînd o zonă cuprinsă între 1 800—2 200 m, ***Microtus subterranaeus*** între 2 100—2 400 m şi ***Cletrionomis glareolus*** care coboară pînă la 700 m [1]. Diferenţele minime de înălţime la care trăiesc aceste specii astăzi faţă de înaintaşii lor ce au trăit la Băile Herculane, sînt surprinzătoare. Pentru ***Microtus nivalis*** avem un plus de 1 600 m iar pentru ***Pitymis subterranaeus*** şi ***Cletrionomis glareolus*** circa 500 m. Din aceste constatări se pot face unele consideraţiuni paleobiogeografice. Ţinînd seama de aceste diferenţe de altitudine înseamnă că pe vremea aceea la Herculane, în plăcuta oază climatică mediteraneană, influenţată în bine şi de izvoarele termale radioactive, vremea era mult mai aspră decît acum. Un element alpin ca ***Microtus nivalis*** să fi coborît la 200 m altitudine, înseamnă că aci jos era biotopul lui caracteristic ; golul muntelui era aproape iar pe actualul gol mai dăinuiau încă zăpezile veşnice, dovadă că glaciaţiunea carpatică nu luase încă sfîrşit. În sprijinul acestei susţineri vine şi faptul că aceste vetre sînt situate imediat sub depunerile prăfoase, considerate de noi sigiliul paleoliticului. Cum aceste depuneri, în urma cercetărilor strati-

---

[1] M. Hamar, *Notă preliminară asupra faunei rozătoarelor din Retezat şi Făgăraş*, în *Natura*, 5/1958, p. 85—92.

grafice din peşteri sînt atribuite celei de-a doua faze epiglaciare şi anume Allerödului, vetrele de la Herculane ar putea fi încadrate Dryasului vechi.

Ţinînd seamă de aceste mărunte consideraţii, credem că refugiile umane din Peştera Hoţilor s-au petrecut spre începutul epiglaciarului, vreme în care se poate vorbi de un epipaleolitic nu de un neolitic sau de un neolitic preceramic.

Determinările antracotomice pe care le aşteptăm, ne vor permite să înţelegem conspectul florei lemnoase din vremea aceea, iar radiocarbonul ne va oferi şi cronologia absolută a vetrelor noastre.

Analizînd complexele litice ale celor trei descoperiri, evident vom găsi unele similitudini comune industriilor lamelare ale paleoliticului de sfîrşit. Dar aplicînd metoda comparativă este necesar să luăm în consideraţie şi deosebirile care, aşa cum am arătat, ne împiedică să aşezăm pe aceeaşi treaptă Băile Herculane cu Argissa şi cu Crvena Stijena [1].

Să analizăm şi alte aspecte care ne pot ajuta la înţelegerea mai apropiată de adevăr, a conţinutului social-economic al culturilor materiale respective şi al realităţilor istorice din acele vremuri îndepărtate şi prin astfel de analize să încercăm a pune într-o mai bună valoare istorică descoperirile noastre. Aflarea primei aşezări a neoliticului preceramic european la Argissa este deocamdată prea sumar prezentată. În concret, ni se vorbeşte de un orizont aceramic situat sub un strat cu ceramică simplă. Conţinutul orizontului aceramic e alcătuit din cenuşă, pomesteală, chirpic, vetre şi urme de pari, care vorbesc despre rămăşiţele unor case puternice locuite îndelungat. Ca industrie litică : aşchii de prelucrare, lame, vîrfuri, diverse sfredele şi trapeze. Nimic asemănător pînă la această descoperire în Grecia. Se afirmă apoi prezenţa resturilor de legume, cereale şi a caprelor şi oilor domestice. Întreg ansamblul ar documenta o populaţie sedentară preceramică. Ce legume, ce fel de cereale, ce fel de oase de oaie şi capră şi pe baza căror criterii legumele şi cerealele sînt cultivate, iar caprele şi oile sînt domesticite, toate acestea au rămas un secret al descoperitorului.

Se admite în general că în Asia anterioară s-a făcut întîi trecerea de la vînătoare şi cules la creşterea animalelor şi cultivarea plantelor. Aici în Asia anterioară, ia naştere acel neolitic preceramic, acea viaţă sedentară de agricultori şi crescători de vite aşezaţi în „sate". Un ecou al acestor izbînzi ale omului în lupta cu natura răzbeşte şi în Europa, la Argissa, în forma superioară a unei populaţii legate prin „vatra satului" de ogoarele şi imaşurile obştei.

Prima deosebire care trebuie să dea de gîndit este însuşi felul aşezărilor. Pe cîtă vreme la Crvena Stijena şi Băile Herculane e vorba de simple refugii temporare prin peşteri, la Argissa avem de-a face cu o aşezare „sătească" sub cerul liber, ceea ce nu e tot una. Locuitorii Peşterii Hoţilor sînt, pînă la proba contrară, numai vînători şi pescari şi prin nimic nu s-a făcut dovada că cei de la Crvena Stijena erau păcurari. Şi la unii şi la alţii nu poate fi vorba de o viaţă sedentară. Tocmai caracterul sezonier al acestor vetre l-am subliniat noi. Pe populaţia sedentară — primii producători de hrană vegetală şi animală — o interesa îndeosebi terenurile

[1] Dr. Srécke Brodar, *K odkritju kamenih industrij ob Usori* (*Zur Entdekung der Steinindustrien an Usora*), în *Glasnik Serajevo*, VIII, 1953, p. 225—236.

agricole şi păşunile. În peşteri putem găsi apariţia creşterii animalelor şi culesul. Deosebirea între un fel de viaţă şi celălalt este evidentă, de aceea nu socotesc cîtuşi de puţin potrivită alăturarea Băilor Herculane de Argissa tessaliană.

Ce putem totuşi spune pentru a fi mai aproape de adevărul istoric în legătură cu vetrele de la Băile Herculane? O observaţie a arheologului P. I. Boriskovski că între microlitele de la Herculane, caracteristice paleoliticului superior şi epipaleoliticului, exista o categorie de unelte, un fel de dăltiţe, duce industria silexului de aci, mai jos de ceea ce cunoaştem noi pentru neoliticul timpuriu.

În concluzie, prin lipsa formelor geometrice, industria silexului de la Băile Herculane este sigur mai veche decît cea de la Argissa şi de Crvena Stijena IV. Prezenţa vîrfurilor cu muchia arcuită, alătură totuşi această industrie de azilian. Or, de un azilian clasic de tip apusean nu putem vorbi, de un azilian pontic cu atît mai puţin, fiindcă el nici nu există, în Crimeea fiind vorba de un vechi tardenoisian. Ca timp sîntem în faza de tranziţie de la glaciar la actual, iar cultural într-o fază precis pretardenoisiană, pe care fără teamă de a greşi o putem considera provizoriu, drept un azilian local, care şi-a găsit recent unele puternice analogii chiar la Crvena Stijena, dar nu în stratul IV ci mai jos în straturile VIII—IX, unde vîrful de lamă teşită arcuit este firul conducător al complexului. Asociaţia faunistică : *Lepus timidus*, *Marmota marmota*, *Arvicola scherma exitus*, *Microtus arvalis*, *Microtus nivalis*, *Apodemus flavicollis*, *Cervus*, *Bos* sau *Bison*, *Capra ibex*, şi *Lagopus lagopus* lipsită de *Ursus spalaeus* pledează pentru începuturile holocenului, nu pleistocenul cel mai recent aşa cum o încadrează paleontologul Rakovec [1].

b) GIURGIU — MALUL ROŞU

Ezitarea noastră de a atribui descoperirile de la Malul Roşu, fie paleoliticului superior final, fie epipaleoliticului sau zorilor Campignanului a creat, spune D. Berciu, „o vădită confuzie“ şi afirmă că „Tehnica şi formele unor unelte finisate sau în curs de prelucrare sînt neolitice“, dînd ca exemplu singurul nucleu publicat de noi, care seamănă cu unul descoperit în stratul Criş de la Piscul Cornişorului.

Iată, dacă-i vorba de analogii între nuclee cu negative de detaşări lamelare, se poate călători cu nucleul acesta pe tot globul, de la începuturile paleoliticului superior pînă la populaţiile actuale înapoiate. Bănuind unele analogii între două forme banale de nucleu, autorul se grăbeşte să tragă o concluzie. Dar noi nu credem în aceste similitudini. Aşezînd faţă în faţă cele două nuclee, este sigur că vom sezisa unele deosebiri care vor duce la concluzia că nu este bine să se folosească dintr-un întreg complex doar o singură categorie de obiecte, aducîndu-le în sprijinul unor teorii. Avem în depozit 1 444 piese care ne-au trecut prin mînă şi au fost atent examinate, dar unelte în curs de prelucrare noi nu am găsit.

[1] A. Benac-M. Brodar, *L'Abri Rouge — 1956* şi I. Racovek, *Les mammifères pléistocènes de l'abri „Crvena Stijena" près de (Petrovici Monténegro)*, în *Glasnik Sarajevo*, XIII, 1957, p. 75, pl. XXVII.

„Un complex asemănător celui de la Giurgiu“, spune autorul că avem în Bosnia pe Usora. A face analogii între Malul Roşu şi industria de pe Usora nu e numai o simplă greşeală ci dovada netăgăduită a necunoaşterii totale a problemei. Pentru a documenta asemănarea dintre Usora şi Malul Roşu, autorul alege cîteva din cele 47 de piese publicate, care alcătuiesc complexul reprezentativ de la Usora, selecţionat din 4 180 piese descoperite şi le alătură de Malul Roşu. Brodar cu prudenţa respectivă, sprijinit pe observaţii stratigrafice, vede şi el asemănări între descoperirile de pe Usora cu paleoliticul lehmului austriac, cu protoaurignacianul cvarţitic din Moravia, cu atelierele de obsidiană din Slovacia vestică, cu epipaleoliticul cu unelte grosolane din sudul Germaniei — Jura francona — şi ne aminteşte să nu uităm nici descoperirile bulgare dintre Varna şi Belevo-Gebedze şi altele. Dar ceea ce a uitat să ne amintească autorul nostru e prezenţa formelor foliacee, bifaciale, lucrate în cea mai tipică tehnică szeletiană (planşa IX şi X) a vîrfurilor triunghiulare de aspect musterian şi a tehnicii de cioplire clactoniană, caracteristici, pe care Brodar le subliniază şi recapitulînd, încheie cu cuvintele : „nu este încă posibil să se dea un verdict final asupra industriei pietrei de la Crkvina II“ de pe Usora. Cu probabilitate crede că piesele descoperite în lutul roşu de dedesubt ar putea fi paleolitice-musteriene şi aurignaciene, luîndu-se în consideraţie şi o „cultură mezolitică de piese grosolane“. Socoate această cultură mai veche decît cultura Butmir şi aşteaptă de la cercetările viitoare rezolvarea în aceste localităţi a importantei probleme a unei „culturi de trecere spre neolitic“. În vreme ce Brodar prudent a formulat două ipoteze, una în favoarea unui paleolitic musterian şi aurignacian şi alta care, socoteşte el, ar putea fi luată tot atît de bine în consideraţie — un mezolitic cu piese grosolane — D. Berciu, pe baza unor fragmente ceramice pe care le numeşte „neterminabile“, găsite acolo, afirmă că Usora „în urma descoperirilor din Balcani se încadrează în acelaşi orizont protoneolitic“ şi dacă se încadrează orizontului protoneolitic nu înţelegem de ce „problema asocierii ceramicii de pe Usora cu silexurile de acolo, rămîne încă deschisă“ aşa cum se afirmă în notă.

Pentru susţinerea protoneoliticului balcanic, se mai aduce un argument pe care de asemenea nu-l putem lua în consideraţie. În Iugoslavia, la Subotica, apare un „orizont cu ceramică uscată numai la soare“, orizont care „documentează prezenţa unui orizont protoneolitic ceramic foarte vechi, care începe acum a fi identificat în Balcani şi care corespunde de asemenea celui cu ceramică primitivă din Orient“.

Problema industriei de pe Usora se pune însă cu totul altfel. Ne aflăm în faţa unui aurignacian inferior sub cerul liber, ca în Slovacia la Zamarovşce, la noi la Ceahlău — Cetăţica în Moldova, la Saligni în Dobrogea şi la Iosăşel în Transilvania. Aşchiile de aspect clactonian, cu bulbul de percuţie proeminent, cu valurile concentrice largi, cu unghiul larg deschis al planului de lovire faţă de linia de desprindere, care la unele din piese trece peste 120°, unele cu planul de lovire faţetat şi vîrfurile musteriene, toate converg către începuturile paleoliticului superior. Trimiterea la Belevo Jerezo este total greşită. Dacă autorul s-ar fi interesat la sursă nu la rezumatul german al lucrării lui Brodar, unde datorită unei

greşeli de tipar apare Belevo-Jerezo, în loc de Belevo-Gebedze[1] — n-ar fi apărut nici numele stîlcit — şi ar fi observat că trimiterea lui Brodar nu-i potrivită întrucît aci avem de a face cu un aurignacian oriental tîrziu, un constenkian. Pentru analogii, noi am citat nepotrivit: Polianov-Jar de la Komarovo care e neolitic. Am făcut apoi o legătură cu Miniovski-Jar de pe Doneţ de lîngă Izium şi Puşkari a lui P. P. Efimenko[2]. Asemănarea găsită de noi se sprijinea pe un citat din P. P. Efimenko. ,,În aceste locuri — spune savantul sovietic — s-au descoperit rămăşiţele unei tabere care se caracterizează prin predominarea uneltelor care nu sînt confecţionate din lame regulate bine conturate ci din aşchii din cremene, mai mult sau mai puţin masive, precum şi prin unelte de tip nucleoidal. Un anumit loc îl ocupă aci şi elementele tehnicii paleolitice tîrzii (lamele şi altele), dar în general inventarul de cremene nu mai are caracterul microlitic, ci unul macrolitic însă sub forma lui cea mai timpurie. E interesant că printre diferitele silexuri prelucrate în aceste aşezări se găsesc foarte rar unelte de tip neolitic bine conturat, iar în aşezarea de la Miniovski-Jar s-a găsit un vas de lut primitiv cu fundul ascuţit". Şi am fost de acord cu Efimenko, numai cu rezerva că noi am zis pentru Malul Roşu, paleolitic superior final.

D. Berciu afirmă că ,,Recent, descoperirile de la Izium au fost inseriate în grupa de la Murzak-Koba, arătîndu-se asemănările acestei grupe de tranziţie spre subneoliticul pontic (respectiv orizontul ceramic mai avansat al protoneoliticului nostru) cu mezoliticul şi în special cu neoliticul preceramic din orientul apropiat, îndeosebi cu cel de la Karim Shahir din Irak".

Să încercăm a descifra aceste afirmaţii. Descoperirile de la Izium sînt înseriate grupei Murzak-Koba din Crimeea. Ce reprezintă însă Murzak-Koba? O grupă de tranziţie spre subneoliticul pontic, care la rîndul său nu este altceva decît un orizont mai avansat al protoneoliticului nostru. La sfîrşitul frazei, fără legătură însă cu începutul, se face legătura grupei Murzak-Koba cu ,,mezoliticul şi în special cu neoliticul preceramic din orientul apropiat îndeosebi cu cel de la Karim-Shahir din Irak".

Dar a face analogii între industria macrolitică de la Malul Roşu cu Murzak- Koba din Crimeea, înseamnă a nu cunoaşte descoperirea lui Bibicov acolo. Marija Gimbutas, pe care o citează autorul spre a-şi susţine afirmaţiile, ne dă în figura 5, nouă piese de la Murzak-Koba, între care patru trapeze microlitice. O legătură între formele geometrice microlitice-trapezoidale de la Murzak-Koba cu aşchiile macrolitice de la Malul Roşu nu poate exista. Dacă şi-ar fi aruncat ochii la tabloul de la pagina 10 a lucrării Marijei Gimbutas, ar fi văzut că Murzak-Koba e trecut la tardenoisian[3]. Precizarea făcută de Efimenko că ,,în general inventarul de cremene nu mai are caracterul microlitic ci unul macrolitic", exclude confuzia cu aşezările de pe dunele din raionul Izium, pe baza cărora autorul leagă Malul Roşu de Murzak-Koba. Într-adevăr unele descoperiri de pe dunele

---

[1] J. Petrbok (Prag) und J. Skutil (Brünn), *Belevo-Gebedze, ein neuer paläolithischer Fundplatz in Bulgarien*, în *Quartär*, IV, p. 170—175.

[2] P. P. Efimenko, *Первобытное общество*, ed. 3, Kiev, 1953, p. 635.

[3] Marija Gimbutas, *The Prehistory of eastern Europe, American school of prehistoric research peabody museum*, Harvard University, Cambridge, 1956.

de la Izium aparţin sigur tardenoisianului şi între ele şi Murzak-Koba se pot face analogii, dar nu la acestea se referea Efimenko pe care l-am citat noi. E vorba de macrolitele de la Puşcari şi Miniovski-Jar de pe Doneţ, aproape tot de Izium. Macrolite ca la Malul Roşu, nu microlite tardenoisiene ca la Murzak-Koba şi Izium. De aceea tardenoisianul de la Izium şi Murzak-Koba „nu poate fi socotit un orizont mai avansat al protoneoliticului nostru“ care nu înţelegem ce ar putea reprezenta. Dacă prin acest protoneolitic al nostru se înţeleg descoperirile de la Dîrțu-Cremenea, socotite greşit de D. Berciu drept un protocriş, cu atît mai mult nu se poate admite că „subneoliticul pontic“ — tardenoisianul — nu este altceva decît un preneolitic sau un epipaleolitic, căruia în virtutea inerţiei i se mai spune şi mezolitic. Şi în orice caz analogiile cu Karim-Shahir sînt excluse. Aici însă nu este o lipsă a lui D. Berciu. Consider că Marija Gimbutas nu a fost prea fericit inspirată cînd alătură tardenoisianul pontic de la Murzak-Koba de descoperirile de la Karim-Shahir. Cercetătorii sovietici au subliniat mai demult lipsa macrolitelor în Crimeea. Or, la Karim-Shahir ele nu lipsesc. Ba ceea ce trebuie reţinut este faptul că aci s-au descoperit unelte masive cu tăişurile şlefuite. Se şlefuiau şi unele podoabe ca brăţări. Tot acolo s-au găsit rîşniţe şi piese de seceri care documentează culesul premergător începuturilor de cultivare a plantelor. Este apoi prezentă oaia şi capra domestică sau semidomestică. În schimb nu se cunoaşte ceramica [1].

Considerînd că cele arătate mai sus fixează orizontul de la Malul Roşu în orizontul protoneolitic preceramic, autorul renunţă la analogii tipologico-cronologice din cercul nordic găsind totuşi analogii între Malul Roşu şi iarăşi acel Cuzoul VII din Franţa.

Ultimele cercetări la Malul Roşu au schimbat total unele din primele noastre puncte de vedere. Şi trebuie să recunoaştem că la începuturile cercetărilor noastre asupra cuaternarului, am luat greşit drept bun un studiu geologic ce apăruse recent pe atunci şi în care terasa inferioară a Dunării de la Malul Roşu era considerată holocenă [2], după cum recunoaştem că s-a interpretat greşit oecologia gasteropodelor de acolo. Or, *Pupila muscorum*, *Jaminia microstragus* şi *Hellicela striata* nu reprezintă o asociaţie de regim de stepă uscată cum s-a afirmat ci, dimpotrivă, o asociaţie de climă mai aspră.

Că la Malul Roşu ne aflăm în faţa unor ateliere sezoniere unde se pregăteau nuclee pentru schimb, nu mai rămîne nici o îndoială.

Pentru stabilirea poziţiei stratigrafice geocronologice a stratului de cultură s-au făcut apoi observaţii în opt puncte pe întreg întinsul aşezării, constatîndu-se că pretutindeni rămăşiţele de prelucrare ale uneltelor se află numai în loess curat sub stratul negru vegetal, actual, oscilînd între 80 — 150 cm adîncime. În două din aceste locuri, V — VII, deasupra stratului atelierelor cu circa 50 cm mai sus, au apărut şi unele aşchii mărunte din alt silex, fapt care documentează alt nivel de locuire mai tîrzie. Stratul

---

[1] I. P. Franţev şi colaboratori, *Istoria universală*, vol. I (trad. rom.), Bucureşti, 1958, p. 115.

[2] E. Liteanu şi T. Brandabur, *Geologia Cîmpiei getice meridionale dintre Jiu şi Olt*, *An. Com. Geol.*, XXX, Bucureşti, 1937, p. 213—239.

atelierelor se înscrie aşadar în partea superioară a loessului tînăr aparţinînd ultimei oscilaţii glaciare a ultimei glaciaţiuni, fapt confirmat şi de geomorfologii P. Coteţ şi Ion Ilie. Concluziile prof. P. Coteţ sună astfel : ,,Ca vîrstă, considerăm depunerile loessoide ale terasei Giurgiu ca aparţinînd pleistocenului superior şi în mod comparativ cu terasele Oltului, mai nouă decît terasa Stoieneşti, datată ca Würm II; deci aceste depozite pot fi considerate ca fiind de vîrstă Würm III.

Solul ce acoperă acest depozit loessoid constituie partea cea mai nouă a depunerilor cuaternare şi deci îl considerăm holocen. În concluzie, depozitul loessoid în care s-au descoperit silexurile aparţine Würmianului III".

Concluziile lui I. Ilie : ,,Nisipurile de la bază aparţin interstadiului Würm II — Würm III, iar loessurile stadiului Würm III. În acest fel ne explicăm şi adîncirea ulterioară a Dunării care tăindu-şi albia actuală, o dată cu topirea ultimilor gheţari a format fruntea terasei de 8 — 12 m".

Din punct de vedere arheologic astăzi, în înţelegerea actuală asupra paleoliticului nostru, Malul Roşu nu poate reprezenta decît un ecou întîrziat al tehnicii lamelare aurignaciene mijlocii, care se va păstra puternic mai apoi, după părerea noastră, în neolitic.

c) DÎRŢU

După argumentele aduse în favoarea prezenţei neoliticului preceramic atît la Băile Herculane cît şi la Giurgiu, amîndouă crezute cu puţin mai înainte mezolitice, în continuare autorul crede a afla mezoliticul nostru pe valea Bistriţei la Dîrţu, Ceahlău şi apoi la Fiera-Cleanov.

Astfel ni se spune că ,,prin poziţia sa stratigrafică, nivelul Protocriş de la Dîrţu subliniază prezenţa unui orizont mezolitic şi continuitatea nemijlocită faţă de acesta a celui protoneolitic final de tip Protocriş", adăugînd că utilajul litic de la Ceahlău are ,,legături genetice foarte puternice cu orizontul mezolitic de tradiţie epigravettiană est-europeană dar şi cu microlitele orizontului protoneolitic preceramic din Balcani...".

Deşi cunoaştem foarte vag industria litică a protoneoliticului preceramic din Balcani, cunoaştem însă în toată complexitatea lui pe faze de dezvoltare, aurignacianul superior oriental, pentru care se foloseşte şi termenul gravettian, pe care noi începem a-l numi kostenkian. Avem în depozit, nu cîteva aşchii, lame şi trapeze ca la Argissa, unde trapezul se vede a fi firul călăuză, ci cîteva zeci de mii de piese care îmbracă toată gama atît de bogată a uneltelor paleoliticului superior şi nu este o întîmplare că trapezul lipseşte. Ne întrebăm dar, care sînt microlitele orizontului protoneolitic pre-ceramic din Balcani descoperite în zisul ,,protoneolitic final de tip protocriş" de la Dîrţu? Apoi, care este orizontul mezolitic de tradiţie epigravettiană est-europeană de care noi încă nu am auzit? Din cele afirmate de către D. Berciu, acest mezolitic ar trebui să-l avem chiar la Dîrţu. Dar atît în neoliticul de început descoperit acolo, cît şi în straturile mai vechi, noi avem prezente fazele de dezvoltare ale aurignacianului superior estic, ale acelui nepotrivit zis gravettian oriental, care trăieşte nu supravieţuieşte, în forme aproape neschimbate, de la sfîrşitul stadiului Würm II, pînă primeşte primele influenţe neolitice. Este un

paleolitic superior în toată puterea cuvîntului, un paleolitic care deşi pătrunde în holocen, nu putem să-l numim nici măcar epipaleolitic, întrucît el rămîne o cultură paleolitică pură pînă în momentul cînd prin contaminare devine un neolitic timpuriu. Prudent, noi am socotit descoperirea de la Dîrţu „drept un neolitic timpuriu premergător culturii Criş“ sau „o fază neolitică timpurie premergătoare tipogenetic Crişului“. Ţinînd seama de poziţia stratigrafică a ceramicii şi de faciesul litic cu care se asocia, neoliticul nostru şi-a asigurat nişte rădăcini mult mai adînci decît cele cunoscute. Numai că, fără a se studia problema în ansamblul ei şi fără cunoaşterea materialelor şi mai ales a condiţiilor de descoperire, se fac în notă afirmaţii care nu au nimic de-a face cu realitatea. Mă voi referi numai la una dintre acestea. D. Berciu ne vorbeşte de „procedeul amestecului de cioburi pisate în pasta vaselor”. Dar unul din buletinele de analiză la microscop, redactat pe baza şlifului respectiv, ne spune că proba are un aspect de argilă nisipoasă cu structură psamo-aleuro-pelitică, cuprinzînd 70 % pelite, 25 % aleurite şi 5 % psamite. Masa fundamentală ce reprezintă circa 3/4 din probă, este colorată în brun-roşcat, iar pe alocuri prezintă pete colorate brun-negru. Această diferenţă de culoare se datoreşte fragmentelor litoclastice cu aspect de argilă preexistente, incluse în această masă ce diferă între ele din punct de vedere granulometric. Structura elementelor litoclastice este mai fină iar în unele fragmente această structură este mascată de culoarea negricioasă care acoperă mineralele componente incluse, încît aceste fragmente apar ca o pată neagră foarte greu de examinat. În general mineralele care compun proba de ceramică, cît şi cele care iau parte la alcătuirea fragmentelor, sînt colţuroase iar cele lamelare şi solzoase sînt neorientate, formînd agregate caracteristice ililitului şi sericitului cu culori vii şi cu extincţii diferite. În probă nu se observă o bună compactizare. De remarcat că mineralele din masa fundamentală cît şi cele din fragmentul litoclastic n-au suferit transformări sub influenţa căldurii.

La începuturile ceramicii nu putem vorbi nici de o frămîntare, nici de o dospire, şi nici de o ardere perfectă a lutului, deci nu putem pretinde să avem o pastă uniformă. Frămîntarea nefiind perfectă, în sînul pastei rămîn anumite cocoloaşe mărunte, grupe nedezintegrate complet prin umezeală şi frămîntare. La ardere ele reacţionează mai greu, fiind mai îndesate decît pasta topită şi căldura nu reuşeşte să pună în valoare complexele feroase spre roşu ca în pasta obişnuită din jur, în care toate elementele constitutive au fost dislocate prin frămîntare. Aceste cocoloaşe reacţionează evident mai greu la dezintegrare, rămînînd deci mai negre.

Un alt argument că în această pastă nu e vorba de cioburi pisate ci de mărunte cocoloaşe de argilă, sînt golurile documentate prin dungile albe din jurul lor. La un obiect ceramic avem obişnuit două contractări : prima la uscare, a doua la ardere. Cocoloaşele prin concentrarea lor, contractă mai puţin decît pasta moale diluată în care sînt înglobate şi ca atare în jurul lor vom avea goluri.

Am făcut această paranteză tehnică pentru a scoate din circulaţie afirmaţia că în pasta ceramicii primitive de la Ceahlău, ar exista cioburi pisate, fapt care a îndreptăţit pe unii cercetători să se îndoiască de vechimea ei.

d) FIERA-CLEANOV

Despre aceasta D. Berciu scrie: ,,în lumina descoperirilor din ultimii ani şi a studiilor apărute recent, nouă ni se pare că trebuie reluată şi problema de la Fiera-Cleanov şi revizuită în raport cu cele stabilite de cercetătorii de la Dîrţu şi de la Cremenea în sensul că pe dealul Fiera de la Cleanov, poate să fi fost un nivel foarte subţire de locuire mezolitică tîrzie, pe care l-au spălat apele din cauza înclinării pantei şi peste care s-au aşezat purtătorii culturii Verbicioara I a, în care întîlnim după cum se ştie un puternic fond microlitico-mezolitic de bună tradiţie. Însăşi excepţionala bogăţie de microlite de la Fiera pune sub semnul întrebării atribuirea în totalitatea lor culturii neolitice cu ceramica de acolo în afară de faptul că în ansamblu aceste microlite prezintă un aspect dublu de elemente vechi alături de altele noi". În nota 7 adaugă: ,,aici se prezintă o situaţie similară celei de la Dîrţu".

O simplă afirmaţie nu-i însă deajuns. Şi noi am crezut multă vreme în puritatea complexului litic de acolo. Numai că îndoiala a încolţit o dată cu faptul că alături de aceste microlite considerate mezolitice, apăreau şi unele fragmente ceramice lucrate dintr-o pastă foarte primitivă. Şi după ce mezoliticul oltean a fost acceptat pînă şi în şedinţele unor congrese internaţionale, buna credinţă ne-a îndreptăţit să scriem în ultima prezentare a descoperirilor de suprafaţă, că ,,aici, credem noi, s-ar putea rezolva, graţie stratigrafiei, problema ceramicii asociată cu industria microlitică şi totodată şi problema geologică a epocii căreia aparţine această industrie". Săpăturile au confirmat din plin impresia: microlitele au fost descoperite în asociere cu ceramica şi piatra şlefuită.

Pe dealul Fiera s-a descoperit chiar groapa unui bordei în care s-a aflat întreg ansamblul microlitic alături de ceramică, de piatra şlefuită, de un fragment de rîşniţă mică şi o jumătate de prîsnel de fus. Admiţînd chiar acţiunea de spălare a apelor asupra pretinsului mezolitic, totuşi complexul de pe fundul bordeiului de la Fiera, a prins în sinteză întreg faciesul cultural contemporan de acolo.

Aspectul dublu al microlitelor de la Fiera în care D. Berciu vede ,,elemente vechi, alături de cele noi" stă în bună măsură în picioare, dacă ne referim la descoperirea unor piese paleolitice aci şi chiar altele mai noi decît cele ale complexului Fiera. Ca să acordăm credit afirmaţiei sale, D. Berciu urmează să ne spună care sînt criteriile pe baza cărora a putut stabili cele două categorii. Care sînt tipurile primei categorii şi care sînt ale celei de-a doua, forme, materie primă, patină? Astfel afirmaţia sa nu poate fi luată în consideraţie.

Pentru industria lamelară de la Fiera găsim suficiente analogii. Lamele sînt simple lame pe care le întîlnim pretutindeni şi tot atît de obişnuite sînt şi răzuitoarele, care prin microlitismul lor nu pot vorbi decît de persistenţa unor forme epipaleolitice pe care le întîlnim frecvent în asemenea culturi. La Fiera, între atîtea mii de piese nu s-a găsit măcar o singură dălţiţă, lipseşte lama cu latura teşită precum lipsesc şi formele geometrice. Nu s-a găsit niciun segment măcar, iar singurul trapez descoperit pe marginea aşezării, este o apariţie străină ce nu poate fi inclusă în complexul de la

Fiera, fiind lucrat din alt silex decît al pieselor aparţinînd complexului Fiera. Apar în schimb în număr impresionant vîrfurile de tip Fiera, rar cunoscute în alte culturi. Aceste vîrfuri de săgeată sînt lucrate obişnuit pe frînturi de lame sau pe aşchii susceptibile de a fi transformate în unelte de acest gen. Ele păstrează la bază o parte lată din care porneşte un vîrf ascuţit, obţinut prin îndreptări mărunte, marginale, abrupte, pe amîndouă laturile lăsînd impresia falsă că ne aflăm în faţa unor vîrfuri pedunculate. Oricîte asemănări s-ar încerca să se facă între vîrfurile de tip Fiera şi cele de tip Swidri, Chwalibogovice, Arhensburg sau Lyngby, vîrfurile Fiera au o caracteristică total deosebită.

Încă mai demult s-a făcut observaţia că nu trebuie confundat vîrful de tip Swidri cu unelte similare al căror vîrf lipseşte întotdeauna sau pare frînt, păstrînd doar vîrful lucrat potrivit aceleiaşi tehnici. Alte observaţii ne permit să considerăm aşa-zisul peduncul drept adevăratul vîrf. Majoritatea acestor vîrfuri ascuţite puteau fi prinse uşor într-o tije, graţie părţii lor inferioare mai largi. În sprijinul acestei păreri, menţionăm că toate vîrfurile de la Fiera nu prezintă nici o îndreptare în partea inferioară mai largă, îndreptare care de altfel nu avea nici un rost pentru că această parte nu servea decît la prins în tije. Vîrful, considerat greşit peduncul, interesa; de aci atenţia pusă în realizarea lui. Unele piese concludente care întăresc această ipoteză au în partea lor de bază — unde ar fi trebuit să existe presupusul vîrf triunghiular rupt — tocmai bulbul de percuţie cu planul de lovire, fapt care pledează în favoarea tezei susţinute mai sus.

Răzuitoarele scurte şi oblice, ca şi tehnica realizării vîrfurilor de tip Fiera, duc implicit la o legătură cu swiderianul superior — chwalibogovicianul. E vorba de o persistenţă tîrzie a unei tehnici epipaleolitice adusă pe meleagurile oltene de un trib de vînători nordici, care în peregrinările lor spre sud luaseră de mult contact cu noile forme de viaţă neolitice. Mulţimea vîrfurilor de săgeată, ceramica primitivă în amestec cu pleavă, piatra şlefuită, rîşniţa, prîsnelul de fus, locuinţa bordei şi documentarea culturii meiului şi alacului ca şi unele resturi din dentiţia unor animale rumegătoare — oaia şi boul — arată că locuitorii de pe dealul Fiera, cu tot caracterul social-economic predominant vînătoresc, se aflau în faza de trecere de la vînătoare şi cules către cultivarea primitivă a cerealelor şi creşterea vitelor[1].

Dacă putem admite că această insulă izolată a culturii Fiera derivă din chwalibogobovician, singura cultură cu care se pot face unele analogii, trebuie să presupunem că depărtarea de aria nordică de răspîndire şi schimbarea suferită de vîrfurile de săgeată prin transformarea pedunculului în vîrf şi părăsirea dăltiţei, au cerut timp. Iar întîlnirea acestor purtători de cultură epipaleolitică cu neoliticul timpuriu, în înaintarea lor spre sud să nu ne surprindă.

În mod categoric, faciesul de la Fiera este mai vechi decît Verbicioara I a, care mai păstrează doar un slab ecou a ceea ce fusese altădată vîrful de săgeată tip Fiera. Mulţimea acestui soi de săgeţi Fiera faţă de numărul

[1] C. S. Nicolăescu-Plopşor, *Industries Microlithiques en Olténie*, în *Dacia*, VII—VIII, Bucureşti, 1941, p. 1—12.

lor infim descoperit la Verbicioara I cît şi frapanta deosebire între materia primă din care erau lucrate, sînt observaţii care sprijină teza noastră.

În încheiere trebuie să recunoaştem că nici noi nu am reuşit în trecut să prezentăm aceste descoperiri în cadrul istoric pe care îl meritau. În faţa unor aspecte atît de neaşteptate şi izolate ne-am mulţumit doar să le punem în discuţie, lipsindu-ne îndrăzneala şi perseverenţa în a urmări problemele ridicate de aceste descoperiri. Deşi afirmaţiile lui D. Berciu, aşa cum am arătat, nu ţin seamă de o sumă întreagă de realităţi, ce nu pot fi lăsate deoparte lui îi revine însă iniţiativa de a fi făcut o încercare în direcţia unui studiu mai larg comparativ asupra acestor descoperiri, care deşi confuz şi lipsit de suficientă orientare şi înţelegere, ne-a dat totuşi prilejul de a relua în discuţie problemele legate de descoperirile din aceste locuri. Fără îndoială prin cele de mai sus noi am reuşit doar să combatem o poziţie neîntemeiată aducînd unele preciziuni. Ne aflăm în faţa unor descoperiri cheie în problema paleoliticului de sfîrşit şi începuturile neoliticului nostru şi departe de noi gîndul că lămuririle ce am adus sînt întru totul satisfăcătoare. De aceea este necesar să se facă cercetări complexe de verificare în toate aceste aşezări. Pe lîngă arheologi să fie prezent geologul, geomorfologul, paleontologul şi paleoclimatologul. Este necesar să se execute sondaje restrînse, încheindu-se protocoalele respective asupra celor constatate, incluzîndu-se şi opiniile separate, motivate, ale acelora care nu sînt de acord cu observaţiile de teren. În sfîrşit trebuie să se reţie, în afară de dovezile arheologice, toate materialele care urmează să fie date la analize şi determinări, materiale ce ar înlesni înţelegerea problemei.

C. S. NICOLĂESCU-PLOPŞOR

ДИСКУССИИ ПО ВОПРОСУ ВЕРХНЕГО ПАЛЕОЛИТА И НАЧАЛА НЕОЛИТА В РУМЫНИИ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Автор подробно обсуждает утверждения Д. Берчу в статье „Докерамический неолит на Балканском полуострове“, опубликованной в SCIV, IX, 1958, стр. 91—100, о существовании в Пещера-Хоцилор (Бэиле-Геркулане) и в Малул-Рошу (Джурджу) докерамического неолита, а также и возможность существования мезолита в Чахлэу-Дырцу и Клянов-Фиера.

При поддержке аргументов и ссылок на цитируемые самим Д.Б. работы, автор устраняет ряд необоснованных утверждений, которыми Д. Берчиу доказывает сущeствование в Румынии докерамического неолита и так называемого мезолита. Так, сближение между микролитическим комплексом в Бэиле-Геркулане с Аржиссой — Фессалия и с Црвена-Стижена IV — Черногория отпадает, вследствие отсутствия в Бэиле-Геркулане геометрических форм и наличия наконечников азильянско-

го типа, совершенно отсутствующих в прочих двух поселениях. Отсутствие геометрических форм относит очаги из Пещера-Хоцилор к дотарденоазскому периоду, а микрофауна говорит в пользу конечной ледниковой фазы, вероятно, древнего Дриаса. Добавив к вышесказанному и то, что не было обнаружено палеонтологического доказательства существования прирученных животных, можно говорить лишь о наличии в Баиле-Геркулане конца верхнего палеолита, а не о докерамическом неолите.

Сближение находок в Джурджу — Малул-Рошу с открытиями в Усоре в Черногории, Белево-Гебедзе — в Болгарии, в Изюм и Мурзак-Коба в СССР и в Карим-Схахире в Ираке совершенно исключается и настаивать на подобном сближении не приходится, так как в Усоре констатируется начало верхнего палеолита с двусторонними формами селетинской техники, в Белево-Гебедзе — верхний восточный палеолит, в Изюме и Мурзак-Коба — тарденоазский период, а в Карим-Схахире — докерамический неолит. Культурный слой в Малул-Рошу находится в окончательных лессовидных отложениях последнего раннего лесса, представляя собой мастерские для обработки кремня. Здесь имеется налицо поздняя отщепная ориньякская техника, возможность же существования докерамического неолита, относящегося к ледниковому периоду Вюрм III, исключается.

Также отпадает и возможность существования в Дырцу так называемого мезолита, так как здесь имеется верхний восточный ориньякский период, который длится вплоть до стыка его с ранним неолитом, предшествующим наиболее древним, известным в Румынии до настоящего времени, доказательствам кришской культуры.

Что же касается фиерской культуры, то и здесь имеется налицо ранний неолит, когда уже были известны керамика, шлифованные камни и первобытное растениеводство. Найденные совместно с керамикой и шлифованными камнями микролиты как в культурном слое, так и в яме от землянки, представляют собой ни что иное как характерную особенность конца верхнего палеолита. К тому же до настоящего времени нет никаких доказательств существования в Румынии так называемого мезолита, доказано лишь существование культур конца верхнего палеолита и продолжение существования микролитических традиций в раннем неолите.

DISCUSSIONS AUTOUR DU PALÉOLITHIQUE FINISSANT ET DU NÉOLITHIQUE EN ROUMANIE

RÉSUMÉ

L'auteur discute en détail les affirmations contenues dans l'étude de D. Berciu relative au « Néolithique précéramique dans les Balkans », parue dans SCIV, IX, 1958, 91—100, où l'auteur de l'article en cause soutient l'existence d'un néolithique précéramique à Băile Herculane

(dans la caverne dite Peştera Hoţilor) et à Giurgiu (au lieu dit Malul Roşu), ainsi que la possibilité de l'existence d'un mésolithique à Ceahlău-Dîrţu et à Cleanov-Fiera.

Se fondant sur des arguments tirés des travaux cités par D. Berciu lui-même, l'auteur réfute ici une série d'affirmations injustifiées sur lesquelles D. Berciu fonde l'existence du néolithique précéramique ainsi que celle d'un soi-disant mésolithique en Roumanie. Ainsi, le rapprochement qu'il fait, entre le complexe microlithique de Băile Herculane avec Argissa (Thessalie) et Crvena-Stejena IV (Monténégro), doit être écarté par suite de l'absence de formes géométriques à Băile Herculane et de la présence de pointes du type azillien, totalement absentes des deux autres stations. L'absence des formes géométriques place les foyers trouvés à Peştera Hoţilor dans le prétardenoisien, tandis que la microfaune plaide en faveur d'une phase épiglaciaire, probablement le Dryas ancien. A considérer, en sus, le fait qu'une preuve paléontologique de l'existence d'animaux domestiques est impossible à fournir, il en résulte qu'il ne peut être question de la présence à Băile Herculane d'un néolithique précéramique, mais bien d'un épipaléolithique.

Les rapprochements faits entre les découvertes de Giurgiu — Malul Roşu et celles d'Usora (Monténégro), Bélévo-Gébédzé (Bulgarie), Izium et Murzak-Koba (U.R.S.S.) et Karim-Shahir (Irak) sont tout à fait exclus et impossibles à soutenir, car à Usora on se trouve en présence d'un paléolithique supérieur de début, à formes bifaciales et de technique szélétienne ; à Bélévo-Gébédzé, d'un paléolithique supérieur oriental ; à Izium et Murzak-Koba, du tardenoisien et à Karim-Shahir d'un néolithique précéramique. La couche de civilisation de Malul Roşu est située dans les dépôts lœssoïdes finals du dernier lœss jeune, et représente des ateliers où l'on travaillait le silex. On y constate une technique lamellaire de la dernière période aurignacienne, la possibilité de l'existence d'un néolithique précéramique appartenant au stade glaciaire Würm III est donc exclue.

On doit également écarter la probabilité de l'existence à Dîrţu de ce qu'on appelle le mésolithique, car on y a affaire à un aurignacien supérieur oriental qui dure jusqu'à sa rencontre avec la première période du néolithique, précédant, au point de vue typogénétique, les plus anciennes attestations de la civilisation du Criş connues jusqu'à présent en Roumanie.

Quant à la civilisation de Fiera, on se trouve, là aussi, en présence de la première période d'un néolithique connaissant la céramique, la pierre polie et la culture primitive des plantes. Les microlithes trouvés, associés à la céramique et à la pierre polie, tant dans la couche de civilisation que dans un fond de hutte, ne représentent rien d'autre qu'une tradition épipaléolithique. D'ailleurs, jusqu'à présent, il n'y a nulle preuve de l'existence en Roumanie d'un soi-disant mésolithique, mais seulement de civilisation épipaléolithique et de la persistance de la tradition microlithique à la première période du néolithique roumain.

CULTURA CERAMICII LINIARE ÎN TRANSILVANIA

Ocupîndu-se de pătrunderea ceramicii liniare cu „capete de note muzicale" în spaţiul Moldovei, I. Nestor emitea în 1951 ipoteza că această pătrundere s-a petrecut exclusiv din nord, dinspre teritoriile poloneze şi vest-ucrainiene. Transilvania era exceptată, deoarece la acea dată nu se cunoaşteau de aici materiale ce s-ar fi putut lega sigur de această cultură. Presupunerea părea cu totul justificată, fiindcă urme liniar-ceramice nu apăruseră mai spre est de Debreţin, iar de influenţa teritoriilor boemo-slovace nu se putea vorbi, din Ucraina Subcarpatică lipsind asemenea descoperiri. De asemenea părea nedocumentată în ţara noastră existenţa fazei vechi a liniarului [1].

Descoperiri recente, precum şi reconsiderarea unor materiale mai vechi din depozitul Muzeului de antichităţi din Cluj (MAC) ne îndreptăţesc a formula în mod cert existenţa ceramicii liniare pe teritoriul Transilvaniei, atît a fazei sale vechi, cît şi a aceleia cu „capete de note".

★

1. *Turdaş*, r. Orăştie, reg. Hunedoara. În fosta colecţie Torma Zsófia, intrată în MAC, există, ca provenind de la Turdaş, cîteva fragmente ceramice ce aparţin fazei vechi a ceramicii liniare. Cioburile au o pastă fină, săpunoasă, de culoare cenuşie deschis, cenuşie-negricioasă sau, mai rar, uşor portocalie, fiind ornamentate cu motive spiraloid-liniare neîntrerupte de „capete de note" (fig. 1/1—15).

Un fragment asemănător a apărut în săpătura de verificare din 1910, în cel mai de jos nivel al primului strat (de jos în sus) de la Turdaş (MAC, inv. II. 2569), iar piese similare au fost donate de Zs. Torma la Museum für Völkerkunde din Berlin.

Au fost publicate de M. Roska, care le-a şi atribuit acestei culturi [2].

---

[1] I. Nestor, *Cultura ceramicii liniare în Moldova*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 19—20.

[2] M. Roska, *Erdély neolitikumának stratigráfiája*, în *DolgSzeged*, XII, 1936, p. 27, fig. 1, p. 28, 38; idem, *Adatok Erdély őskori kereskedelmi, művelődési és népvándorlási utjalhoz*, în *AÉ*, XLIX, 1936, p. 72—73, 81; idem, *A Torma Zsófia-gyüjtemény*, Cluj, 1941, pl. CXI/2—4, CXIII/12, 17—18; idem, *Repertórium...*, I, 1942, p. 320 (hartă de răspîndire). Cf. şi A. Voss, *Siebenbürgische und Bosnische Funde (Tordosch und Butmir)*, în *ZfE*, XXVII, 1895, p. 129, fig. 9. Pentru o atribuire contrară, v. I. Nestor, *op. cit.*, p. 19.

2. *Petrești*, r. Sebeș, reg. Hunedoara. În MAC, sub nr. de inv. 7624 se află un fragment de vas cenușiu-negricios ce aparține liniarului vechi [1].

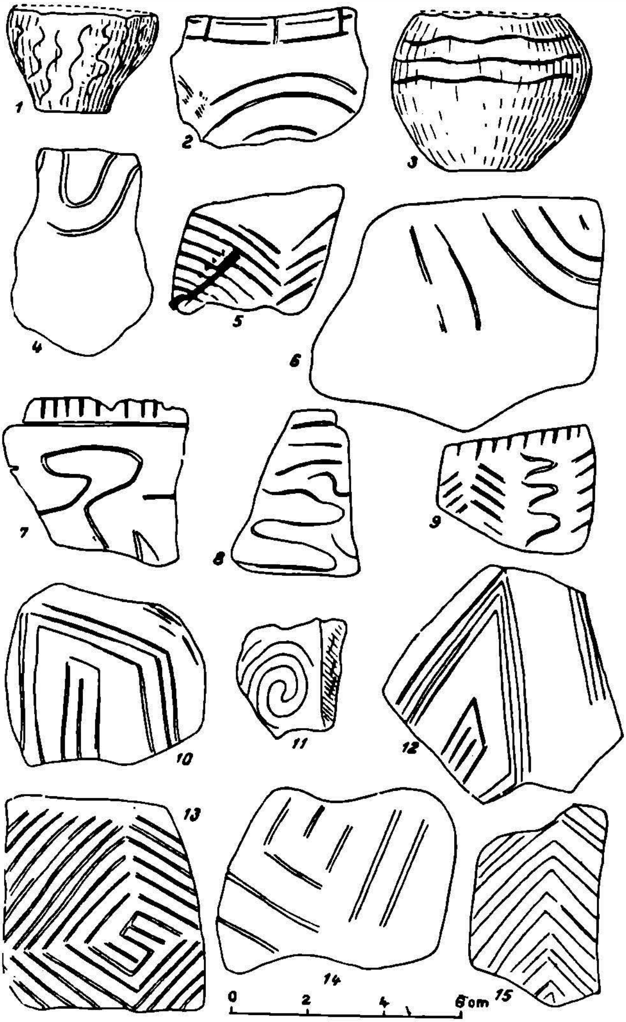

Fig. 1. — Fragmente ceramice de la Turdaș.

3. *Cipău*, r. Luduș, reg. Cluj.

a) În luna februarie 1955 pe terenul îngrășătoriei de porci „I.C.I.A." de la Cipău a ieșit la iveală, cu ocazia unor lucrări edilitare, un mormînt cu scheletul în poziția chircită. În cadrul inventarului acestuia au apărut

[1] M. Roska, în *AÉ*, XLIX, 1936, p. 73.

fragmente ceramice aparţinînd culturii Criş, asociate cu cioburi caracteristice ale ceramicii cu „capete de note".

Nefăcîndu-se observaţii precise asupra descoperirii, nu se poate afirma cu toată certitudinea, dacă fragmentele Criş au aparţinut într-adevăr inventarului mormîntului sau au ajuns, mai degrabă, în groapa

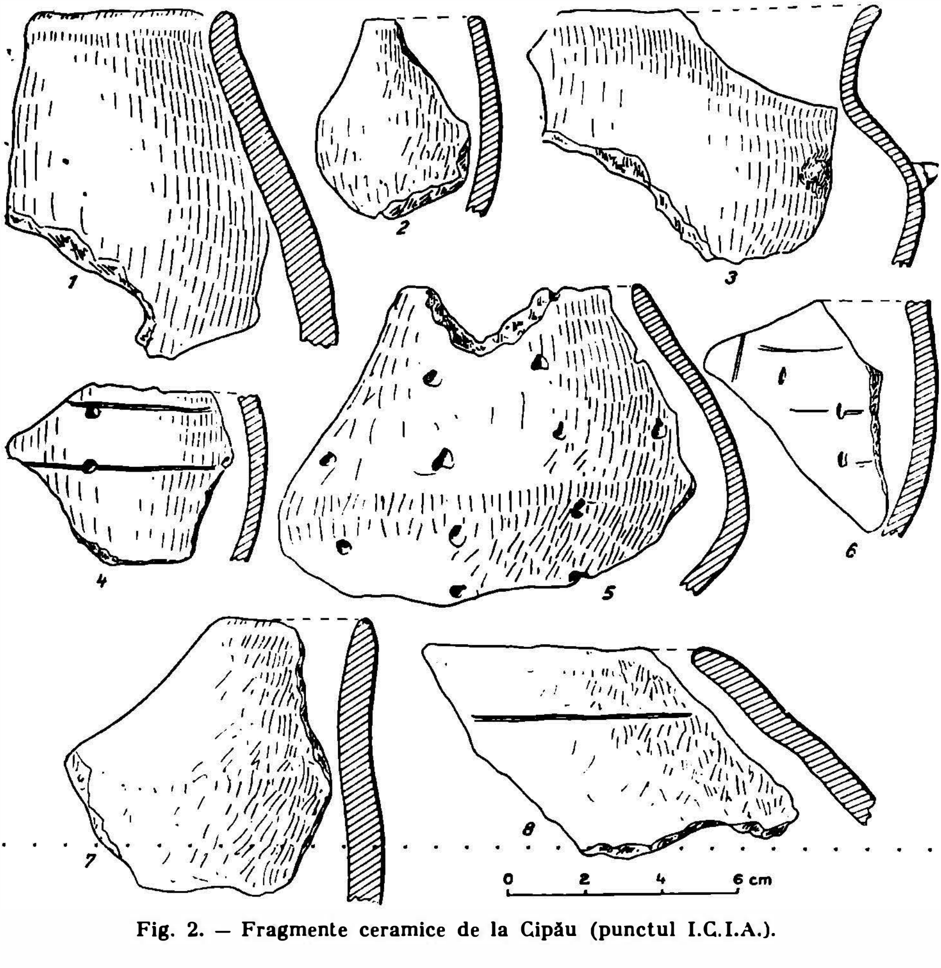

Fig. 2. — Fragmente ceramice de la Cipău (punctul I.C.I.A.).

acestuia din stratul de cultură al aşezării Criş ce se află pe acest loc[1]. De aceea nici nu le tratăm aici, prezentînd doar materialul liniar.

Forma cea mai frecventă e cea de bol simplu. Pasta fragmentelor conţine pleavă, fiind totuşi bine arsă, avînd un aspect îngrijit şi fiind moale-săpunoasă la pipăit. Culoarea lor prezintă mai multe nuanţe de cenuşiu deschis. Pe cîteva cioburi — cu toată corodarea — se distinge încă

[1] Cf. N. Vlassa, *Cultura Criş în Transilvania*, în *Materiale*, VII (sub tipar).

ornamentul caracteristic : „capetele de note“ unite prin linii. Remarcăm un fragment mai mare din peretele unui bol ornamentat doar prin „capete” neîmpreunate prin linii, aparținînd însă sigur ceramicii liniare, precum și partea superioară a unui vas dintr-o pastă cenușie extrem de fină, împodobit cu o mică proeminență conică (fig. 2/1—8).

b) În toamna anului 1957 E. Zrinyi, de la muzeul din Tîrgu Mureș, a găsit, cu ocazia unei periegheze, într-o carieră de nisip din preajma gării Cipău, urme relativ bogate ale culturii ceramicii liniare cu „capete de note“ [1].

Materialul liniar a apărut sub forma unei depuneri de înfățișare lenticulară încastrată în stratul de loess ce se suprapune zăcămîntului de nisip terțiar al carierei, la adîncimea de cca. 1—1,20 m. Împreună cu ceramica au apărut cărbuni, cenușă, precum și numeroase oase, dinți și copite de cervideu (*Cervus elaphus*).

Fragmentele ceramice descoperite pot fi împărțite în două mari categorii : ceramica „uzuală” și cea fină.

Forma predominantă a ambelor specii ceramice e bolul, mai rar apărînd ceșcuța bombată prevăzută cu un gît cilindric.

Pasta speciei „uzuale” conține pleavă de cereale în compoziție, fiind însă bine arsă, cu pereții neteziți și moi la pipăit. Culoarea e cenușie, arareori apărînd slabe nuanțe portocalii. Repertoriul ornamental e sărac, constînd din proeminențe-gurguie teșite la mijloc cu degetul (fig. 3/2, 4—9, 13—14).

Fragmentele ce aparțin speciei fine au o pastă cu mai puțină pleavă în compoziție, pereții mai subțiri și lustruiți, culoarea cenușie deschis. Ornamentele (linii întrerupte de „capete de note”) se dispun sub buza sau pe pîntecul vaselor, alcătuind benzi paralele sau motive frînte unghiular. Într-un caz se constată asocierea motivelor liniare cu o mică proeminență conică perforată în sens vertical (fig. 3/1, 3, 10—12).

★

Pentru materialele de la Turdaș aparținînd liniarului vechi cele mai apropiate analogii le oferă teritoriul Ungariei și Cehoslovaciei. În Ungaria, ceramica asemănătoare e atribuită culturii „protobükkiene”, între aceasta și liniarul vechi punîndu-se, îndeobște, semnul egalității. Acestei culturi i se admite o contemporaneitate parțială cu Crișul, lipsind însă precizările stratigrafice în acest sens [2]. Ea e pusă, totodată, la baza evoluției ulterioare a culturii Bükk.

Ca să dăm doar cîteva exemple, materiale similare celor de la Turdaș au apărut la Tiszadada, Bodrogkeresztúr, peștera Istállóskő, peștera Herman Ottó, peștera Aggtelek, [3] Polgár, Tikos, Demeterkút [4].

---

[1] Mulțumim și cu această ocazie lui E. Zrinyi pentru cedarea, spre publicare, a acestor materiale.

[2] Pentru toate acestea și cele ce urmează, v. lucrarea noastră, *Cultura Criș în Transilvania*, unde, sub prisma problematicii legăturilor culturii Criș, s-au analizat pe larg, într-un capitol aparte, și legăturile celor două faze ale ceramicii liniare cu alte culturi neolitice.

[3] F. Tompa, *Die Bandkeramik in Ungarn*, în *ArchHung*, V—VI, 1929, pl. I/1—11.

[4] I. Kutzián, *Újabb neolithikus leletek a Magyar Történeti Múzeumban*, în *Magyar Múzeum*, 1946, decembrie, p. 48—49, fig. 3/1—3 ; fig. 4/1, 3—4.

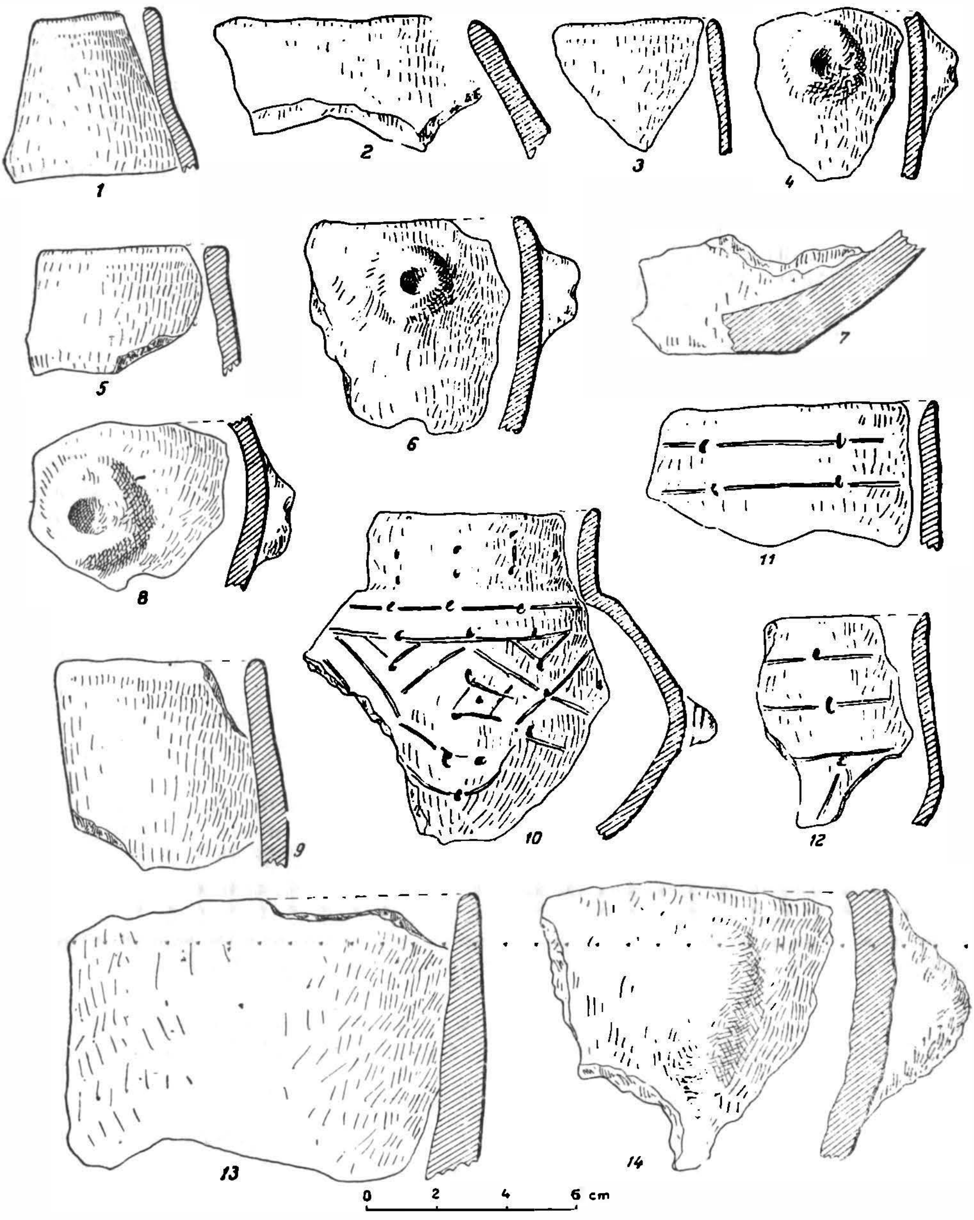

Fig. 3. — Fragmente ceramice de la Cipău (de lîngă gară). 2,4—9,13—14, ceramică uzuală; 1,3, 10—12, ceramică fină.

În ceea ce privește teritoriile cehoslovace, aparițiile liniarului vechi sînt mult prea numeroase, pentru a fi nevoie de mențiuni speciale [1].

Analogiile ceramicii liniare cu ,,capete de note" de la Cipău sînt și mai multe. Materiale întru totul asemănătoare au apărut în Moldova, la Glăvăneștii Vechi [2], Larga Jijia [3], Traian, Perieni [4], ca să înșiruim doar punctele cele mai importante. La Perieni s-a putut lămuri și raportul stratigrafic față de cultura Criș, care s-a dovedit a fi anterioară liniarului cu ,,capete de note".

Situația e asemănătoare și pentru teritoriul Ungariei, unde liniarul cu ,,capete de note" se arată a fi contemporan cu grupul Želiz care e sigur post-Criș și contemporan, la rîndul lui, cu cultura Tisa de la care adoptă și anumite tehnici de pictare [5].

Nu mai vorbim de Cehoslovacia și Polonia, unde analogiile liniarului cu ,,capete de note" abundă [6].

CONCLUZII

Apariția ambelor faze ale ceramicii liniare — și cea veche și cea cu ,,capete de note" — pe teritoriul Transilvaniei arată că și acest spațiu a fost cuprins în marea arie de răspîndire a purtătorilor acestei culturi.

Ivirea lor la Turdaș și Cipău pledează pentru o pătrundere dinspre vest, pe valea Mureșului, cale tradițională de înaintare și a altor culturi neolitice spre centrul Transilvaniei. Ipotetic, rămîne deschisă, pînă la noi cercetări, și posibilitatea venirii prin regiunea Satu Mare — Sălaj, zonă ce nu ar cădea departe de aria culturii Bükk, cultură în a cărei formare liniarul a jucat un rol deosebit. Pătrunderea prin regiunea nordică, maramureșeană, e exclusă de lipsa acestei culturi în Ucraina Subcarpatică, iar cea dinspre Moldova e puțin probabilă.

Poziția cronologiei relative a liniarului vechi de la Turdaș e dată de apariția în același strat de jos a unor sporadice urme Criș, precum și a cîtorva fragmente ceramice ce, foarte probabil, aparțin ,,culturii Banatului". Privitor la aceasta, remarcăm două lucruri : stadiul evoluat al culturii Criș din interiorul arcului carpatic și Moldova (în orice caz mai tîrziu decît fazele aceleiași culturi din Crișana, Banat, Ungaria și Voevodina), precum și observația că în Ungaria ceramica liniară veche, ruptă

[1] Cf. A. Stocký, *La Bohème préhistorique, I. L'âge de pierre*, Praga, 1929, primele planșe *passim*.

[2] *SCIV*, II, I, 1951, p. 54, fig. 1.

[3] *SCIV*, III, 1952, p. 47, fig. 2.

[4] *Materiale*, III, 1957, p. 76, fig. 9.

[5] I. Kutzián, *op. cit.*, p. 46. Ca analogii , fig. 1/4—8 ; fig. 2/1—2.

[6] De abia după terminarea acestui articol ne-a parvenit lucrarea lui R. Pittioni, *Urgeschichte des österreichischen Raumes*, Viena, 1954, unde am găsit perfecte analogii pentru ambele faze ale liniarului din Transilvania. Cf. de pildă, pentru fragmentele de la fig. 1/10, 12-15 provenind de la Turdaș, *op. cit.*, p. 133, fig. 80, iar pentru piesa de la fig. 3/10 provenind de la Cipău, *op. cit.*, p. 142, fig. 89 — vas aparținînd grupului Želiz.

de trunchiul ei originar, ia un aspect arhaizant, păstrîndu-şi unele forme de vase şi maniere de ornamentare în complexe ce, de fapt, aparţin *deja* altor culturi [1].

Apariţia ceramicii liniare cu „capete de note" la Cipău va trebui, cu multă probabilitate, datată într-o fază post-Criş, cum o atestă şi sondajul stratigrafic de la Pericni, din Moldova.

Existenţa celor două faze ale liniarului în Transilvania ridică problema, nestudiată încă, a influenţelor lor în geneza altor culturi neolitice şi neo-eneolitice din cuprinsul arcului carpatic.

Deoarece urmele culturii ceramicii liniare apar sporadic şi extrem de rar — cîteva fragmente ceramice sau mici depuneri izolate —, ele sînt foarte greu sezisabile. Se impune pentru viitor urmărirea lor şi în alte puncte ale Transilvaniei, eventual prin sondaje stratigrafice de control în staţiunile ce au furnizat materiale vechi neolitice.

N. VLASSA

КУЛЬТУРА ЛИНЕЙНОЙ КЕРАМИКИ В ТРАНСИЛЬВАНИИ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Публикуются материалы по ранней фазе культуры линейной керамики, происходящие из Турдаша и Петрешти.

Далее отмечаются два новых пункта: Чипэу — „ИЧИА" и Чипэу — „Гара" (Лудушского района), — где недавно обнаружены следы линейной керамики с „нотным" орнаментом.

Рассматривая хронологическое и стратиграфическое положение этих находок в Трансильвании, автор полагает, что они связаны, весьма вероятно, с подобными же находками в Венгрии, причем их проникновение, как и других неолитических культур, происходит по долинам больших рек.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Обломки керамики из Турдаша.

Рис. 2. — Обломки керамики из Чипэу (пункт „ИЧИА").

Рис. 3. — Обломки керамики из Чипэу (пункт „Гара" у вокзала). 1, 3, 10—12, керамика тонкая; 2,4 — 9,13 — 14, керамика обычная.

[1] Dornyay-Csalog, *Az újabb-kőkori szalagdíszes agyagművesség emlékei a Balatoni — Múzeumban*, în *FoliaArch*, V, 1915, p. 3.

LA CIVILISATION DE LA CÉRAMIQUE RUBANÉE EN TRANSYLVANIE

RÉSUMÉ

L'auteur publie des matériaux appartenant à la phase ancienne de la céramique rubanée, provenant de Turdaş et de Petreşti.

Il signale deux nouveaux points, à Cipău-« I.C.I.A. » et à Cipău-« Gara » (district de Luduş), où sont récemment apparus des vestiges de la céramique rubanée à « têtes de notes de musique ».

Discutant la position chronologique et stratigraphique de ces découvertes de Transylvanie, l'auteur estime qu'elles se rattachent très probablement aux découvertes similaires de Hongrie, ce matériel ayant pénétré, comme c'est le cas pour d'autres civilisations néolithiques, par les vallées des cours d'eau les plus importants.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Tessons céramiques de Turdaş.

Fig. 2. — Tessons céramiques de Cipău (au lieu dit «I.C.I.A.»).

Fig. 3. — Tessons céramiques de Cipău (trouvés près de la gare). 1, 3, 10—12, céramique fine; 2, 4—9, 13—14, céramique d'usage courant.

CU PRIVIRE LA PERIODIZAREA ETAPELOR TÎRZII ALE NEOLITICULUI DIN R.P.R.*

În urma cercetărilor mult intensificate în ultimii şapte ani şi orientate în mod reflectat în direcţia rezolvării cu precădere a problemelor încă obscure sau a celor pentru lămurirea cărora baza documentară existentă era încă insuficientă, arheologia din R.P.R. a înregistrat, printre altele, succese apreciabile şi în domeniul cunoaşterii epocii neolitice în diferitele regiuni ale teritoriului patriei noastre. Printre aceste realizări, un loc important îl ocupă lărgirea şi adîncirea documentării noastre cu privire la neoliticul din Moldova în general şi la cultura Cucuteni în special. Stimulată de marile săpături făcute de arheologia sovietică în aria culturii, învecinate şi înrudite, Tripolie şi de punctele noi de vedere puse în discuţie de învăţaţii sovietici cu prilejul interpretării noilor materiale, cercetările romîneşti mai noi cu privire la cultura Cucuteni constituie la rîndul lor o contribuţie la cunoaşterea trecutului îndepărtat al acestor regiuni, care, pentru a putea fi pe deplin valorificată, trebuie să-şi găsească expresia în publicaţii întocmite după cele mai adecvate metode şi în analize temeinice şi clare, menite, pe de o parte, a pune în evidenţă adevărurile deplin stabilite, pe de alta, caracterul ipotetic, încă îndoielnic sau obscur al unor interpretări.

Or, din acest punct de vedere se poate, credem, constata că activitatea de analiză şi sinteză nu a ţinut în suficientă măsură pasul cu îmbogăţirea bazei documentare şi lipsa unei dezbateri mai întreţinute a problemelor face să stăruie în literatura ştiinţifică romînească, referitoare la acest capitol al istoriei vechi a patriei noastre, opinii divergente. Această situaţie riscă, prelungindu-se, să producă nedumeriri, dezorientare şi uneori chiar confuzie în rîndurile nespecialiştilor şi ale tineretului studios. De multe ori intervine ca circumstanţă agravantă şi împrejurarea că nu există nici măcar o orientare asupra temeiurilor amintitelor opinii divergente, ba uneori este greu pentru un nespecialist de a sezisa în ce constau propriu-zis punctele de vedere deosebite ale specialiştilor.

Socotind că o dezbatere mai amplă şi mai susţinută asupra problemelor controversate referitoare la dezvoltarea culturii Cucuteni şi la natura

* Comunicare ţinută în decembrie 1955 la Institutul de arheologie al Academiei R.P.R.

exactă a acestei dezvoltări poate servi la înlăturarea dezorientării şi la clarificarea, dacă nu a problemelor înseşi, cel puţin a temeiurilor de fapte şi de gînd, care stau la baza diferitelor concepţii deosebite, ea putînd duce uneori eventual chiar la constatarea că divergenţele care se manifestă nu sînt în fond totdeauna atît de mari pe cît apar la prima vedere, ne-am hotărît să supunem discuţiei, din nou, unele aspecte privind evoluţia şi periodizarea culturii Cucuteni, în credinţa că în acest fel, dacă nu vom contribui la risipirea tuturor nedumeririlor şi confuziilor posibile, vom prilejui cel puţin o formulare mai clară a diferitelor puncte de vedere şi o argumentare mai strînsă a lor.

Concepţia lui H. Schmidt cu privire la ceramica primitivă de tip C din aşezările culturii Tripolie-Cucuteni, concepţie întemeiată pe interpretarea pe care el a putut-o da ultima dată în 1932 observaţiilor proprii de la Cucuteni şi celorlalte fapte înregistrate în aria de răspîndire a culturii Tripolie-Cucuteni şi cunoscute pînă atunci, este expusă în monografia sa despre Cucuteni[1] la p. 77—79, cu reveniri esenţiale — şi care nu trebuie neglijate — la p. 80, aliniatul 5, p. 81, aliniatul 2, p. 96, aliniatul 1 (*in fine*) şi 2, precum şi la p. 104—105. Această concepţie nu reprezintă o doctrină perfect limpede şi coerentă în toate compartimentele ei; ca şi în alte chestiuni, H. Schmidt a lăsat şi aici unele aspecte într-un clar-obscur uşor contradictoriu, în sensul că punctul lui de vedere nu apare explicit totdeauna la prima vedere. Cu toate acestea, o analiză atentă a scriselor lui H. Schmidt îngăduie, credem, să se stabilească unele opinii precise şi ferme ale sale, alături de altele în care gîndirea sa ori nu s-a precizat îndeajuns, ori chiar a oscilat.

Constatăm astfel că Schmidt porneşte de la observaţia fundamentală, potrivit cu care ceramica *pictată* cucuteniană reprezintă de-a lungul etapelor A, AB şi B, pînă la sfîrşitul ei degenerat în stilurile *epsilon-zeta*, o evoluţie neîntreruptă, organică, în timp ce olăria din categoria C se înfăţişează ca o specie fundamental deosebită, *fără legătură organică şi genetică* cu cea pictată şi a cărei apariţie la Cucuteni nu a putut întrerupe dezvoltarea ceramicii pictate. Ca atare, pentru Schmidt este limpede că ceramica C aparţine unei alte populaţii decît cea a ceramicii pictate, şi anume unei populaţii străine de spaţiul respectiv — nu interesează pentru moment în ce regiune îi plascază Schmidt habitatul originar. Din acest motiv — şi repetăm, din motivul că olăria de tip C nu reprezintă o specie oarecare, internă, legată genetic cu restul, a culturii cu ceramica pictată — învăţatul german echivalează în mod consecvent *ceramica C* cu o *cultură C*. Este evident că dacă în altă parte s-ar fi cunoscut un complex cultural corespunzător, învăţatul berlinez n-ar mai fi vorbit de ceramica sau cultura C, ci ar fi folosit pentru ea un nume din cele pe care arheologia comunei primitive le dă diferitelor culturi materiale pe care le identifică. Dar pentru H. Schmidt cultura C reprezenta o cultură mixtă încă neîndestul precizată, de origine *nordică*, în care se amestecau elemente arctobaltice cu altele nordgermane-scandinave. Independent de imposibilitatea de a identifica precis această cultură în aria ei de baştină, pentru

[1] Hubert Schmidt, *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien*, Berlin-Leipzig, 1932.

H. Schmidt era limpede că ea a pătruns dinafară în aria culturii Tripolie-Cucuteni, o dată cu purtătorii ei, care reprezentau o populaţie deosebită de cea cucuteniană, şi a determinat în cele din urmă stingerea ceramicii pictate în forma ei degenerată, a stilurilor *epsilon* şi *zeta*.

Nu tot atît de clare sînt opiniile lui H. Schmidt cu privire la momentul în care această cultură străină pătrunde în spaţiul culturii Tripolie-Cucuteni şi — drept consecinţă — nici în legătură cu raporturile dintre ea şi cultura Cucuteni de sfîrşit.

Relativ la momentul pătrunderii, s-ar putea ca cele scrise de învăţatul german să închidă numai aparent o contradicţie. El foloseşte în adevăr o observaţie stratigrafică de la Cucuteni — după care „*se părea*" că elementul C reprezintă un strat dosebit şi mai nou faţă de nivelele A şi B — mai mult pentru a sublinia caracterul aparte al *culturii C*, decît pentru a stabili în general raportul în timp între cultura Cucuteni B şi cultura C, deoarece se poate constata că în ceea ce priveşte această ultimă chestiune, părerea sa, întemeiată pe faptele privind prezenţa constantă a ceramicii C în aşezările tripoliene şi cucuteniene din întreaga arie de răspîndire a complexului respectiv, este consecvent orientată în sensul că olăria de tip C este „cel puţin în parte" paralelă şi contemporană cu faza Cucuteni B. Delimitarea cea mai precisă a spaţiului de timp în care cele două culturi au fost contemporane se găseşte la p. 96 a monografiei *Cucuteni*: acel răstimp corespunde „cel puţin în parte" cu etapa *epsilon-zeta* — ar putea aşadar să cuprindă întreaga etapă *epsilon-zeta* — , după H. Schmidt, deci, ultima etapă din dezvoltarea culturii Cucuteni B propriu-zise. Dar tot acolo (p. 96 aliniatul 2 *in fine*, combinat cu p. 79 aliniatul 1), învăţatul de la Berlin se arată stăpînit de ideea că, după dispariţia culturii Cucuteni degenerate, cultura C, ca şi purtătorii ei, au continuat să existe. S-ar fi petrecut aşadar la Cucuteni şi în întreaga arie a culturii cu ceramică pictată „o schimbare de populaţie" o dată cu stingerea culturii B propriu-zise (adică — repetăm — după stilurile *epsilon-zeta*).

În ceea ce priveşte raporturile dintre cultura ceramicii pictate şi cultura C — şi e vorba anume aici de alte raporturi decît cele cronologice — ni se pare că nu se pot aduce la un numitor comun diferite opinii formulate în această direcţie de H. Schmidt. El se gîndeşte la un moment dat, atunci cînd ia în considerare (p. 78) contemporaneitatea ceramicii C cu ceramica Cucuteni B la Cucuteni, la un raport ca între sclavi şi stăpîni, pentru ca altădată (p. 105) să califice pe purtătorii culturii C drept „imigranţi barbari din nordul îndepărtat". Cu alt prilej (p. 80) constată că există probabilitatea unui „contact mai strîns" între cultura C de caracter străin şi cea a ceramicii pictate (se referă la urmele de pictură de pe un ciob C de la Cucuteni), pentru a preciza mai apoi (p. 81) că s-au produs influenţări a culturii C de către cultura ceramicii pictate, în urma cărora prima ar fi ajuns la înflorire, pentru ca după aceea să exercite o presiune asupra vecinei ei din Rusia sudică, presiune în faţa căreia cultura ceramicii pictate degenerează, se retrage. H. Schmidt nu a socotit că este posibil să se facă preciziuni cu privire la sfîrşitul ambelor culturi, înainte ca noi descoperiri să aducă lumină în această problemă. Trebuie menţionat însă că el era adînc influenţat de presupusa observaţie stratigrafică a sa de la

Sărata Monteoru, după care, acolo, locuitorii din epoca bronzului au fost izgoniţi din aşezarea lor de reprezentanţi ai culturii Cucuteni aflaţi în etapa *zeta*, însoţiţi de reprezentanţi ai culturii C.

Ca atare, incertitudinea sa cu privire la sfîrşitul culturilor Cucuteni B şi C se referă de fapt la soarta lor ulterioară, privită general-istoric, şi nu la dăinuirea lor în aria culturii Cucuteni, referitor la care opiniile sale au fost precizate mai sus, în sensul că el socotea pe de o parte că cultura Cucuteni B a încetat în aria ei de baştină o dată cu etapa *epsilon-zeta*, iar pe de altă parte că cultura C i-a mai supravieţuit o vreme.

În treacăt fie spus, ni se pare cu totul suprinzător, după ce stratigrafia depunerilor cucuteniene de la Sărata Monteoru a fost demult lămurită de săpăturile Muzeului naţional de antichităţi din Bucureşti, în sensul că aşezarea cucuteniană de acolo este, nu mai nouă, ci mai veche decît primele urme de locuire din epoca bronzului, că se mai poate întîlni în literatura arheologică romînească vechea datare în epoca bronzului a culturii Cucuteni B, pe care H. Schmidt a susţinut-o din considerentele eronate menţionate.

Pentru a reveni la concepţiile lui H. Schmidt cu privire la semnificaţia ceramicii de tip C şi la raporturile ei cu cultura ceramicii pictate se poate, credem, conchide pe scurt, că el a socotit că poate formula următoarele principale ipoteze:

1) Ceramica de tip C este cu totul străină de cultura ceramicii pictate, nu este legată organic şi genetic cu ea şi reprezintă o cultură deosebită de caracter nordic, aparţinînd unei populaţii deosebite, pătrunse dinafară, dinspre nord, în aria culturii Tripolie-Cucuteni.

2) Cultura şi populaţia C au pătruns în aria ceramicii pictate spre sfîrşitul, afectat de degenerescenţă, al acesteia din urmă, în etapa *epsilon-zeta*; au fost deci contemporane în parte cu ea şi i-au determinat în cele din urmă, probabil, sfîrşitul. Este posibil ca H. Schmidt să se fi gîndit mai mult la o existenţă *paralelă*, una alături de alta, decît la un amestec, o simbioză, a celor două culturi — aceasta independent de admiterea unor influenţe pe care le va fi exercitat ceramica pictată asupra celei de tip C. Este în adevăr caracteristic că Schmidt evită să întrebuinţeze cuvîntul *împreună* atunci cînd vorbeşte de contemporaneitatea parţială a celor două culturi, dar foloseşte de două ori, pentru a semnala coexistenţa lor, termenul *alături* (*neben*).

3) Cultura ceramicii pictate îşi încheie dezvoltarea sa neîntreruptă o dată cu stilurile *epsilon-zeta*, în timp ce cultura C continuă să subziste. Eventualele destine ulterioare ale culturii Cucuteni-Tripolie ar fi de urmărit, după el, în alte spaţii, căci cultura Cucuteni-Tripolie se retrage (*weicht*) în faţa presiunii triburilor culturii C şi anume probabil spre sud, căci pe de o parte cultura C vine dinspre nord, iar pe de altă parte Schmidt vede la Sărata Monteoru o etapă în drumul spre sud a unei grupe a culturii Cucuteni B, însoţită de ceramică C.

★

Descoperirile şi cercetările făcute după încheierea studiilor lui H. Schmidt, în cuprinsul întregii arii de răspîndire a culturii Tripolie-Cucuteni, atît pe teritoriul Uniunii Sovietice cît şi în ţara noastră, au fost de na-

tură să confirme unele din concluziile sale, să precizeze pe altele şi, în sfîrşit, să adîncească în aşa măsură cunoaşterea întregului proces de dezvoltare a culturii cu ceramică pictată, încît completările ce se pot aduce astăzi unora dintre opiniile sale echivalează în multe cazuri cu o infirmare a punctului său de vedere.

Una din tezele importante ale învăţatului german, pe care noile cercetări şi descoperiri au confirmat-o, este aceea a evoluţiei organice şi neîntrerupte a ceramicii pictate cucuteniene, de la începuturile ei deplin cristalizate din faza A pînă la ultimele ei manifestări cunoscute ca atare lui H. Schmidt, reprezentate prin stilurile *epsilon* şi *zeta*. Se poate spune în această privinţă că, pe de o parte publicarea de către Schmidt a materialului de la Cucuteni, însoţită de clasificarea lui pe stiluri, iar pe de altă parte noile materiale, mult mai bogate, reprezentative pentru toate cele trei faze principale (A, AB şi B), dar mai ales cele referitoare la faza AB, ieşite la iveală între timp, au înlăturat definitiv îndoielile exprimate în 1927 de Henry Frankfort şi însuşite o vreme şi de subsemnatul cu privire la continuitatea dintre pictura pe vase din faza A şi cea din faza B şi cu privire la rolul de etapă intermediară care-i revine şi în această privinţă fazei A—B. Trebuie însă adăugat — şi ne grăbim să o facem — că această continuitate a ceramicii pictate cucuteniene, incontestabilă astăzi, nu exclude intervenţia unor factori externi în determinarea transformărilor pe care pictura cucuteniană le-a parcurs. Cu alte cuvinte, dezvoltarea neîntreruptă a ceramicii pictate cucuteniene nu reprezintă un proces simplu şi exclusiv intern de creştere, ci, după cum am mai avut prilejul a o spune şi vom arăta şi aici mai departe, în această transformare trebuie să se acorde un rol şi intervenţiei a ceea ce H. Schmidt a numit cultura C.

A rămas de asemenea nezdruncinată caracterizarea ceramicii şi culturii C de către H. Schmidt ca un element străin de cultura ceramicii pictate, fără legătură genetică înlăuntrul ei şi neasimilată organic de ea. Acest fel de a vedea poate fi socotit cu atît mai mult confirmat de noile descoperiri şi cercetări, cu cît în ultima vreme cunoştinţele noastre cu privire la procesul de formare a culturii Cucuteni, la etapele acestui proces şi la structura culturală a lor s-au adîncit, prin identificarea culturilor precucuteni şi protocucuteni, din care lipsesc de asemenea antecedente eventuale ale elementului C, iar pe de altă parte, determinarea ariei de origine a culturii C nu mai prezintă astăzi dificultăţi atît de mari ca pe vremea cînd H. Schmidt căuta acel spaţiu de iradiere în nord şi nord-vest. Fără a putea să intrăm în detaliile rezultatelor obţinute de cercetarea sovietică cu privire la neoliticul din regiunea stepelor nord-pontice şi din spaţiul de la răsărit de Niprul mijlociu, ni se pare că se poate afirma că ceramica de tip C pătrunsă în cultura Tripolie-Cucuteni îşi are originea în complexe culturale născute şi dezvoltate în acele regiuni şi nu în nordul arcto-baltic ori scandinav. Se ştie că cercetătorul danez G. Rosenberg, într-o carte prea puţin luată în seamă, apărută în 1931 (*Kulturströmungen in Europa zur Steinzeit*), a încercat să identifice cultura independentă şi deosebită din care provine elementul C, cu aşa-numita cultură a aşezărilor deschise ucrainiene (*Wohnplatzkultur*), originară, după el, din stepa nord-pontică. Fără a ne identifica întrutotul cu ipotezele formulate de

Rosenberg (care acorda așezării de la Usatovo o poziție așa-zicînd „cheie"), ni se pare că ultimele descoperiri și cercetări sovietice au documentat îndeajuns existența unei culturi neolitice relativ primitive de vînători și pescari și mai tîrziu de crescători de animale domestice, localizată în spațiul cuprins între cursurile inferioare ale fluviilor Volga, Don și Nipru, cultură înăuntrul căreia se dezvoltă ceramica primitivă decorată cu scoica, mai apoi cu șnurul înfășurat pe șnur și în sfîrșit cu șnurul înfășurat rigid și șnurul răsucit. Acesta este mediul cultural din cuprinsul căruia a pătruns elementul C în aria culturii Tripolie-Cucuteni.

Înainte de a trece mai departe în discutarea problemelor legate de acest contact, este necesar, socotim, ca în prealabil să mai examinăm una din ipotezele lui Schmidt. Se cuvine anume să subliniem că toate cercetările de pînă acum nu au adus nici un fapt în sprijinul existenței independente în cuprinsul ariei Tripolie-Cucuteni a culturii C, ci dimpotrivă ele au confirmat de fiecare dată apariția exclusiv laolaltă, în aceleași așezări și locuințe, a ceramicii C și a ceramicii pictate tripoliano-cucuteniene. Nu există în întreaga arie a culturii Tripolie-Cucuteni-Ariușd din fazele A, AB și B dintre Nipru și Oltul superior, nici o așezare și nici un nivel de locuire curat, neamestecat, Cucuteni C, ci dimpotrivă această ceramică însoțește totdeauna ceramica pictată. O presupunere cu privire la existența unui nivel de locuire deosebit C la Traian a fost dezmințită de săpăturile ulterioare din acel punct. Este clar așadar că ceramica C apare în aria culturii Tripolie-Cucuteni-Ariușd ca o componentă, fie ea și străină ca origine, a culturii cu ceramică pictată. De la această constatare incontestabilă trebuie să pornească orice analiză a raporturilor dintre cultura ceramicii pictate și ceramica C. Nu două culturi ființînd una alături de alta în aria Tripolie-Cucuteni-Ariușd, ci două culturi care în această arie se ating și se amestecă într-un anumit chip, nu *nebeneinander* (alături) ci *miteinander* (împreună).

Dar pentru a putea defini mai exact, în lumina noilor descoperiri, raporturile de coexistență, de simbioză, dintre aceste două culturi, este necesar să recapitulăm datele pe care cercetarea mai nouă ni le-a pus la dispoziție, cu privire la momentul în care se produce pentru prima dată atingerea între ele, adică momentul în care primele elemente ale culturii C pătrund în cultura cu ceramică pictată.

Or, în această privință ne aflăm din nou în situația de a reaminti că ipoteza lui H. Schmidt, după care acest moment se plasează la nivelul stilurilor *epsilon-zeta* — de altfel singura ipoteză ce se putea face în stadiul de atunci al cercetărilor —, nu se mai poate susține.

Săpăturile de la Traian, așezare reprezentînd, în ceea ce privește ceramica pictată, exclusiv faza Cucuteni AB de la stilul *alfa* pînă la *delta*, au arătat deja mai demult că ceramica C apare în spațiul cucutenian încă înainte de dezvoltarea stilurilor *epsilon* și *zeta*. După materialele publicate și cele inedite pe care le cunoaștem, ceramica de tip C descoperită în locuințele AB de la Traian cuprinde formele și decorurile caracteristice fazei decorate cu sfoara înfășurată rigid și cu șnurul liber răsucit. De o egală importanță sînt în aceeași materie constatările făcute la Corlăteni, așezare locuită de asemenea exclusiv în faza AB, numai cu deosebirea că

într-o etapă mai timpurie a acestei faze, anume în cea mai timpurie fază a culturii AB identificată pînă astăzi și în cursul căreia stilurile *gamma* și cel care poate fi numit în mod propriu *delta* nu au ajuns încă la deplina lor constituire. Locuințele arse de la Corlăteni au dat și ele în mod regulat și în cantități apreciabile resturi de wase din categoria C. Această ceramică de tip C de la Corlăteni prezintă, în deplină concordanță cu caracterul AB vechi al așezării, forme mai timpurii și un decor imprimat *executat exclusiv cu un instrument dințat* — probabil scoica dințată. În întreaga așezare de la Corlăteni, în care s-au făcut săpături pe mari suprafețe, dezvelindu-se 12 mari locuințe, din care s-a cules și o mare cantitate de ceramică C, nu este documentat nici un fragment decorat cu șnurul înfășurat sau răsucit.

Faptele acestea confirmă pe de o parte cronologia relativă a ceramicii din așezările ucrainene elaborată mai ales pe bază tipologică de G. Rosenberg, dar pe de altă parte ele stabilesc situația tot atît de importantă că prima pătrundere a elementului C în aria cucuteniană s-a petrecut încă din primele momente ale existenței fazei AB, cînd stilurile *alfa* și *beta* reprezentau manifestarea cea mai intensă și mai caracteristică a picturii pe vase.

Nu socotim încă a fi sosit momentul să putem vorbi despre eventualitatea unor și mai vechi atingeri între „cultura C" și complexul cucutenian, anume încă din faza A a ceramicii pictate. Unele observații în această direcție nu sînt suficient verificate și ca atare nu îngăduie decît această formă de a semnala problema. Ținem totodată să precizăm că, abordînd această chestiune, nu ne referim la prezența ceramicii C — decorată cu șnurul înfășurat — în cuprinsul culturii Ariușd din raioanele Sf. Gheorghe și Tg. Secuiesc. Nu rămîne totuși mai puțin adevărat că ceramica de tip C apare în cadrul culturii Cucuteni cel mai tîrziu încă de la începutul fazei AB, pentru a însoți această cultură în mod constant, potrivit cu numeroase observații, inclusiv cele de la Sărata Monteoru, pînă tîrziu în dezvoltarea sa, marcată de începuturile dezagregării, prin degenerare, a stilului *zeta*. Sîntem deci astăzi în măsură de a ști că prezența elementului C în cuprinsul culturii Cucuteni nu se mărginește așa cum credea H. Schmidt la ultima etapă din dezvoltarea fazei Cucuteni B, ci acest contact între două culturi deosebite este mai vechi, a avut o durată mai îndelungată și totodată s-a manifestat în mod variat în diferitele lui etape. Dacă pentru H. Schmidt admiterea unei contemporaneități între ceramica C și sfîrșitul fazei B a ceramicii pictate era oarecum o concesie *maximală*, care îi era impusă de faptele obiective, datele noi de observație dau ipotezei sale caracterul unui adevăr *minimal*. Prezența ceramicii C, pentru întîia dată în mod masiv și constant, încă de la începuturile fazei AB a culturii Cucuteni, precum și saltul oarecum brusc pe care îl face pictura pe vase în trecerea de la faza A la cea AB — salt care și explică de altfel de ce unii cercetători s-au îndoit o vreme de continuitatea directă între cele două faze de pictură — sînt, printre altele, motivele pentru care am formulat sugestia că evenimentele care se reflectă în intruziunea elementului C sînt de făcut răspunzătoare cel puțin în parte de transformarea suferită de ceramica pictată în trecerea ei de la faza A la cea AB.

Constatările pe care ne-am îngăduit să le recapitulăm, în cele de mai sus, sînt de natură a pune într-o lumină nouă problema semnificației pe care a avut-o și a rolului pe care l-a jucat ceramica C în cadrul culturii Tripolie-Cucuteni-Ariușd. Am văzut că deși ceramica C poate și trebuie să fie considerată drept reprezentanta unei culturi deosebite de cea a ceramicii pictate — și am socotit că acea cultură a și fost identificată —, totuși nimic nu ne îndreptățește să privim ceramica C drept documentul unei culturi paralele, coexistente *în același teritoriu* cu cea a ceramicii pictate. Ceramica C reprezintă doar un element cultural împrumutat de complexul Tripolie-Cucuteni-Ariușd, dintr-o cultură deosebită, învecinată, localizată în sudul și estul R.S.S. Ucraina.

Pentru a ne apropia de o înțelegere mai adîncă și mai justă a semnificației pe care prezența acestui element străin în cadrul culturii Tripolie-Cucuteni o are, nu este lipsit de interes să examinăm pe scurt chipul în care ceramica C se comportă înlăuntrul culturii cu ceramică pictată în lungul spațiu de timp al folosirii lor comune în așezările Cucuteni-Tripolie, precum și modul în care ceramica pictată ea însăși reacționează față de prezența acestui „corp străin".

O primă constatare peste care ni se pare că nu trebuie să trecem este aceea, binecunoscută, că în aria tripoliană propriu-zisă, frecvența ceramicii C este în genere mai mare în raport cu cea pictată, decît în aria Cucuteni. Se pierde uneori din vedere, atunci cînd se vorbește despre cultura Tripolie-Cucuteni, că avem de-a face de fapt cu mai multe variante ale culturii cu ceramică pictată, deosebite între ele, printre altele, și prin raportul cantitativ dintre speciile C și cele pictate. În aria Tripolie se constată — după cum a subliniat-o și H. Schmidt — și o asimilare mai puternică a ceramicii C la stilul propriu ceramicii pictate. În aria Cucuteni acest gen de asimilări — tot mereu în același sens — se constată mai frecvent de-abia spre sfîrșitul fazei B, manifestîndu-se în principal prin aplicarea sporadică de pictură pe unele vase de tip C (semnalată și de H. Schmidt) și mai ales prin executarea în pasta și arderea proprie ceramicii pictate a unor forme ale speciei C, care își păstrează și atunci decorul imprimat specific. În general însă se poate reține constatarea că specia C rămîne separată, deosebită de celelalte specii ceramice ale culturii cu ceramică pictată și mai ales aceea că ceramica pictată însăși nu manifestă nici o tendință de a-și asimila forme, motive sau tehnici proprii speciei C. Aceste observații subliniază ele singure deja destul de accentuat comportarea ca „corp străin" a ceramicii C în cuprinsul culturii Cucuteni.

Dar o perspectivă și mai precis orientată asupra semnificației ceramicii C înlăuntrul culturii Cucuteni ni se pare că poate fi întrezărită prin prisma modului în care ceramica C evoluează ea însăși, de-a lungul perioadei de conviețuire a ei cu ceramica pictată. Am văzut mai sus că o astfel de evoluție există și că ea reflectă în mod exact etapele parcurse de această ceramică în cadrul culturii așezărilor ucrainene. Lipsa unei integrări depline, organice, în cultura Cucuteni a ceramicii C, ca și coincidența variațiilor ei în diferitele etape ale culturii Cucuteni, cu modul în care ea a evoluat efectiv în cultura din care provine, ne arată că nu avem de-a face cu un element de cultură împrumutat o dată pentru tot-

deauna — să zicem, la începutul fazei AB — şi menţinut apoi vreme mai îndelungată — în acest caz ar fi de presupus că el ar fi parcurs o evoluţie specifică în noul mediu — ci că ne aflăm în faţa unor raporturi continue şi constante, extinse pe o lungă durată de timp, între cultura cu ceramică pictată şi cea a „Wohnplatz”-urilor ucrainene. Preluarea de către cultura Tripolie-Cucuteni a unor elemente ceramice dintr-o cultură străină s-a făcut în mod repetat şi continuu, în cultura ceramicii pictate parvenind de fiecare dată aspectele nou dezvoltate în cultura aşezărilor ucrainene.

O altă problemă este de a şti ce fapte de viaţă se află în dosul acestor raporturi culturale. Ţinînd seama de poziţia pe care ceramica C o ocupă în cuprinsul culturii Tripolie-Cucuteni, poziţie precizată şi în cele precedente, toţi cercetătorii care s-au ocupat cu aceste probleme au admis ipoteza firească după care ne aflăm în faţa nu a unui simplu împrumut cultural, ci şi a unui aflux de populaţie. Fără a socoti necesar pentru moment a preciza explicaţiile ce se pot da cu privire la natura raporturilor intertribale pe care această situaţie le presupune (prizonieri, robi, relaţii exogamice etc.), respectivele ipoteze trebuind să fie supuse unei examinări speciale atente, nu este lipsit de interes a scoate aici în relief împrejurarea că de-a lungul fazelor AB şi B ale ceramicii pictate, *volumul* amintitului aflux de populaţie străină se menţine în limitele caracterizate mai sus cu prilejul discuţiei asupra frecvenţei ceramicii C în aşezările Tripolie-Cucuteni. Important este că în perioada menţionată cultura Tripolie-Cucuteni şi-a păstrat, în general, caracterul ei propriu, chiar dacă ritmul evoluţiei ei a fost influenţat de prezenţa elementului străin pe care-l discutăm. Nu rămîne însă mai puţin adevărat că începînd din momentul prezenţei obişnuite şi constante a ceramicii C în cultura Tripolie-Cucuteni, aceasta din urmă trebuie definită, ca complex de cultură materială, nu numai prin prezenţa ceramicii pictate, ci şi prin aceea a elementului C, nelipsit din orice aşezare Tripolie-Cucuteni din etapele respective, oricît de străin şi de neorganic ar fi acest element.

★

Am văzut la începutul acestei expuneri că după H. Schmidt, cultura Cucuteni şi-ar fi găsit sfîrşitul o dată cu etapa *epsilon-zeta*, iar „cultura C” ar fi continuat o vreme să subziste ea singură. Această concepţie cu privire la momentul evolutiv şi împrejurările în care va fi luat sfîrşit cultura Tripolie-Cucuteni a dominat cercetarea ştiinţifică a materiei pînă în momentul în care descoperiri noi făcute pe teritoriul Uniunii Sovietice şi posibilitatea pe care ele au dat-o de a interpreta într-o lumină nouă unele descoperiri mai vechi au îngăduit ştiinţei sovietice, prin regretatul E. Kricevski şi mai ales prin T. Passek, să elaboreze o nouă concepţie cu privire la etapa de sfîrşit a culturii Tripolie-Cucuteni. După cum se ştie, prin separarea şi definirea etapei C II—γ II, sau cum ne-am deprins să o numim, *etapa Gorodsk-Usatovo*, T. Passek a arătat, depăşind pe baza noilor descoperiri modul de a vedea al lui H. Schmidt, că în dezvoltarea culturii Tripolie-Cucuteni a mai existat o fază finală mai nouă decît cea mai tîrzie fază admisă de învăţatul german, şi în cursul

căreia cultura Tripolie-Cucuteni suferă transformări în multe privințe radicale. Descoperirile din aria Usatovo au arătat strînsa legătură dintre această etapă și înmormîntările plane sau tumulare cu ocru roșu și au îngăduit, laolaltă cu cele din aria Gorodsk, să se definească drept unul din caracterele esențiale ale noii etape predominarea puternic accentuată în așezări a ceramicii de tip C, decorată acum în principal cu șnurul liber răsucit, față de ceramica pictată.

Unii cercetători romîni[1] au încercat în ultima vreme să conteste că ar exista vreo legătură între cultura Cucuteni și faza Gorodsk-Usatovo și, întorcîndu-se în anumite privințe și într-o anumită măsură la concepția lui H. Schmidt, să vadă în etapa Gorodsk-Usatovo o cultură străină de cea Tripolie-Cucuteni, aparținînd exclusiv triburilor de stepă și răspunzătoare de dispariția în regiunea de silvo-stepă, a culturii Tripolie-Cucuteni.

După acești cercetători, faza Gorodsk-Usatovo ar reprezenta o cultură aparținînd epocii bronzului.

Ne vom mărgini aici să reținem doar acele argumente ce se aduc în sprijinul acestei teorii, care pot fi socotite decisive într-un sens sau altul, menționînd că am mai luat în treacăt poziție în această problemă într-un studiu anterior [2].

Ni se pare indicat, în primul rînd, să arătăm că în această materie nu se poate produce decît confuzie atunci cînd ne expunem riscului de a pune dezbaterea pe terenul unei simple discuții pe cuvinte. Este evident că o cultură în transformare neîntreruptă este, ca orice organism, mereu aceeași și necontenit alta. Ceea ce importă este de a ști în ce moment al transformării neîntrerupte a culturii Tripolie-Cucuteni — admițînd că o astfel de transformare a avut loc și că populația respectivă nu a emigrat sau nu a fost exterminată în întregime cu cultura ei cu tot — se mai poate vorbi de o cultură Tripolie-Cucuteni și *cînd* transformările suferite de ea au căpătat un caracter atît de radical, încît noua cultură trebuie și poate să capete un alt nume. Socotind că nici purtătorii culturii Tripolie-Cucuteni, nici cultura lor materială nu au dispărut cu totul la sfîrșitul fazei B, ci dimpotrivă, că atît elementul biologic cît și cel cultural s-au integrat, transformîndu-se, în formațiile ulterioare de structură social-economică modificată, nu vom merge totuși pînă acolo încît să pretindem să se vorbească în continuare de cultura Tripolie-Cucuteni pînă adînc în epoca bronzului, pînă cînd se pot urmări eventual tradițiile ei. Dar nu ni se pare just nici de a se refuza numele de etapă finală, în parte degenerată și în parte mult transformată, a culturii Tripolie-Cucuteni, unui aspect cultural ca cel înfățișat de complexul Gorodsk-Usatovo, în care componentele fundamentale care au caracterizat timp de secole, începînd din faza AB, cultura Tripolie-Cucuteni, anume ceramica pictată și cea de tip C (ca să nu mai vorbim de plastica antropomorfă !), sînt încă prezente — fie și în proporție relativă inversată. Dacă am folosi drept unic criteriu pentru acordarea sau refuzarea titulaturii de „cultură

[1] Vl. Dumitrescu în *Monografia Hăbășești* (1954) și R. Vulpe în *Studii*, VIII, 1955, p. 140.
[2] *SCIV*, I, 2, 1950, p. 208 și urm., în special p. 214 și urm.

Cucuteni" doar pe acela al raportului de frecvenţă între ceramica pictată şi cea de tip C, s-ar putea să ne găsim în situaţia să încadrăm în cultura Cucuteni mormintele de tip Usatovo, în care în genere ceramica pictată predomină şi să contestăm această denumire *aşezărilor* respective, în care frecvenţa relativă a celor două categorii ceramice este inversă. O confuzie asemănătoare ne-ar stăpîni şi în cazul unor aşezări tripoliene din fazele AB şi B în care ceramica pictată joacă un rol destul de redus. Revine a spune că în asemenea materie criteriul evolutiv trebuie avut şi el în vedere, desigur împreună cu altele. Or, nimeni nu a dovedit — şi această dovadă nici nu se poate face — că ceramica pictată caracteristică aspectului Gorodsk-Usatovo nu îşi trage originea din pictura pe vase tripoliano-cucuteniană. Este drept că s-a susţinut că ea nu derivă treptat, organic, din cea cucuteniană. Dar nu este nevoie neapărată şi de o cunoaştere a materialelor cucuteniene inedite, ci chiar numai pe baza celor deja publicate se poate urmări, desigur cu unele lipsuri şi nu fără unele greutăţi — lucrurile nefiind evidente de la prima privire —, derivarea treptată a formelor şi motivelor ceramicii pictate Gorodsk-Usatovo, din pictura pe vase Tripolie-Cucuteni. O cercetătoare romînă a consemnat în această privinţă, acum zece ani, unele fapte absolut concludente [1]. Cei care sînt înclinaţi să conteste acest lucru scapă din vedere că de la H. Schmidt şi pînă astăzi, ultimele faze ale culturii Cucuteni B au fost documentate pe teritoriul Moldovei şi prin aspecte care merg ca degenerare — în forme, motive şi tehnică — mult dincolo de cele mai degenerate aspecte *epsilon* şi *zeta*, cunoscute lui H. Schmidt. Şi chiar dacă ne-am afla în faţa unui oarecare salt mai brusc în trecerea de la pictura B la cea Gorodsk-Usatovo, acest lucru nu ar constitui întru nimic o dovadă că nu avem de-a face cu o etapă evolutivă a culturii Tripolie-Cucuteni; am avut prilejul să semnalăm că un astfel de salt s-a petrecut şi la trecerea de la faza A la cea AB. Esenţialul este că aspectul Gorodsk-Usatovo apare documentat în centre importante ale culturii Tripolie-Cucuteni, ca de exemplu la Kiev şi în Moldova, că el aşadar nu este mărginit la periferia geografică şi culturală a complexului Tripolie-Cucuteni. Căci dacă în legătură cu aria Gorodsk şi Usatovo din U.R.S.S. s-a putut face ipoteza că respectivul complex cultural a luat naştere prin suprapunerea doar în zona de margine a culturii Tripolie a triburilor de stepă (şi în cazul acesta ar exista dificultatea că zona Gorodsk nu este vecină cu stepa), nu acelaşi lucru s-ar putea susţine despre Moldova unde avem descoperirile de tip Gorodsk-Usatovo de la Horodiştea şi Darabani pe Prut, Cucuteni lîngă Iaşi şi Hăbăşeşti lîngă Roman.

Astfel, este de atras atenţia asupra împrejurării că în acele presupuse regiuni „circumperiferice", ceramica pictată a *aspectului Gorodsk-Usatovo nici nu a putut lua naştere*, pentru simplul motiv că acolo, în stepa nord-pontică şi în stînga Niprului, *nu au existat premisele unei astfel de dezvoltări*, deoarece nu a existat o locuire prealabilă Cucuteni B. Ceramica pictată de tip Gorodsk-Usatovo nu a putut să ia naştere decît în aria vechii locuiri Tripolie-Cucuteni, pentru ca apoi de acolo să pătrundă în

[1] H. Dumitrescu, în *Dacia*, IX-X, 1941—1944, p. 127 şi urm.

stepă sau în regiunea păduroasă. Și de îndată ce avem de-a face cu un complex născut *și* pe baza culturii Tripolie-Cucuteni, fie chiar prin contaminare intensă cu o altă cultură, iar noul complex se răspîndește în vechile centre ale culturii Tripolie-Cucuteni, atunci nu vedem de ce acest nou complex nu ar reprezenta *și* ultima etapă a culturii Tripolie-Cucuteni, cîtă vreme elemente esențiale ale acestei culturi subzistă.

În rest, vechea variantă a acestei teorii, formulată de H. Schmidt, după care ,,cultura C'' s-ar fi maturizat la ea acasă prin influențe primite de la cultura Tripolie-Cucuteni, pentru a năvăli după aceea peste aceasta din urmă și a-i curma existența, este lipsită de fundament și pentru motivul, deja sugerat adineauri, că olăria pictată din ariile Gorodsk și Usatovo nu are în acele regiuni absolut nici un antecedent și constituie acolo o apariție bruscă, ale cărei rădăcini se găsesc în cultura Tripolie-Cucuteni.

Ni se pare că altceva s-a întîmplat, mai simplu și mai firesc : afluxul de populație și ceramică C în spațiul Tripolie-Cucuteni s-a intensificat, fondul cultural C a crescut treptat, pînă cînd, *după* etapa Gorodsk-Usatovo, el a înecat cu totul tradiția locală a ceramicii pictate. Dovadă sînt mormintele tumulare cu ocru roșu de dată post-usatoviană. Reiese așadar că *stingerea* reală a culturii Tripolie-Cucuteni nu este marcată de etapa Gorodsk-Usatovo, ci de mormintele tumulare cu ocru roșu *posterioare* celor de tip Usatovo. Natura exactă a acestui proces urmează să constituie obiectul unui studiu amănunțit, atunci cînd documentarea existentă astăzi se va completa cu date noi. De pe acum este însă evident că de-abia în cadrul acestui proces se creează premisele formelor de viață ale epocii bronzului locale și că etapa Gorodsk-Usatovo nu poate fi socotită ca aparținînd epocii bronzului, printre altele și pentru simplul motiv că analizele chimice au arătat că ea nu a cunoscut bronzul, ci doar arama, iar tipurile obiectelor de metal cunoscute pînă acum din această fază nu sînt tipuri ale epocii bronzului europene, ci anterioare ei.

★

A reieșit, credem, din cele spuse pînă acum, cît de dificilă, și de contestată în parte, este încă interpretarea în sens evolutiv — cultural și istoric — a faptelor arheologice discutate în cele de mai sus. De foarte multe ori interpretările propuse nu reprezintă decît ipoteze mai îndreptățite sau mai puțin plauzibile, și chiar atunci cînd o concluzie de ordin mai general poate fi socotită întemeiată, ea are încă nevoie de a fi, ori precizată, ori întemeiată din toate punctele de vedere. Este inevitabil ca această situație să se reflecte și în periodizarea pe care arheologia o aplică variatelor și complexelor manifestări ale culturii materiale pe care le studiază. De aceea în mod obișnuit arheologia ezită vreme îndelungată de a stabili cadre terminologice definitive pentru clasificarea și periodizarea evoluției unui complex cultural. Fără doar și poate că acest lucru are neajunsul de a înfățișa nespecialiștilor o schemă adesea nu numai arbitrară, dar și contradictorie, de denumiri și succesiuni de faze. Pentru cercetătorul însă care știe, așa cum este obligat, despre ce este vorba, procedeul are avantajul că nu prejudecă asupra interpretării sau concluzei finale și nu îi impune dintru început un anumit fel de a privi lucrurile,

ci îi lasă dimpotrivă libertatea de a grupa — sau regrupa — datele documentare, potrivit cu dezvoltarea cercetărilor sau cu interpretarea sa.

Nu se poate contesta, şi nici nu negăm acest lucru, că periodizarea culturii Cucuteni, aşa cum este mînuită astăzi de specialişti, cuprinde neclarităţi şi contradicţii. Problema este de a şti dacă a sosit cu adevărat momentul de a proceda la o restructurare a acesteii periodizări şi dacă există un consens în legătură cu criteriile cele mai potriviite care urmează a fi avute în vedere. Ni se pare că acest moment nu a sosit încă — şi lucrul este valabil nu numai pentru problema şi spaţiul care ne preocupă acum, ci pentru întreaga arheologie europeană, în cadrul căreia, după cum se ştie, s-au purtat laborioase discuţii cu privire la modalităţile şi criteriile periodizării.

În ceea ce priveşte periodizarea culturii Tripolie-Cucuteni, o confuzie mai supărătoare se manifestă în denumirea ultimelor faze, pentru care avem pe de o parte clasificarea lui H. Schmidt în AB şi B, clasifcarea T. Passek în B_1, B_2, C_1 — γ_1 şi C II — γ_2, greu de pus de acord cu prima, şi propunerea subsemnatului de a se opera deocamdată, pentru cultura Cucuteni, cu fazele AB, B, C şi D, cu care prilej ţinem să subliniem faptul evident, că faza D din această propunere nu are nimic de-a face cu grupa ceramică D de la Cucuteni a lui H. Schmidt, ci reprezintă etapa Gorodsk-Usatovo, privită din unghiul evoluţiei ceramicii C, ornamentate prin impresiuni cu şnurul. Mai reamintim de asemenea că făcînd această propunere, am fost conştienţi de faptul — formulat de altfel *expresis verbis*, verbal şi tipărit, pentru întîia dată de noi ((să ni se ierte această blajină revendicare de prioritate !), — că sigla C nu denumeşte propriu-zis o fază în timp, ci tocmai manifestarea culturală reprezentată de ceramica de tip C, astfel clasificată şi denumită încă din 1923 pentru Şepeniţ, de către V. G. Childe, şi apoi (sau mai dinainte !) de H. Schmidt pentru Cucuteni.

Fără doar şi poate că o astfel de nomenclatură prezintă pentru cei nepreveniţi marele dezavantaj, semnalat deja, al menţinerii siglei C pentru o manifestare paralelă cu fazele AB şi B şi nu ulterioară lor. Ea nu este de altfel nici suficient de precisă, prin raport la realitatea mai amănunţit articulată înfăţişată de noile descoperiri : ar trebui de fapt să vorbim acum de C_1 pentru ceramica C de varianta întîlnită la Corlăteni şi de C_2 pentru restul ceramicii C pînă la, şi exclusiv, cea din etapa Gorodsk-Usatovo, clasificată sub sigla D. Am socotit totuşi că este util să se folosească această clasificare pentru că ea reflectă pe de o parte natura complexă, dublă, a culturii Tripolie-Cucuteni din etapele posterioare fazei A, iar pe de altă parte, pentru că ea face legătura cu clasificarea folosită mai demult şi devenită curentă în scrierile de specialitate a ceramicii cucuteniene.

Dar în afară de aceasta, ni s-a părut — şi am semnalat la timp acest lucru în lucrarea deja amintită din *SCIV*, 1950 — că această periodizare şi clasificare, concepută ca un simplu instrument de lucru, îşi poate păstra utilitatea şi din punctul de vedere al unei încercări de a paraleliza pe arie mai vastă mersul dezvoltării culturale în epoca respectivă, anume atît pe acela din spaţiul Tripolie-Cucuteni cît şi pe cel din aria complexului învecinat şi înrudit *Gumelniţa-Sălcuţa*. Am atras, în adevăr, atenţia asupra împrejurării că un fenomen analog cu cel al pătrunderii elementului C în cultura Tripolie-Cucuteni s-a petrecut, deşi

în forme de mai mică intensitate şi în spaţiul culturii Gumelniţa-Sălcuţa, unde documentarea pe care am putut-o aduna pînă în prezent arată că el a parcurs, în parte, aceleaşi etape. Se poate semnala astfel prezenţa în complexul Gumelniţa-Sălcuţa, pe de o parte a ceramicii C decorată cu şnurul înfăşurat, pe de alta apariţia celei împodobite cu şnurul liber răsucit. În ipoteza că acest fenomen reprezintă un corespondent al celui petrecut în cursul unei părţi din evoluţia complexului Tripolie-Cucuteni, am crezut că este indicat şi folositor ca periodizarea fazelor respective şi clasificarea speciilor ceramice să se facă de o manieră care să permită referirea la fenomenul corespunzător din celălalt complex cultural; şi pentru că periodizarea obişnuită a complexului Gumelniţa-Sălcuţa nu comporta decît faze desemnate cu siglele A şi B, am fost de părere că se pot postula, pe baza ceramicii de tip C, alte două aspecte sau faze, mai tîrzii, C şi D, a căror înseriere exactă în fazele de dezvoltare ale complexului Gumelniţa-Sălcuţa, sau în parte chiar în dezvoltarea generală a neoliticului tîrziu din spaţiul respectiv, ar urma să se facă atunci cînd o documentare mai bogată şi observaţii stratigrafice mai precise cu privire la această perioadă de sfîrşit, importantă dar încă tulbure, a neoliticului din cîmpia Dunării, o vor îngădui.

Este vorba aşadar de o procedură menită a pune o oarecare ordine în materialele documentare existente, dar insuficient de clare şi încă nestudiate îndeajuns, fără a prejudeca mai mult decît este îngăduit asupra interpretării finale a lor.

Nu contestăm că se pot elabora şi sisteme de periodizare şi clasificare deosebite şi mai precise, mai lipsite de contradicţii şi mai clare eventual, dar ni-e teamă ca ele să nu dea impresia că ştim despre respectivele complexe şi dezvoltări mai mult decît cunoaştem în realitate. Este evident că periodizarea folosind siglele C şi D, ca primă încercare de periodizare supraregională, cu obiectiv limitat doar la complexele Tripolie-Cucuteni şi Gumelniţa-Sălcuţa, şi chiar şi acolo punînd accentul mai mult pe intervenţia elementului străin al aşa-zisei „culturi C", prezintă unele avantaje doar pentru specialişti şi serveşte mai mult prudenţa ştiinţifică, decît dorinţa de imediată şi deplină comprehensiune a amatorului.

Aşteptăm de aceea cu interes alte propuneri de periodizare şi clasificare, care să cuprindă şi să ordoneze mai bine toate faptele cunoscute şi vom adera cu bucurie la sistemul care va satisface aceste cerinţe.

ION NESTOR

О ПЕРИОДИЗАЦИИ ПОЗДНИХ ЭТАПОВ НЕОЛИТА В РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В рамках археологических исследований, произведенных за последние годы в Молдове, особое внимание было уделено культуре Кукутени, что значительно обогатило документальную базу. Таким образом создалась возможность располагать достаточным количеством элементов

для установления периодизации последних этапов этой культуры. Это было тем более необходимо, что мнения различных исследователей по данному вопросу расходились.

Основные элементы периодизации кукутенско-трипольской культуры тесно связаны с развитием форм и росписи сосудов вообще, а особенно с присутствием и развитием элементов, называемых Г. Шмидтом, типом или культурой *С*, которую надо понимать не как некоторый этап времени, а как нечто относящееся к особой группе расписной керамики.

Для Г. Шмидта кукутенская керамика представляет собой *непрерывное* развитие трех этапов *А*, *АВ* и *В*, заканчиваясь этапом *В*, то есть последними формами стиля *эпсилон-зета*, элемент же *С* представляет, по Шмидту, совершенно особый вид, *без органической и генетической* связи с расписной керамикой, принадлежащий особой культуре и народности, проникшей в ареал Кукутени-Триполье, поздно, на этапе *эпсилон-зета*.

Связь между этими двумя видами керамики следует рассматривать, учитывая, постоянно, что их находят *вместе*.

Раскопками, недавно произведенными в Корлэтени и Траяне — оба поселения фазы *АВ*, — удалось обосновать периодизацию керамики Кукутени *С* по орнаменту; в наиболее ранней, идентифицированной до настоящего времени стадии (в Корлэтени) керамика расписана в стилях *альфа* и *бета* и сопровождается керамикой *С*, орнаментированной зубчатым инструментом, по-видимому, раковиной; в более новой стадии (в Траяне) преобладают стили *гамма* и *дельта*, а керамика *С* орнаментирована туго сплетенной веревкой и свободно скрученным шнуром. Эти находки имеют большое значение, так как устанавливают наличие элементов *С* уже в начале стадии *АВ* и дают, в то же время, возможность обособить и периодизацию обоих видов керамики в пределах одной и той же стадии развития. Керамика *С* сопровождает кукутенскую культуру вплоть до ее конца; а отсюда вытекает, что связь между обеими культурами — расписной керамикой и украинскими „площадками" — была длительной и непрерывной, различно проявляя себя на разных стадиях.

Чтобы возможно лучше понять значение присутствия этого чуждого элемента в среде кукутенско-трипольской культуры, необходимо выявить, как проявлялась или как реагировала расписная керамика в течение всего того времени, когда ее „сопровождало" это „инородное тело" в том смысле, что последнее представляло, вероятно, основной элемент, определивший развитие расписной керамики в продолжении трех главнейших периодов этого развития, а это потому, что элемент *С* фактически является не просто культурным заимствованием, а означает приток населения, объясняемый межплеменными взаимоотношениями (пленные, рабы, брачные связи и т.д.), сохраняющими почти одинаковую интенсивность, судя по количеству керамики *С* во всех стадиях *АВ* и *В*.

В поздних фазах стиля *зета* констатируется проявления взаимной ассимиляции обоих видов в том смысле, что наблюдается спора-

дическое применение росписи на некоторых сосудах типа *C*, либо некоторые формы, типичные для вида *C* и сохраняющие даже свою характерную орнаментировку, изготовляются из массы и обжигаются по системе, свойственной расписной керамике.

Исследованиями в СССР и недавними исследованиями в Румынии доказано продолжение кукутенско-трипольской культуры и после фазы *B*, а именно в стадии, известной под названием городско-усатовской. Эта стадия характеризуется преобладанием керамики *C* со шнуровым орнаментом, причем продолжает существовать, в небольшой пропорции, и расписная керамика. Отнесение городско-усатовских поселений к конечной стадии культуры с расписной керамикой, а не к ранней бронзе, оправдывается и тем, что в ней известна лишь медь и неизвестна бронза. Понятно, что обзор всех стадий вызывает необходимость установить момент непрерывного развития кукутенско-трипольской культуры, до которого еще можно говорить о культуре расписной керамики. Признавая, что носители кукутенско-трипольской культуры не эмигрировали и не были уничтожены в конце стадии *B*, а наоборот, что как биологический, так и культурный элементы включились в новое развитие, автор останавливается на городско-усатовских формах в качестве последнего вида такой культуры, так как оба основных элемента сосуществуют еще в фазе *AB*, изменяя в указанных формах лишь свое пропорциональное соотношение в смысле более доминирующего положения элемента *C*.

Так как используемые Г. Шмидтом и Т. С. Пассек наименования последних фаз трудно согласовать, пока можно было оперировать обозначением фаз *AB*, *B*, *C* и *D*, причем последняя представляет собой городско-усатовский этап. Также можно было бы пользоваться обозначением *C1* для корлэтенского варианта и *C2* для трянского. Рассматриваемые в настоящей статье классификация и периодизация были составлены лишь в качестве рабочего пособия, но они могут быть полезными и для проведения параллели с соседним, родственным комплексом Гумельница-Сэлкуца, в котором происходило аналогичное явление — проникновение элемента *C*, хотя и в менее интенсивной форме. В свете предложения, что такое проникновение соответствует подобному же явлению в ареале Триполье-Кукутени, полезно после гумельницких стадий *A* и *B* использовать другие два обозначения — *C* и *D* для более поздних видов, причем их точное включение в стадии развития комплекса Гумельница-Сэлкуца должно быть сделано в зависимости от стратиграфических наблюдений.

AU SUJET DE LA DIVISION EN PÉRIODES DES DERNIÈRES ÉTAPES DU NÉOLITHIQUE DANS LA R.P. ROUMAINE

RÉSUMÉ

Les recherches archéologiques faites ces dernières années en Moldavie ont accordé une attention spéciale à la civilisation de Cucuteni et

ont considérablement enrichi la documentation à ce sujet. Elles ont ainsi créé la possibilité de trouver assez d'éléments permettant d'établir des périodes dans ses dernières étapes. Cela était d'autant plus nécessaire que les opinions étaient fort divisées à ce sujet.

Les éléments principaux de la division en périodes de la civilisation de Cucuteni-Tripolje se rattachent étroitement à l'évolution, généralement constatée, des formes et de la peinture des vases, mais surtout à la présence et à l'évolution des éléments appelés, par H. Schmidt, type ou civilisation *C*, cette dernière n'étant pas comprise comme une étape au cours du temps, mais comme appartenant à un groupe distinct de celui de la céramique peinte.

Pour H. Schmidt, la céramique cucuténienne représente une évolution *ininterrompue* pendant les trois étapes A, AB et B et s'achève avec l'étape B, c'est-à-dire avec les dernières formes des styles *epsilon-zêta*; l'élément C représenterait — selon lui — une espèce fondamentalement différente, *sans liaison organique et génétique* avec la céramique peinte et appartient à une civilisation et à des populations différentes, qui ont pénétré dans l'aire Cucuteni-Tripolje bien plus tard, à l'étape *epsilon-zêta*.

Les rapports entre ces deux espèces céramiques doivent être examinés en tenant constamment compte du fait qu'on les trouve *ensemble*.

Les recherches plus récentes faites à Corlăteni et à Traian — deux stations de la phase AB — ont pu attester, en raison du décor, une division en périodes de la céramique de Cucuteni C : à la phase la plus ancienne, identifiée jusqu'à présent (celle de Corlăteni), la céramique est peinte dans les styles *alpha* et *bêta* et est accompagnée de céramique C décorée à l'aide d'un instrument pourvu de dents, probablement un coquillage; à une phase plus récente (celle de Traian), les styles *gamma* et *delta* prédominent, tandis que la céramique C est ornée à l'aide d'une cordelette solidement enroulée, ou avec un cordonnet tordu. Les découvertes en question sont de la plus haute importance, parce qu'elles établissent que l'élément C était présent dès le commencement de la phase AB et qu'elles donnent en même temps la possibilité d'établir des périodes pour les deux sortes de céramique trouvées sur l'étendue de la même phase de développement. La céramique C accompagnera la civilisation de Cucuteni jusqu'à la fin de cette dernière. Il s'ensuit donc que les rapports entre les deux civilisations — celle de la céramique peinte et celle des « Wohnplätze » ukrainiens — ont été de longue durée et continus, et qu'ils se sont diversement manifestés au cours des différentes étapes.

Pour mieux comprendre la signification de la présence de cet élément étranger au sein de la civilisation de Tripolje-Cucuteni, on doit mettre en évidence la manière dont s'est comportée ou a réagi la céramique peinte pendant qu'elle était « accompagnée » par ce « corps étranger », et cela, dans le sens que ce dernier représente probablement l'élément principal qui a déterminé les transformations tout au long des trois périodes principales de l'évolution de la céramique peinte. En réalité, l'élément C ne traduit pas seulement un simple emprunt culturel, mais aussi un afflux de populations, l'emprunt pouvant s'expliquer par des rapports entre tribus (prisonniers, esclaves, relations exogamiques, etc.) qui conservent con-

stamment à peu près une même intensité, à en juger par la quantité de céramique C toujours présente pendant les phases AB et B.

On constate, pendant la dernière période des phases du style *zêta*, certaines manifestations d'assimilation des deux espèces, en ce sens que l'on constate l'application sporadique de peinture sur des vases du type C, ou l'exécution, en une pâte propre à la céramique peinte, et soumise au même genre de cuisson, des formes typiques de l'espèce C, laquelle conserve même son décor caractéristique.

Les recherches entreprises en U.R.S.S., et les fouilles plus récentes effectuées en Roumanie, ont prouvé que la civilisation de Cucuteni-Tripolje a continué au delà de la phase B, à savoir, dans l'étape connue sous le nom de Gorodsk-Usatovo. Cette étape est caractérisée par la prédominance de la céramique C, décorée au cordonnet libre et tordu, à côté de laquelle la céramique peinte persiste en une proportion plus réduite. L'attribution des stations Gorodsk-Usatovo à l'étape finale de la civilisation à céramique peinte — et non à la première période de l'âge du bronze — est également justifiée par la circonstance que le bronze n'y était pas connu, mais seulement le cuivre. Il est certain que, à passer en revue toutes les étapes, il est nécessaire de déterminer le moment de la transformation ininterrompue de la civilisation de Cucuteni-Tripolje, à partir duquel on ne peut plus parler de la civilisation à céramique peinte. En admettant que l'homme de la civilisation de Cucuteni-Tripolje n'ait pas émigré et qu'il n'ait pas été exterminé à la fin de la phase B, mais que, bien au contraire, l'élément biologique, tout comme l'élément culturel fassent, tout en se transformant, partie intégrante de la nouvelle phase de développement, les formes Gorodsk-Usatovo ressortiront comme le dernier aspect culturel, étant donné que les deux composantes fondamentales coexistent depuis la phase AB, mais que cette fois la proportion est modifiée, c'est-à-dire que l'élément C est prédominant.

Comme il est très difficile d'établir une concordance entre les dénominations des dernières phases données, séparément, par H. Schmidt et T. Passek, on peut opérer, en attendant mieux, avec les phases dites, respectivement, AB, B, C et D, cette dernière représentant l'étape Gorodsk-Usatovo. Il serait également utile d'employer C_1, pour la variante rencontrée à Corlăteni, et C_2, pour celle de Traian. Le classement et la division en périodes, dont il est question dans le présent article, ont été conçus comme un simple instrument de travail, mais qui peut servir encore à établir un parallélisme avec le complexe, apparenté et voisin, de Gumelnița-Sălcuța, où un phénomène analogue, de pénétration de l'élément C, s'est produit, mais avec moins d'intensité. Dans l'hypothèse que cette pénétration corresponde à ce qui a été constaté dans l'aire de Tripolje-Cucuteni, il serait bon d'utiliser, après les phases A et B de la civilisation de Gumelnița, deux autres sigles *C* et *D*, pour désigner des aspects de la dernière période, dont l'attribution exacte à l'une ou à l'autre des phases de développement du complexe Gumelnița-Sălcuța ne sera possible que lorsque les observations stratigraphiques l'auront permis.

DEPOZITUL DE LA TUFA ȘI TOPOARELE CU CEAFA CILINDRICĂ

În luna iulie 1958, cu prilejul săpării unei gropi pentru scos lut de la baza terasei superioare de pe malul drept al Argeșului, în marginea de N a satului Tufa, comuna Mihăilești, r. Domnești, reg. București, a fost descoperit un depozit constînd din două securi de bronz și doi cercei de aur. Imediat au fost luate măsuri de investigație, încredințîndu-ni-se sarcina de a recupera obiectele descoperite și de a proceda la un sondaj în locul respectiv. Nu am mai găsit alte obiecte, neobținînd decît confirmarea descoperirii prin urme de patină de bronz în lut. Este foarte probabil ca depozitul să fi fost îngropat sus pe terasă și să fi ajuns în acel loc inundabil în urma unei prăbușiri de teren.

Cele patru obiecte se află în prezent depuse la Muzeul național de antichități din București. Dăm aici descrierea lor :

1. — *Topor de bronz* cu gaură de înmănușare transversală și cu prelungirea cefei cilindrică. Patina e verde-olive, formînd o crustă groasă de circa 0,001 m, destul de sfărîmicioasă. Piesa a fost ruptă în două de descoperitor și ulterior lipită de noi în forma originală. În spărtură metalul apărea galben, cu o ușoară nuanță roșiatică, fiind vorba probabil de un bronz sărac în cositor. Toporul are următoarele dimensiuni : lung. totală 0,114 m, înălțimea lamei 0,037 m la tăiș și 0,022 m lîngă gaura de înmănușare ; înălțimea găurii de înmănușare : 0,017 m ; diametrul găurii : 0,021 m ; lungimea cefei cilindrice : 0,041 m ; diametrul cefei : 0,02 m. Lama se lățește spre tăiș, curbura lățimii superioare este mai puțin accentuată decît aceea a laturei inferioare. Tăișul este convex și prezintă pe ambele fețe urme de șlefuire. Secțiunea lamei este hexagonală cu muchiile foarte rotunjite, desigur prin șlefuire. Aceeași preocupare de netezire și retușare reiese și din înlăturarea completă în cele mai multe părți a impurităților și cusăturilor de turnare. Toporul a fost turnat într-o formă bivalvă. Cusăturile nu se mai observă decît pe muchia superioară și foarte puțin pe cea inferioară a lamei, lîngă gaura de înmănușare. Ceafa, lucrată secundar, cu multă îngrijire, are suprafața netedă. Toporul prezintă pe fața superioară, de o parte și de alta a găurii de înmănușare, așezate

longitudinal, cîte două proeminențe mici. Tubul găurii de înmănușare este încadrat, pe fiecare din fețele laterale, de alte două proeminențe identice. În total sînt opt proeminențe, în formă de boabă de linte, înalte de 0,001 — 0,002 m, cu diametrul de 0,004 m. Ele au fost scobite în tiparul de turnare al toporului, pe marginile de asamblaj, deoarece se poate vedea cum cusătura de pe muchia superioară le traversează prin mijloc (fig. 1/1, 2/1).

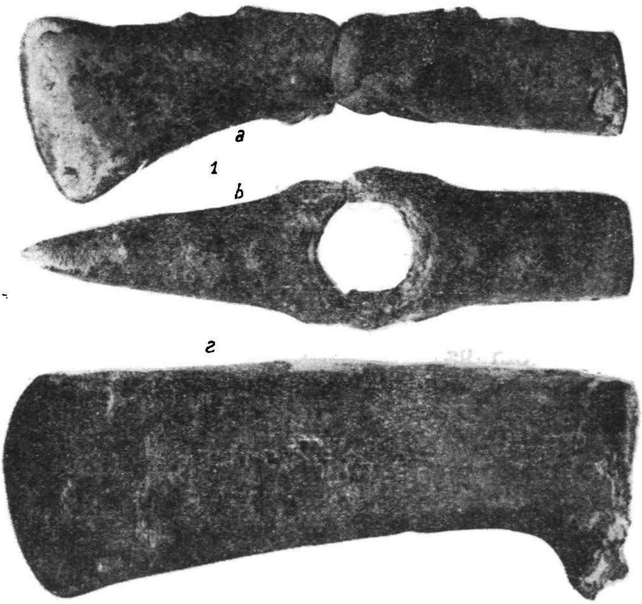

Fig. 1. — Depozitul de la Tufa; topoarele nr. 1 (1/2) și 2 (1/3).

2. — *Topor de bronz* cu gaură de înmănușare transversală. Ceafa a fost ruptă de descoperitor în mai multe bucăți, dintre care noi nu am mai găsit decît un mic fragment, insuficient pentru a ajuta la reconstituirea formei inițiale. Piesa e masivă, avînd o patină verde lucioasă. În ruptură se vede culoarea aramei, care nu este însă destul de roșiatică pentru a exclude prezența aliajului. Dimensiuni : lungimea părții păstrate : 0,145m, lungimea lamei : 0,130 m ; înălțimea tăișului : 0,053 m ; înălțimea lamei lîngă gaură : 0,03 m. Lama este lată, are muchiile accentuate și aproape de gaura de înmănușare prezintă, în secțiune, un profil hexagonal. Tăișul este ușor convex. Latura superioară a lamei apare rectiliniară, în timp ce cea inferioară se curbează în jos. Toporul a fost lucrat prin turnare. Cusăturile, deși netezite și șlefuite, se mai observă încă bine, mai ales în locurile unde patina e mai groasă. Urme de șlefuire se văd pe latul lamei lîngă tăiș, iar pe muchia superioară se observă urme de ciocănire, probabil antice, deși în acest loc piesa a fost deteriorată și de către descoperitor. În peretele interior al găurii de înmănușare, înspre tăiș, se vede o ușoară adîncitură provenită desigur de la dopul de lut folosit la turnare (fig. 1/2 și fig. 2/2).

3. — *Cercel de aur* de formă circulară. Capetele ascuţite şi foarte apropiate nu se ating. Piesa este lucrată dintr-o bară mică de aur, hexagonală-plată în secţiune, care se subţiază treptat spre capete. Cercelul a suferit uşoare îndoiri nemaiprezentînd astăzi o suprafaţă netă. Dimensiuni : diametrul exterior : 0,032 m ; diametrul interior : 0,023 m; grosimea secţiunii : în lăţime 0,006 m, în înălţime : 0,0025 m ; greutatea : 10, 11 g (fig. 3/1).

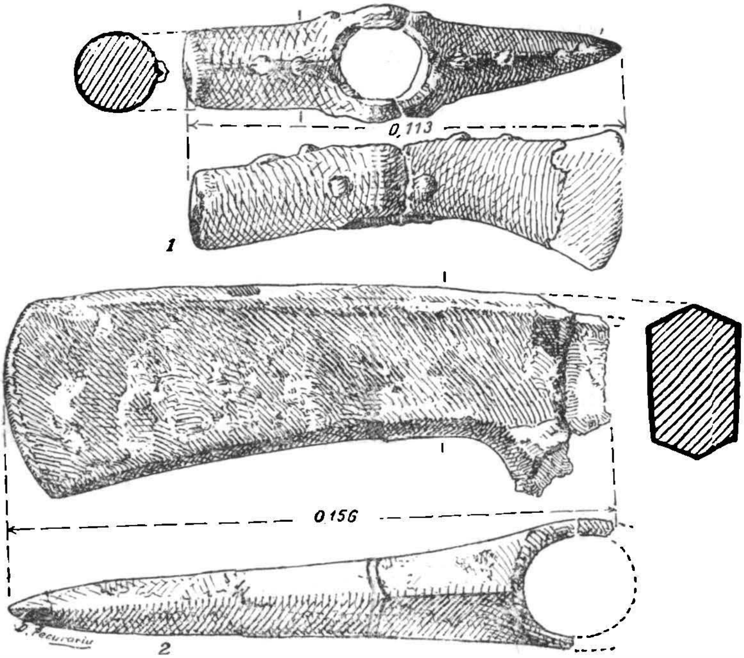

Fig. 2. — Depozitul de la Tufa ; topoarele nr. 1 şi 2.

4. — *Cercel de aur* de formă identică cu acela de la nr. 3. Prezintă aceleaşi caracteristici. Dimensiuni : diametrul exterior 0,025 m; diametrul interior : 0,012 m ; grosimea secţiunii : în lăţime : 0,006 m, în înălţime : 0,003 m ; greutatea : 6,27 g (fig. 3/2) *.

**

Dintre piesele de mai sus, cea care ne atrage cel mai mult atenţia, prin forma ei puţin obişnuită, este toporul cu prelungirea cilindrică a

* La circa 1,5 km de locul depozitului, în marginea de SE a satului Tufa, la 0,5 km de marginea terasei superioare a Argeşului s-au găsit în primăvara anului 1958 doi cercei de buclă de aur (fig. 6). Unul s-a pierdut, celălalt a ajuns în posesia Muzeului de antichităţi. Fără nici o legătură cu depozitul de la Tufa, cercelul lucrat din sîrmă de aur cu secţiunea rotundă groasă de maximum 0,0022 m, cu braţele încrucişate şi puţin aplatizate la capete, reprezintă un tip obişnuit care în cultura Monteoru se întîlneşte în perioada a II-a (Cf. Eug. Zaharia, în *Dacia*, NS, III (sub tipar).

cefei. De aceea el ne va servi în primul rînd la încercarea de a încadra tipologic şi cronologic depozitul de la Tufa.

Un topor asemănător (aproape identic), ca formă şi dimensiuni, cu piesa noastră nr. 1, lucrat însă din argint şi lipsit de proeminenţele caracteristice securii de la Tufa, face parte din tezaurul găsit în ultimii ani la Perşinari (r. Tîrgovişte) împreună cu alte trei topoare de argint, dintre care cel puţin încă unul asemănător cu al nostru, şi o sabie scurtă de aur [1]. Piesele de la Perşinari, care aveau desigur o funcţie prin excelenţă distinctivă şi onorifică, s-au găsit în preajma văii Dîmboviţa, afluent al Argeşului. La strînsa lor relaţie tipologică cu exemplarul de la Tufa, se adaugă, astfel, o semnificativă apropiere geografică. În tot cursul antichităţii, Argeşul şi afluenţii lui au reprezentat una din cele mai importante zone de circulaţie între cursul inferior al Dunării şi arcul carpatic de-a curmezişul Munteniei. Este deci foarte posibil ca cele două descoperiri să aparţină aceluiaşi mediu cultural.

Pentru a obţine data depozitului nostru este necesar să-i căutăm o încadrare tipologică cît mai strînsă. În acest sens este de netăgăduit înrudirea dintre securea de la Tufa şi unele topoare de piatră cu prelungirea cilindrică dreaptă a cefei. Remarcăm astfel o serie de topoare de piatră ce au fost puse în legătură cu orizontul Glina III — Schneckenberg. În ultimul timp, un topor de piatră din această serie, găsit în timpul săpăturilor de la Glina, chiar în stratul III [2], confirmă părerile mai vechi despre topoarele asemănătoare de la Porceşti [3] (r. Sibiu) şi cel provenit dintr-o descoperire întîmplătoare în regiunea Porţilor de Fier [4]. Toate topoarele citate au profilul longitudinal drept şi baza cilindrului cefii plană.

Pe de altă parte, trebuie avute în vedere cîteva topoare de aramă, cu prelungirea cilindrică a cefei, care obişnuit sînt încadrate în grupa topoarelor-ciocan şi a celor cu braţele dispuse în cruce. Ne referim în special la topoarele de la Beşineu [5] şi Čoka [6] (Iugoslavia) şi cele asemănătoare de la Nyirtura [7] (Szabolcs-Ungaria), o piesă dintr-un loc necunoscut tot în Ungaria [8], precum şi toporul puţin deosebit ca formă de cele înşirate mai sus, găsit într-un mormînt de inhumaţie la Kis-Körös [9].

D. Berciu consideră topoarele din această serie, numite de el „varianta A_1" a topoarelor-ciocan sau „seria Beşineu-Cioca", drept cele mai vechi dintre topoarele-ciocan, acceptînd părerea lui Childe, care atribuie

[1] Tezaurul se află în colecţiile Muzeului naţional de antichităţi şi va fi publicat de prof. I. Nestor, care mi-a atras atenţia asupra analogiei strînse cu descoperirea de la Tufa.

[2] Inedit, în Muzeul de antichităţi, nr. inv. I. 3442.

[3] H. Schroller, *Die Stein-und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 65 şi pl. 54/6; cf. şi exemplarele de la pl. 54 (7, 8, 12) citate şi de A. Prox, *Die Schneckenbergkultur* (Or. Stalin) 1941, p. 68 şi pl. XXXV/5—8,10, găsite în mediu Schneckenberg B.

[4] D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 100, nota 224 şi fig. 109; autorul (*ibidem*) leagă acest tip de topoarele de la Borodino şi Troia, care însă, cum vom vedea, sînt mai tîrzii şi nu se apropie decît evolutiv de primele.

[5] M. Roska, *Repertorium*, p. 245, fig. 303.

[6] Idem, *Közlemények*, Cluj, II, 1, 1942, p. 31, fig. 29.

[7] *AÉ*, XXXIII, 1913, p. 317, pl. X/50; M. Roska, *Közlemények*, 1942, p. 47 şi fig. 48/3.

[8] V. Pulszki, *Die Kupferzeit in Ungarn*, Budapesta, 1884, fig. 89/6.

[9] J. Csalogovits, în *PZ*, XXII, 1931, p. 111, fig. 9; a se vedea şi vasul găsit în acelaşi mormînt (*ibidem*, fig. 8) care nu are analogii directe, după cunoştinţa noastră.

toporul de la Čoka fazei mai noi a culturii Vinča-Turdaş [1]. El crede de asemenea că toporul de la Čoka, alături de cel de la Vidra, reprezintă încă un punct de plecare pentru dezvoltarea marii grupe de topoare de aramă. În 1933, I. Nestor emitea părerea că topoarele de la Beşineu şi Čoka formează o serie aparte [2], care se dezvoltă paralel cu celelalte topoare-ciocan şi cu cele cu tăişurile în cruce, fără însă să precizeze situaţia lor cronologică faţă de acestea din urmă.

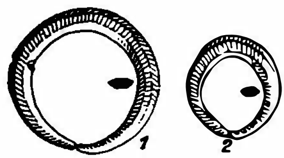

Fig. 3. — Depozitul de la Tufa ; cercei de aur.

Rămîne de văzut dacă această serie de topoare cu ceafa cilindrică imită prototipuri neolitice, cum presupune D. Berciu, sau dacă nu reprezintă cumva o formă nouă cu funcţia de armă, născută numai din nevoile de luptă şi care se înrudeşte cu celelalte topoare-ciocan, fără să aibă vreun rol genetic faţă de acestea din urmă [3]. În acest caz, care ni se pare cel mai probabil, topoarele de aramă mai sus pomenite trebuie puse în relaţie cu topoarele de piatră, de luptă (*Streitäxte*), cu ceafa cilindrică.

Din păcate seria topoarelor Beşineu-Čoka-Kis-Körös poate fi legată cel mult cu culturile din Ungaria, a căror sincronizare cu cele de la Dunărea de Jos este încă puţin sigură. În Ungaria, piesele de aramă de la Kis-Körös şi Nyirtura au fost găsite, prima într-un cimitir al culturii Bodrogkeresztúr, cel de-al doilea într-un mediu al aceleiaşi culturi. Nu putem însă preciza mai mult asupra datei lor. În acelaşi timp, o descoperire recentă în Slovacia, cimitirul de la Tibava, care a fost atribuit unei faze de trecere dintre cultura Tiszapolgár şi Bodrogkeresztúr, a adus la lumină cîteva topoare de aramă cu ceafa rectangulară, găsite în morminte [4]. Seria topoarelor-ciocan cu ceafa rectangulară a putut fi pusă în legătură şi cu cultura

---

[1] D. Berciu în *Apulum*, I, 1939—1942, pp. 55 ; cf. V. C. Childe, *The Danube in prehistory*, Oxford, 1929, p. 75 ; D. Berciu (*ibidem*) şi D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, Bucureşti, 1944, p. 32, se bazează prea mult pe afirmaţia prudentă a lui Childe „Pending stratigraphical data we might assign to this phase (Csóka — Tordos). . . a curious copper axe from Csóka" [„pînă la date stratigrafice putem să atribuim acestei faze (Csóka — Turdaş). . . un topor curios de cupru de la Csóka"] (*op. cit.*, p. 75—76).

[2] I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, 22. *BerRGK*. *1933*, p. 77, nota 300. Totuşi unii cercetători încadrează mai departe piesele respective în diversele grupe ale securilor de aramă cu braţele dispuse în cruce ; cf. în special ultima lucrare în această problemă, J. Driehaus, în *Archaeologia Geographica*, III/1—2, 1952, Hamburg, lista de la p. 6 şi 7.

[3] De fapt seria aceasta prezintă mai multe variante tipologice : varianta a) : piesele de la Beşineu şi Čoka cu profilul longitudinal uşor trapezoidal şi cu ceafa îngustîndu-se treptat spre extremitate (fig. 4/1—2) ; varianta b) : piesele de la Nyirtura, şi cea cu locul descoperirii necunoscut, sînt mai profilate în secţiunea longitudinală, avînd zona găurii de înmănuşare mai accentuată, iar ceafa, cilindrică mai lungă şi mai subţire, se îngustează lîngă gaură (fig. 4/3) ; varianta c) : piesa de la Kis-Körös are ceafa cilindrică, masivă, prelungindu-se drept, fără să se mai îngusteze în zona găurii de înmănuşare. Centrul ei de greutate pare a fi, la această piesă, deplasat puţin spre ceafă (fig. 4/4). Aceste variante tipologice pot proveni şi din faze deosebite ale respectivei serii de topoare. Cunoaştem însă destul de puţin despre atribuirea exactă cronologică a seriei în general, încît orice ipoteză, mai departe, ar fi riscată.

[4] K. Andel, în *Slovenská Archeológia*, VI/1, 1958, p. 45—46 şi fig. 6.

Gumelnița, datorită variantelor de la Gabarevo [1] și Slivnița [2], găsite în așezări gumelnițene, și a pieselor de la Pločnik [3] (foarte asemănătoare cu acelea de la Tibava) găsite într-o așezare aparținînd aceleiași epoci.

Evident, aceste date sînt cu totul insuficiente pentru a putea trage vreo concluzie asupra raporturilor dintre culturile Gumelnița și Bodrogkeresztúr ; dar, dacă ținem seama că în cultura Gumelnița încep să apară deja exemplare de piatră cu ceafa cilindrică [4], și că, pe de altă parte, unele din topoarele de luptă de piatră găsite în cea mai mare parte întîmplător în Bulgaria [5], nu întotdeauna pot fi rupte de cultura Gumelnița,

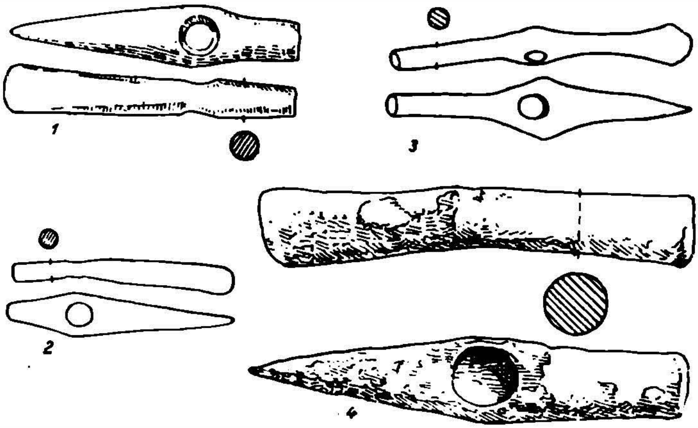

Fig. 4. — Topoare de cupru din seria A ; 1, Beșineu ; 2, Čoka ; 3, Tura $\left(\frac{1}{4}\right)$; 4, Kis-Körös $\left(\frac{1}{2}\right)$.

atunci cultura Gumelnița (desigur faza de sfîrșit) nu poate fi exclusă din orizontul cultural în care încercăm să încadrăm cel puțin unele din topoarele de aramă cu ceafa cilindrică din Ungaria și Transilvania.

În orice caz, în urma celor arătate, credem că seria topoarelor de la Beșineu-Čoka-Kis-Körös etc. este genetic independentă de celelalte topoare de aramă din această epocă ; ea este inseparabil legată de securile de piatră de același tip, pe care le considerăm topoare de luptă. Penru funcția de armă a exemplarelor de aramă pledează atît dimensiunile or mai mici cît și forma lor mai elegantă și mai îngrijit lucrată.

În concluzie, putem considera o serie de topoare de luptă de aramă sau piatră, cu ceafa cilindrică, toate cu profilul longitudinal drept, care se

[1] J. H. Gaul, *The neolithic period in Bulgaria*, 1948, p. 193, pl. XXXIV/12, 13.

[2] R. Popov, *Материали за преисторията на България*, 1921, p. 21.

[3] M. Grbić, *Pločnik, Prähistorische Ansiedlung*, 1929, p. 13. În ultimul timp o piesă analogă cu cele de la Pločnik, găsită într-un context asemănător, a fost descoperită în cîmpia munteană (informație I. Nestor).

[4] Vl. Dumitrescu, în *Dacia*, I, 1924, p. 52, fig. 20/3.

[5] Christian Pescheck, *WPZ*, 28, 1941, p. 49 și urm. ; cele mai multe din topoarele publicate în acest studiu se referă deja la începutul epocii bronzului, iar cele trei piese de la Marvita găsite într-un tumul cu mormînt cu ocru roșu aparțin, din această pricină, cel mai de vreme unei perioade corespunzînd ultimei faze a culturii Gumelnița (Gumelnița D).

situează în timp începînd cu sfîrşitul culturii Gulmelniţa la Dunărea de Jos şi cultura Bodrogkeresztúr în Ungaria şi pătrund pînă la începutul epocii bronzului (cultura Glina III — Schneckenberg). Le vom numi *categoria A*. Ele se deosebesc de topoarele de la Tufa şi Perşinari care au profilul longitudinal curbat în jos, prezentînd fenomenul de îndoire al cefei (Nackenbiegung); pe acestea le vom socoti *categoria B*.

Prin această caracteristică, în categoria B trebuie să încadrăm topoarele de piatră din depozitul „L" de la Troia [1] (fig. 5/5—7) şi cele din tezaurul de la Borodino [2] (fig. 5/1—4).

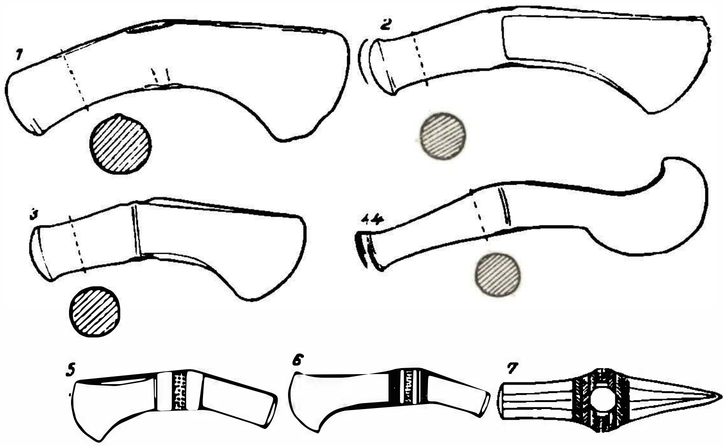

Fig. 5. — Topoare din seria B; 1—4, Borodino; 5—7, Troia, depozitul „L"

Situaţia stratigrafică a celor patru topoare de la Troia nu este din păcate sigură. Atribuite iniţial stratului Troia II, au fost situate de C. F.A. Schaeffer în Troia III (post 2 100 î.e.n.) [3]. Data mult prea ridicată ne obligă, în acord cu părerea lui Iessen, să ne îndoim şi de această atribuire stratigrafică a lui Schaeffer, piesele respective putînd aparţine şi Troiei IV sau V [4]. Data acestor topoare atîrnă aşadar de celelalte descoperiri analoge, deci şi de depozitul de la Tufa cu care se aseamănă şi prin felul dezvoltării lamei lîngă tăiş.

Tezaurul de la Borodino prezintă mult mai multe posibilităţi de datare. Fără să mai discutăm numeroasele păreri formulate asupra datei acestei descoperiri cheie [5], considerăm două puncte de care trebuie să se ţină neapărat seama în datarea acestui tezaur: analogia între ornamentul de pe acul de la Borodino şi cel de pe nasturii de os din mormîntul-cutie

[1] P. A. Schaeffer, *Stratigraphie comparée de l'Asie Antérieure*, Oxford, 1948, fig. 167, foografii bune la Eleonore Dullo, în *PZ*, XXVIII, 1936, 1/2, p. 129, fig. 15.

[2] O. A. Krivţova-Grakova, *Бессарабский клад*, Moscova, 1949, pl. III-IV şi VIII-XVI.

[3] Cl. F. A. Schaeffer, *op. cit.*, p. 243 şi urm.

[4] A. A. Iessen, în *SA*, XII, p. 191.

[5] Ultima discuţie a datei pentru Borodino, la Rolf Hachmann, *Die frühe Bronzezeit in westlichen Ostseegebiet, und ihre mittel-und südosteuropäische Beziehungen, Chronologische Untersuchungen*, Hamburg, 1957, p. 170 şi urm.; cf. şi bibliografia citată acolo.

(Schachtgrab) V de la Mycenae şi toporul de tip Faskau. Mormîntul V de la Mycenae ne dă o dată cuprinsă între 1580 şi 1520 î.e.n., care nu poate fi acceptată, deoarece toporul de tip Faskau (fig. 5/4) ne obligă să coborîm spre sfîrşitul secolului al XV-lea, cimitirul caucazian fiind datat pe baza analogiilor cu Orientul apropiat, în primul rînd Talîşul persan, între 1450 şi 1350 [1]. Dacă luăm pentru Borodino o dată mai veche, atunci trebuie să presupunem că topoarele de tip Faskau au circulat în nordul Caucazului într-o epocă mai timpurie, ceea ce ar duce la concluzii riscate în momentul de faţă, din lipsă de documente, cu privire la originea acestui tip de topor [2]. De aceea, de acord cu Maria Gimbutas, credem că data cea mai verosimilă pentru Borodino este a doua jumătate a secolului al XV-lea (1450—1400) [3].

Topoarele de la Borodino, deşi au prelungirea cefei cilindrică, prezintă o uşoară tendinţă de lăţire şi rotunjire a extremităţii cefei, spre deosebire de exemplarele de la Tufa, Perşinari şi Troia, care au terminaţia cefei simplă şi plană.

Prin această caracteristică, topoarele de la Borodino se aseamănă şi cu seria topoarelor cu extremitatea cefei emisferică.

Această altă mare serie a topoarelor piatră cu extremitatea cefei emisferică, care se dezvoltă în parte paralel cu cele cu ceafa cilindrică încă de la începutul epocii bronzului, îşi află o variantă în exemplarele găsite în morminte aparţinînd fazei de trecere Monteoru I a spre II a în cimitirele de la Monteoru [4] şi Poiana [5] şi în mormintele din stepa dintre Carpaţi şi Urali, dintre care cele de la Pokrovsk [6]. Acest orizont Monteoru I a—Pokrovsk, aparţinînd mijlocului epocii bronzului [7], este mai tardiv decît depozitele din bazinul Argeşului, care prin sabia scurtă de aur de la Perşinari nu poate în nici un caz depăşi începutul epocii bronzului. Tipologic, sabia de la Perşinari se aseamănă cu cele mai tîrzii tipuri din seria pumnalelor triunghiulare [8] şi reprezintă de aceea un motiv în plus care ne face să considerăm seria topoarelor Tufa-Perşinari mai nouă decît categoria A a securilor cu ceafa cilindrică. Aceeaşi sabie ne obligă să situăm cele două depozite înaintea mormintelor-cutii de la Mycenae şi deci înainte şi de Borodino [9]. Tezaurul de la Borodino poate fi considerat ca *terminus ante*

---

[1] Marija Gimbutas, în *PPS*, XXII, noua serie, 1956, p. 169.

[2] Pentru Faskau cf. E. Dullo, în *PZ*, XXVII, 1936, 1—2, p. 66—173.

[3] M. Gimbutas, *ibidem*; cercetătoarei americane îi convine această dată mai tîrzie pentru a putea închega mai bine relaţia Borodino-Seima-China de nord pe care se axează întregul ei studiu.

[4] Informaţie I. Nestor; cf. de asemenea I. Nestor şi Eug. Zaharia, rapoarte preliminare în *SCIV*, I, II, 1951, p. 161; IV, 1953, 1—2, p. 78.

[5] Ec. Dunăreanu-Vulpe, în *Dacia*, V—VII, 1935—1936, p. 162, fig. 11.

[6] Rykov, în *ESA*, I, 1927, p. 78, fig. 211/5.

[7] Credem că este necesar a face această mică distincţie, considerînd, spre deosebire de Hachmann (*op. cit.*, p. 171), Borodino, datorită topoarelor de acolo, ca putînd fi ceva mai vechi decît orizontul Monteoru I a — Pokrovsk.

[8] Otto Uenze, *Die frühbronzezeitliche triangulären Vollgriffdolche*, Berlin, 1938, p. 73, arată că în Europa centrală, pumnalele triunghiulare nu pot depăşi perioada A 2 (Reinecke), în epoca mormintelor tumulare (Hügelgräberbronzezeit) acest tip nemai întîlnindu-se.

[9] A se vedea discuţia lui R. Hachmann, *op. cit.*, p. 165 şi urm., asupra naturii lamei de bronz din mormîntul-cutie VI de la Mycenae.

quem pentru categoria B a topoarelor cu ceafă cilindrică şi, eventual, dacă nu contemporan cel puţin ca *terminus post quem* pentru orizontul Monteoru I a — Pokrovsk.

Un ajutor în această direcţie ni-l dă şi cronologia lui Iessen cu privire la epoca bronzului din Kuban [1]. Topoarele de tip Borodino de la Ţinlianskaia Staniţa şi Andriukovskaia sînt situate în perioada mijlocie a Kubanului etapa a II-a (Kostromskaia), corespunzînd deci începutului orizontului Monteoru I a—Pokrovsk. Pe de altă parte, încadrarea piesei de la Tufa în categoria B confirmă părerea cercetătorului sovietic, care situează în prima etapă (Privolnoe) a epocii mijlocii a Kubanului, toporul de piatră foarte asemănător cu piesele de la Troia [2].

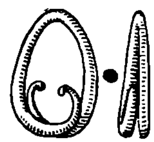

Fig. 6. — Tufa. Cercel de buclă, descoperit izolat.

Revenind la mediul local al depozitului de la Tufa, putem spune, în urma celor de mai sus, că acesta trebuie pus în legătură cu o epocă imediat ulterioară culturii Glina III şi anterioară fazei I a de la Monteoru. În preajma locului unde s-a descoperit depozitul de la Tufa se găseşte o aşezare Glina III, pe aceeaşi terasă a Argeşului, la circa 2 km distanţă, la Popeşti. În cursul săpăturilor de la Popeşti s-au găsit, în mod sporadic, şi fragmente ceramice aparţinînd culturii Tei [3].

În regiunea în care s-a descoperit depozitul de la Perşinari se găseşte de asemenea o aşezare a culturii Tei, dar şi elemente Monteoru faza I c_4 [4]. Faza I c_4 de la Monteoru se dezvoltă din cultura Schneckenberg B — Glina III şi este, în parte, contemporană cu sfîrşitul acesteia [5]. Pe de altă parte, cultura Tei este documentată în stratul I a de la Monteoru [6], care, aparţinînd bronzului mijlociu deplin dezvoltat, ne oferă o dată prea tîrzie pentru depozitul nostru. Cioburile Tei de la Monteoru sînt atribuite fazei celei mai vechi ale acestei culturi [7]. Ce corespunde acelui răstimp dintre sfîrşitul culturii Glina III — Schneckenberg şi faza I a Monteoru, în Cîmpia Munteană şi care în staţiunea din Buzău este umplut de fazele I c_{3-2-1} şi I b? În împrejurimile Bucureştilor, după Glina III urmează cultura Tei, succesiunea lor stratigrafică fiind observată pînă acum în trei rînduri [8]. Depozitul de la Tufa ţine deci sau de o fază de dezvoltare ulterioară a culturii Glina III, încă neprecizată, sau de o fază mai veche a culturii Tei, iarăşi nedeterminată.

---

[1] A. A. Iessen, *op. cit.*, p. 172—173, concluzii la p. 197; a se vedea şi tabelul tipologico-cronologic de la sfîrşitul studiului.

[2] Locul descoperirii necunoscut, în tot cazul nordul Caucazului; cf. Iessen, *op. cit.*, p. 172, pl. III/7 (din tabelul de la urmă).

[3] Radu Vulpe, rapoarte preliminare în *SCIV*, V, 1955, p. 240; *Materiale*, II, 1958, p. 227 şi V, 1959, p. 337.

[4] Informaţie I. Nestor.

[5] Cf. *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 503.

[6] Informaţie I. Nestor.

[7] *Raportul asupra activităţii Muzeului de antichităţi în 1942—1943*, Bucureşti, 1944, p. 27.

[8] I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, 22. *BerRGK*, p. 101.

În ultimul timp s-a descoperit în Bucureşti (la Belu) o aşezare cu material din epoca bronzului şi care, potrivit informaţiei primită de la D. Berciu, ar aparţine unei faze anterioare culturii Tei, dar posterioare culturii Glina III.

Din punct de vedere al cronologiei bronzului european, descoperirile de la Tufa şi Perşinari trebuie situate la sfîrşitul perioadei de început (Reinecke A_2). Pentru această datare pledează, e drept, argumentele ce reies din discuţia de mai sus [1], dar este un lucru ştiut că în SE Europei foarte rar ne putem servi de sistemul cronologic al lui Reinecke. De aceea sîntem nevoiţi să ne bizuim pe relaţiile cu mediul înconjurător arătate mai sus. Pentru această din urmă datare relativă pledează şi unele observaţii făcute la Monteoru în legătură cu evoluţia cerceilor de tîmplă. Cercei de tipul celor de la Tufa, dar de dimensiuni mult mai reduse, se găsesc în cimitirele fazei I a şi II a. Ţinînd seama că la Monteoru se remarcă o tendinţă de micşorare a dimensiunilor cerceilor în general o dată cu evoluţia acestei culturi [2], putem presupune, chiar independent de contextul descoperirii, că cerceii de la Tufa reprezintă un tip mai vechi decît faza I a de la Monteoru. Acest rezultat corespunde încadrării făcute toporului cu ceafa cilindrică. Trebuie însă mereu avut în vedere că, dat fiind caracterul de depozit al descoperirilor de la Tufa, cerceii ar putea aparţine şi unei perioade ceva mai tîrzii.

ALEXANDRU VULPE

КЛАД ИЗ ТУФЫ И ТОПОРЫ С ЦИЛИНДРИЧЕСКИМ ОБУХОМ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Автор описывает небольшой клад найденный в Туфе, в долине Арджеша, у с. Михэйлешти, вблизи Бухареста. Клад состоит из орнаментированного бронзового боевого топора с цилиндрическим обухом и с изогнутым длинным профилем из второго бронзового топора с обломанным обухом и двух золотых серег в форме полумесяца с заостренными концами (рис. 1—3).

Топор с цилиндрическим обухом весьма схож с таким же, но серебряным топором, найденным в кладе у с. Першинари (Тырговиштского района, в долине Дымбовицы, притока Арджеша) вместе с коротким золотым мечом, по своему типу весьма близкому к треугольным кинжалам Центральной Европы (примечание 1).

Автором подчеркивается существование в начале бронзового века двух серий топоров с цилиндрическим обухом, имеющих боевое назначение. Первая, более древняя серия (*A*), представленная экземплярами из Бешинэу, Чока, Тура и Киш-Кёрёш, имеет прямой длинный профиль и частично соответствует по времени каменным боевым топорам того же типа (примечания 2—10, 13, рис. 4). Топоры из Туфы и Першинари вместе с экземплярами из клада „L" в Трое и в

[1] Cultura Glina III a fost încadrată în perioada Reinecke A, sfîrşitul ei nedepăşind în nici un caz limitele acestei perioade. Cf. A. Prox, *op. cit.*, p. 84 şi bibliografia citată acolo.

[2] Informaţie prof. I. Nestor. Cf. şi Eugenia Zaharia în *Dacia*, NS., III (sub tipar).

Бородине представляют собой вторую серию (B) боевых топоров с изогнутым длинным профилем (Nackenbiegung) (примечания 20—23, рис. 5) развившись непосредственно из формы топоров первой серии.

Серию A можно поставить в связь с культурой Бодрогкерестур (более новой стадии) и с соответствующим румынским горизонтом до культуры Глина III — Шнекенберг включительно. Серия B, во всяком случае, более поздняя культура, чем Глина III (terminus post quem), но остается все же в пределах начала бронзы. Автор рассматривает бородинский клад как terminus ad quem для серии B (примечания 24—27).

Как туфский, так и першинарский клады принадлежат к более позднему культурному горизонту, чем Глина III и к более раннему, чем Монтеору I, вероятно, к ранней стадии культуры Тей, которая, однако, еще недостаточно хорошо идентифицирована (примечание 42). Доказано, что периодизация Рейнеке для Центральной Европы может быть применима в Румынии лишь весьма относительно, вследствие чего автор и относит туфский клад к периоду A_2.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Туфский клад, топоры № 1 (1/2) и № 2 (1/3).
Рис. 2. — Туфский клад, топоры № 1 и 2.
Рис. 3. — Туфский клад, золотые серьги.
Рис. 4. — Медные топоры серии A: 1, Бешинэу; 2, Чока; 3, Тура; 4, Киш-Кёрёш.
Рис. 5. — Топоры серии B: 1—4, Бородино; 5—7, Троя, клад „L".
Рис. 6. — Туфа, височное кольцо, найден отдельно.

LE DÉPÔT DE TUFA ET LES HACHES À MAIL CYLINDRIQUE

RÉSUMÉ

L'auteur présente un petit dépôt d'objets, découvert à Tufa (vallée de l'Argeş), près de Mihăileşti, à proximité de Bucarest. Ce dépôt comprend une hache en bronze, décorée, dont le mail cylindrique a un profil longitudinal courbe, une autre hache en bronze, dont le mail a été brisé, et deux boucles d'oreilles en or, en forme de croissant, aux extrémités pointues (fig. 1—3).

La hache à mail cylindrique ressemble beaucoup à un exemplaire similaire, en argent, trouvé dans un dépôt de Perşinari (près de Tîrgovişte, dans la vallée de la Dîmboviţa) en même temps qu'un sabre court en or, dont le type est très proche de celui des poignards triangulaires d'Europe centrale (note 1).

L'auteur relève l'existence, au début de l'âge du bronze, de deux séries de haches de combat à mail cylindrique. La première série (A),

plus ancienne, est représentée par les pièces de Beşineu, Čoka, Tura et Kis-Körös. Les haches de cette série ont un profil longitudinal droit et sont en partie contemporaines des haches de guerre en pierre, du même type (notes 2—10, 13 ; fig. 4). Les haches de Tufa et de Perşinari forment, avec celles du dépôt « L » de Troie et avec celles de Borodino, une seconde série (B) de haches de guerre à profil longitudinal courbe (*Nackenbiegung*) (notes 20—23 ; fig. 5), provenant de l'évolution de la première série.

La série A peut être rattachée à la civilisation de Bodrogkeresztúr (la phase moins ancienne) ayant un correspondant horizontal en Roumanie et se prolongeant jusque dans la civilisation de Glina III—Schneckenberg, y compris. La série B est en tout cas plus récente que la civilisation de Glina III (*terminus post quem*), tout en restant dans les limites du début de l'âge du bronze. L'auteur considère le dépôt de Borodino comme un *terminus ad quem* pour la série B (notes 24, 27).

Le dépôt de Tufa, ainsi que celui de Perşinari, appartiennent à un horizon culturel postérieur à Glina III et antérieur à la phase Monteoru I a. Il s'agit probablement d'une première période de la civilisation de Tei, qui n'a pas encore été bien identifiée (note 42). Il a été démontré que le système chronologique centro-européen de Reinecke ne peut être appliqué que très approximativement à la Roumanie. C'est pourquoi l'auteur range le dépôt de Tufa dans la période A_2.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Dépôt de Tufa. Hache nº 1 (11/2) et hache nº 2 (1/3).
Fig. 2. — Dépôt de Tufa. Haches nºˢ 1 et 2.
Fig. 3. — Dépôt de Tufa. Boucles d'oreilles en or.
Fig. 4. — Haches en cuivre de la série A : 1, Beşineu ; 2, Čoka ; 3, Tura ; 4, Kis-Körös.
Fig. 5. — Haches de la série B : 1—4, Borodino ; 5—7, Troie (dépôt « L »).
Fig. 6. — Tufa, boucle d'oreilles trouvée isolément.

TOPORUL DE BRONZ DE LA ERNEI
(r. TG. MUREŞ)

În colecţia Muzeului arheologic din Cluj se află un topor de luptă cu ceafa prelungită şi ornamentată, care, deşi prezintă un interes aparte a rămas pînă acum inedit.

Toporul s-a găsit întîmplător în cariera de pietriş de lîngă cimitirul actual al comunei Ernei [1] şi a fost donat muzeului în 1918 de către Teleki Domokos împreună cu o frumoasă colecţie de obiecte arheologice. Printre aceste obiecte se mai află o fibulă de bronz şi una de fier din epoca romană, găsite în aceeaşi carieră de pietriş. Alte amănunte referitoare la mediul şi împrejurările descoperirii nu cunoaştem.

Toporul de la Ernei are o formă elegantă şi zveltă (fig. 1). Manşonul, prelungit la amîndouă capetele, are partea posterioară arcuită în formă de semilună cu suprafeţele ornamentate cu spirale continue, formate din mănunchiuri de linii incizate şi punctate. Unul din capetele manşonului se termină printr-un buton reliefat, ornamentat cu două linii care se întîlnesc într-un triunghi isoscel. Muchia toporului este împodobită cu un triunghi ascuţit care la rîndul lui este brăzdat cu triunghiuri mărunte. Pe amîndouă feţele tubului de înmănuşare, între bordurile reliefate, se află cîte un cerc punctat. Pe bordura exterioară a tubului de înmănuşare, toporul este împodobit cu triunghiuri umplute cu liniuţe punctate, precum şi cu cîte un mănunchi de semispirale. Corpul toporului are marginile reliefate, iar tăişul este uşor arcuit. Pe faţa exterioară a corpului, toporul este ornamentat cu benzi de arcuri continue şi cu linii incizate sau punctate transversal. Jos, spre tăiş, decorul se termină cu un ornament în formă de lanţetă, format din două linii incizate şi una punctată. Patina verde-deschis a fost ştearsă în cea mai mare parte.

Dimensiuni : lungimea totală 17,3 cm, lungimea manşonului 8,5 cm, tubul de înmănuşare 2,8 × 2,2 cm, grosimea corpului 1,8 cm, lăţimea tăişului 4,5 cm.

[1] În inventarul M.A.C. la nr. IV 1891 este trecută următoarea observaţie : 1 drb őskori bronz csákány (hamisitvány?) [1 buc. topor de bronz vechi (falsificat?)]. Îndoiala celui care l-a inventariat nu este de loc justificată, întrucît nu se observă nici un indiciu că acest topor ar fi o imitaţie, sau un fals. Poate tocmai rezerva aceluia care l-a inventariat a făcut ca acest frumos exemplar să rămînă inedit pînă acum.

În general toporul este bine conservat, dar se observă la prima vedere că patina antică a fost curățată în cea mai mare parte de către descoperitor, care, se pare că l-a refolosit înmănușîndu-l la un baston, căci vîrful manșonului este ușor îndoit de loviturile unui ciocan. Probabil din

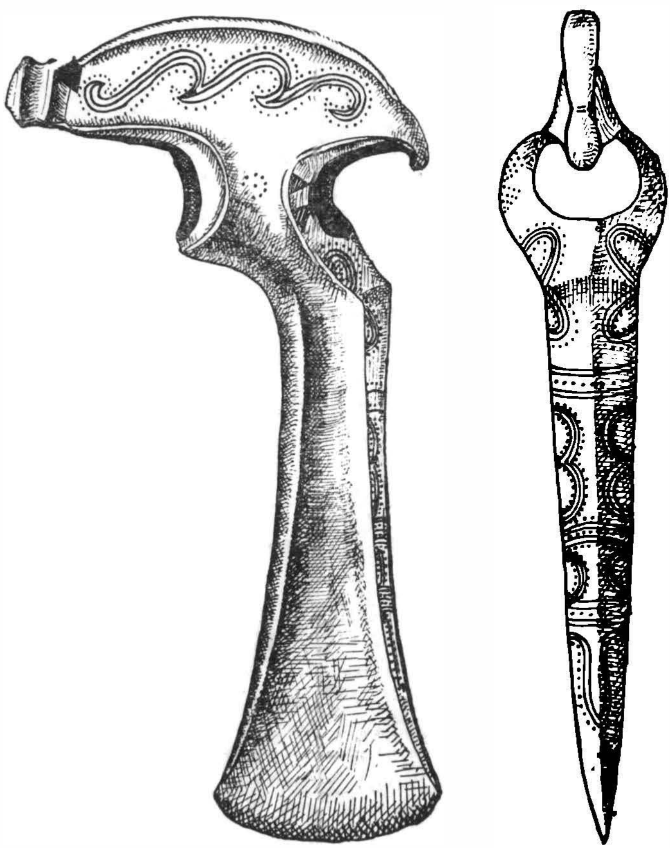

Fig. 1.—Toporul de bronz de la Ernei.

cauza curățirii și refolosirii lui, ornamentele de pe fața exterioară sînt mult mai șterse decît celelalte. Pe una din fețele manșonului este o mică gaură care reprezintă fără îndoială un defect de turnare.

Toporul de la Ernei face parte din varianta ornamentată a topoarelor cu ceafa prelungită și arcuită. Numărul acestor topoare este redus la 14 exemplare dintre care la 11 este cunoscut locul de descoperire, iar trei piese provin din localități necunoscute. Aria lor de răspîndire este de asemenea limitată mărginindu-se spre vest la cursul mijlociu al Dunării iar spre est la cotitura Carpaților. Mai jos prezentăm lista localităților unde

au fost găsite topoare cu muchia prelungită și ornamentată (fig. 2). 1) Apa, r. Satu Mare, reg. Baia Mare [1] (R.P. Romînă); 2) Ernei (Ernea Mare, Nagyernye), r. Tg. Mureș, Reg. Aut. Maghiară (R.P. Romînă); 3) Nehoiu, r. Cislău, reg. Ploiești [2] (R.P. Romînă); 4) Țufalău (Cofalva), r. Sfîntu Gheorghe, Reg. Aut. Maghiară [3] (R.P. Romînă); 5) Batta (Szaszhalom-

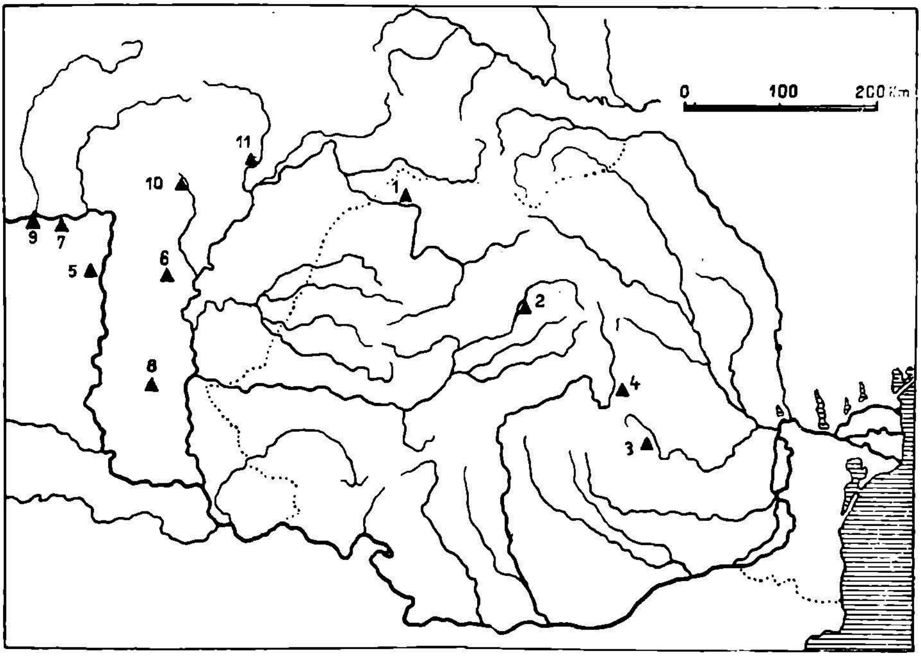

Fig. 2.—Harta de răspîndire a topoarelor cu ceafă prelungită și ornamentată.

batta) Fejér vm. [4] (R.P. Ungară); 6) Cegléd, Pest-Solt vm. [5] (R.P. Ungară); 7) Dunaálmas, Komárom vm. [6] (R.P. Ungară); 8) Kelebia (Szabadka)

---

[1] D. Popescu, în *Dacia*, VII-VIII, 1937—1940, p. 121, 124; idem, *Bronzezeit*, p. 121, fig. 52, pl. XV/4; P. Reinecke, în *WPZ*, XXIX, 1942, p. 98 și urm. fig. 5; R. Hachmann, *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel-und südosteuropäischen Beziehungen*, Hamburg, 1957, p. 142, 173 și urm., pl. 63.

[2] C. Moisil, în *BCMI, IV*, 1914, p. 85 fig. 3 a—b; I. Nestor, *Stand*, *BerRGK*, 22, 1933, p. 130, pl. 17/1.

[3] Kallay F., în *AkadÉrt.*, IV, 1841, p. 72; J. Seidl, *AK*, V, 1865, p. 32 și urm.; C. Gooss, în *AVSL*, XIII, 1876 p. 218, 473 și urm. 531; P. Reinecke, în *Germania*, 1925, p. 52; *ibidem*, 1944—1950, p. 274; V. Pârvan, *Getica*, p. 363, 403, 765; E. Vulpe, în *ED*, IV, 1930, p. 205 și urm.; I. Nestor, *Stand*, p. 108, 120, 131; D. Popescu, *Bronzezeit*, p. 130, 132; idem, *Materiale*, II, 1956, p. 234, 247; A. Mozsolics, în *AÉ*, 1946—1948, p. 63, 68, 74; idem, în *AntHung*, III, 1949, p. 14—27; R. Hachmann, *op. cit.*, p. 97 și urm., pl. 66.

[4] J. Hampel, în *AÉ*, XXII, 1902, p. 424, pl. I; I. Nestor, *Stand*, p. 130.

[5] F. Tompa, *BerRGK*, 24—25, 1934—1935, p. 83, pl. 35/9; D. Popescu, *Dacia*, VII-VIII, 1937—1940, p. 121; A. Mozsolics, *AntHung*, 1949, p. 20.

[6] A. Mozsolics, *op. cit.*, p. 20.

Bács-Bodrog vm.[1] (R.P. Ungară) ; 9) Komárom, Komárom vm.[2] (R.P. Ungară) ; 10) Kisterenye, Nográd vm.[3] (R.P. Ungară) ; 11) Megyaszó, Zemplén. vm.[4] (R.P. Ungară) ; 12—14 localităţi necunoscute din Ungaria [5].

Din harta de răspîndire rezultă că topoarele cu muchia prelungită şi ornamentată sînt repartizate în cea mai mare parte pe teritoriul Transilvaniei şi Cîmpiei ungare. Această repartiţie este strîns legată de origina şi evoluţia lor tipologică. Asupra originei topoarelor cu ceafa prelungită şi arcuită este în general admisă părerea lui G. Childe[6], că ele derivă din topoarele cu gaura de înmănuşare transversală, care însă, avînd o arie de răspîndire foarte întinsă au prilejuit discuţii contradictorii asupra originii lor [7]. Oricare ar fi originea topoarelor cu gaura de înmănuşare transversală, rămîne valabilă constatarea că numărul mare de tipare găsite în Transilvania indică prelucrarea lor pe loc [8], fără ca ele să fi fost importate din alte regiuni. Topoarele cu ceafa prelungită şi arcuită, derivînd din cele cu gaura de înmănuşare transversală, s-au format şi au evoluat pe teritoriul Transilvaniei. Această ipoteză este confirmată de cartarea localităţilor unde s-au găsit topoare cu ceafa prelungită. Puţinele exemplare ce depăşesc limita Transilvaniei sînt fără îndoială piese de export care au ajuns în acele regiuni în urma relaţiilor economice, de aceea, părerea lui G. Childe că topoarele cu ceafa prelungită sînt : „un tip remarcabil transilvănean" [9] rămîne valabilă.

Unde au fost atelierele de prelucrare a acestor topoare este greu de stabilit deocamdată deoarece nu s-au găsit nicăieri tipare. Foarte probabil că ele au fost turnate după metoda „à cire perdue" ceea ce ar explica lipsa tiparelor [10].

---

[1] A. Mozsolics, *op. cit.*, p. 20, fig. 3—4.

[2] *AÉ*, V, 1885, p. 283 ; J. Hampel, *Bronzkor*, II, p. 69, pl. LXXX/1 a—c; I. Nestor, *op. cit.*, p. 130 ; A. Mozsolics, *op. cit.*, p. 20.

[3] *AK*, II, 1861, p. 98, pl. XVIII/116 ; C. Gooss, *op. cit.*, p. 474, pl. V/15 ; G. Nagy, *AÉ*, XXXIII, 1913, p. 310, pl. VI/29.

[4] F. Tompa, *op. cit.*, p. 97, pl. 45 ; D. Popescu, *op. cit.*, p. 121 ; V. Milojčič, *Zur Frage der Chronologie der frühen und mittleren Bronzezeit in Osteuropa, Congrès Zurich*, 1950, p. 27.

[5] a) J. Hampel, în *AÉ*, XII, 1878, p. 382 ; idem, *Bronzkor*, I, pl. LXXXI/1 ; G. Childe, *The Danube*, p. 272, fig. 148, e ; I. Nestor, *op. cit.*, p. 130 ; b)J. Hampel, *Bronzkor*, I, pl. XXXI/1 a—b ; c) J. Hampel, *op. cit.*, pl. XXXII/5 a—b.

[6] G. Childe, *op. cit.*, p. 272 şi urm.

[7] G. Childe, în *ActaArch.* VIII, 1—4, 1956, p. 291 şi urm ; F. Köszegi, în *FA*, IX, 1957, p. 47 şi urm. unde se dă o bună parte din bibliografia mai veche referitoare la aceste topoare; M. Novotna, *Slovenska Archeologia*, V, 2, 1957, p. 313, şi urm.

[8] *Jelentés a Magyar Nemzeti Muzeum*, 1907, p. 39, fig. 5 — 7 ; M. Roska, în *DolgClj* III, 1912, p. 31 şi urm. idem, *Apulum*, III, 1916—1948, p. 70 şi urm. ; G. Nagy, în *AÉ*, XXXIII, p. 313 şi urm. ; E. Vulpe, *op. cit.*, p. 181 şi urm., 205 şi urm. ; D. Popescu, *op. cit.*, p. 35 şi urm., 73 şi urm.

[9] G. Childe, *op. cit.*, p. 273 ; H. Otto, *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte*, 41/4, 1958, p. 326. Pe baza analizei metalului din care este făcut toporul din depozitul de la Naumburg, autorul trage concluzia că deşi tipul de topor este străin, totuşi materialul din care este lucrat e local. Asupra acestei păreri a lui H. Otto mi-a atras atenţia prof. D. Berciu.

[10] Fragmentul unei valve de tipar, aflată la Sághegy, ar putea eventual să aparţină unui topor cu ceafa prelungită, cf. J. Lázár, *Dunántuli szemle*, X, 7 — 8, 1943, p. 280 şi urm. pl. V/33.

În general, cercetătorii care au studiat topoarele cu muchia prelungită şi ornamentată sînt de acord să plaseze apariţia lor la începutul perioadei mijlocii a epocii bronzului [1]. Numărul redus al topoarelor de luptă cu ceafa prelungită şi ornamentată, precum şi mediul în care ele apar : depozite (Apa, Ţufalău), morminte, (Megyaszó) le asigură o încadrare cronologică destul de precisă. Aceste topoare din punct de vedere tipologic pot fi împărţite în două variante : Apa şi Ţufalău. Cele mai vechi exemplare sînt cele de tip Apa (Batta, Cegléd, Dunaálmas, Komárom). Acestea, pe lîngă o ornamentaţie bogată şi variată în motive se caracterizează în special prin aripioarele de la capătul prelungit al muchiei şi prin tăişul arcuit. Topoarele de tip Apa prin asociere cu topoarele cu discul ornamentat de la Hajdusámson, Valea Chioarului (Gaura), Someşeni etc. se datează în cea de a II-a perioadă a epocii bronzului [2]. Exemplarele mai evoluate din varianta Apa (Cegléd, Kelebia) pot să fie mai recente, dar ele nu depăşesc limita perioadei a II-a a epocii bronzului. Topoarele de tip Ţufalău (Nehoiu, Ernei, Megyaszó, „Ungaria") au la capătul muchiei o spirală sau un buton în relief iar tăişul este foarte uşor arcuit. Ornamentaţia rămîne în parte aceeaşi. Aceste topoare pe baza exemplarelor de la Ţufalău şi Megyaszó, pot fi datate la sfîrşitul perioadei a II-a şi începutul perioadei a III-a a epocii bronzului [3]. Luate în ansamblu deci, topoarele cu muchia prelungită şi ornamentată se încadrează din punct de vedere cronologic în perioada a II-a a epocii bronzului şi începutul perioadei a III-a. Această datare bine delimitată este o consecinţă firească a numărului redus de exemplare, dar mai ales a vieţuirii relativ scurte a acestor topoare.

Asocierea topoarelor de luptă cu muchie prelungită şi ornamentată, cu topoarele cu discul ornamentat, dar mai ales folosirea în comun a aceloraşi motive ornamentale, garantează convieţuirea celor două tipuri de topoare în acelaşi timp şi pe acelaşi spaţiu. Această sincronizare cronologică este confirmată de datarea depozitelor de la : Apa, Ţufalău, Kelebia, Valea Chioarului, Ighiel, Hajdusámson, Rákospalota, Alsónémédi, Pusztaszentkirály etc. în cea de a II-a perioadă a epocii bronzului [4]. Dacă problema datării topoarelor cu muchia prelungită şi ornamentată poate fi rezolvată satisfăcător, mult mai dificilă este încadrarea lor în culturile

---

[1] I. Nestor, *op. cit.*, p. 130 ; D. Popescu, în *Dacia*, VII-VIII, p. 119 şi urm. ; idem, în *Materiale*, II, 1956, p. 211 ; P. Reinecke, în *WPZ*, XXIX, 1944, p. 98 şi urm., F. Köszegi, *op. cit.*, p. 67 ; A. Mozsolics, în *ActaArch.*, VIII, 1957, p. 135 şi urm. Recent unii autori pornind de la datarea toporului de la Naumburg, consideră că aceste topoare apar la începutul epocii bronzului cf. W. A. v. Brunn, *Vier frühe Metallfunde aus Sachsen und Anhalt*, în *PZ.*, XXXIV/V, 1949—1950, p. 239 şi urm., pl. 15 ; M. v. Jahn, *Kulturverbindungen zwischen Vorderasien zu Beginn des 2. Jahrtausends V.d.z.*, *Jahresschrift Halle*, 35, 1951, p. 69 ; R. Hachmann, *op. cit.*, p. 97, p. 142, 173, 175.

[2] I. Nestor, *Marburger Studien*, 1938, p. 182 şi urm. ; D. Popescu, *Materiale*, II, 1956, p. 211 şi 248 ; A. Mozsolics, în *ActaArch.*, VIII, 157, p. 136 şi urm. Toporul de la Kisterenye, deşi are o formă deosebită de celelalte, prin ornamentaţia lui care seamănă mult cu cea a toporului cu disc de la Alsónemédi se plasează din punct de vedere cronologic în aceeaşi vreme.

[3] F. Tompa, *op. cit.*, p. 97 ; A. Mozsolics, în *AntHung*, III, 1—2, 1949, p. 26 şi urm. ; idem, *Praehistorica*, I, 1950, p. 19 şi urm. ; D. Popescu, Materiale, II, 1956, p. 234 şi urm., 247 şi urm., V. Milojčić, *loc. cit.*

[4] A. Moszolics, în *ActaArch*, VIII, 1957, p. 135 şi urm. fig. 5 ; R. Hachmann, *loc. cit.*

arheologice din aceste regiuni, precum şi explicarea motivisticei ornamentale folosită la împodobirea lor. Singurul exemplar care poate fi legat de o cultură anumită este toporul de la Megyaszó, care a fost găsit într-un cimitir aparţinînd culturii Otomani [1]. Celelalte exemplare din Cîmpia ungară nu pot fi atribuite cu certitudine unei anumite culturi. Topoarele din Transilvania pot fi atribuite purtătorilor culturii Wietenberg [2], ori eventual culturii Suciu de Sus-Gorneşti [3]. Această atribuire însă este doar ipotetică deoarece ea se bazează numai pe sincronizarea cronologică, ori motivistica ornamentală comună şi nu pe complexe unitare bine precizate din punct de vedere arheologic.

Asupra originii ornamentelor care împodobesc obiectele de bronz ori ceramice, părerile sînt controversate. Unii autori consideră că spirala este de origine egeică şi că folosirea ei ca decor pe bronzurile transilvănene s-ar datora influenţei miceniene [4], iar alţii cred că ea s-a perpetuat de-a lungul veacurilor din ceramica bandată şi pictată [5]. Unele influenţe miceniene nu pot fi tăgăduite întrucît pe teritoriul Transilvaniei s-au găsit mărgele, spade şi cuţite de tip micenian [6], iar în Cîmpia ungară, obiecte de os ornamentate în stilul artei miceniene [7]. Importanţa acestor influenţe nu trebuie exagerată deoarece motivistica ornamentală a ceramicii aparţinătoare culturilor epocii bronzului (Tei, Wietenberg, Suciu de Sus-Gorneşti, Otomani, Pecica, Cîmpurile de urnă din Oltenia şi Banat) este caracteristică pentru aceste regiuni. Aceste culturi s-au dezvoltat pe baze locale, fără ca influenţa miceniană să fi avut vreun rol precumpănitor. Acelaşi lucru se poate spune şi despre motivistica bronzurilor ornamentate (săbii, topoare, diademe, centuri, falere) din aceste regiuni [8]. Aproape toate motivele ornamentale pe care le folosesc meşterii care împodobesc diferitele obiecte de bronz : spirale, spirala continuă, mănunchiurile de spirale, triunghiurile haşurate, ornamentele în formă de C şi S, ori „lanţeta” sau „vîrtejul” etc. se află pe ceramica culturilor amintite. Era

---

[1] E. Tompa, *op. cit.*, p. 97, pl. 44 ; I. Banner-I. Bona, în *ActaArch*, X, 1957, p. 127 şi urm.

[2] I. Nestor, *op. cit.*, p. 92 şi urm. ; D. Popescu, *Bronzezeit*, p. 100 şi urm. ; K. Horedt, *Die Wietenbergkultur*, (manuscris).

[3] G. Childe, *The Danube*, p. 380, fig. 218 ; M. Roska, *op. cit.*, p. 90, nr. 78, fig. 110-113 unde se dă aproape întreagă bibliografia referitoare la această cultură ; D. Popescu, *op. cit.*, 136, fig. 59.

[4] L. Márton, în *AÉ*, 1909, p. 411 şi urm. ; idem, în *AÉ*, XLIV, 1930, p. 25 şi urm. ; I. Nestor, *op. cit.*, p. 120 şi urm ; P. Reinecke, *WPZ*, XXIX, 1942, p. 98 şi urm. ; A. Mozsolics, în *AntHung*, 1949, p. 19 ; idem, în *ActaArch.*, VIII, 1957, p. 129, nr. 26 ; D. Popescu în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 871 şi urm. ; R. Hachmann, *op. cit.*, p. 142 şi urm.

[5] D. Berciu, *Însemnări arheologice*, 1941, p. 39 ; idem, în *RIR*, 1945, XIV, p. 361 şi urm. M. Vasić, *Bull. d'arch. et d'hist. dalmate* (*Mélange Abramić*), LVI-LIX, 1954—1957, p. 11 şi urm.

[6] K. Horedt, *Spadele de tip micenian din Transilvania* (manuscris) ; M. Moga, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 274 şi urm., la acestea se mai adaugă şi cuţitul de la Valea lui Mihai (col. E. Andrássy, nr. 319).

[7] L. Márton, în *AÉ*, XXIX, 1909, p. 411, fig. 11—12 ; idem, în *AÉ*, XLIV, 1930, p. 25, fig. 33 ; A. Mozsolics, în *AntHung*, 1949, p. 19 şi urm ; R. Hochmann, *op. cit.*, pl. 70.

[8] I. Nestor, *Buletinul Muzeului Militar Naţional*, I, 1937, p. 57 şi urm. ; idem, *Sargetia*, I, 1937, p. 197 şi urm. ; M. Roska, în *DolgSzeged*, IV, 1928, p. 244 şi urm., K. Willvonseder, în *DolgSzeged*, XI, 1935, p. 233 şi urm. ; A. Marosi, în *AÉ*, XLIV, 1930, p. 66, fig. 66 ; D. Popescu, în *SCIV*, VI, 1955, p. 870 şi urm.

firesc ca motivele ornamentale folosite frecvent pentru împodobirea ceramicii să fie întrebuinţate de meşteri pentru ornamentarea bronzurilor întrucît această motivistică era una din expresiile artei contemporane din regiunea carpato-dunăreană. Topoarele de luptă cu muchia prelungită şi ornamentată, prin evoluţia lor tipologică, dar mai ales prin aria lor de răspîndire limitată sînt un produs local, deoarece exemplare analoage ca formă sau ornamentaţie nu s-au găsit nici în mediul culturii miceniene, nici în altă parte.

O trăsătură comună şi semnificativă a depozitelor de bronz din această perioadă este că ele se compun în primul rînd din arme (topoare, săbii) şi obiecte de podoabă (brăţări, falere, pandantive, aplici), iar majoritatea lor nu depăşesc greutatea de 5 kg. Depozitele de aur (Ţufalău) se compun de asemenea din arme şi obiecte de podoabă. La fel şi descoperirile de obiecte izolate cuprind aceleaşi categorii şi numai în cazuri excepţionale apar unelte ca seceri, dălţi, etc. Greutatea limitată ca şi compoziţia caracteristică a acestor depozite arată că ele au aparţinut probabil unor şefi de ginţi.

Toporul de luptă de la Ernei, ca şi celelalte exemplare similare, au aparţinut foarte probabil unor războinici.

MIRCEA RUSU

БРОНЗОВЫЙ ТОПОР ИЗ ЭРНЕЙ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Бронзовый топор с удлиненным и орнаментированным обухом из с. Эрней поступил в коллекцию Клужского археологического музея в 1918 г., где и оставался неопубликованным до настоящего времени. Он был найден случайно в гравийном карьере у нынешнего кладбища с. Эрней.

Топоры с удлиненным и орнаментированным обухом имеют ограниченный ареал (рис. 2), а их число достигает всего лишь 14 экземпляров, из которых для 11 место их находки известно (Апа, Эрней, Нехойу, Цуфэлэу, Батта, Чеглед, Дунаалмаш, Келебия, Комаром, Киштеренье, Медьясо), а прочие 3 экземпляра происходят из неизвестных местностей на территории бывшей Венгрии. С типологической точки зрения их можно разделить на 2 варианта: Апа и Цуфалэу. Хронологически топоры с удлиненным и орнаментированным обухом относятся к разным моментам второго периода бронзового века, а может быть и до начала третьего периода.

По своему ареалу и декоративным мотивам эти топоры местного, трансильванского происхождения. Они принадлежали, по-видимому, воинам.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Бронзовый топор из Эрней.
Рис. 2. — Карта распространения топоров с удлиненным и орнаментированным обухом.

LA HACHE DE BRONZE D'ERNEI

RÉSUMÉ

La hache de bronze, au mail prolongé et décoré, découverte à Ernei, se trouve, depuis 1918, dans les collections du Musée Archéologique de Cluj, mais elle n'avait pas encore été publiée. Il s'agit d'une découverte fortuite, faite dans une sablière située près de l'actuel cimetière de la commune d'Ernei.

Les haches au mail prolongé et décoré ont une aire d'expansion limitée (fig. 2) et leur nombre se réduit à 14 exemplaires, dont onze ont une provenance connue (Apa, Ernei, Nehoiu, Ţufalău, Batta, Cegléd, Dunaálmas, Kelebia, Komárom, Kisterenye, Megyaszo), tandis que trois proviennent de localités inconnues, situées sur le territoire de l'ancienne Hongrie. Au point de vue typologique, on peut les répartir entre deux variantes : Apa et Ţufalău. Au point de vue chronologique, les haches à mail prolongé et décoré s'échelonnent le long de la 2e période de l'âge du bronze et, éventuellement, jusqu'au début de la 3e période.

Etant donné leur aire d'expansion et leurs motifs décoratifs, ces haches sont d'origine locale, transylvaine. Elles ont probablement appartenu à des guerriers.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Hache de bronze d'Ernei.
Fig. 2. — Carte d'expansion des haches à mail prolongé et décoré.

REPREZENTĂRI DIN CULTUL LUI DIONYSOS ŞI AL NIMFELOR DE PE LITORALUL VESTIC AL MĂRII NEGRE

Pentru o mai bună cunoaştere a epocii elenistico-romane în Scythia Minor socotim utilă publicarea unor piese păstrate în colecţii particulare, provenite din diferite localităţi de pe ţărmul vestic al Mării Negre.

Este vorba înainte de toate de un vas descoperit în comuna Schitul (25 km la sud de Constanţa) în anul 1937 cu ocazia lucrărilor liniei ferate Constanţa—Mangalia. Deja fragmentar în momentul descoperirii (fig. 1), acest vas a suferit degradări ulterioare în urma bombardării Facultăţii de istorie din Bucureşti (primăvara anului 1944), unde fusese depozitat. În timpul incendiului o serie de fragmente au fost iremediabil pierdute — fundul vasului, o parte din figura unei Menade — iar pasta roz închis, cu un firnis din aceeaşi culoare, dat pe partea exterioară şi în interior, numai lîngă buză, s-a înnegrit în mai multe puncte.

Vasul, în formă de cană cilindrică (înalt de 14,5 cm ; diam. 14 cm) cu buza uşor evazată şi cu o singură toartă (azi ruptă), aparţine acelei categorii de ceramică elenistică cu decor aplicat în relief, cu sau fără firnis, care imită vasele de argint mai scumpe şi de aceea mai puţin accesibile păturilor mai largi ale populaţiei.

Vasul este decorat cu patru Menade dansînd în jurul lui Dionysos, vechi motiv îndrăgit de ceramiştii greci, încă din sec. V î.e.n. şi inspirat după o celebră creaţie sculpturală a lui Kallimachos [1].

În acest ecou al unei teme extrem de răspîndite în arta industrială antică, din epoca clasică pînă în epoca romană, ciclul canonic de nouă Menade este redus la patru, fiecare reprezentată izolat, mic relief obţinut printr-un tipar aplicat pe vasul încă umed [2]. Acestei tehnice caracteristice i se datoreşte oarecare neregularitate în dispoziţia diferitelor figuri, unele cu picioarele pe marginea inferioară a vasului, altele ca suspendate în aer, şi tratarea sumară a chipurilor, fără nici o indicaţie de detaliu, cum este îndeobşte cunoscut într-o serie bogată de vase cu reliefuri aplicate şi de

---

[1] G. Gullini, *Kallimachos*, în *ArchCl*, V, 2, p. 133 şi urm.

[2] Interesante observaţii despre tehnica ceramicii elenistice cu decor în relief aplicat, vezi într-un studiu al lui Wolfgang Züchner, *Vom Toreuten und Töpfern in Jahr d., l.* 65 — 66, 1950—51, p. 175 şi urm.

statuete de teracotă din epoca elenistică[1], în care preocuparea principală este ritmul, mişcarea, volumul general al micilor figuri, nicidecum precizia de execuţie.

Menadele vasului nostru sînt reprezentate în diferite mişcări de dans, mai lente sau mai agitate, subliniate de draperii transparente şi mişcate de însuşi ritmul dansului. Prima Menadă, acum foarte fragmentară, este învăluită într-o mantie uşoară din cap pînă în picioare[2]; a doua dansează graţios, susţinînd cu ambele mîini coborîte un fald al chitonului (fig. 2/1)[3], a treia dimpotrivă, cu mîna dreaptă ridicînd un crotalum (fig. 2/2) agitată de *furor* dionisiac, întoarce capul înapoi şi imprimă corpului o violentă torsiune în spirală care, deschizînd chitonul din talie, lasă să apară frumosul ei corp gol; în sfîrşit, a patra (fig. 2/3), expresia unei mişcări de dans mai măsurat, atinge cu mîna stîngă coardele unei lire; corpul apare de asemenea dezvelit pînă în talie, între faldurile agitate ale chitonului. Dionysos, miticul corifeu al thiasos-ului, apare într-un aspect neobişnuit: capul arhaizant al tipului cunoscut din reprezentările thiasos-ului[4] unit cu corpul unui satir gol cu nebrida în vînt, în mişcare de dans în spirală (fig. 2/4).

Fig. 1. — Schitul. Vas elenistic cu decor în relief, reprezentînd pe Dionysos şi Menade.

În ceea ce priveşte cronologia, acest vas, ajuns la noi cu totul izolat de contextul arheologic, nu ne oferă elemente suficiente pentru o datare mai precisă. Forma, tehnica, tipologia decoraţiei figurate şi a acelei frunze de acant stilizată sînt caracteristice pentru epoca elenistică de început. Totuşi unele detalii ca: tendinţa de a lăsa spaţii destul de mari între figuri, cele două linii incise de pe gura vasului, trasate cu o mare neregularitate şi, mai ales, felul neîngrijit de a întinde firnisul pe partea interioară a vasului, numai lîngă buză, în pete care se preling spre fund, ne duc spre o fază mai tîrzie, spre secolele II—I î.e.n.

Aceleiaşi categorii a vaselor de lut cu decor aplicat în relief cu subiect dionisiac, însă din epoca elenistică timpurie, secolul III î.e.n., îi aparţin două fragmente de vase sau tablette de origine callatiană, de proporţii

[1] Comparaţiile s-ar putea multiplica. Pentru vase, vezi p. 1, n. 2, pentru coroplastică cîteva statuete din Muzeul Britanic, B. A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*, Londra, 1954, nr. 881, 882, 884—886, 970, 1496—97, 1521.

[2] Pentru acest tip vezi statueta de bronz din Col. Walter C. Baker din New York, D. B. Thompson, *A Bronze Dancer from Alexandria*, în *AJA*, 54, 1950, p. 371 şi urm., fig. 1 — 3,11.

[3] Putem spune că acest tip de dansatoare este cel mai răspîndit; vezi spre exemplu tipare din ceramică aretină publicate de Stenico, în *ArchCl*, VI, pl. XII.

[4] G. E. Rizzo, *Thiasos*, Roma, 1934, fig. 12.

extrem de mici, aproape miniaturistice. Ambele sînt decorate cu aceeași scenă din thiasos : Dionysos-copil beat, între o Menadă care-l mîngîie și

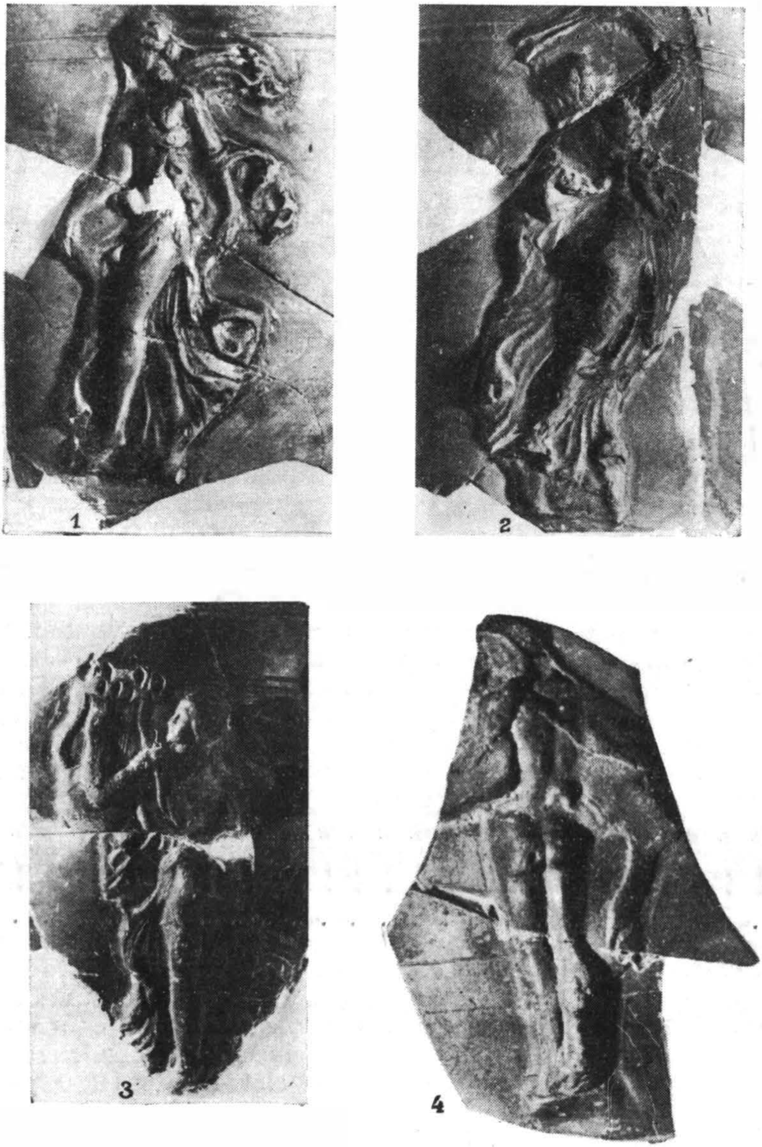

Fig. 2. — Schitul. Detalii de pe vasul de la fig. 1.

un satir care îl susține. Unul din fragmente, păstrat în colecția noastră, este cu totul remarcabil pentru finețea excepțională a execuției (fig. 3/1) :

lucrat dintr-o pastă fină şi bine epurată de culoare roşie spre brun, înalt de 4,5 cm, lat de 3,5 cm, făcea probabil parte dintr-un capac de pyxis sau dintr-o tabletă. Rellieful este în perfectă stare de conservare : la mijloc Dionysos-copil, gol, cu încălţăminte înaltă de vînătoare, este reprezentat în vădită stare de ebrietate ; părul lung este încins cu o coroană de ederă, o ghirlandă de trandafiri îi împodobeşte pieptul, cum se

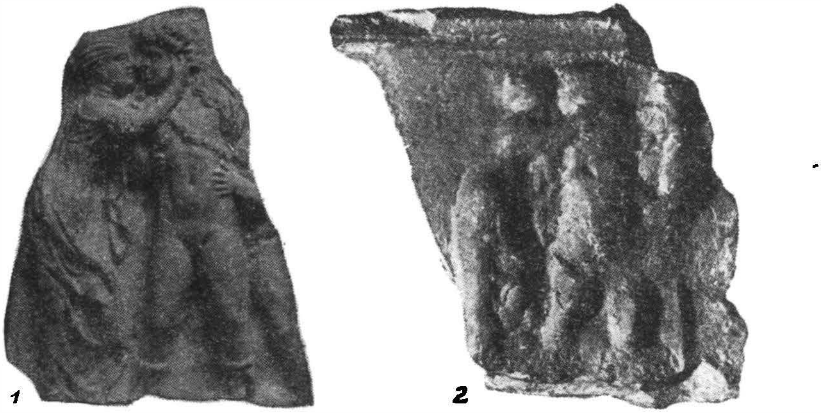

Fig. 3. — Callatis. Fragmente de ceramică cu decor în relief, reprezentînd pe Dionysos şi Ariadne (?).

cuvine unui fericit zeu care a gustat îndeajuns plăcerile vinului. În stînga lui se află o figură feminină — Ariadne ? o Menadă ? — cu caracteristica frizură în şuviţe paralele şi coc (aşa numita „Melonfrizur"), îmbrăcată într-un chiton foarte aderent, în cute multiple şi un himation care cade de pe umeri pe genunchi. În timp ce această figură feminină întinde mîna spre zeu într-un gest tandru, o figură mai mică în partea cealaltă, un satir, face toate eforturile pentru a-l susţine. Grupul, bine compus, are savoarea unui epigram.

Este sigur că nu se datoreşte unor simpli decoratori de vase, ci unui artist, poate un toreut din epoca elenistică. În ori ce caz, a avut, ca alte motive din thiasos, o imensă răspîndire.

Ceea ce apare ca excepţional în micul fragment este, cum am spus mai sus, extraordinara fineţe a execuţiei. Fiecare detaliu este redat cu o dragoste şi cu un rafinament neobişnuit, cu caracterele unei adevărate miniaturi. Pieptănătura, podoabele, coroana de iederă de pe capul lui Dionysos şi ghirlanda de trandafiri, care înconjură torsul, transparenţa îmbrăcămintei, detaliile anatomice, toate sînt redate cu o precizie de giuvaergiu.

Celălalt fragment (fig. 3/2) din col. Mircea Herovanu, aparţinînd tot unui capac de pyxis sau unei tablete, redă neîndoielnic acelaşi grup din care totuşi nu rămîne decît silueta, schema generală a compoziţiei. Detaliile nu mai există, cum am observat mai sus, în linii generale pentru ceramica cu decor aplicat în relief.

Motivul este binecunoscut în repertoriul acestei ceramice[1] ca, pe de altă parte, chiar în decorația bolurilor „megariene" [2]. Studii recente atribuie orașului Corint un rol preponderent în producția ceramicei elenistice cu decor aplicat în relief. Ori, identitatea dintre relieful fragmentelor din Callatis (fig. 3) și relieful aplicat pe un fragment din München [3], pe o hidrie cu caneluri din Würzburg sau pe o *arula* din Corint este atît

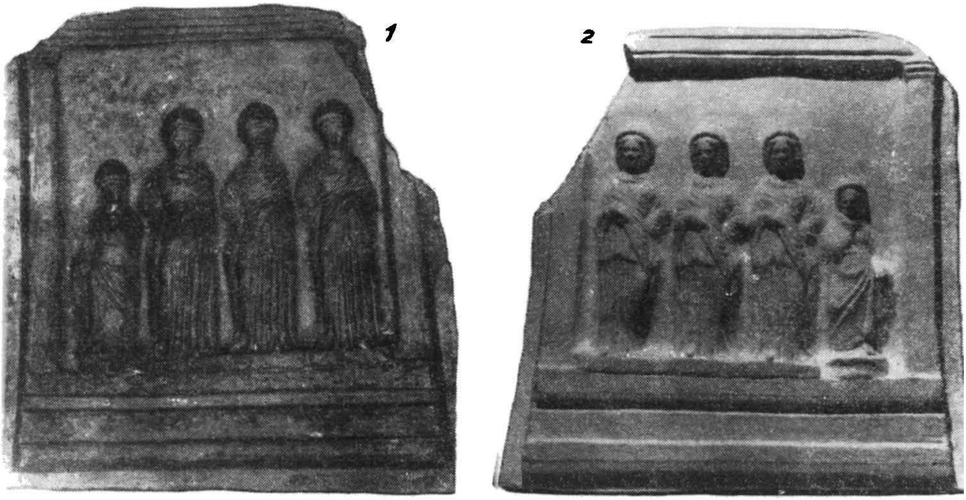

Fig. 4. — Callatis. 1, tiparul de terracotta; 2, pozitivul în gips după tipar, reprezentînd trei Nimfe și o Adorantă.

de impresionantă, încît trebuie să admitem că fragmentele din Callatis sînt sau importate direct de la Corint sau sînt produse locale cu relief aplicat obținute după tipare corintiene, dovedind și pentru epoca elenistică acele legături comerciale cu Corintul care, pînă acum, erau dovedite (la Histria de exemplu) numai în epoca arhaică.

Celelalte piese sînt cu totul de altă categorie : un grup de reliefuri votive, dedicate Nimfelor sau Grațiilor, care îmbogățesc numeroasa serie de *anathemata* dedicate acestor grațioase zeități. Tinerețea și frumusețea fiind atribute prea vagi pentru a defini o categorie determinată de divinități, este greu de stabilit dacă este vorba precis de Nimfe sau de Grații.

De un deosebit interes este tiparul de lut, descoperit la Callatis (fig. 4/1), păstrat în colecția noastră [4].

---

[1] Saul S. Weinberg, *Corinthian relief Ware*, in *Hesperia*, XXXIII, 2, 1954, p. 1355, pl. 33 a, b.

[2] *AJA*, XLV, 1954.

[3] Pentru fragmentul din München vezi Züchner, *Griechische Klappspiegel*, Berlin, 1942, p. 1889, fig. 92 ; pentru hydria de la Würzburg și *arula* de la Corinth, Weinberg, *loc. cit.*, p. 33 a, b.

[4] Înălțimea 33 cm, lățimea 33 cm la bază, sus 30 cm, și gros. 4,5 cm, fragmentat în colțurile superioare, în special cel din dreapta.

Într-o ediculă mărginită sus şi jos de o cornişă, iar în părţile laterale de simpli pilaştri dorici, sînt reprezentate trei tinere fete identice, îmbrăcate în *chiton* lung şi *himation*, fiecare pe o bază rectangulară.

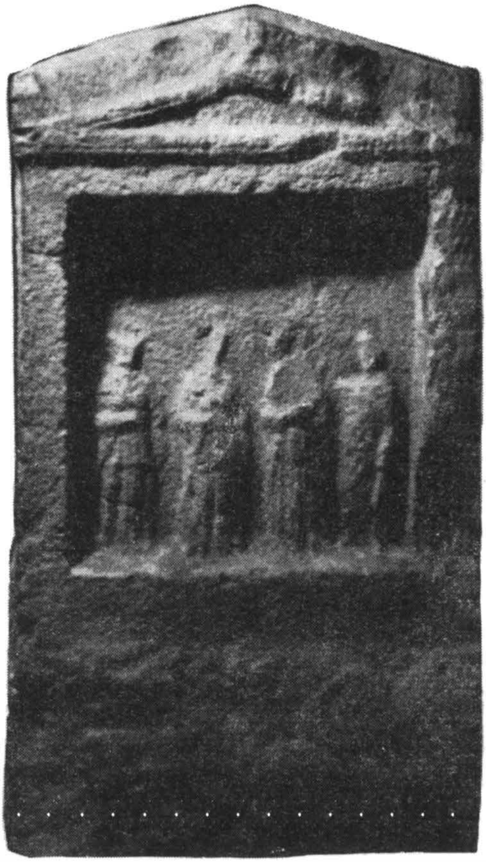

Fig. 5.— Schitul. Stelă de calcar reprezentînd trei Nimfe şi un Adorant.

Lîngă ele se află o Adorantă pe o bază rotundă, îmbrăcată într-un simplu *himation*, şi în proporţii mai mici, după concepţia convenţională din arta greco-romană.

Acest interesant tipar a fost publicat imediat după descoperire de Th. Sauciuc Săveanu [1], care din cauza specialei reprezentări a personajelor, fiecare stînd pe o bază proprie, a emis ipoteza că ar fi vorba de un tipar pentru fabricarea în serie de figurine feminine drapate, de acea graţie anodină şi stereotipă din sutele de statuete ale cetăţilor greceşti. Este vorba dinpotrivă de un relief votiv, dedicat Nimfelor sau Graţiilor, urmate de o Adorantă, ceea ce ne este dovedit de cîteva reliefuri asemănătoare, binecunoscute cercetătorilor artei antice [2]. În general aceste creaturi delicate apar ţinîndu-se de mînă în mişcarea unui pas măsurat de dans, ca de exemplu în relieful muzeului din Neapoli [3] (fig. 6) cu trei Muze şi trei Nimfe. Dar nu lipsesc nici exemplele de reprezentări absolut statice, în Dobrogea, unde cultul Nimfelor este larg documentat atît prin monede cît şi prin inscripţii [4] şi se pare că acest tip a fost cel mai răspîndit.

Un alt fragment de relief de lut, provenit tot de la Callatis [5] (colecţia Dr. M. Atanasiu) aparţinînd unui relief votiv, aproape identic cu cel pre-

[1] *Dacia*, III-IV, 1927, p. 467.

[2] Roschers, *Lexicon*, ad. v. *Nympha*, p. 563.

[3] Provine de la Herculanum. Sub fiecare figură este o inscripţie în limba greacă: Euphrosyne, Aglaia, Talia, Ismene, Kykais, Eranno. Pe ultima o cheamă Telonnesos şi este considerată ca personificarea cetăţii omonime, Richards, *JHS*, 1890, p. 284.

[4] CIL III, 1129 (=H. Dessau, ILS, 3867), 1395, 1396 (= H. Dessau ILS, 2630) 1397, 7858, 7882, 13. 798; dedicaţie către Nymphae şi Silvanus de la Histria din anul 144 e.n.: V. Pârvan, Dacia, II, 1925, p. 214 şi urm., nr. 18.

[5] Înălţimea 17 cm, lăţimea 9 cm, grosimea 1 — 2 cm.

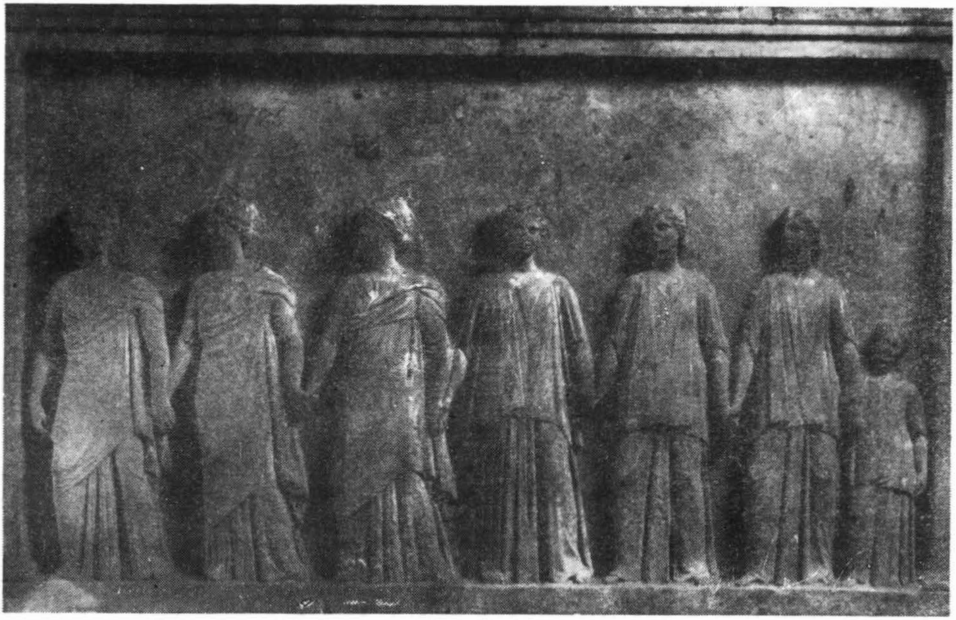

Fig. 6. — Neapoli (Muzeul Național), Grații și Nimfe.

Fig. 7. — Callatis. Fragment de relief din terracotta reprezentînd o Nimfă.

cedent, păstrează o singură figură de Nimfă, fără cap, într-o îmbrăcăminte aproape identică, tot pe o bază proprie, lîngă o coloană cu caneluri (fig. 7).

O stelă de calcar provenind din așezarea Schitul (fig. 5) constituie o documentare ulterioară a răspîndirii acestui tip : în cîmpul stelei sînt reprezentate trei figuri de Nimfe, într-o nișă adîncită, în aceeași îmbrăcăminte și în același ritm de mișcare, urmate de un Adorant. Aici tinerele Nimfe nu stau pe o bază proprie [1].

Faptul că în reliefurile de terracotta tinerele zeițe și Adorantul stau întotdeauna pe baze proprii ne face să ne gîndim la un proces invers celui propus pînă acum, adică tiparul acestui relief votiv a fost realizat fără nici un efort de compoziție cu două tipare de statuete feminine reprezentate în mod obișnuit pe bază proprie : una cu o mai bogată dispoziție a îmbrăcămintei a fost aleasă pentru a reprezenta zeițele și repetată de trei ori, alta mai mică, mai simplă, pe o bază rotundă — ca să fie mai bine marcată diferența între zei și muritori —, pentru o Adorantă. Mica bază rotundă era un element în plus pentru a marca distanța între zei și muritori.

HORIA SLOBOZIANU

ИЗОБРАЖЕНИЯ КУЛЬТА ДИОНИСА И КУЛЬТА НИМФ НА ЗАПАДНОМ БЕРЕГУ ЧЕРНОГО МОРЯ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Найденный в поселении Скитул сосуд с рельефной орнаментацией представляет вакхический thiasos, на котором изображены четыре Менады, танцующие вокруг Диониса. Работа относится ко II—I вв. до н. э.

Вторая сцена thiasos передана на найденном в Каллатисе фрагменте сосуда с рельефной орнаментацией. Дионис-ребенок представлен между Ариадной (?) и Сатиром. Работа выполнена очень тонко и с большим искусством. Она относится к III в. до н. э. Эта же сцена передана в общих чертах и на другом фрагменте, найденном также в Каллатисе.

Три других предмета представляют собой посвященные нимфам рельефы. Найденная в Каллатисе форма изображает трех нимф и одного поклонника. Эта же сцена передана и на найденной в поселении Скитул известняковой стеле. Четвертым персонажем на ней представлен поклонник. Найденный в Каллатисе терракотовый фрагмент представляет нимфу.

[1] Înălțimea 0,52 cm, lățimea 0,26 sus, 0,28 cm la bază ; stela în partea superioară are un fronton cu marginea profilată și acrotere (colțul din stînga lipsă).

Этими находками доказывается, что в понтийских поселениях был известен и распространен культ бога Диониса и культ нимф, что подтверждается и многими памятниками с надписями и без них в остальной части Румынии.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Скитул. Эллинистический сосуд с рельефной орнаментацией, представляющий Диониса и Менад.

Рис. 2. — Скитул. Детали сосуда с рис. 1.

Рис. 3. — Каллатис. Керамический фрагмент с рельефной орнаментацией, изображающей Диониса и Ариадну (?).

Рис. 4. — Каллатис. 1, терракотовая форма; 2, отпечаток на гипсе, изображающий группу трех нимф и поклонника.

Рис. 5. — Скитул. Известняковая стела с изображением трех нимф и поклонника.

Рис. 6. — Неаполь (Национальный музей). Группа граций и нимф.

Рис. 7. — Каллатис. Терракотовый рельефный фрагмент, изображающий нимфу.

TÉMOIGNAGES DU CULTE DE DIONYSOS ET DE CELUI DES NYMPHES, TROUVÉS SUR LA CÔTE OCCIDENTALE DE LA MER NOIRE

RÉSUMÉ

Le vase à décor en relief, trouvé dans la station de Schitul, porte le thiase dyonisiaque où quatre Ménades sont représentées dansant autour de Dionysos. Il date du IIe — Ier siècle avant notre ère.

Une seconde scène de thiase figure sur un fragment de vase également à décor en relief, trouvé à Callatis. Dionysos-enfant y est représenté entre Ariadne (?) et un Satyre. Ce travail, exécuté avec beaucoup de finesse et d'art, date du IIIe siècle av. notre ère. La même scène est encore esquissée sur un autre fragment, provenant également de Callatis.

Trois autres pièces sont des reliefs votifs dédiés aux Nymphes. Un moule trouvé à Callatis représente trois Nymphes et une Adoratrice. Cette scène orne également une stèle de calcaire trouvée dans la station de Schitul. Cette fois, le quatrième personnage est un Adorateur. Un fragment de terre cuite trouvé à Callatis représente une Nymphe.

Ces pièces dénotent que les villes du Pont connaissaient le culte de Dionysos et celui des Nymphes, attesté du reste par nombre d'autres monuments, avec ou sans inscription, trouvés dans le reste du pays.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Schitul. Vase hellénistique à décor en relief, représentant Dionysos et des Ménades.
Fig. 2. — Schitul. Détails du vase de la figure 1.
Fig. 3. — Callatis. Fragments de céramique à décor en relief, représentant Dionysos et Ariadne(?).
Fig. 4. — Callatis. 1, moule en terre cuite; 2, moulage en plâtre du même, représentant trois Nymphes et une Adoratrice.
Fig. 5. — Schitul. Stèle en calcaire représentant trois Nymphes et un Adorateur.
Fig. 6. — Naples (Musée National). Grâces et Nymphes.
Fig. 7. — Callatis. Fragment d'un relief en terre cuite représentant une Nymphe.

DESPRE SITUAŢIA PROPRIETĂŢII BOSPORANILOR ÎN SECOLELE VI—II î.e.n.

Scopul prezentului studiu este de a sublinia cîteva particularităţi ale situaţiei proprietăţii populaţiei din Bospor şi de a lămuri transformările pe care le-a suferit din secolul VI pînă la sfîrşitul secolului II î.e.n., adică din timpul apariţiei polis-urilor greceşti pînă la acele evenimente grandioase cu care s-a încheiat conducerea Spartokizilor. Vom încerca să abordăm rezolvarea acestei probleme prin compararea puţinelor date din izvoarele istorice cu materialele arheologice scoase la lumină îndeosebi în ultima vreme.

Am încercat cu alt prilej să conturăm situaţia economică a polis-urilor bosporane în secolul VI î.e.n. [1], adică în secolul sau chiar în următoarele decade după apariţia lor. După cum am spus acolo, populaţia acestor oraşe nu era formată numai din negustori, ci şi din meseriaşi şi agricultori. Coloniştii, stabilindu-se în locuri noi, continuau de obicei aceleaşi îndeletniciri ca şi în metropolă. Ca şi în alte *apoikia*, în Bospor veneau probabil în cea mai mare parte oamenii mai puţin avuţi [2]. Se înţelege că unii posedau oarecare stare, dar numărul acestora nu era prea mare. Necropolele destul de sărace din secolul VI î.e.n., descoperite la Panticapeum [3], Phanagoria [4] şi din alte puncte populate, ne documentează asupra stării relativ modeste a maselor largi ale primilor locuitori ai oraşelor bosporane. . . . . . .

O trăsătură caracteristică a monetăriei din Panticapeum şi din alte oraşe bosporane în secolele VI şi V î.e.n. este abundenţa nominalelor mici [5], legată probabil de prezenţa unui mare număr de mici consumatori

---

[1] V. D. Blavatski, *Архаический Боспор*, în *MIA*, 33, 1954, p. 28—35.

[2] Vezi expediţia din Attica a teţilor şi zeugiţilor, în *IG*, I, I², 45.

[3] M. Rostowzew, *Skythien und Bosporus*, Berlin, 1931, p. 172 ; G. A. Ţvetaeva, *Грунтовый некрополь Пантикапея, его история, этнический и социальный состав*, în *MIA*, 19, 1951, p. 68.

[4] V. D. Blavatski, *Раскопки некрополя Фанагории в 1938—1940 гг.*, în *MIA*, 19, p. 212 şi urm. ; M. M. Kobîlina, *Фанагория*, în *MIA*, 57, 1956, p. 15, nota 1.

[5] A. N. Zograf, *Античные монеты*, în *MIA*, 16, 1951, p. 164 ; E. H. Minns, *Skythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 628, pl. IX, nr. 11.

şi prin urmare şi producători [1]. Imaginea astfel conturată a dezvoltării micului comerţ din Bospor este completată cu vasele de măsurat vinul, de mărime mijlocie, cu ştampile pe gît sau pe toarte, cunoscute prin descoperirile din Panticapeum şi Phanagoria [2].

Nivelul limitat al resurselor materiale a oraşului Bosporan în secolul VI î.e.n. este mai evident la Dia-Tiritake. Acolo în a doua jumătate a secolului VI î.e.n. s-a construit o linie de apărare [3] în care erau incluse locuinţele de la marginea oraşului ; spaţiile dintre case erau completate cu un zid de chirpic pe fundament de piatră de 1,6 m lăţime. Desigur că acest mod de construire putea numai într-o slabă măsură să apere oraşul de invazia unui inamic puternic, el fiind construit aşa din lipsa mijloacelor de a ridica ceva mai bun. De aceea la prima ocazie chiar din secolul V î.e.n. a fost construit un zid mult mai solid [4]. Din cele spuse se ajunge la concluzia că cetăţenii oraşelor bosporane în primele decade ale existenţei lor nu erau oameni bogaţi : în cea mai mare parte, ei dispuneau de un număr mic de sclavi sau nu aveau deloc [5].

Săpăturile din ultimii ani de la Kerci, pe panta de nord-est a dealului Mitridate, au contribuit la completarea imaginii conturate. Ele au scos la iveală un sector mic, ocupat de locuinţe din secolul VI—începutul secolului V î.e.n. ; acolo s-au descoperit resturile a şase locuinţe. Numai una din ele, de la care s-a păstrat subsolul şi o parte din pereţi, era vizibil mai mare. Celelalte cinci nu reprezentau clădiri mari, ci erau compuse din una pînă la două camere, cu o suprafaţă totală de 12 m². Subsolurile acestor clădiri erau uneori destul de adînci. Casele erau construite cu precădere din piatră nefasonată, din lespezi informe nu prea mari, a căror prelucrare nu cerea mare efort. O clădire avea pereţii ridicaţi din cărămizi nearse aşezate pe fundament de piatră. Zidăria din pietre obişnuite se caracterizează printr-o îngrijire deosebită şi dă impresia unei construcţii pentru folosirea personală. Dimensiunile nu prea mari ale locuinţelor arată că în ele deabia putea să încapă o familie, cu mijloacele căreia probabil a şi fost construită, fără a implica (sau aproape fără a implica) munca sclavilor. Singurul material de import folosit la construcţia acestor clădiri, după cum se vede, era ţigla din care cîteva fragmente s-au găsit aproape lîngă

[1] Din cele spuse nu înseamnă că circulaţia monetară în Bospor se limita numai la moneda de argint măruntă. Acolo fără îndoială circulau cizicii de aur şi elektron, în special la socotelile cu negustorii străini (D. B. Şelov, *Кизикские статеры на Боспоре*, în *VDI*, 1949, n. 2, p. 93 şi urm.).

[2] Vasele de măsurat bosporane după formă şi după pictura simplă ţin de tipul cinochoilor ionienc din sec. VI î.e.n., decorate cu benzi de lac. Exemplarele de vase bosporane cu ştampilă se întîlnesc de la începutul sec. V î.e.n. şi continuă să se confecţioneze în sec. IV î.e.n.

[3] A. N. Karasev, *Оборонительные сооружения Ольвий*, în *KS*, XXII, 1948, p. 48 şi urm., fig. 3 ; V. F. Gaidukevici, *Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг.*, în *MIA*, 25, 1952, p. 74, fig. 85, p. 88 şi urm.

[4] V. F. Gaidukevici, *Боспорские города Тиритака и Мирмикий на Керченском полуострове*, în *VDI*, 1937. 1, p. 221 şi urm., fig. 4 ; idem, *Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг.*, în *MIA*, 25, 1952, p. 17 şi urm. ; p. 19 şi urm., fig. 5 ; idem, *Боспорское царство*, în *M-L*, 1949, p. 171 şi urm., fig. 31 a şi b.

[5] Este posibil ca o confirmare indirectă a acestei situaţii să fie un procent important de înmormîntări cu arme în necropola din Panticapeum din sec. VI—V î.e.n., probabil aparţinînd cetăţenilor cu depline drepturi (G. A. Ţvetaeva, *loc cit.*, p. 68).

fiecare casă. Este de observat că cele mai numeroase bucăţi de ţiglă, de regulă, nu se întîlnesc în straturile timpurii. Probabil ţigla avea valoare mai mare în această vreme decît în perioada înfloririi Bosporului şi cu ocazia reconstrucţiilor ea era scoasă cu grijă spre a fi refolosită la alte clădiri. Fragmentele diferitelor obiecte descoperite în locuinţe arată de asemenea nivelul de viaţă destul de modest al locuitorilor [1].

La descrierea completă sau aproape completă a locuinţelor descoperite trebuie să mai adăugăm resturile încă unei locuinţe din aceeaşi săpătură. Ea a ajuns pînă la noi într-o stare mult mai proastă şi de aceea a fost dezvelită numai parţial. S-au păstrat numai resturi de vetre şi podele aşezate unele peste altele, aparţinînd intervalului de timp dintre mijlocul secolului VI pînă la începutul secolului V î.e.n. În acest interval de timp destul de scurt, nu mai mult de 60—70 ani, aici s-au depus 8 straturi. Această abundenţă de microstraturi, adică mici straturi locale, este neobişnuită pentru o construcţie importantă şi apare mai degrabă numai pe locul construcţiilor modeste.

În sfîrşit, imaginea schiţată de noi a vieţii unui cartier destul de sărac [2] este completată de un plan puţin sistematizat al caselor păstrate, cu uliţe înguste între ele. Astfel lăţimea unei stradele era numai de 1,30 m.

Comparînd sectorul caselor de locuit din secolul VI, începutul secolului V î.e.n. din Panticapeum cu cartierul de locuinţe din Miletul secolului VI î.e.n., cunoscut prin săpăturile de la Kalabak-Tepe [3], se vede că primul era întrucîtva mai prejos decît cel din Milet. Nivelul mijlociu al stării materiale a locuitorilor din Milet era, precum se vede, mai ridicat decît al locuitorilor *apoikiei* din Panticapeum în prima perioadă a existenţei ei. Din Milet nu plecau la Panticapeum negustorii bogaţi Ἀειναῦται ci masa Χειρομάχα de muncitori.

---

[1] Prezenţa unei cantităţi de fragmente de ceramică pictată adusă din oraşele metropolei greceşti, găsite în ruinele locuinţelor din Panticapeum, nu pot contrazice afirmaţia noastră. După cum arată semnele negustorilor de pe vasele greceşti, acestea din urmă erau o marfă destul de ieftină (R. Hackl, *Merkantile Inschriften auf attischen Vasen. Münchener Archeologische Studien den Andenken A. Furtwängler gewidmet*, München, 1909, p. 98).

[2] Este interesant de comparat locuinţele descrise din Panticapeum cu blocul de locuinţe din sec. VI î.e.n. descoperit în Kimmerika. El se compunea din patru părţi; fiecare servea probabil ca locuinţă pentru o familie şi era compusă dintr-o cameră de locuit cu o curte mică în faţă. Suprafaţa a doua din aceste camere avea aproximativ 20 m², a treia aproximativ 10 m², a patra numai 7 m². În felul acesta primii colonişti din Kimmerika nu locuiau în condiţii mai bune decît cei din Panticapeum. Despre locuinţa din Kimmerika vezi I.T. Kruglikova, *Раскопки древнего Киммерика. Археология и история Боспора. Сборник статей*, Simferopol, 1952, p. 62 şi urm., fig. 2; V. D. Blavatski, *Строительное дело Пантикапея по данным раскопок 1945—1949 и 1952—1953 гг.*, în *MIA*, 56, 1957, p. 19 şi urm. Conservarea nesatisfăcătoare nu ne dă posibilitatea să spunem cum puteau fi folosite încăperile în casa din sec. VI î.e.n. săpată la Dia-Tiritake. Dimensiunile lor în medie sînt puţin mai mari decît cele ale casei din Kimmerika şi anume: 23 şi 24 m²; reconstituirea locuinţei a 3-a cu o suprafaţă de 20 m² — este discutabilă (despre această casă vezi V. F. Gaidukevici, *Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг.*, în *MIA*, 25, 1952, p. 74 şi urm.). Potrivit reconstituirii foarte posibile a lui E. I. Levi şi A. N. Karasev casa se compunea din trei camere, fiecare cu uşa aşezată pe una din laturile lungi (E. I. Levi şi A. N. Karasev, *Дома античных городов Северного Причерноморья*, în *AGSP*, M-L, 1955, p. 217, fig. 1). Această reconstituire apropie planul casei respective de felul cum erau împărţite încăperile din casa de la Kimmerika.

[3] K. Weickert, *Typen der Archaischen Architektur in Griechenland und Kleinasien*, Augsburg, 1929, p. 168.

Toate acestea duc la concluzia că la început în *apoikia* milesiană — Panticapeum — nu erau mulți sclavi și că predomina munca liberă.

Imaginea schițată a stării materiale modeste a majorității coloniștilor bosporani coincide cu mărturia foarte interesantă a poetului iambic Hipponax [1] din Efes despre Sindike [2]. Hipponax, după cum se știe, a fost foarte sărac ; în documentul amintit se oglindește, probabil, cointeresarea poetului pentru Bospor, spre care erau atrași mulți săraci ca el din metropolă. Ultimele decenii din secolul V și secolul IV î.e.n. a fost perioada cînd starea proprietății populației bosporane a suferit o puternică transformare ; ea apare deosebit de clar începînd cu sfertul al doilea al secolului IV î.e.n. Condițiile istorice, care s-au creat în acest timp în Bospor și au continuat mai departe în secolul IV, se disting prin anume trăsături specifice [3].

În această perioadă, cînd polis-urile grecești din peninsula Balcanică treceau prin încercări mari, statele de la periferia lumii grecești se aflau în condiții mult mai favorabile. În această situație erau : Sicilia, Caria, Macedonia, Bosporul, care includeau polis-urile grecești și populația locală de agricultori. Orașele grecești de acolo, cu comerțul și meșteșugurile lor în dezvoltare, intrau ușor în relații economice intense cu marile spații populate de agricultori locali neeleni, iar posibilitatea unui schimb larg favoriza înflorirea statelor periferice.

După cum se știe, în timpul conducerii lui Leukon I a avut loc includerea triburilor locale din regiunea inferioară a Kubanului în granițele statului bosporan, ceea ce a dat componenței sale un caracter mai eterogen.

Condițiile economice favorabile, care s-au format în Bospor în secolul IV î.e.n., au contribuit la acumularea de mari bogății în mîinile conducătorilor și a vîrfurilor bosporane.

Necropola de la Panticapeum de la sfîrșitul secolului V pînă la începutul secolului III î.e.n. prezintă un tablou concret al accentuatei diferențieri a proprietății populației din capitala Bosporului. Ca o expresie clară a acestui fapt ne apar două tipuri de morminte care dominau în această perioadă [4]. Cele mai numeroase morminte simple plane [5] ale cetățenilor de rînd din Panticapeum, judecînd după caracterul inventarului, nu se deosebeau principial de mormintele din secolul VI î.e.n., dar erau mai bogate decît acestea din urmă. Această împrejurare împreună cu marea cantitate de monumente funerare [6] din perioada dată, ne permite să tragem

---

[1] *Poetae Lyrici Graeci, rec. Th. Berg.*, Lipsiae, 1882, II, p. 484, Hipponax, 68 A (45).

[2] Această știre formează tema articolului nostru pentru sbornicul jubilar în cinstea academicianului bulgar D. Decev.

[3] Sîntem înclinați să denumim această vreme perioada protoelenismului. Problemei perioadei protoelenismului în Bospor i-a fost consacrată comunicarea mea la al VII-lea Congres internațional de arheologie clasică de la Roma.

[4] M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 174.

[5] *Ibidem*, p. 178.

[6] *IOSPE*, II, 68, 69, 94, 105, 116, 122, 130, 134, 140, 144, 146, 164, 179, 183, 185, 195, 202, 206, 207, 217, 221, 244, 247, 248, 255, 291, 296, 300, 302, 303, 191¹; 154¹; 238¹; 286¹; 66² (*IOSPE*, IV, 66); IV nr. 199, 215, 227, 273, 275, 287, 294, 299, 325, 326, 328, 335, 343, 345, 353, 358, 361, 376, 385, 387, 388, 400, 401, 403, 128², 228¹. V. V. Latîșev, *Греческие и латинские надписи, найденные в южной России в 1901 г.*, în *IAK*, 3, 1902,

concluzia că în secolul IV î.e.n. masa de bază a cetățenilor din Panticapeum a devenit mult mai înstărită.

Totodată în această perioadă apare și un alt tip de morminte — cripte monumentale de piatră deasupra cărora se ridicau kurgane mari, iar înmormîntările erau însoțite de un inventar variat și prețios. Astfel sînt cunoscutele morminte de la Iuz-Oba și alte înmormîntări în kurgane din Panticapeum [1]. Decedații înmormîntați în aceste cripte reprezentau aristocrația bosporană, care, trebuie să admitem că era formată nu atît din greci cît mai mult din barbarii puternic elenizați [2].

Condițiile favorabile care au contribuit la ridicarea Bosporului în secolul IV î.e.n. s-au înrăutățit vădit cînd, spre sfîrșitul aceluiași secol, în Mediterana răsăriteană s-au format puternice monarhii elenistice, care au început să ducă o politică externă activă. Statele periferice mici, apărute mai înainte, trec acuma pe plan secundar, retrăgîndu-se în fața puternicelor state elenistice. Toate aceste premise trebuie neapărat avute în vedere cînd ne referim la studierea economiei Bosporului în secolele III—II î.e.n. Vorbind despre aceasta este necesar dintru început să subliniem numărul mic de izvoare scrise [3] și limitarea materialelor arheologice, care nu dau posibilitatea de a afirma ceva categoric, permițînd doar emiterea unor ipoteze mai verosimile.

Situația generală din Bospor, în perioada discutată, ne apare în multe cazuri confuză. Condițiile istorice în această perioadă erau complicate. Dezvoltarea economiei interne a Bosporului în această vreme suferea influențe însemnate din afară, provocate de transformările ce s-au produs în situația economică generală din Mediterana răsăriteană, accentuate în special de exportul grîului egiptean [4], fapt care a adus o mare lovitură exportului de cereale din Bospor. Un rol important l-au avut de asemenea evenimentele din întinsele stepe nord-pontice unde sarmații, care au trecut pe malul drept al Donului încă în a doua jumătate a secolului IV î.e.n., presau din ce în ce mai mult pe sciți, distrugînd legăturile economice între orașele nord-pontice și stepă.

---

p. 45, 12. Idem, *Эпиграфические новости из южнои России (находки 1901—1903 гг.)*, în *IAK*, 10, 1904, p. 58, 70 și urm., nr. 75; p. 77 și urm., nr. 87; p. 83, nr. 96. Idem, *Эпиграфические новости из южной России (находки 1905 г.)*. în *IAK*, 18, 1906, p. 130 și urm., nr. 47. Idem, *Эпиграфические новости из южной России (находки 1906 г.)*, în *IAK*, 28, 1907, p. 43, nr. 27. V. V. Škorpil, *Боспорские надписи, найденные в 1907 г.*, în *IAK*, 27, 1908, p. 45 și urm., nr. 3; p. 49 și urm., nr. 8. Idem, *Боспорские надписи, найденные в 1909 г.*, în *IAK*, 37, 1910, p. 4 și urm., nr. 3. Idem, *Боспорские надписи, найденные в 1914 г.*, în *IAK*, 58, 1915, p. 20, nr. 4; p. 21 și urm., nr. 6. M. I. Marti, *Новые эпиграфические памятники Босфора*, în *IGAIMK*, 104, 1934, p. 71 și urm., VIII.

[1] M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 174 și urm. G. A. Țvetaeva, *Курганный некрополь Пантикапея*, în *MIA*, 56, 1957, p. 233 și urm.

[2] V. D. Blavatski, *О происхождении боспорских склепов с уступчатыми перекрытиями*, în *SA*, XXIV, 1955, p. 46 și 52.

[3] Cauza acesteia în parte este și structura statală a Bosporului în acea vreme. Ea reprezenta o monarhie, a cărei viață socială și economică se reflecta relativ puțin în monumentele epigrafice lapidare. Dimpotrivă, în orașele pontice din această vreme se cunosc o serie de inscripții foarte prețioase: decrete în cinstea evergeților sau acte care reflectă viața economică a statului.

[4] S. A. Jebelev, *Основные линии экономического развития Боспорского государства*, *Известия АН СССР*, *Отд. общ. наук*, 1934, nr. 9, p. 669 și urm.

După cum am spus, puţinele izvoare care ne stau la îndemînă ne permit să presupunem că în această perioadă starea economică nu era aceeaşi [1] în diferitele regiuni ale statului bosporan; în partea de răsărit, adică în regiunea inferioară a Kubanului, era după toate probabilităţile relativ mai stabilă [2], iar rolul muncii sclavilor în agricultură nu era, probabil, deosebit de mare [3].

Un alt tablou îl vedem în partea de apus a statului bosporan, adică în peninsula Kerci. Lucrările arheologice efectuate în ultimii ani au scos la iveală un număr important de aşezări rurale din secolele IV şi III î.e.n. care şi-au întrerupt existenţa la limita secolului III şi II î.e.n. [4]. Această dispariţie a populaţiei agricole din părţile centrale ale peninsulei Kerci petrecută pe la începutul secolului II î.e.n. era legată fără îndoială de transformările radicale ale condiţiilor economice din viaţa bosporului european [5].

Săpăturile de la Panticapeum şi din alte centre bosporane au permis de mult să afirmăm că în primele secole ale erei noastre a început procesul ruralizării [6] acestor oraşe, legat de deplasarea la oraş a unui mare număr de agricultori.

---

[1] Înainte de toate trebuie să menţionăm că nivelul stării materiale a populaţiei de agricultori din partea asiatică a Bosporului era mult mai ridicat decît în cea europeană. Aceasta se dovedeşte prin descoperirile unei mari cantităţi de ceramică de import din aşezările rurale din Sindike, în timp ce în statele din partea europeană a Bosporului, aceste obiecte se întîlnesc mult mai rar.

[2] Cercetările şi săpăturile făcute la Sindike în 1950—1954 nu au dat materiale care ne-ar permite să spunem că în viaţa aşezărilor agricole din partea asiatică a statului bosporan s-au petrecut mişcări mari în sec. III—II î.e.n.

[3] V. D. Blavatski, *Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья*, Moscova, 1953, p. 181 şi urm.

[4] I. T. Kruglikova, *Исследование сельской территории европейского Боспора*, în *SA*, 1957, 1, p. 229 şi urm.

[5] Este demn de reţinut că urmele acestor aşezări se remarcă printr-o conservare extrem de proastă, iar săparea lor de obicei nu a dat obiecte preţioase. După cum se ştie, cu cît mai zbuciumate erau condiţiile în care un punct populat sau altul îşi înceta existenţa, cu atît era mai bogată recolta pentru arheologi. În cazul dat, nu cred că avem de-a face cu vreo devastare pricinuită de inamic ci mai curînd, populaţia şi-a părăsit casele într-o împrejurare destul de liniştită. Această presupunere nu exclude totuşi posibilitatea ca motivul părăsirii satelor să fi fost teama unui atac inamic. Dar chiar dacă presupunerile noastre nu sînt verosimile şi în viitor se va dovedi că viaţa din punctele populate a fost întreruptă în urma unor evenimente războinice, rămîne valabil faptul mult mai important şi anume că ele n-au mai fost refăcute ulterior.

[6] Dovadă evidentă de ruralizare a oraşelor în această perioadă, este abundenţa de gropi pentru cereale şi locuri de vinificaţie. În deplină concordanţă cu această observaţie este şi schimbarea componenţei turmelor sezisată la Panticapeum. În locul animalelor mici cornute care predominau mai înainte. din primele secole ale erei noastre au început să predomine vitele mari cornute, care formau animalele de bază pentru tracţiune şi muncă în economia rurală antică (V. D. Blavatski, *Раскопки Пантикапея в 1945 г.*, în *KS*, XVII, 1947, p. 113; Idem, *Северопонтийские города в конце II-I вв. до н. э.* în *Вестник Моск. Унив.*, 1949, nr. 7, p. 60; Idem, *Земледелие*... p. 193 şi urm.; I. B. Zeest, *Земляные зернохранилища Пантикапея*. în *KS*, XXIII, 1948, p. 80 şi urm.; Idem, *Киммерикская мукомольная мастерская и зерновое хозяйство Боспора*, în *KS*, XXXIII, 1950, p. 101 şi urm.; I. T. Kruglikova, *Раскопки Киммерика*, în *KS*, 51, 1953, p. 134 şi urm. În a doua jumătate a sec. IV e.n. ruralizarea oraşelor nord-pontice a atins proporţii atît de mari, încît Ammian Marcellin vorbea despre Chersones (Peninsula Taurică), că abundă în colonii greceşti ai căror locuitori se ocupă cu cultura cerealelor, hrănindu-se cu aceste produse (Ammian Marc., XXII, 8, 22).

Recenta cercetare a materialului osteologic din orașele bosporane, făcută de V. I. Țalkin, a arătat că începutul ruralizării lor aparține perioadei elenismului. Tot atunci a început să crească rolul vitelor mari cornute în economie, ajungînd să ocupe situație dominantă în perioada ulterioară. De aceea putem presupune că în ultimele veacuri î.e.n. populația agricolă, care și-a părăsit așezările, se îndrepta către orașele bosporane, unde continua să se ocupe cu cultivarea cerealelor în jurul orașelor (în ,,hora'' orășenească). Pe lîngă aceasta unii posesori de pămînt din împrejurimile apropiate ale orașelor [1] deja în secolul III î.e.n. au început să se ocupe cu viticultura și vinificația [2], ale căror produse într-adevăr găseau cerere numai pe piața nord-pontică. Toate acestea au dus la reducerea cultivării cerealelor în Bospor, provocînd o importantă micșorare a producției de cereale către începutul secolului I î.e.n., în comparație cu secolul IV î.e.n. În sprijinul situației prezentate, se pot aduce o serie de știri din autorii antici [3].

Foarte sugestivă din acest punct de vedere este cunoscuta știre a lui Polybios [4] despre exportul și importul de pe țărmurile Mării Negre în Mediterana. După cum se știe Polybios relatează că Marea Mediterană și țările pontice fac schimb de cereale în funcție de recolta dintr-o regiune sau alta, iar articolele permanente de export din Pont sînt sclavii, vitele și unele obiecte de lux. Nu știm dacă există argumente pentru a afirma că la exportul vitelor din Pont nu participau și țările situate pe țărmul nordic. O oarecare confirmare despre participarea activă a regiunii nord-pontice la exportul vitelor apare, e adevărat, într-o știre mult mai tîrzie a lui Strabo [5] despre comerțul din Tanais. În acea vreme, cînd grîul egiptean ocupa locul principal pe piața mediteraneană, exportul grîului bosporan peste mare probabil nu a încetat. Totuși, exportul vitelor era mult mai rentabil.

Cele arătate ne duc la concluzia că, creșterea vitelor într-un sector al teritoriului Bosporului european probabil a înlăturat agricultura. Această schimbare în economia Bosporului credem că era legată de creșterea proprietății asupra pămîntului. Tot pe atunci un proces analog, probabil, avea loc și în ,,hora'' Kersonesului : o inscripție mare, foarte fragmentată [6],

---

[1] Apariția vinificației în unele din orașele bosporane încă din sec. III-II î.e.n. a fost de asemenea una din manifestările începutului ruralizării lor. . . . .

[2] V. F. Gaidukevici, *Боспорское царство, M-L,* 1949, p. 103 și urm.

[3] Un argument solid al mișcării producției de cereale în Bospor către începutul sec. I î.e.n. poate servi compararea următoarelor date. După știrile lui Demostene (*Demosth. Adv. Lept.* 32) care se referă la anii 355/354 î.e.n., în acea vreme exportul cerealelor din Bospor numai în Atena, era de 400 000 medimne anual, prin urmare, în general, era mult mai mare. Dar după cuvintele lui Strabo (Strab., VII, 4,6) Mitridate Eupator primea anual ca tribut din posesiunile lui nord-pontice cîte 180 000 medimne de cereale. Cunoscînd, după știrile lui Appian (Appian, *Mithr.*, 107) ce procedeu foloseau supușii lui Mitridate pentru încasarea impozitelor, putem să conchidem cu o mare probabilitate că posesiunile nord-pontice nu puteau da peste cantitatea arătată, iar din acestea nu făcea parte numai Bosporul.

[4] Polyb., IV, 38, 4—5.

[5] Strab., XI, 23. Într-adevăr, Strabo nu spune termenul vite, dar pe lîngă sclavi enumără piei (δέρματα) și alte mărfuri de ale nomazilor.

[6] *IOSPE*, I², nr. 403 ; IV, nr. 80. V. D. Blavatski, *Земледелие . . .*, p. 29 și urm., p. 34, nota 1.

de la sfîrşitul secolului III—începutul secolului II î.e.n., vorbeşte despre vînzarea unor loturi de pămînt [1].

Astfel am ajuns la concluzia că în Bospor în secolele III—II î.e.n. s-a produs o creştere a proprietăţii de pămînt şi prin urmare o ridicare a stării celor bogaţi [2]. Rezultatele săpăturilor din Panticapeum [3] şi Phanagoria [4] confirmă aceasta prin descoperirea ruinelor unor case mari, bogat decorate [5], din secolul II î.e.n.

Mult mai complicată este situaţia necropolei din Panticapeum din secolele III—II î.e.n., care pînă în prezent nu a fost analizată destul de detaliat, ca izvor pentru istoria social-economică a Bosporului. Totodată o transformare sau alta a construcţiilor funerare şi a inventarului funerar nu este condiţionată numai de factorii economici. Totuşi creşterea evidentă [6] a cantităţii de piese (bijuterii) preţioase din morminte în intervalul de timp dintre ultimele decenii ale secolului IV î.e.n. pînă în secolul II î.e.n. nu contrazice probabilitatea creşterii inegale a proprietăţii în această perioadă.

Creşterea bogăţiilor trebuia să ducă la întărirea rolului politic al cetăţenilor mai înstăriţi din Bospor. Este posibil că aceasta a dus la tulburări politice, care au provocat înlăturarea temporară a dinastiei Spartokizilor şi venirea la putere a arhontelui *Higienontas* [7] care a avut loc în ultimul sfert al secolului III î.e.n. Marea proprietate probabil continua să joace un rol important în Bospor şi în secolul I î.e.n. şi în primele secole ale erei noastre.

În concluzie: în cursul primei jumătăţi de mileniu a existenţei sale societatea bosporană a suferit importante schimbări. Primii colonizatori greci din Bospor în secolul VI î.e.n. erau în cea mai mare parte oameni puţin avuţi, în mare măsură nu stăpîni de sclavi reali ci numai potenţiali. Secolele următoare au fost perioadele unei mari dezvoltări a sclavajului;

---

[1] Într-adevăr, trebuie să remarcăm că creşterea proprietăţii asupra pămîntului în „hora" Chersonesului petrecută în alt cadru geografic, după cum se vede, nu era însoţită de înlăturarea formelor de gospodărie rurală care a dominat pînă în acea vreme (viticultura şi pomicultura).

[2] Am menţionat deja o analogie la Chersones. Merită atenţie faptul că în această perioadă se observă o creştere însemnată a stării şi în Olbia (V. V. Latîşev, *Исследования об истории и государственном строе города Ольвий*, 1887, p. 109 şi urm.). După calculele lui V. V. Latîşev (*op. cit.*, p. 113) suma donată de Protogenes vistieriei olbiene era de 50 talanţi.

[3] M. Rostowzew, *Античная декоративная живопись на юге России*, 1914, p. 114 şi urm. pl. XXXVII şi urm.; V. D. Blavatski, *Строительнос дело Пантикапея*, p. 49 şi urm., p. 57 şi urm.

[4] M. M. Kobîlina, *Фанагория*, p. 32 şi urm.; V. D. Blavatski, *Фанагорийская стенная роспись*, în *MIA*, 57, 1957, p. 168 şi urm.

[5] O casă destul de mare ca dimensiuni a unui bogat viticultor, aparţinînd sec. III-II î.e.n., poate fi de asemenea observată şi în Mirmikia (E.I. Levi şi A. N. Karasev, *op. cit.*, p. 241 şi urm., fig. 34).

[6] M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 188.

[7] V. V. Škorpil, *К вопросу о времени правления архонта Игиенонта.* ΠΡΟΕΔΡΩ ΔΩΡΟΝ. *Сборник арх. статей, поднесенный А. А. Бобринскому*, 1911, p. 43; M. I. Rostowzew, *Эллинство и иранство на юге России*, Petrograd, 1918, p. 102; B. N. Grakov, *Эпиграфические документы царского черепичного завода в Пантикапее, Известия* ГАИМК, 104, 1934, p. 207; A. N. Zograf, *op. cit.*, p. 183.

o dată cu aceasta creştea şi inegalitatea proprietăţii. Foarte importantă în secolul IV î.e.n., inegalitatea, după cîte se vede, a continuat să crească şi în ultimele secole înaintea erei noastre.

V. D. BLAVATSKI

ОБ ИМУЩЕСТВЕННОМ ПОЛОЖЕНИИ БОСПОРЦЕВ В VI—II вв. до н. э.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В настоящей работе автор анализирует имущественное положение в Боспорском царстве в период между VI и II вв. до н. э. и приходит к выводу, что в течение существования боспорское общество претерпело значительные изменения. Первые греческие колонизаторы в Боспоре в VI в. до н. э. были люди с небольшим достатком, скорее потенциальные, чем реальные рабовладельцы. Следующие века были периодом широкого развития рабовладения и одновременно с этим росло и имущественное неравенство. Весьма значительное в IV в. до н. э. это неравенство продолжало, по-видимому, расти и в последние века до н. э.

DE LA PROPRIÉTÉ DANS LE ROYAUME DU BOSPHORE, AUX VIe—IIe SIÈCLES AVANT NOTRE ÈRE

RÉSUMÉ

L'auteur analyse la situation de la propriété dans le royaume du Bosphore, à l'époque qui va du VIe au IIe siècle avant notre ère, et en arrive à la conclusion que, pendant la première moitié de son existence millénaire, la société y a subi des changements importants. Au VIe s. av. n. è., les premiers colons grecs du Bosphore étaient en grande partie des gens peu fortunés, qui, pour la plupart, n'étaient pas des possesseurs d'esclaves. Les siècles suivants ont marqué les périodes d'un grand développement de l'esclavage, allant de pair avec une inégalité accrue de la propriété. Très marquée au VIe s.av.n.è., cette inégalité a encore augmenté au cours des derniers siècles avant notre ère.

CASTRUL ŞI GARNIZOANA ROMANĂ DE LA BUCIUMI
(RAION ZĂLAU)

CONTRIBUŢIE LA ISTORIA MILITARĂ A DACIEI

După zdrobirea puterii militare a daco-geţilor în cele două războaie daco-romane (a. 101/2, 105/6) şi desfiinţarea formaţiei statale a lui Decebal din arcul carpatic, Dacia — în limitele trasate de Traian la anul 106 — a fost ocupată, organizată ca provincie şi stăpînită timp de 165 ani (106—271) printr-un mare număr de trupe (legiuni, auxilia, jandarmerie rurală formaţii de gardă) repartizate într-un puternic sistem defensiv de castre (mari cazărmi-cetăţi) legate printr-o reţea de drumuri asigurînd o conducere centralizată şi un control deplin din partea comandamentului suprem asupra întregului teritoriu. Asemenea organizare asigura apărarea faţă de atacurile din afară — daci liberi, costoboci, carpi, triburi iraniene, germanice etc. — şi relativa stabilitate a dominaţiei romane asupra populaţiei daco-getice cucerite şi aservite.

Graniţa de nord-vest, între Someş şi Crişul Repede, pe coama Munţilor Meseş, era apărată de un dispozitiv de 7 cetăţi (castre, castella): *Tihău* (Tihó, r. Jibou, pe Someş), *POROLISSUM* — Moigrad (r. Zălau), *Romita* (Romlott), *Romînaşi* (Unguraş, Magyar-, Alsó-egregy), *Bozna* (Szentpéterfalva) [?], *Buciumi* (Vármező) şi *Bologa* (Sebesvár, r. Huedin) la Crişul Repede (cf. harta, fig. 1). Se observă că în acest sector castrele sînt mai multe, deci trupe mai numeroase decît în alte zone ale „limesului" Daciei, ceea ce stă desigur în legătură cu necesităţile defensive mai mari ale liniei Meseşului. Dintre punctele strategice cu importantă zonă arheologică, explorate şi semnalate mai întîi de C. Torma prin anii 1859—1862, numai trei au fost cercetate sistematic prin săpături parţiale ori sondaje : Porolissum[1],

[1] Buday A., *Erdélyi Múzeum*, Cluj, XXV, 1908, p. 337—348 ; *Dolg*Cluj, II, 1911, p. 70—96 ; V, 1914, p. 67—86 ; VI, 1915, p. 51—95 ; C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1941, p. 323—336 ; *RE*, XXII (1953), 265—270 ; M. Moga, în *SCIV*, I, 1950, p. 131—135 ; M. Macrea, în *Activitatea Muzeelor*, Cluj, 1956, p. 101—117 ; *SCIV*, VIII, 1957, p. 215—245 ; campania de săpături a Institutului de istorie Cluj, iulie-sept., 1958 şi 1959 în zona Porolissum a dat rezultate abundente.

Bologa [1] şi Tihău [2]. Despre celelalte există informaţii sporadice din observaţii de suprafaţă în terenul ruinelor şi materialelor, identificînd amplasamentul şi dimensiunile castrelor (uneori cu aproximaţie şi erori), sau din descoperiri întîmplătoare arheologice, epigrafice şi numis-

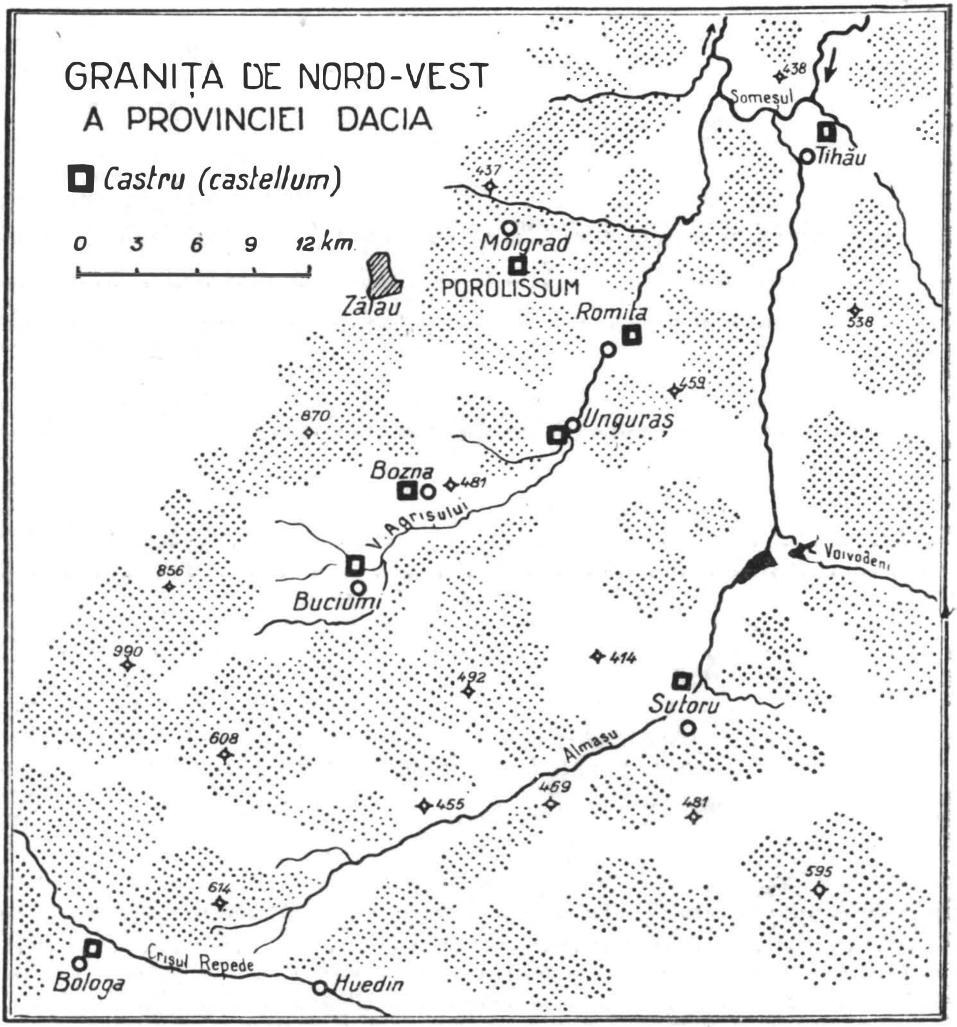

Fig. 1. — Linia de castre (castella) din nord-vestul Daciei romane.

[1] M. Macrea, *Castrul roman de la Bologa. Săpăturile din 1936*, în *ACMIT*, IV, 1938, p. 197—233.

[2] Săpătura parţială (sept. 1958) a Institutului de istorie Cluj a stabilit dimensiunile castrului Tihău, structura fortificaţiei, cîteva clădiri; două inscripţii erau descoperite din 1952 şi 1954. Bibliografia anterioară: Ferenczi I., *A tihói római táborról* (Despre castrul roman de la Tihău), în *Emlékkönyv Kelemen L.*, Cluj, 1957, p. 279—292.

matice, indicînd locul castrului şi al altor clădiri, în unele cazuri numele trupelor de garnizoană. Între castrele (castella) cu garnizoane auxiliare din sectorul nord-vestic al „limesului dacic" la care nu s-au făcut cercetări sistematice (săpături sau măcar sondaje), dar despre care se pot

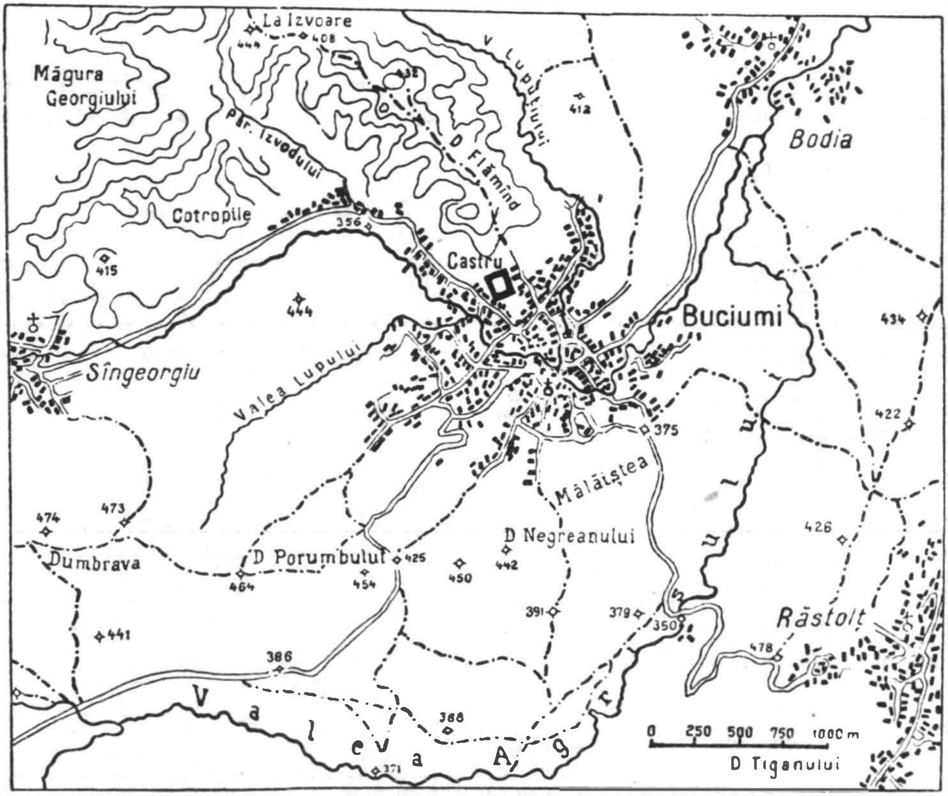

Fig. 2. — Satul Buciumi şi împrejurimile. Castrul roman.

aduce importante informaţii noi din descoperirile întîmplătoare este Buciumi, de care ne vom ocupa aici semnalînd în prealabil ştirile şi informaţiile bibliografice mai vechi.

Ruinele Castrului. În cursul secolelor, după evacuarea Daciei (a. 271) şi părăsirea castrelor-cetăţi (căzute în paragină şi pustiire), ploile şi vîntul, îngheţul şi căldura au desfăcut pe încetul an de an şi veac de veac zidurile abandonate şi dezvelite ale fortificaţiilor şi clădirilor, lîngă actualul Buciumi ca şi peste tot în fosta provincie carpatică; buruienile, iarba, pomii, pădurile crescute au contribuit la dislocarea zidăriei, la nivelarea definitivă a cîmpurilor de ruine. În cursul evului mediu, pînă prin secolele XI—XIII, ruinele castrului şi aşezării de la Buciumi erau înalte şi impozante ridicîndu-se mult peste nivelul pămîntului, fiind un punct topografic remarcabil în zona Meseşului; importanţa lor se reflectă în toponimie: locul castrului se cheamă *Grădişte* [1]

[1] *Grădişte,* var. *Gràdişte* „loc de cetate, loc cu ruine", frecvent în toponimia romînească: N. Drăganu, *Romînii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei şi a onomasticei*, Buc., 1933 (Academia Romînă. Studii şi cercetări, XXI), p. 270—271.

şi *Cetate*[1] (cf. harta, fig. 2), iar numele unguresc al satului *Vármezö*, atestat documentar în a. 1474 sub forma „Warmezew"[2], înseamnă „cîmpul cetăţii". La sfîrşitul secolului XVI ruinele castrului erau bine vizibile, încă mult ridicate peste faţa pămîntului: de atunci există cea dintîi menţiune documentară despre ele, în *Historia de rebus Transilvanicis* a lui W. Bethlen, în legătură cu expediţia fruntaşului transilvănean Ioan Bornemissa, trimis la 1594 de „ordinele ardelene" cu trupe contra turco-tătarilor prin părţile Sălajului; în marş spre vest, înainte de a trece Munţii Meseş, el „şi-a aşezat tabăra la Vármezö, sat romînesc, unde se vedeau mormanele de ruine ale unei cetăţi vechi"[3].

Primele menţiuni arheologice despre castrul (castellum) şi aşezarea romană de la Buciumi a lăsat harnicul explorator al Daciei şi eminent epigrafist ardelean C. Torma — entuziast pioner, adevărat deschizător de drumuri în aceste domenii de cercetare[4] — care prin anii 1859—1862, cutreerînd zona de nord a Transilvaniei începînd de la Cluj, a notat şi studiat ruinele şi materialele arheologice-epigrafice de la marginea nordică a provinciei, identificînd multe aşezări antice şi materiale documentare importante pentru istoria Daciei romane. În memoriul arheologic-epigrafic, prezentat ca discurs de recepţie la academia Ungariei, *Contribuţii la geografia şi topografia Daciei de nord-vest*[5], Torma a dat informaţii despre castrul şi aşezarea de la Buciumi, ce merită să fie reproduse în traducere, ele servind ca sursă şi bază aproape exclusive pentru toţi care au scris despre acest punct arheologic şi au fost singurele ştiri pînă acum despre castrul buciuman:

---

[1] Castrele romane din nord-vestul Daciei, între Criş şi Someş au lăsat amintirea prezenţei lor, a ruinelor, în toponimia medievală-modernă romînească şi maghiară; la *Bologa* locul castrului e *Gradişte* (Torma, *A limes dacicus felsö része* (Partea de sus a limesului dacic), Budapesta, 1880, p. 42; harta în *ACMIT*, IV, p. 200; numele unguresc al satului Sebesvár „Cetatea Sebeşului, a Crişului Repede" stă în legătură cu cetatea medievală); *Buciumi*: *Gradişte*, *Cetate* şi *Vármezö*; *Bozna*: locul castrului [?] se cheamă „La vraniţe" (Torma, *Adalék*, p. 12); *Unguraş* (Romînaş, Magyaregregy) *Cetate* (Torma, *ibidem*, p. 13); *Romita*, ung. *Romlott* „ruine"; lîngă *Porolissum* satul romînesc cu nume slav *Moigrad* (Drăganu, *op. cit.*, p. 419), dar locul castrului şi aşezării civile romane, între Moigrad şi Jac, *Pomet* e mai curînd „loc cu pomi" decît slav *pamiat* „monument (ruine?)" (Petri M., *Szilágy vármegye monographiája* (Monografia judeţului Sălaj), I, 1901, p. 45); *Tihău*: *Gradişte* (Torma, *Adalék*, p. 20) şi *Cetăţuia* (Ferenczi, *op. cit.*).

[2] Petri, *op. cit.*, IV, 1902, p. 778—781, istoria satului Buciumi (Vármezö); K. Hodor, *Doboka vármegye természeti és polgári esmertetése* (Descrierea naturii şi demografiei judeţului Doboka, Someş), Cluj, 1837, p. 519—522 Vármezö.

[3] Wolffgang (Farkas) de Bethlen (1639—1679), *Historia*, VIII, p. 544 (editio princeps, 1690) „interea Bornemisza et Lonaius quorum ille Meszesii montis ardua iuga superaturus ad Vár-Mezö Valachorum vicum, ubi exaggerata vetustae cuiusdam arcis vestigia apparebant, castra locaverat; hic vero in Szilagyium copias eduxerat, intellecto eo Tartaros sive sponte, sive ad famam adventus sui recessisse". Informaţia şi chiar pasajul întreg al lui Bethlen trebuie să fie luate din istoria ardeleană a umanistului Stephanus Zamosius (Szamosközy), partea pierdută (a. 1587—1597). Pînă tîrziu în evul mediu şi chiar în sec. XVII—XVIII, ruinele multor castre din Dacia s-au menţinut deasupra solului fiind bine vizibile, de ex. la Potaissa (Turda), descrise patetic dar realist şi fidel de acelaşi istoric Zamosius la 1608.

[4] Despre Carol Torma (1829—1897) există o bibliografie abundentă de necrologuri şi evocări frumoase, din care menţionăm: H. Finály, *Erdélyi Múzeum*, 1897, p. 177—179; G. Téglás, *ibidem*, p. 541—549; G. Kuun, *ibidem*, 1899, p. 1—13; Kádár J., *Szolnokdoboka vármegye monographiája* (Dej), II, 1901, p. 416—418; un portret al lui Torma: *ibidem*, VII, p. 197; Al. Culcer, în *SCS*, Cluj, V, 1954, p. 464.

[5] Torma K., *Adalék északnyugoti Dacia föld- és helyiratához*, în *Magyar Tudomány Akademia évkönyvei*, Budapesta, XI, II, 1864, 39 p.

„Buciumi (Vármező) e aşezat pe ambele maluri ale Văii Agrijului. Pe un platou destul de larg al unui deal ce coboară de la nord spre localitate, ridicat nu mult deasupra nivelului văii, în locul numit *Gradişte* sau *Cetate* (la marginea de vest a satului) sînt vizibile temeliile zidurilor înţelenite ale unui castru roman patrulater, a cărui latură de sud are lungimea de 205, cea de est 170 paşi [183,75 × 127,5 m, după Király P.]. Pe locul cetăţii se găsesc în mare cantitate fragmente de tencuială, cărămizi, ţigle etc. Pe lîngă acestea, cam la 200 paşi spre est de cetate se vede o clădire patrulateră, probabil ruinele băii militare, unde venea de la coasta dealului *Funtinyica benczi* [„Fîntîniţa Benţii", a lui Benţea, nume personal] o conductă din cărămizi ale cărei resturi — precum spun oamenii — mai erau vizibile din loc în loc cu cîţiva ani în urmă. În locul numit *Citera* se pot vedea ruinele unui alt edificiu vechi pe care poporul îl numeşte „turn" (bástya). În aceste ruine s-a aflat cu vreo 20 de ani în urmă o piatră romană cu inscripţie care a ajuns la Zălau, dar de a cărei urmă n-am putut să dau. Pe locul cetăţii şi în jur s-au descoperit din cînd în cînd bani de aur de la Lysimachus, Nero, Vespasianus, Antoninus Pius, ca şi bani de argint şi de cupru de la alţi împăraţi, pietre de inel concave (intaglio), arme, piese de harnaşament etc. Cunosc de aici numai o piatră cu inscripţie [*CIL*, III, 842], descoperită la 1863. Pe cărămizile aflate în ruinele castrului stativ şi mai ales în ruinele băii romane se poate citi sigla COH II NV, „cohors II Numidarum" [urmează unele afirmaţii şi ipoteze nevalabile despre aducerea în Dacia a unităţii „numidiene"]" [1]. Mai pe scurt sînt reproduse aceste informaţii de alţi arheologi: Gooss, Király, Szilágyi etc.[2].

Multă vreme după Torma se pare că nici un explorator-arheolog n-a zăbovit la ruinele, aşezarea şi materialele de la Buciumi spre a semnala noi descoperiri, din acest punct îndepărtat, ocolit de arheologi dar frecventat şi scormonit intens de plugarii localnici în cursul muncilor agricole şi exploatării pietrei pentru nevoile construcţiilor actuale. La 1879 este publicată o nouă inscripţie de la Buciumi [3], posibil de la castru, al cărui teren era la mijlocul secolului XIX pămînt înţelenit şi cu arbori; după defrişare, suprafaţa este arată anual, ceea ce a adus nivelarea terenului; piatra a fost cărată scoţîndu-se în unele locuri lungi porţiuni de ziduri ce ofereau blocuri fasonate bune pentru nevoile gospodăreşti [4]. Astfel din marea cetate-cazarmă de la Buciumi n-a rămas nimic deasupra solului, dispărînd chiar şi o mare parte din substrucţii; dar conturul patrulater se vede clar fiind mult proeminent faţă de terenul din jur, iar în pămînt — presărat cu fragmente de cărămizi, ţigle, pietre etc. — la mică adîncime se află porţiuni din zidurile de incintă, pereţi de clădiri, multe blocuri dărîmate şi apucate în pămînt, împreună cu alte materiale acoperite de stratul de humus. O săpătură sistematică, chiar parţială (ce n-ar fi prea tîrzie nici azi, după completa nivelare şi scoaterea multor porţiuni de ziduri) ar lămuri problema castrului, dimensiunile şi fazele dezvoltării lui, aducînd la lumină şi alte materiale arheologice-epigrafice de interes documentar pentru istoria localităţii şi a Daciei sub ocupaţia romană. Măsurătorile făcute la castru (2 XI 1956) ne-au dat aceste *dimensiuni*

---

[1] Torma, *Adalék*, p. 11—12.

[2] C. Gooss, *Chronik der archaeologischen Funde Siebenbürgens*, în *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt-Sibiu, XIII, 1876, p. 320 (extras, p. 120); Király P., *Dacia provincia Augusti*, Nagybecskerek-Becicherecul Mare, I, 1893, p. 414; J. Szilágyi, *Közlemények*, Cluj, III, 1943, p. 95; *A daciai erödrendszer helyörségei és a katonai téglabélyegek* (Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel; *Diss. Pann.* II, 21), Budapesta, 1946, p. 11 şi alţii.

[3] C. Torma, în *AEM*, III, 1879, p. 90, nr. 10 = *CIL*, III, 7645; cf. p. 313, nota 6.

[4] Vechea biserică romînească din Buciumi, transformată în şcoală la 1865, e clădită cu piatră scoasă din ruinele castrului de pe Gradişte (Petri, *op. cit.*, IV, p. 779). În sat se află risipite pe la casele ţăranilor blocuri de piatră de la castru; la biserică lespezi ca trepte de intrare etc.

aproximative : laturile de est şi vest 135 m, nord 160 m, deci cam 21 600 m pătraţi ; rezultate provizorii ce vor trebui precizate prin săpături [1].

Limes dacicus. Cetatea romană de la Buciumi fiind o verigă din lanţul castrelor aşa-numitului „limes dacicus" de la Munţii Meseş, nu va fi inutil a indica aici rezultatele admise astăzi (cu unele excepţii) în privinţa acestei probleme arheologice mult dezbătute. În baza lecturii greşite a unei inscripţii de la Căşeiu (nord de Dej) [2] „a cens(ibus) subsig(navit) Samum cum reg(ione) transval(l)um", Torma [3] era convins că ar exista indicaţia epigrafică [falsă ca şi lectura sa] pentru existenţa „limesului" (linie de graniţă cu lucrări de fortificaţie continui) la hotarul nord-vestic, „limes", pe care l-a căutat în teren cu multă pasiune şi tenacitate (dar fără rezultate valabile în sensul dorit de el) în zona Meseşului dintre Someş şi Criş, între castrele de la Tihău şi Bologa. Reluată, inscripţia a fost citită corect de Domaszewski „agens sub sig(nis) Samum cum reg(ione) Ans. . ., v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)", lectură confirmată de epigrafa asemănătoare de la Căşeiu [4]. Înainte de anul 1936, C. Daicoviciu a parcurs şi cercetat „în mai multe rînduri, o bună parte din limesul meseşan", pe urmele lui Torma şi Buday. „O descriere amănunţită a acestor cercetări nu e încă indicată acum, fiind nevoie de alte recunoaşteri şi săpături mai multe". Concluziile sînt : „limesul văzut de Torma şi Buday, constînd din val de pămînt sau piatră, cu şanţ în faţa lui, atît la Poieni, cît şi în porţiunea de la Buciumi, *nu există*. . . Pe toată linia cercetată se constată micile turnuri de pază din piatră şi micile tabere de pămînt, văzute şi de Torma şi Buday. Nu putem vorbi aici de un *limes* ca cel germanic. Turnuri de observaţie, mici burguri şi tabere, la punctele necesare, formînd o linie de frontieră controlată şi păzită, cu castrele de garnizoană a trupelor de graniţă în spatele lor, acesta va fi fost „limesul" dacic de pe Meseş, nu un *limes*-zid sau val cu şanţ, care să formeze o neîntreruptă linie de fortificaţie" [5]. Cercetările ulterioare nu au infirmat aceste rezultate şi concluzii, care rămîn valabile [6].

---

[1] D i m e n s i u n i ale castrelor din Dacia : C. Daicoviciu, în *ACMIT*, III, 1931, p. 7—9 ; Macrea, în *ACMIT*, IV, p. 204. La acestea se adaugă dimensiuni stabilite prin cercetări şi săpături ulterioare : E n l a c a (Inlăceni, r. Cristuru Secuesc) 145 × 142 m, în *SCIV*, II, 1951, p. 304, plan la Székely Z., *Sepsiszentgyörgyi tartományi Múzeum évkönyve* (Tg. Mureş, 1955), p. 46 (= *Almanah Muzeu Sf. Gheorghe*, 1955, p. 39) ; H o g h i z (Olthéviz, r. Rupea) 220 × × 165 m, K. Horedt în *Materiale*, I, 1953, p. 791, plan p. 788—9 ; G i l ă u (Gyalu, r. Cluj) 210 × 138 m, M. Macrea-M. Rusu, în *Materiale*, V, 1959, p. 456 ; S î n p a u l (Homorodszentpál, r. Odorhei) 155 × 133 m (St.-G. Ferenczi, 1957, 1958) ; O r h e i u l Bistriţei (Ovárhely, Burghallen, r. Bistriţa) dimensiuni şi garnizoana identificate în săpătură (sept. 1957, 1958) ; O r ă ş t i o a r a de Sus (r. Orăştie), C. Daicoviciu-Gostar, în *Materiale*, VI, 1959, p. 352 ; T i h ă u, săpătura 1958 (p. 306, nota 2).

[2] CIL, III, 827 = 7633.

[3] C. Torma, *Adalék*, p. 34—38 ; *Limes dacicus*, p. 4—7.

[4] *Activitatea muzeelor*, 1956, p. 120—122 = *Ann Ép.*, 1957, nr. 326.

[5] C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1936, p. 254—256.

[6] Ferenczi I., *Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán* (Observaţii arheologice în sectorul de nord-vest al limesului dacic), în *Erdélyi Múzeum*, 1941, p. 189—214 (= Erdélyi tudományos füzetek, nr. 129) ; A. Radnóti, *A daciai limes a Meszesen* (Limesul Daciei pe Meseş), în *AE*, 1944—1945, p. 137—151 (text italian, p. 151—168) ; cf. *Activitatea Muzeelor*, 1956, p. 122 ; G. Forni, *Limes*, în *Dizionario Epigrafico*, Roma, IV, 1958 ; I. Ferenczi, mai jos, p. 337—350.

Garnizoana castrului Buciumi era necunoscută pînă în ultima vreme cînd o importantă descoperire epigrafică aduce o contribuţie preţioasă la cunoaşterea acestui centru militar roman de la graniţa nord-vestică a Daciei [1]. Este o *inscripţie onorară* (titulus honorarius), lespede

Fig. 3. — Inscripţia onorară din castrul Buciumi.

Fig. 4. — Inscripţia de la Buciumi, întregită.

[1] Materialele semnalate aici — în frunte cu inscripţia importantă pentru istoria militară a Daciei — aparţin colecţiei amatorului sălăjan pasionat de antichităţi şi autodidact din Buciumi, S. Pop-Papiriu, care a strîns cu osteneli şi sacrificii pecuniare piese arheologice, epigrafice şi numismatice din zona graniţei nord-vestice a Daciei, salvîndu-le de la dispariţie ori distrugere. Două inscripţii din aceeaşi colecţie descoperite la Porolissum sînt publicate în *Materiale*, VI, 1959, p. 872—873.

din conglomerat dur, descoperită de un țăran, în pămînt, cam la 40 m de la poarta de vest, în castru (mai 1948). Dimensiunile fragmentului : lungime 52, înălțime 42, grosime 9 cm, greutate 27 kg; literele înalte 3,5 cm. La marginea rîndurilor se văd urme de liniatură trasate în prealabil pentru a fi asigurată alinierea literelor, ce sînt de formă sobră, destul de modeste și puțin simetrice. Dosul lespezii e lucrat sumar, cu tăieturi neregulate, ce nu se vedeau în poziția originală a plăcii încastrată într-o construcție ori bazament. Fracturată din vechime, cînd s-a prăbușit ori dislocat monumentul din care făcea parte sau chiar cu prilejul utilizării ei ca material de construcție în ultimii ani ai stăpînirii romane, lipsește partea dreaptă păstrîndu-se cam 3/5 din totalul lărgimii; dar textul inscripției (tocită de vreme și de umezeală în rîndul ultim, la urmă, care prezintă oarecare dificultăți de lectură), se poate întregi cu destulă probabilitate. Cîmpul inscripției e încadrat cu un chenar cu diferite ciubuce, iar în „ansa" tabulei ansata (cea din dreapta lipsește) se află o rozetă cu trei frunze lucrate îngrijit și cu oarecare eleganță. În rîndul 5 ligatura N + E NERV(ia); în r. 6 la sfîrșit sînt clare urmele din literele P F și STATV. . . , încît întregirea adoptată are toate șansele de a fi reală.

IMPCAES·M . .	Imp(erator) caes(ar) M(arcus) [Aurel(ius)]
ANTON·PIVS . .	Anton(inus) Pius [felix]
AVGPARTMAX .	aug(ustus), Part(hicus) max(imus), [Britt(anicus) ma-]
XIMPONTIFM . . .	xim(us), pontif(ex) m[ax(imus), coh(ors)]
IINERVBRITT . . .	secunda Nerv(ia) Britt(onum) [miliaria Anto-]
NINIANA PF STATV .	niniana p(ia) f(idelis) statu[am pos(uit) ?].

Este dedicația cu formularea cea mai simplă, făcută împăratului Marcus Aurelius Antoninus, „Caracalla"[1] de unitatea auxiliară din castrul Buciumi. Textul prezintă o ciudățenie originală: numele împăratului onorat e la nominativ (ca și cînd el ar fi făcut o lucrare, ar fi organizat o construcție etc.), „M. Aurelius Antoninus" în loc de cazul dativ, cum e în alte documente epigrafice și era firesc să fie; de relevat de asemenea inconsecvența în abrevierea cuvintelor: o dată PART MAX, apoi al doilea epitet scris ceva mai lung [Britt ma]XIM. Textul e scurt, laconic, obișnuit la periferia lumii romane și la o cohortă al cărei „secretar" se vede că nu era un prea dibaci stilizator al limbii latine, iar gravorul (lapidarius) era puțin familiarizat cu tehnica slovelor monumentale. Un element nou, rar în inscripții este „statu[am pos(uit) ?]", menționarea monumentului, *statua*, chiar în înscripția fixată în bazamentul ei; o analogie este „cohors I Chalcidenorum — statuam de suo posuit" împăratului Hadrianus [2].

[1] Despre persoana, domnia, numele, titlurile lungi și pompoase ale lui Aurelius Antoninus (Caracalla): Rohden, în *RE*, II, 2434—2453.

[2] CRAI, 1949, p. 221 = *AnnEp*, 1950, nr. 58 (semnalată nouă de prof. A. Merlin, Paris).

Se cunosc pînă acum în Dacia alte cinci inscripţii dedicate de auxilii în cinstea împăratului Caracalla [1]. Caracterul şi rostul acestor epigrafe (de care vor fi existat în cele mai multe, dacă nu în toate castrele), puse prin anii 212—213, e limpede : erau plăcile cu inscripţie, ori bazamentul însuşi al unui monument (statuie etc.) închinat de unităţi în cadrul acţiunii oficiale puse la cale evident de către comandamentul Daciei ; ca la un semnal apar actele de închinare şi preamărire adulatoare, necesare ca ficţiuni ale consolidării noului regim în atmosfera de teroare şi panică ce a urmat după asasinatele în masă din anul 212, nu numai în legătură cu acţiunea de refacere şi întărire a sistemului defensiv la hotarele de nord ale Daciei, organizată cu deosebită perseverenţă şi clarviziune de energicul Caracalla [2]. Era în primul rînd expresia „devotamentului" mai mult sau mai puţin sincer al trupelor [3] faţă de augustul rămas singur stăpîn după asasinarea fratelui său Geta (ian. sau febr. 212) şi măcelul masiv al aderenţilor acestuia, din care ar fi fost suprimaţi vreo 20 000 de oameni [4]. După asemenea ispravă, spre a-şi consolida poziţia, fiul sîngeros şi grandoman al lui Septimius Severus a devenit generos şi darnic cu ostaşii, pe care se sprijinea regimul, împărţindu-le daruri, bani şi promisiuni, „indulgentiae et liberalitates" de care vorbesc unele inscripţii, atît la Roma, cît şi în provincii ; iar comandamentele şi trupele jurau credinţă suveranului „pius felix augustus, pater patriae" etc., deveneau „devota numini eius", îi ridicau monumente, preaslăvindu-l în onoruri şi luînd supranumele „Antoniniana" [5], după ce tot din ordin superior a fost şters din inscripţiile monumentelor publice numele fratelui asasinat P. Septimius Geta, peste tot în imperiu ca şi în Dacia şi la castrul Buciumi [6].

Cohors II Nervia Brittonum miliaria Antoniniana pia fidelis e unitatea auxiliară de pedestraşi (cohorta echivala cam cu un batalion de infanterie ; „miliaria" avea 1 000 ostaşi, efectiv dublu faţă de simpla „quingenaria" cu 500), care staţiona în castrul Buciumi şi a cărei apariţie în inscripţia onorară de mai sus este o noutate pentru istoria militară a Daciei romane. Formată iniţial şi mai tîrziu recrutată de preferinţă din tribul celtic al brittonilor, cu epitetul permanent „Nervia" (de la împăratul Nerva ? sau alt personaj Nervius ? ori de la populaţia celtică

---

[1] *1*) la Porolissum, mare bazament de piatră (3,20 × 1,20 m), din care s-au păstrat cîteva fragmente (M. Macrea, în *Activitatea Muzeelor*, p. 107) ; pe el se ridica o statuie ecuestră a împăratului, din care s-au găsit fragmente (*SCIV*, VIII, 1957, p. 229—237) ; *2—3*) la Ilişua (r. Beclean) *CIL*, III, 795 ; 796 ; *4*) la Enlaca, Z. Székely, *Evkönyv*, p. 42—44, fig. 21—22 (= *Almanah*, p. 36—38, fig. 21—22) jumătate dintr-un bloc de 1,32 × 0,22 m (lungimea totală era 2,50 m) : IMP(eratori) CAES(ari) M(arco) [Aur(elio) Antonino]/PIO FELICI AV[g(usto) pont(ifici) *sive* Part(ico) max(imo)]/COH(ors) IIII HISP(anorum) [devot. num(ini) eius?] ; *5*) la Micia (Veţel), fragment *CIL*, III, 1368.

[2] M. Macrea, în *Activitatea Muzeelor*, p. 102—108 ; *SCIV*, VIII,1957, p. 207—238.

[3] „Numini eius semper ac merito devota", *CIL*, III, 795 etc.

[4] *RE*, II, 2445. Analiza evenimentelor şi stărilor în preajma asasinării lui Geta : W. Reusch, *Der historische Wert der Caracallavita in den Scriptores Historiae Augustae, Klio* Beiheft 24, 1932, p. 14—25.

[5] Despre stările din Dacia : A. Stein, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Sibiu, 1942, 8 p., extras din *ACMIT*, V, care n-a apărut.

[6] Altar votiv închinat pentru Caracalla şi Geta de beneficiarius consularis P. Iulius Firminus, *CIL*, III, 7645 = O. Floca, în *AISC*, I, 1932, p. 107—108.

din Gallia nervii ?), unitatea apare la 114 e.n. în armata Pannoniei Inferior [1] „cohors II Augusta Nervia Pacensis miliaria Brittonum“; între 114 şi 159 e adusă în Dacia de nord (Porolissensis), unde apare în diplome militare din 159 şi 164, listele trupelor districtului de nord [2]: „II Nerv(ia) Britt(onum) ∞ (miliaria)“ [3]. Lipsind pînă acum alt indiciu, cum ar fi o inscripţie ori cărămidă stampilată, locul de staţionare în cuprinsul districtului de miazănoapte al Daciei nu era cunoscut; epigrafa buciumană arată limpede că în timpul lui Caracalla unitatea staţiona chiar în locul descoperirii inscripţiei, castrul Buciumi, probabil stabilită în acest punct de la început, în anul (deocamdată necunoscut) al dislocării ei la graniţa Daciei, deşi o cărămidă stampilată a unităţii de britoni pare să fie găsită la Porolissum (v. mai jos, p. 316). La Buciumi, cohorta supraveghea şi apăra sectorul de sud al liniei de la Meseş, avînd posturi înaintate spre vest de castru, pe înălţimile muntelui, în faţa triburilor libere ale dacilor şi celţilor din zona Sălajului. Epitetul „*Antoniniana*“ e unul din „supranumele imperiale variabile” după cognomenul împăraţilor [4]; „Antoniniana“ după M. Aurelius Antoninus (numele imperial uzurpat de Septimius Bassianus-Caracalla după „bunicul“ său fictiv Marcus Aurelius Antoninus, filozoful, 161—180), e purtat de multe auxilia ale armatei romane[5], din care opt unităţi în Dacia [6]. Era o formă de ploconire şi adulare a monarhului care devenea mai mult un autocrator şi despot de nuanţă orientală, din „princeps“ ce fusese în cursul secolelor I—II

---

[1] *CIL*, XVI, 61.

[2] *CIL*, XVI, 110 (a. 159) „I AVG NERV...”, corectat de editor în, „II Aug(usta) Nerv(ia)...”; — CIL, XVI, 185 (=*Klio*, XXX, 1937, p. 187—188) diplomă fragmentară găsită lîngă Dupniţa în Bulgaria; *Materiale*, II, 1956, p. 704—711 diplomă descoperită în 1951 la Gilău; G. Forni, în *Athenaeum*, Pavia, XXXVI, 1958, p. 183—191, 217 fragment descoperit la 1929 în săpătura de la castrul Căşeiu de Em. Panaitescu (1885—1958). Ultimele trei diplome au data 21 iulie 164 şi aceleaşi corpuri de trupă.

[3] *Cohors I Augusta Nervia Pacensis Brittonum miliaria* (Wagner, *Dislokation*, 1938, p. 171—172) e menţionată între cele 13 auxilia în Dacia Inferior la a. 140 de o diplomă descoperită în 1957 (B. Gerov, *Klio* (sub tipar); cf. D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. II, 1958, p. 267).

[4] G. M. Bersanetti, *I sopranomi imperiali variabili degli auxilia dell'esercito romano* în *Athenaeum*, XVIII, 1940, p. 105—135 „supranume ce nu era obligator, derivat din numele împăratului domnitor şi care se schimba deci exceptînd pe „Antoniniana”, la orice schimbare de împărat: *Antoniniana*, *Alexandriana* sau *Severiana* sau *Severiana Alexandriana*, *Maximiana*, *Gordiana*, *Deciana* etc. Ele sînt net deosebite de altele, ca *Augusta*, *Claudia*, *Sulpicia*, *Vespasiana*, *Flavia*, *Nerviana*, *Ulpia*, *Aelia*, fie desemnînd pe împăratul care înfiinţase unitatea, fie conferite ca distincţie onorifică... şi precedînd numele etnic al regimentelor auxiliare...” (*ibidem*, p. 105—107).

[5] În tabelul lui Bersanetti (*ibidem*, p. 115—121) lipsesc unele auxilia ca ala I Dardanorum Antoniniana într-o inscripţie de lîngă Măcin, *BCMI*, VIII, 1915, p. 41, necunoscută eruditului italian.

[6] Antoniniana : Ala I Hispanorum, *CIL*, III, 14216,17 la Slăveni (Oltenia); ala I Hispanorum Campagonum, *CIL*, III, 1378 la Micia; ala Tungrorum Frontoniana, *CIL*, III, 795 („Antoniniana” la a. 213, devine peste zece ani „Alexandriana” după numele lui Severus Alexander, *CIL*, III, 797), la Ilişua; cohors I Alpinorum, *CIL*, III, 12553, la Călugăreni-Mikháza; coh. I Aurelia Brittonum miliaria, *CIL*, III, 14485a, la Bumbeşti (Oltenia); coh. I Brittanica miliaria, *Ann Ep*, 1929, nr. 1 (= *BSH*, XV, 1929, p. 79), la Căşei; coh. V Lingonum, *CIL*, III, 7638, *Activitatea Muzeelor*, 1956, p. 107—108 la Porolissum; Numerus Mauretanorum Tibiscensium, *CIL*, III, 1294.

e. n. [1]. În acelaşi sens trebuie înţeles „*pia fidelis*“ primit de cohortă ca distincţie pentru devotamentul şi fidelitatea faţă de împărat, posibil tot de la Caracalla şi tot în zilele agitate de după asasinarea lui Geta; e mai puţin frecvent la auxilii decît la legiuni, cam 11 cohorte şi 4 ale, din care în Dacia 4 unităţi [2].

Cohors II Numidarum e atestată în trei menţiuni epigrafice: *1*) diplomă din anul 129 în Dacia Inferior [3], *2*) diplomă din anul 140 (p. 314, nota 3) COH II Fl(avia) NVMIDAR(um), *3*) inscripţie onorară greacă din Thyateira (Lydia, Asia Mică), cu cariera (cursus honorum) a lui Claudius Alphenus Arignotos comandant (între altele) al coh. II Fl. Numidarum [4]. Tot ce s-a spus şi presupus despre staţionarea trupei în castrul (castellum) Buciumi, mutarea ei în orient etc. [5]. nu are un temei documentar sigur. Aparţinînd armatei din Dacia Inferior (Oltenia şi zona sud-estică a Transilvaniei, bazinul Oltului superior pînă la Breţcu-Bereck, r. Tg. Secuiesc), atestată în anii 129 şi 140, e puţin probabil că unitatea de numizi ar fi fost mutată în Dacia Superior, respectiv Porolissensis, unde a fost plasată de epigrafişti în baza cărămizilor stampilate de la Buciumi. În ruinele castrului şi aşezării romane de aici s-au găsit numeroase cărămizi şi ţigle cu stampila COH II ИV, care au fost atribuite aproape unanim de eruditii ardeleni şi de străini acelei „coh. II Fl. Numidarum“ şi din care se cunosc numeroase exemplare sau fragmente în muzee şi colecţii din Transilvania:

a) Torma, *Adalék*, pl. III nr. 3 cărămizi, cu lectura „cohors II Numidarum" (mai sus, p. 309); H. Finály, *Erdélyi Múzeum*, III, 1864—1865, p. 7, fig. 8 răsturna stampila citind-o de la dreapta la stînga (ceea ce încă ar fi posibil, dacă ar rezulta un înţeles verosimil) AN II HOC, după el „coh(ors) II Na(valis)"[??]; *CIL*, III, 1633,5 = 8074,22, după Torma şi Finály, plus un exemplar din colecţia gimnaziului Blaj cu indicaţie (culeasă de O. Hirschfeld) a descoperirii în „Maros-Porto (la Alba Iulia-Apulum)", care e mai curînd produsul unei greşeli (cărămida fiind probabil tot de la Buciumi, adusă la Blaj de vreun teolog, ca şi inscr. *CIL*, III, 842, care însă lipseşte în muzeul blăjan); — *b*) în colecţia S. P.-Papiriu (Buciumi) mai multe exemplare:

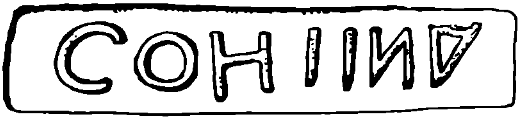

Fig. 5. — Stampilă de cărămizi şi ţigle ale cohortei din castrul de la Buciumi.

1) cărămidă mare de 41 × 27 × 5 cm, litere în relief, ornament în formă de X din 3 linii paralele; *2*) fragment de cărămidă mare, lat 27, gros 5 cm, cu stampila ceva mai mică decît nr. *1*, imprimat cu alt tipar ce se vede şi pe alte fragmente de cărămizi din aceeaşi colecţie; ar fi două variante apropiate COH II ИV (fig. 5); — *c*) în muzeul din Blaj (din fosta colecţie

[1] Formulele de onorare şi adulare a lui Caracalla şi ale altor împăraţi romani: D. M. Pippide, *Histria I*, 1954, p. 531—532.

[2] Cohors I Batavorum miliaria p.f.; coh. III Delmatarum miliaria eq. c. R. p.f.; coh. II Brittonum (Britannica) miliaria c.R.p.f.eq.; coh. I Hispanorum p.f. (Bersanetti, *op cit.*, Wagner, *op. cit.*).

[3] *CIL*, XVI, 75.

[4] L. Robert, *Istros*, I, 1934, p. 216 = *CIG*, 3497 = *ILS*, 8853 = *IGRR*, IV, 1213.

[5] Bibliografia cu privire la coh. II Flavia Numidarum: D. Tudor, în *RIR*, XIV, 1944, p. 159—160.

a liceului), cărămizi (nr. inv. 7) de 40 × 20 × 5 cm, cu stampilă identică celei de sub *b 1*; fragment de țiglă (cf. *CIL*, III, 8074, 22); — *d*) în muzeul Deva, G. Téglás, *Erdélyi Múzeum*, 1902, p. 402, *Klio* X 1910, p. 500, cu lectura greșită coh. II N(umidarum) ∞ (miliaria)"; — *e*) muzeul Cluj (inv. IV, 2674, tegular nr. 143), fragment cu literele И V (din colecția unui profesor de desen, Borbély S.), cu indicația descoperirii „pe dealul Pomet, la Moigrad (Porolissum), 1876" (posibil să fie o confuzie din partea colecționarului); Szilágyi nu înțelegea literele și citea ... INP[1].

Torma și cei mai mulți epigrafiști au zis și admis: COH II NV = „coh(ors) II NV(midarum)"; dar C. Daicoviciu a formulat îndoieli în privința lecturii stampilei, „coh. II. Fl. Numidarum din diploma de la a. 129 nu corespunde cohortei menționate de Torma, Téglás și Finály la Buciumi; aceste stampile sînt cu totul nesigure și suspecte în toate privințele"[2]. În realitate cărămizile nu sînt suspecte ori nesigure; dificilă și echivocă e numai lectura literelor NV, V avînd în partea de sus o bară orizontală în chip de A răsturnat; e mai probabil că avem literele NV, citite NV(midarum) de Torma, dar care după mărturia epigrafică de mai sus ar fi de citit N(er)v(ia), deci *coh. II. N(er)v(ia)* (*Brittonum*). Încît cărămizile și țiglele de la castrul Buciumi sînt de atribuit acestei unități, care va fi staționat aici cel puțin un secol, la granița nordică a Daciei Porolissensis.

Descoperiri mărunte. În afară de cele semnalate la anul 1864 și 1879 de C. Torma (mai sus, p. 309) și de Téglás, Petri ș. a. (p. 311), s-au făcut desigur și alte descoperiri importante de materiale arheologice-epigrafice în zona de la Buciumi; dar ele au dispărut ori s-au distrus — puține au fost salvate și se mai păstrează[3] — cum s-a întîmplat în toate locurile și cu multe materiale ieșite la iveală întîmplător, de care n-a avut nimeni grijă și care sînt pierdute din punct de vedere material și documentar-științific. La Buciumi însă, descoperirile din ultimele decenii au fost salvate de pasiunea colecționarului-autodidact S. P.-Papiriu și puse la adăpost. Dintre materialele colecției sale vom semnala aici piesele ce prezintă interes documentar mai de seamă.

L u c e r n ă de lut roșie, de tipul simplu cu un orificiu pentru fitil, la marginea discului doi butoni pătrați, pe fund stampila OCTAVI, a unui „fabricant" ale cărui produse sînt numeroase în Dacia[4]; m o n e d e imperiale din secolele I—III: Vespasianus două piese argint, Domitianus aureus, Traianus denar; Hadrianus sesterț; Antoninus Pius sesterț; Faustina argint; Iulia Domna; Caracalla[5] etc.; — c e r a m i c ă fragmentară: vase de fac-

---

[1] Szilágyi, *Erödrendszer — téglabélyegek*, p. 59, pl. XIX, nr. 279. M. Petri, *op cit.*, I, p. 43 „pe o cărămidă aflată în 1885 la Vármezö (Buciumi) literele COHIVAC (Nemz. Múz., régiségnapló, 1895 év, 136 szám)": lectura justă se obține răsturnînd-o și citind de la dreapta la stînga COH I AUG(usta Ituraeorum), ale cărei cărămizi s-au aflat la Porolissum: un exemplar întreg în colecția S.P.-Papiriu, două fragmente în săpătura 1949, un fragment COH... în Muzeul Cluj, tegular nr. 103, înțeles greșit de Szilágyi, p. 53, pl. XV, nr. 220 COH(ors) II...

[2] C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1941, p. 316.

[3] Preotul Mateiu Moldovanu (1858—1935) din Agrij (r. Zălau) — care a făcut „săpături" și în Bozna „La vranițe" — avea o colecție arheologică (obiecte din Buciumi și alte localități), pe care a donat-o liceului din Blaj (informație S.P.-Papiriu); pe această cale va fi ajuns aici cărămida cu stampilă COH II NV (mai sus, p. 315).

[4] La Ilișua, *CIL*, III, 8077, 25; Turda, 3 exemplare (în fosta colecție Téglás I.); Cristești (Muz. Tg. Mureș); Alba Iulia (Muzeu); Almașu Mare (r. Alba), *Erdélyi Múzeum*, 1902, p. 452; Sarmizegetusa; în Oltenia (D. Tudor, *Oltenia romană*, p. 398, 411, 422) etc.

[5] Cohen, *Description...*, ed. II, II, p. 204, nr. 587.

tură romană, roşii, ca şi fragmente de amfore; — obiecte de metal: inel de bronz, inel de fier mult oxidat, vîrf de săgeată din fier; — geme (pietre de inel), între care una cu figura zeiţei Diana (?).

Numele antic al localităţii şi al castrului de pe Gradişte e pentru noi deocamdată necunoscut: nu apare în texte istorice ori epigrafice, nu ştim dacă era amintit şi care ar putea fi în listele geografice (Ptolomeu) ori itinerarii; situaţia e identică la majoritatea aşezărilor romane cu castre (castella) ale provinciei Dacia, din care unele au fost explorate prin săpături ample, fără să fi apărut vreun indiciu asupra numirii antice (de ex. castrele de la Gherla, Bologa, Enlaca-Inlăceni etc.). Dintre castrele de trupe auxiliare ale Daciei ardelene se cunosc numele antice numai la *Porolissum* (Moigrad), *Samus* (Căşeiu)[1], *Angustia* probabil Breţcu, r. Tg. Secuiesc[2], *Comidava* (Rîşnov, r. Codlea)[3], *Micia* (Veţel), *Tibiscum* (Jupa, r. Caransebeş) — care (afară de Angustia) sînt nume indigene daco-getice, găsite aici de ocupanţii romani şi preluate pentru a designa castrele şi aşezările civile dezvoltate în apropierea vechilor sate ale daco-geţilor. Acelaşi pare să fi fost cazul la Buciumi, unde romanii au preluat un nume anterior (azi necunoscut) şi nu au impus altul nou latin-roman pentru castrul şi aşezarea civilă de aici.

Deocamdată ştim, din inscripţia comentată mai sus (p. 312), de prezenţa în castrul de la Buciumi a cohortei II Nervia Brittonum miliaria, — ceea ce face să scadă cu una numărul unităţilor auxiliare ale Daciei Porolissensis al căror loc de staţionare era pînă acum necunoscut. Lista trupelor (3 ale, 12 cohorte) existente în acest district, la anul 164, e dată de diplomele militare (p. 314, nota 2), iar din alte documente epigrafice se cunosc cîteva unităţi, ca *Ala Miliaria* la Sutoru-Zutor[4], *Numerus Maurorum O...* tot acolo[5], *Ala Electorum* la Căşei[6]. Dintre unităţile Daciei Porolissensis, numai *Coh. I Cannanefatium* avea loc de staţionare necunoscut pînă acum (fiind menţionată numai în diplome militare); poate să fi staţionat la Tihău[7]. Dintre castrele ale căror garnizoane sînt necunoscute respectiv încă nesigure ar fi de amintit: *Bozna* (castru?)[8] şi în parte chiar *Tihăul*[9]. Cercetări mai ample în viitor, săpături şi noi descoperiri epigrafice în genul celor de la Buciumi vor lămuri şi în alte locuri problema garnizoanelor şi unele date din istoria organizării militare a Daciei sub ocupaţia romană.

I. I. RUSSU

---

[1] *CIL*. III, 827 = 7633 şi *Activitatea Muzeelor*, 1956, p. 122—123.

[2] R. Vulpe, *Angustia*, în *Volum omagial C. Giurescu* (Bucureşti, 1944), p. 551—559.

[3] Macrea, în *AISC*, IV, p. 236, 245; *Izvestiia-Institut*, XVI, 1950, p. 61—69.

[4] *CIL*, III, 7644.

[5] *RE*, XVII, 2547. Tot la „Optatiana" se pare că staţiona un „N(umerus) P(almyrenorum) O(ptatianensium?) menţionat în două inscripţii: *CIL*, III, 1471 şi D. Tudor, *O inscripţie romană în ruinele cetăţii Suceava*, *SCS Iaşi*, IV, 1953, p. 489—494.

[6] *Activitatea Muzeelor*, 1956, p. 129.

[7] Ferenczi I., *Kelemen Emlékkönyv*, p. 288.

[8] Torma, *Adalék*, p. 12—13.

[9] *Ibidem*, p. 20; Szilágyi, *op. cit.*, p. 14; Ferenczi, *op. cit.*, p. 288.

CASTRUM И РИМСКИЙ ГАРНИЗОН В БУЧУМИ

К ВОЕННОЙ ИСТОРИИ ДАКИИ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Выявляя чисто военный характер римской оккупации, автор указывает на густоту castrum (castella) и на значительное количество вспомогательных войск на северо-западном секторе границы, к востоку от горного хребта Месеш (рис. 1). В „limes" Верхней Дакии (Porolissensis), составленном из сторожевых башен, небольших лагерей и патрулей, опирающихся на находящуюся в тылу линию castrum, castrum в Бучуми (Vármező рис. 2 — местность, ныне называемая Градиште или Четате; 160 × 135 м) занимал важную позицию. Его величественные развалины, упоминаемые в 1594 г. обследовал в 1860 г. К. Торма, оставивший точное и полезное описание места и известных тогда материалов. В настоящей статье публикуются новые информации об этом римском военном центре на основании открытого за последние годы эпиграфического и археологического материала.

Гарнизон castrum состоял из cohors II Nervia Brittonum miliaria; доказано, что он существовал во времена Аврелия Антонина (Каракалла, 211—217), в честь которого была высечена надпись на каменной плите (сохранился обломок, найденный в 1948 г. в castrum), вделанной в постамент статуи („statuam posuit") и называемой „Antoniniana" с эпитетом „pia fidelis" (рис. 3 и 4). Упомянутая воинская часть была известна в Дакии по имени Porolissensis в середине II в. только по воинским дипломам (стр. 314, прим. 2). Вероятно, именно этой когорте II Nervia Brittonum miliaria принадлежат многочисленные обоженные кирпичи и черепица с клеймом COH II NV (буквы в обратном порядке; рис. 5), найденные в Бучуми и приписываемые до настоящего времени когорте II Flavia Numidarum из Дакии, вспомогательной части, которая, вероятно, не стояла в Бучуми.

Среди римских археологических находок последнего времени в Бучуми отмечаются: светильник OCTAVI монеты I—III вв., керамика, металлические изделия, геммы для колец.

Древнее наименование (дакийское или римское) важного castrum и гражданского поселения в Бучуми неизвестны, так же как и наименования большинства castrum и небольших местностей на территории римской Дакии.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Линия castrum (castella) на северо-западе римской Дакии.
Рис. 2. — Село Бучуми и окрестности. Римский castrum.
Рис. 3. — Почетная надпись в castrum Бучуми.
Рис. 4. — Надпись в Бучуми, пополненная.
Рис. 5. — Клеймо для кирпича и черепицы когорты в Бучуми.

LE CAMP ET LA GARNISON ROMAINS DE BUCIUMI

CONTRIBUTION À L'HISTOIRE MILITAIRE DE LA DACIE

RÉSUMÉ

Tout en relevant de prime abord le caractère, militaire par excellence, de l'occupation romaine de la Dacie, l'auteur souligne la densité des camps (*castella*) et des garnisons dans le secteur Nord-Ouest de la frontière provinciale, à l'Est des montagnes de Meseş (v. carte, fig. 1). Dans le système du *limes* de la Dacie Supérieure (*Dacia Porolissensis*), consistant en une série de tours et de *praesidia* surveillés par de petites garnisons et des patrouilles qui s'appuyaient sur la ligne des camps et des garnisons auxiliaires, le camp de Buciumi (Vármező; fig. 2; aux dimensions de 160 × 135 m; lieu dit aujourd'hui « Gràdişte » ou «Cetate ») occupait une position importante. Ses ruines imposantes, mentionnées dès 1594, furent visitées en 1860 par C. Torma qui a laissé une description fidèle et utile du lieu et du matériel connu à l'époque. Le présent article apporte, en raison des dernières découvertes, de nouvelles informations, épigraphiques et archéologiques, sur le camp romain de Buciumi.

La garnison du camp était formée par la *Cohors II Nervia Brittonum miliaria*, connue au temps d'Aurelius Antoninus (Caracalla, 211—217), en l'honneur duquel elle fait graver une plaque à inscription, encastrée dans le piédestal d'une statue de l'empereur («statuam posuit »), dont la cohorte prit le surnom d' «Antoniniana » avec l'épithète «pia fidelis » (fig. 3 et 4 — l'inscription fragmentaire fut découverte en 1948, à l'intérieur du camp). Cette cohorte n'était mentionnée pour la *Dacia Porolissensis* qu'au milieu du IIe siècle dans les diplômes militaires (cf. p. 314, n. 2). Il est fort probable que c'est à la *cohors II Nervia Brittonum* qu'appartiennent les nombreuses briques et tuiles portant l'estampille COH II NV (fig. 5), trouvées à Buciumi et attribuées auparavant à la *cohors II Flavia Numidarum* de Dacie; mais cette dernière semble n'avoir jamais stationné à Buciumi.

Parmi le matériel archéologique romain découvert ces dernières années à Buciumi, on mentionne une lampe OCTAVI, des monnaies des Ier — IIIe siècles de notre ère, de la céramique, des objets en métal, des gemmes.

Le nom dace ou romain de l'important camp et de la localité civile romaine de Buciumi demeure inconnu, de même que celui de la plupart des camps auxiliaires et des localités de moindre importance de la province romaine de Dacie.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Les camps romains du *limes* du Nord-Ouest de la Dacie.
Fig. 2. — Le village de Buciumi et ses environs. Le camp romain.
Fig. 3. — Inscription honoraire de Buciumi.
Fig. 4. — L'inscription de Buciumi, restituée.
Fig. 5. — Estampille, sur briques et sur tuiles, de la cohorte de Buciumi.

O INSCRIPŢIE TOMITANĂ INEDITĂ DIN VREMEA SEVERILOR

Printre documentele epigrafice provenite din cetăţile greceşti vest-pontice, se află unul, rămas — după ştiinţa noastră — inedit, deşi — aşa cum se va vedea — nu este deloc lipsit de interes (fig. 1 şi 2).

Este vorba de un fragment de placă de marmură, vătămată, în proporţii variabile, de toate părţile. Înălţimea plăcii, în stare actuală, este de 0,295 m, lăţimea cea mai mare de 0,195 m (sus, cca 0,170 m; jos, cca 0,185 m), grosimea de 0,065 m. Scrisă pe ambele feţe, caracterul, ca şi înălţimea literelor, diferă sensibil, aceasta din urmă variind, pe una din feţe — să-i zicem A, cu mult cea mai îngrijită, din toate punctele de vedere — între 0,017 — 0,022 m, iar pe cealaltă — faţa B — între 0,012—0,016 m (în primele 6 rînduri, 0,016; în rîndurile 7—8, 0,014 m; în rîndurile 9—12, 0,012—0,013 m).

Deşi — pe cît se pare — de destulă vreme în colecţia Capşa-Istrati, astăzi la Muzeul „Porţile de fier" din Turnu-Severin, unde a fost văzută, copiată şi estampată de noi, ea n-a reţinut, după ştiinţa noastră, cuvenita atenţie a cercetătorilor. O notă de carnet, cu bune copii şi fotografii, ale prof. D. Tudor, fotografiile cercetătorului Exspectatus Bujor — cărora le aducem, şi pe această cale, viile noastre mulţumiri, pentru amabilitatea cu care ni le-au pus la dispoziţie — o notă a prof. I. I. Russu[1], de altfel cum o şi spune, pe baza sezisării noastre — la atîta se reduc preocupările pentru această, totuşi, cum vom vedea, importantă inscripţie. Aceasta, fireşte, ca să nu vorbim de nota de inventar a muzeului, care, sub nr. 70/10, consemnează: „Fragment de inscripţie onorifică, săpat în marmură de autorităţile unui oraş de la Pontul Euxin". Apoi, după notarea dimensiunilor: „Provenienţa necunoscută", deşi chiar o lectură superficială ar fi arătat clar — aşa cum vom vedea — provenienţa documentului.

De o lectură destul de uşoară, în părţile păstrate, inscripţia sau, mai exact, inscripţiile nu ridică mai puţine dificultăţi — şi nu numai de

[1] I. I. Russu, *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 186, n. 24.

amănunt — în părţile deteriorate, ci şi, mai cu seamă de întregire generală şi, în primul rînd, de interpretare.

De pildă, ca să începem cu primele, adică cu dificultăţile de lectură de amănunt, în această privinţă sînt de făcut următoarele observaţii :

Fig. 1

Faţa A (10 rînduri). Rîndul 1 (păstrat) este martelat şi nu se mai distinge nimic ; în r.2, de citit, fără îndoială [σ]ύνπαντο[ς] ; în r. 3, deşi martelat, se mai disting unele trăsături, asupra cărora vom reveni mai jos ; r.4—10 nu ridică serioase dificultăţi de lectură, ci numai unele — de altfel, nu prea mari — de întregire, aşa cum se va vedea mai departe, cu excepţia, poate, a începutului r. 8 şi, mai cu seamă, r. 9 ; în schimb la r.10 — ultimul al acestei feţe, din care se mai poate distinge ceva — în afară de trei litere, clare — NEΘ, restul — cele, aşa cum se pare, două

haste verticale precedente, şi, mai ales, tot ceea ce urmează după ele nu este decît o masă confuză de haste verticale şi oblice.

Fața B (12 rînduri păstrate). În rîndul 1, lectura ΚΑΙ ΓΡΑΜ ni se pare asigurată; r. 2—7 nu ridică dificultăți de lectură, afară poate de hastele oblice din r. 5—7, poate totuşi — cel puțin în r. 5—6 — hasta

Fig. 2

oblică din dreapta a unui Α; în r.8, după prima literă neclară, urmează clar ΜΕΜ, apoi o literă neclară, în sfîrşit Ο Ν Α şi cîteva haste confuze; r. 9 destul de clar; r. 10, după ΑΝΟΝ, o literă neclară, poate totuşi — şi după context — un Β, iar la sfîrşit se pare un Ω.

Dificultăți serioase ridică însă ultimele rînduri—11 şi 12 — provocate, se pare, cel puțin pentru r. 11, şi de martelarea, este drept imperfectă, a numelui din acest rînd. De aceea nu insistăm.

Cu aceste observații, lectura documentului, cu completările absolut acceptabile şi dictate oarecum de context şi de documentele epi-

grafice analoge contemporane, de la Tomis sau de aiurea[1], ar fi următoarea :

Fața A

['Αγαθῆι τύχηι·]
[Ὑπὲρ τῆς τῶν θειοτάτων αὐτοκρατό]-
[ρων τύχης τε καὶ νείκης καὶ αἰωνίου]
[διαμονῆς Λ. Σεπτιμίου Σεουήρου Περ]-
5 [τίνακος καὶ Μ. Αὐρηλίου 'Αντωνείνου]
[Παρθικῶν Μηδικῶν Βριταννικῶν]
[[καὶ Π. Σεπτιμίου Γέτα ἐπιφανεστάτου]]
[Καίσαρος καὶ τῆς μητρὸς κάστρων 'Ιου]-
[λίας Αὐγούστης καὶ [[Πλαυτίλλας καὶ]]
10 [τοῦ σ]ύνπαντο[ς αὐτῶν οἴκου καὶ ὑπὲρ]
[[Φουλβίου Πλαυτιανοῦ]] καὶ τῆς ἱερᾶς
[συ]νκλήτου καὶ [τῶν ἱερῶν αὐτῶν στ]-
[ρα]τευμάτων κ[αὶ κρατίστου ὑπατικοῦ]
['Οο]υεινίου Τερτ[ύλλου καὶ δήμου τῆς]
15 [το]ῦ Εὐωνύμου [Πόντου Μητροπόλεως]
[Τ]όμεως ἱερασ[άμενοι (?) . . . .
[. .] καὶ προστατ[οῦντες (?) . . . . . οἱ πε-]
[ρ]ὶ ἱερέα β' ἀρχι[ερέα . . . .]
— — —

Fața B

. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
5 . . . .
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
10 [. οἱ περὶ]
[. . . . .] καὶ γραμμα[τέα]
[. . . . . Ἡφ]αιστόδω[ρον]
[. . . . .] Διονύσιον Η (?)
[. . . . .] Αἴλιον Σωσ..
15 [. . . . .] α καὶ εὐποσιά[ρ]-
[χην . . . . α Γ. Διογενια[νὸν]

[1] Pentru dedicația de la început, a se vedea, în primul rînd și mai ales, *AEM*, XI, 1887, p. 44—47, nr. 57 = *IGRR*, I, n. 206—207, nr. 614 (de la Tomis), apoi *AEM* XI, p. 47, nr. 59 (tot de la Tomis) — ambele din vremea lui Septimius Severus, iar prima menționînd chiar pe Tertullus ; cf. *Histria* I, 1954, p. 533—538, nr. 17 (din vremea lui Elagabal). — Pentru alte completări, a se vedea *Histria* IV, p. 596, nr. 20 (pentru οἱ περί) ; p. 644—649 ; *Histria* VII, p. 89, nr. 58 ; *Histria* I, p. 530 sq, nr. 16 ; *IGRR*, *I*, nr. 613, 630, 637, 783, 1437, *CIL*, III, nr. 7485.

[. . . . α Μέμ[ν]ονα[. . .]
[. . . .] α καὶ γραμματ[έα]
[. . . . .] μχνὸν Βειταλίω[να]
20 — — —

Sau, în traducere romînească :

Faţa A. Noroc bun ! Pentru norocul şi izbînda şi dăinuirea veşnică a preaslăviţilor împăraţi, L. Septimius Severus Pertinax şi M. Aurelius Antoninus, Parthicii — Medicii, Britannicii, şi a lui P. Septimius Geta, prea nobilul Caesar, şi a mamei taberelor, Iulia Augusta, şi a Plautillei şi a întregii lor case şi pentru Fulvius Plautianus şi pentru sacrul senat şi pentru sacrele lor oşti şi pentru prea strălucitul consular [= guvernator] Ovinius Tertullus şi pentru poporul Metropolei Pontului Stîng — Tomis foştii preoţi.. . . . . şi patroni din vremea cînd era preot [şi] de două ori mare preot — — —

Faţa B. [9 r. apoi] . . . . cei din vremea . . . . şi secretar . . . . Hephaistodoros . . . . Dionysios He . . . . Aelius Sos . . . . şi euposiarch . . . . G. Diogenianus . . . . Memnon . . . . şi secretar . . . . manos Vitalion ? — — —

Asupra acestei propuneri de lectură sînt de făcut următoarele observaţii — în special justificative — mai importante :

Mai întîi, nu încape nici o îndoială că, în r. 8 păstrat (=r. 16 al transcrierii), din faţa A, este de citit, la început, [Τ]όμεως, respectiv [Τ]ομέως, ceea ce, împreună cu nu mai puţin clarul [το]ῦ Εὐωνύμου[1] din rîndul precedent, rezolvă, categoric şi fără putinţă de tăgadă, chestiunea provenienţei inscripţiei. Căci, dacă numele cetăţii singur ar putea fi întîlnit, eventual, şi în inscripţii puse, pentru un motiv sau altul, şi de alte cetăţi[2], este mai greu de presupus, ca să nu spunem imposibil, ca titulatura oficială a Tomisului — aci, evident, ἡ τοῦ Εὐωνύμου Πόντου Μητρόπολις Τόμις sau Τομεύς, ca în cel puţin încă două documente epigrafice tomitane[3] — să apară în alte documente decît în documentele provenind de la Tomis.

De asemenea, în continuarea justificării lecturii noastre, este limpede că, la începutul r. 6, respectiv 14, nu se poate citi decît [Ὀο]υεινίου

[1] Asupra sensului acestui epitet, a se vedea R. Cagnat, *IGRR*, I, p. 211, nr. 630, nota ; cf. G. Perrot, *Mém d'arch*..., p. 450 ; Pick-Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Mœsien*, p. 67 ; în ultimă analiză, P. Chantraine, Μνήμης χάριν, *Gedenkschrift Paul Kretschmer*, I, Viena, 1956, 61—69 : — *Les mots désignant la gauche en grec ancien.*

[2] De ex., la Histria, în cunoscuta horothesie a lui Laberius Maximus, r. 54 (Pârvan, *Histria* IV, p. 364).

[3] R. Cagnat, *IGRR*, I, p. 211, nr. 630, r. 3—5 ; τῆς λαμπροτάτης μητροπόλεως καὶ α' τοῦ Εὐωνύμου Πόντου Τόμεως ; *ibidem*, p. 481, nr. 1437, r. 9—12 ; exact aceeaşi formulă.

Τερτ[ύλλου], numele atît de cunoscutului, chiar prin documente tomitane[1], guvernator al Moesiei Inferioare, în vremea domniei lui Septimius Severus.

După care, nu mai este — socotim — nevoie să justificăm, decît poate în unele amănunte, formula de dedicaţie propusă de noi, la începutul inscripţiei, care, deşi *exempli gratia*, este foarte plauzibilă, avînd analogii aproape identice, chiar în epigrafia tomitană[2].

Analogiile merg pînă la nelipsita martelare din numeroasele inscripţii severiene, care nu poate fi — ne vom grăbi desigur să o spunem — decît a numelui lui Geta, din ordinul, după cum se ştie, al lui Caracalla. Numai că, de data aceasta, lucrurile par ceva mai complicate. Într-adevăr, o cercetare mai atentă a documentului nostru ne arată clar că avem de a face aci nu cu una, ci cu două martelări distincte, despărţite de o cunoscută formulă în astfel de inscripţii, din care s-a păstrat însă — după cum am văzut — numai o mică parte. Aceasta înseamnă însă că, în una din aceste martelări, şi anume în prima, este vorba, fără îndoială, de un membru al casei imperiale — să zicem, deocamdată, Geta — , ceea ce nu se poate spune şi despre personajul, care se ascunde sub rasura de după formula [καὶ τοῦ σ]ύνπαντο[ς αὐτῶν οἴκου], cum, fireşte, trebuie citit în r. 2—3 (= 9—10). Exemple, în această privinţă, şi tocmai din vremea Severilor şi aproape numai din regiunile noastre, sînt destul de numeroase[3].

Dar atunci, se pune întrebarea : cine a putut fi acest personaj, care nu făcea parte propriu-zis din familia imperială, dar era atît de apropiat de ea, încît este menţionat imediat după membrii casei imperiale şi înainte de senat şi armată ? Răspunsul nu este prea greu de dat, dacă ţinem seama de „protocolul", ca să spunem aşa, întrebuinţat în astfel de împrejurări. Şi exemple nu ne lipsesc, în această privinţă şi, încă, chiar din părţile noastre. Ne referim, cum s-a înţeles, în primul rînd, la dedicaţia în cinstea lui Elagabal, publicată nu de mult[4], în care, după numele împăratului şi al bunicii sale, Iulia Maesa, urmează, întocmai ca în inscripţia noastră, înainte de senat, tot [ἱερὰ σύγ]κλητος şi armată (de asemenea, ἱερὰ στρατεύματα), numele τῶν κρατίστων ἐπάρχων τοῦ κυρίο(υ) Α[ὐτοκράτορος] Οὐαλερίου Κωμάζοντος καί Ἰουλίου Φλαβιανοῦ, care nu sînt alţii—după justa observaţie a editorului — decît cei doi prefecţi, la acea dată, ai pretoriului.

Aceasta ne îndreptăţeşte însă — socotim — să presupunem, cu destulă siguranţă, că personajul sau personajele ale căror nume, scrise, în inscripţia noastră, în locul pomenit, au fost ulterior martelate, nu pot fi decît tot prefectul sau prefecţii pretorului din acea vreme. Sau, în concret, ţinînd seama de cronologia general admisă a guvernării, în Moesia Inferior, a lui Ovinius Tertullus (cel puţin 20 iulie 198 — cel puţin 17

---

[1] Pentru numele lui Tertullus în alte documente tomitane şi, în general, despre pomenirea lui în documentele antice, vezi mai jos notele 1 şi 2 din p. 329.

[2] Vezi, mai sus, nota 1, p. 324.

[3]. Cf. *IGRR*, I, nr. 614, 650, 766, 828 şi IV, nr. 881 (aceasta din urmă din Tacina — Asia).

[4] D.M. Pippidi, *Histria* I, p. 533 sq, nr. 17.

februarie 201), numele, care a figurat, inițial, în documentul nostru, n-a putut fi decît acela al prea puternicului și temutului prefect, în acea vreme singur, al pretoriului, C. Fulvius Plautianus[1].

Nu tot așa de sigură, în orice caz nu obligatorie, deși nu exclusă — motiv pentru care noi am admis-o, fie și ipotetic — este prezența, în inscripția noastră, a numelui martelat al Plautillei[2], fiica lui Plautianus și, o vreme, soția lui Caracalla. În orice caz, prezența împreună a celor două nume — al fiicei și al tatălui — nu este numaidecît obligatorie, în inscripții, căci avem cazuri — cele mai numeroase, cum era de așteptat, prefectoratul lui Plautianus fiind mai vechi decît căsătoria Plautillei — în care Plautianus apare singur[3], tot așa cum întîlnim inscripții numai cu numele Plautillei[4], ca, de exemplu, inscripția din Dede-Agatch (Thracia)[4], al cărei început, pentru formularul său, destul de apropiat de al inscripției noastre, îl dăm mai jos :

[᾿Αγα]θῇ τύχῃ | [῾Υπὲρ σωτηρίας] καὶ [νίκης] Λ. | [Σεπτιμίου Σεουήρο]υ Περτίνα || [κος καί Μ. Αὐρηλίου ᾿Α]ντωνείνου | [Σεβαστῶν καὶ Π. Σεπτιμίου Γέτα | Καίσαρ . . . . . κ]αὶ ᾿Ιουλία[ς | Δόμνας Σεβαστῆς καὶ Πλαυτίλλας | καὶ σύμπαν τος α]ὐτῶν οἴκου || [ἡγεμονεύοντ]ο[ς] τῆς Θρᾴκων ἐ| [παρχείας] Κ. [εικινίου [Κ]λάρου Πο | . . . . πόλεως [etc]

Nu lipsesc însă nici exemple cu menționarea, împreună, a celor două nume, ca, de pildă, în inscripția — de data aceasta latinească — de la Micia, publicată de C. Daicoviciu[5], datată precis, prin numele consulilor anului, în 204 e. n., al cărui început, singurul care ne interesează aci, sună :

Pro salute dd nn invictissimor. Impp. Severi et Antonini et Getae Caes. [A]uggg et Iuliae et Plautillae Augg et Plautiani c.v. praef. pr. patris Augustae [etc.]

Dar, asupra acestei ceva mai complicate probleme, vom mai reveni. Deocamdată, continuînd observațiile noastre în legătură cu lectura pro-

---

[1] Asupra lui Plautianus, cf. lucrările mai vechi : Klebs-Dessau, *PIR*, saec. I, II, III, pars. II, 1897, p. 96 sq. nr., 379 ; A. Stein, *RE*, VII B. 1912, col. 270—278, dar mai ales, *PIR*, saec. I—II—III, pars III, ed. a 2-a (E. Groag - A. Stein) 1943, p. 218—221, nr. 554 ; — cf. și Iacob van Narren, *Plautianus, comandant van de Lijfwacht van Kaiser Septimius Severus*, Amsterdam, 1953 (n-am avut-o la îndemînă).

[2] Despre Plautilla, în ultimă analiză, *PIR*, 1943, p. 223, nr. 564 ; cf și Klebs-Dessau, *PIR*, II, 1897, p. 98, nr. 388.

[3] De pildă, *Rev. Arch* [= *Ann Ep*], t. XL, 1952, p. 188, nr. 83 (inscripție din Leptis Magna) : [*di*] *mittendus* [*in sp*] *lendidissimam coloniam/Leptim Magnam iussu Fulvii Plautiani c.v./ praef. praet. ac [ne]cessari Dominorum Nostrorum ;* sau — *ibidem*, t. XXXVIII, 1951, p. 224, nr. 228 (aceeași proveniență) ; I. *O.M. (Dolicheno) pro salute et victoria Dominorum Nostorum Auggg et/C. Fulvi Plautiani pr. c.v. necessari Auggg et redi/tu impp/in Urbem suam/T. Flavius Marinus* (*centurio*) > *leg./III Aug./VLP*.

[4] Ed. Deville, *Annuaire des études grecques*, 1873, p. 97, nr. 5 = *IGRR*, I. 828.

[5] *Sargetia*, II, 1941, p. 119 și urm ; cf și *Epigraphica*, III, 1941, p. 117—125 și *AnnEp*, 1944 [1945], p. 18. nr. 74.

pusă, ne vom mai opri, ceva mai mult, numai asupra unei lecturi, care ne dă oarecum cheia naturii însăşi a documentului, de care ne ocupăm. Este vorba — cum s-a bănuit poate — de numeroasele nume şi funcţiuni, din ambele feţe, puse — în mod clar — exclusiv la acuzativ, cu excepţia — după lectura noastră — a cuvintelor ἱερασ[άμενοι][1] (r. 15) şi προστατ[οῦντες][2]. După cum s-a putut vedea, pe lîngă aceste acuzative am presupus existenţa, în părţile lipsă, a cîte unui περί, formulă frecvent întrebuinţată în desemnarea grupului de conducere în colegiile religioase şi, oarecum şi ca element de datare. Exemple, în această privinţă, sînt numeroase şi nu lipsesc nici în cetăţile vestpontice, printre care chiar Tomis[3]. O formulă de inscripţie onorifică, în care ar fi exprimat sau subînţeles un verb (ἐτίμησαν, ἐστεφάνωσαν, etc.[4]), deşi nu este exclusă, ni se pare, aci, mai puţin plauzibilă.

Şi atunci lucrurile devin — ni se pare — clare, în sensul că ne aflăm în faţa unei dedicaţii în cinstea lui Septimius Severus şi a familiei sale — la care sînt asociaţi prefectul pretoriului (C. Fulvius Plautianus), senatul, armata, guvernatorul provinciei (Ovinius Tertullus) şi Tomis, metropola Pontului Stîng — de către un colegiu religios, a cărei divinitate protectoare, pusă, poate, după ἱερασ[άμενοι], nu ni s-a păstrat. În sfîrşit, după numele demnitarilor colegiului[5], va fi urmat, poate, un album, mai mult sau mai puţin bogat, conţinînd numele membrilor de rînd ai colegiului, cu sau fără vreun alt epitet (de pildă, φιλότιμος).

Cu aceasta, fireşte, nu toate dificultăţile, puse de textul inscripţiei, au fost rezolvate. Se pune mai întîi întrebarea unde a putut fi scris acel *album* — de nu cumva acele *alba* — , de care vorbeam — de vor fi existat — , deoarece pe ambele feţe — atît cît s-a păstrat — nu există decît acuzative, deci — după ipoteza noastră — numai nume de demnitari. Chestiunea e cu atît mai complicată, cu cît raportul dintre cele două feţe ale inscripţiei noastre nu este tocmai clar. Căci — aşa cum subliniam mai sus — o cît de superficială privire asupra celor două feţe ale inscripţiei ne arată limpede că ne aflăm în faţa a două scrisuri diferite, ca să nu mai vorbim de însăşi tratarea pietrei, înainte de a se scrie pe ea.

Să însemne oare aceasta că este vorba şi de două documente diferite, fie şi legate între ele prin semnificaţie? Un răspuns categoric la această întrebare este greu de dat, în starea de conservare a monumentului. În ceea ce ne priveşte, înclinăm totuşi a crede că ne aflăm în faţa a două redactări distincte — mai mult, din epoci diferite, deşi poate nu prea

---

[1] După această expresie urma, poate, numele divinităţii protectoare a thiasului (Dionysos ?).

[2] Pentru προστατοῦντες, la plural, cf. între altele, o inscripţie histriană, încă inedită.

[3] Cf. *Histria* IV, p. 74—75; *Histria* I, p. 533—588, nr. 17 (se înţelege, din Histria); *AEM*, VI, 1882, p. 19—20, nr. 39 (din Tomis); un colegiu de φιλοκυνηγοί, la Callatis, într-o inscripţie încă inedită.

[4] Cf. *exempli gratia*, *IGB*, p. 70 nr. 65.

[5] În r. 18, de citit, fără îndoială, ἀρχι[ερεύς], mai de grabă decît, de pildă, ἀρχι[μύστης] (cf. D.M. Pippidi, *Histria* I, p. 537) sau ἀρχι[γάλλος] sau ἀρχι[δενδροφόρος] (*AEM*, XI, 1887, p. 44—47, nr. 57, r. 17 şi 18), acesta din urmă exclus, de altfel, şi din cauza barei verticale — clare după I.

îndepărtate una de alta — ceea ce nu exclude — așa cum sugeram deja mai sus — ca textele de pe cele două fețe să fie legate între ele, referindu-se adică la același colegiu. — Mergînd mai departe, am îndrăzni să propunem chiar o cronologie relativă a celor două texte, deși elementele ce ne stau la dispoziție sînt numai de natură externă, prin caracterul lor deci foarte precare. Cu această rezervă, cu toate că, numai după ductul literelor, am fi înclinați să socotim mai veche fața B, totuși, ținînd seama de amestecul caracterelor grecești în epoca romană și, în special, tocmai în această vreme, cum și — mai ales — că, pe lîngă prezența dedicației, A este, în general, mai îngrijită, înclinăm să optăm pentru anterioritatea acesteia din urmă. La ce distanță de timp a fost pusă una de alta, este greu de spus.

În concluzie, în această privință, părerea noastră este că mai întîi a fost scrisă fața A, cu dedicația și conducerea colegiului, după care urma, cu multă probabilitate, un *album* al membrilor de rînd din acea vreme, pentru ca, după un timp oarecare, poate că nu prea îndepărtat, și, în orice caz, tot în vremea lui Septimius Severus — ceea ce scutea de o nouă dedicație, care pare a fi lipsit pe fața B — să aibă loc gravarea acestei a doua fețe, conținînd poate numai un prescript simplu — eventual tot formula ἱερασάμενοι — — — καὶ προστατοῦντες, urmată sigur de conducerea colegiului din acea vreme, după formula cunoscută; în sfîrșit, lista de atunci a membrilor obișnuiți ai colegiului sau, poate, numai a celor noi.

Aceasta în ceea ce privește cronologia relativă a celor două fețe ale documentului nostru. Căci cronologia absolută, măcar a uneia din fețe (fața A), ne este asigurată — așa cum remarcam deja — și chiar pentru un spațiu de timp destul de limitat, prin prezența, în partea păstrată a acestei fețe, a numelui prea cunoscutului guvernator al Moesiei Inferioare — C. Ovinius Tertullus.

Menționat[1] în numeroase inscripții, monede și chiar texte literare (juridice)[2], cele mai multe însă neprecis datate, ca guvernator al Moesiei Inferioare, durata guvernării sale poate fi totuși cuprinsă — măcar în parte — între două date precise, fără a putea, firește — ceea ce s-a cam scăpat din vedere — să fixăm exact limitele reale, în sus sau în jos, ale acestei guvernări. Aceste două date precise — 20 iulie (a.d. XIII kal. Aug., Saturnino et Gallo cos.) și 17 februarie 201 (πρὸ ιγ' καλανδῶν Μαρτίων... ἐπὶ Μουκιανοῦ καὶ Φαβιανοῦ ὑπάτων) — ne sînt furnizate de două prețioase, și în această privință, documente, și anume, pentru prima dată, de o dedicație latină, în cinstea sa, găsită la Lomeț, în Bulgaria[3], iar pentru a doua, de cunoscuta inscripție din Tyras, privitoare la unele imunități acordate acestui oraș[4].

[1] În grecește, sub forma, ca aci, Ὀουείνιος Τέρτυλλος (*IGRR*, I, 575 și 5776, ambele din Nicopolis ad Istrum; V. Pârvan, *Histria* IV, p. 105, nr. 31) sau Ὀουίνιος Τέρτυλλος (*IGRR*, I, 598, din Tyras; 612 și 614, din Tomis; 1418 = 576, din Nicopol s ad Istrum).

[2] Grupate, cu numeroase lipsuri, chiar pentru acea dată, de Gr· Florescu, *BCMI*, XVII, fasc, 1924, p. 88—90, apoi, aproape complet, de A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapesta, 1940, p. 84—86; cf. mai vechi Klebs-Dessau, *PIR*, II, 1897, p. 443, n. 127.

[3] *CIL*, III, 14. 428 = Dessau, *ILS*, 8915.

[4] *CIL*, III, 781 = Dessau, *ILS*, 423; cf. 7602/04 și Dessau, *Oesterr. Jahresh*, XXIII, 357 și urm.

Între aceste două date, sînt așezate toate celelalte documente — literare, epigrafice sau numismatice conținînd numele său, dintre care unele cu putința de precizare măcar a anului, prin menționarea în ele a puterii tribuniciene sau a altor titluri databile ale împăraților.

La această cronologie, îndeobște admisă, a guvernării în Moesia Inferior a lui C. Ovinius Tertullus, W. Hoffmann a încercat[1], nu prea de mult, să aducă unele noi precizări. Plecînd de la unele date privind pe predecesorul și succesorul lui Tertullus la conducerea provinciei și, mai ales, de la faptul că numeroasele monede, bătute de Nicopolis ad Istrum cu chipul lui Septimius Severus și Caracalla sau Caracalla și Geta — după Pick, în primăvara anului 198, adică cu ocazia acordării acestora din urmă a titlurilor de Augustus, respectiv Caesar — poartă regulat numele lui Tertullus[2], ținînd apoi seama de observația lui Mommsen[3], că, de regulă, guvernatorii intrau în funcțiune la 1 iulie, savantul amintit ajunge la concluzia că guvernarea lui Tertullus este de pus, aproximativ, din vara tîrzie a anului 197, pînă în vara anului 201, respectiv 202[4].

Construcția este — trebuie să o recunoaștem — ingenioasă, în orice caz, merită să fie reținută, măcar ca ipoteză de lucru, care ar putea fi cîndva confirmată. Deocamdată, referindu-ne numai la posibilitatea prelungirii administrației lui Tertullus în Moesia Inferior pînă în 202, s-ar putea ca inscripția noastră să constituie începutul unei astfel de confirmări, evident dacă se admite ipoteza noastră privitoare la prezența aci a numelui lui Plautianus și, mai cu seamă, al fiicei sale. Căci după cum se știe, în 202 — și anume înainte de August — C. Fulvius Plautianus, deja singur și atotputernic prefect al pretoriului, reușește să-și consolideze și mai mult situația[5], prin căsătoria fiicei sale, Publia Fulvia Plautilla, cu Caracalla[6], fiul cel mai mare și, încă din 198, asociatul la domnie al lui Septimius Severus[7]. Menționarea însă a lui Ovinius Tertullus, într-un document, în care este pomenită, ca făcînd parte din familia imperială, Plautilla, fiica lui Plautianus, ne îndreptățește să prelungim guvernarea celui dintîi cel puțin pînă la data căsătoriei lui Caracalla cu Plautilla.

Această extindere în timp a administrației lui Ovinius Tertullus nu se izbește — așa cum am văzut — de dificultăți serioase[8], decît, poate, în limitarea mai precisă a acestei extinderi. Căci guvernarea urmașului

---

[1] P.W, *RE*, XVIII, 2, 1942, col. 1995—1996, s.v.

[2] Pick, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands*, I, 1, p. 389.

[3] *Staatsrecht*, II, 256.

[4] Hoffmann, *loc. cit.*, col. 1996.

[5] Fără a se merge așa de departe — cum o face, de pildă, M. Besnier, *Histoire romaine*, IV, 1, 1937, p. 29, de a-l considera pe Plautianus „intrat în familia imperială", pe motivul că, în inscripții, el este numit „*necessarius et adfinis Augustorum*", ceea ce este adevărat, dar nu are semnificația, pe care i-o dă eruditul francez. — A se vedea, pentru asocierea lui în dedicațiile în cinstea împăraților: Vita Severi, 14,5; *CIL* XIV, 22 = Dessau 2185 (din 197); *CIL* VI, 225 = Dessau 2186 (an. 200); *CIL* VI, 226 (an. 202), *CIL* VI, 227 = Dessau, 427 (după Stein, PIR, p. 221).

[6] Cf. M. Besnier, *op. cit.*, p. 29 și mai ales, A. Stein, PIR, ed. a II-a, p. 223—224, nr. 564.

[7] *Ibidem*, p. 58.

[8] Cf. A. Stein, *op. cit.*, sp. 86 și urm.

său la conducerea provinciei — L. Aurelius Gallus — nu poate fi determinată, la rîndul ei, mai precis decît tocmai în cadrul vag al duratei căsătoriei lui Caracalla cu Plautilla (202—205)[1]. Tot ce se poate spune — desigur cu totul ipotetic — este că administrația lui Ovinius Tertullus nu va fi depășit cei cinci ani obișnuiți ai unui guvernator imperial de provincie[2].

Aceasta înseamnă însă — abia de mai este nevoie să o spunem — că inscripția noastră poate fi datată nu numai după vechea cronologie a administrației lui Tertullus, adică între 198—201, eventual, cu corectarea lui Hoffmann, între 197—202, ci mult mai precis, adică, după cum admitem prezența pe piatră numai a lui Plautianus, ori și a ficei sale, sau între 200—202 sau, poate, chiar numai 202.

Dar interesul, pe care îl prezintă inscripția noastră, nu se oprește aici. Căci ea mai aduce o serie de precizări, confirmări sau completări, privind realitățile politice, social-economice sau culturale din Tomis, asupra cărora se cuvine a ne opri, fie și în treacăt.

Mai întîi, inscripția noastră înmulțește cu încă unul documentele tomitane și, în general, dobrogene, în care se întrebuințează termenul consacrat, de ἱερός, —ά, —όν, pe lîngă numele lucrurilor și instituțiilor oficiale[3]. Apoi, în ceea ce privește titulatura oficială a cetății Tomis, noul document aduce mărturia formei întrebuințate, în această privință, în vremea Severilor, și anume a uneia dintre cele mai complete[4]. Căci acest titlu — de Μητρόπολις Πόντου, cu sau fără alte elemente, acordat de Antoninus Pius[5], este redat, de obicei, în inscripții și pe monede, datînd chiar din vremea acestui împărat, prin titlul mai scurt și mai comod, de Μητρόπολις[6]. Abia de la Marcus Aurelius, apare formula, mai mult sau mai puțin completă, amintită, din care nu lipsește însă cuvîntul Πόντου, care, pe monede, este mult mai frecventă decît în inscripții.

Asupra unor funcțiuni colegiale, menționate în partea păstrată din inscripția noastră, ca acelea de ἱερεύς[7] și γραμματεύς[8] (de 2 ani), nu este — socotim — cazul a ne opri aci, decît, poate, pentru a sublinia, încă o dată, prezența lor obligatorie, în orice colegiu religios antic. În schimb,

---

[1] Cf. Stein, *op. cit.*, p. 86—87.

[2] Léon Homo, *Les institutions politiques romaines*, 1927, p. 385. Aceasta, ca să nu mai vorbim de introducerea — nu știm precis cum și unde — a altor doi guvernatori, care, după informația actuală, sînt puși de Stein, *op. cit.*, p. 87—89, vag între 198—209. Este vorba de *C. Iunius Faustinus... dus Postumianus* și *L. Iulius Faustinianus*.

[3] Vezi alte exemple la D.M. Pippidi, *Histria I*, p. 535, n. 6. La acestea de adăugat încă un document inedit, din Tomis, în care se citește, în r. 3—4 : ἱερᾶς συν|κλήτου ; cf. și Forni G., Ἱερὰ e Θεὸς σύγκλητος *Mon. Accad. dei Lincei*, 8, 5, 1954.

[4] Vezi mai sus, p. 5, cu n. 3. Cf. E. Coliu, *Istros*, I, 2, p. 262 și urm. Adaugă : *AEM*, VI, 1882, p. 38, nr. 80.

[5] B. Pick-K. Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, p. 617, cu n. 3.

[6] Cf. Em. Coliu, *loc. cit.*, cu exemple: *IGRR*, I, nr. 600, 602, 608, 613, 631, 633, 640, *AEM*, VI, nr. 41, 42, 45 ; XIV, nr. 60. De adăugat, D.M. Teodorescu, p. 126 și urm., nr. 63. Pe monede, Pick, *op. cit.*, p. 617—618 (după Coliu).

[7] Cf. *RE* (Plaumann), VIII, 1912, col. 1411 — 1457, *passim*.

[8] *RE* (Schulthess), VII, col. 1708—1780, în special col. 1743 — 1747.

demnităţile de ἀρχιερεύς şi, mai ales, de εὐποσιάρχης, cel puţin în contextul în care apar, reclamă măcar cîteva observaţii.

În primul rînd, în ceea ce priveşte funcţiunea de ἀρχιερεύς, este clar că aci nu poate fi vorba — aşa cum poate am fi înclinaţi să credem — de cunoscutul mare preot al federaţiei (*pentapolis*, resp. *hexapolis*) a cetăţilor vestpontice [1], nici chiar de archiereul cetăţii Tomis, ambii legaţi de cultul imperial, ci de ceva mult mai simplu, adică de un *archiereus* al colegiului [2].

Acelaşi lucru se poate spune — după părerea noastră — şi despre demnitatea de εὐποσιάρχης, în inscripţia noastră, observaţie de natură a risipi, poate, unele neînţelegeri, care subsistă încă, asupra acestei demnităţi.

Întîlnită în destul de numeroase documente, chiar şi din părţile noastre [3], în privinţa ei este tot mai puţin admisă astăzi — cel puţin în stricta ei formulare — părerea lui G. Perrot [4], care, după ce observă că titlul a mai fost întîlnit (se înţelege la acea dată) în inscripţii, de pildă la Smyrna CIGr. 3385 şi că el n-a fost încă explicat, adaugă : „După locul, pe care îl ocupă acest titlu în inscripţia din Smyrna. . ., ca şi după analogia cu Θεὰ Εὐποσία şi cu o Σεβαστὴ Εὐποσία, cred, cu Kumanudis, că trebuie căutată aci o funcţiune sacerdotală, analogă, cu cea de ϑυηχόος. . . Εὐποσιάρχης va trebui să fie un fel de paharnic public al cetăţii, care veghea la alegerea, amestecul şi distribuirea vinurilor, la mesele publice, sau era un preot, care oferea, în numele oraşului, libaţii, la ceremoniile şi sacrificiile oficiale".

Această părere nu ni se pare mai acceptabilă — cel puţin global — nici sub forma, pe care i-a dat-o, mai recent, cunoscutul epigrafist L. Robert care vede în εὐποσιάρχης un „organizator de banchete" [5], în opoziţie cu părerea mai veche a lui Oehler [6], care considera euposiarchul ca şef al serviciului aprovizionării, un fel de „*curator annonae*", în oraşele greceşti din epoca imperială [7].

În sprijinul acestei din urmă păreri, I. I. Russu aduce, de curînd, mărturia unei inscripţii din Callatis (decretul lui Isagoras) [8] necunoscută,

---

[1] Cf. V. Pârvan, *Histria* IV, p. 100—101.

[2] Cf. Brandis, *RE*, II, 1895, col. 471 —483.

[3] Cf. I. I. Russu, *Dacia*, serie nouă, I, p. 186, care exagerează, totuşi, cînd afirmă că „termenul şi magistratura sînt bine atestate în celelalte cetăţi greceşti [în afară de Callatis] de pe malul stîng al Pontului". Căci, în realitate, chiar după autorul citat, euposiarchia nu este atestată sigur, în Pontul Stîng, decît la Odessos şi în împrejurimi (Mihailov, *IGB*, nr. 51, 111, 131, 167, 204 şi 254) şi la Tomis (E. Preuner, *Athen Mitt*, XLVI, p. 13 = Kumanudis, *Pandora*, XIX, 1868, 437, 84 sq şi inscripţia de faţă). Căci lectura propusă pentru *Histria* I, 1954, p. 498, nr. 29 ; [. . .] ν εὐδοσ[ίαν?] nu depăşeşte limitele unei ipoteze, fie chiar şi plauzibile.

[4] *Mémoires d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire*, 1875, p. 197—198 ; cf. Waser, s.v. *Eubosia* oder *Euposia*, *RE*, VI, col. 858—860.

[5] *BCH*, 1928, p. 414—416, citat de I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 187, nota 30, după *REG*, LXI, 1948, p. 180 şi LXV, 1952, p. 160. (Cf. G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques de Bulgarie*, Sofia, 1943, p. 62).

[6] *RE*, I, 2320.

[7] Cf. I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 186—187, cu bibliografie şi locurile unde este menţionată această instituţie, în cetăţile vestpontice ; v. mai sus, n. 3.

[8] *Loc. cit.*

se înțelege, lui Robert, în care se vorbește de Isagoras ca de un,, δὶς εὐποσιάρχης καὶ δημώστης ἐν μεγίστῃ λειμῷ γενόμενον — adică, după traducerea editorului — șef, pentru a doua oară, al aprovizionării și mîntuitor al poporului, în vremea unei foarte mari foamete''. Cu alte cuvinte, textul invocat arată clar că „este vorba... de funcțiunea de aprovizionator al orașului în alimente, începînd cu cerealele'' [1].

În fața acestor divergențe de interpretare, ne întrebăm dacă nu este vorba de confundarea a două realități deosebite și dacă nu este cazul a face o distincție netă între εὐποσιάρχης — demnitar public, ca în cazul lui Isagoras din inscripția callatiană amintită și, poate, al lui Ap⟨p⟩ios Onesimos, tot de la Tomis [2], și εὐποσιάρχης colegial, cum este, fără îndoială, euposiarchul din inscripția tomitană, aflătoare în Muzeul din Turnu Severin. Această distincție ar avea deci darul, evident în lumina faptelor, de a împăca cele două teze în luptă — a lui Oehler-Russu și a lui Perrot-Robert, — cu observația suplimentară, sugerată de Russu, că, chiar în cazul euposiarchului de stat, rolul său era, poate, de a îngriji, în special, de aprovizionarea pentru banchetele publice și, mai ales — am adăuga noi — pentru marile festivități, cum erau panegyriile [3]. Așa se pare a reieși, cel puțin, dintr-una din cele cinci inscripții odessitane [4], în care același personaj — Εὐφάνης Ζωπυρίωνος — este numit ὁ καὶ εὐποσιάρχης καὶ πανηγυριάρχης [5].

Şi într-un caz și în altul, informația din inscripția noastră nu este mai puțin prețioasă, în sensul documentării, încă odată, direct sau indirect, a acestei demnități atît de importante, în orașele grecești, în epoca romană. Reflex, ca și vechea *sitonia* sau, tot în epoca romană, *eutheniarchia*, a sărăcirii unor pături tot mai largi ale populației și a grijei, din motive de „profilaxie'' socială, de aprovizionarea, fie și aproximativă, a acestora [6], prezența euposiarchiei la Tomis, în epoca Severilor, ne arată, dacă mai era nevoie, că nici metropola Pontului Stîng n-a putut scăpa acestui proces.

Aceasta în ciuda prosperității generale, reale, la Tomis, încă în epoca Severilor, așa cum o arată numeroase monumente din această vreme, mai multe poate decît pentru oricare altă epocă [7]. Prosperitatea era însă, ca în orice societate împărțită în clase, în primul rînd, dacă nu exclusiv, în favoarea clasei dominante, a proprietarilor sclavagiști de tot felul, în slujba cărora se afla întregul aparat de stat, local sau central. De aci, numeroasele omagii aduse de organele oficiale reprezentanților acestui aparat, dintre care nu lipsea, adesea, ca în cazul nostru, guvernatorul provinciei [8].

[1] I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 187.

[2] St. Kumanudis, *Pandora*, XIX, 1868, 437, 84 și urm. = E. Preuner, *AthenMitt*, XLV, p. 13.

[3] Cf. intre altele, V. Pârvan, *Gerusia din Callatis*, extras din *An. Ac. Rom.*, Seria II, t. XXXIX, Memoriile Secției Istorice, 1920, p. 23 (73) sq. Adaugă: un panegyriarches la Tomis, *AEM*, XI, 1887, p. 43 și 56.

[4] G. Mihailov, *IGB*, p. 91, nr. 131.

[5] Cf. Robert, *REG*, 1952=*Bulletin épigraphique*, p. 36 s. nr. 93 și I.I. Russu, nr. 186 — 187, cu notele.

[6] Cf. în special, pentru cetățile vestpontice, I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 186 și urm.

[7] Cf. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, 1938, p. 253 și urm.

[8] Vezi mai sus p. 324, n. 1.

Despre activitatea lui C. Ovinius Tertullus în Dobrogea s-a scris de mai multe ori şi, aproape întotdeauna, în termeni elogioşi, scoţîndu-se în evidenţă buna sa administraţie [1]. Ceea ce, în general vorbind, este adevărat de n-ar fi să vorbim decît de drumurile refăcute din Scythia Minor, pomenite în nu mai puţin de şase borne miliare, toate din anul 200 [2]. Cu condiţia însă de a sublinia — ceea ce istoriografia burgheză uită sistematic — că toată această „bună administraţie" era pusă în slujba statului sclavagist roman şi clasei pe care o reprezenta. Iar cînd păturile exploatate uitau acest lucru, aparatul de stat li-l reamintea, fără menajamente. Este cazul chiar cu „bunul nostru administrator", C. Ovinius Tertullus, care intervine energic, prin subordonatul său, comandantul Flotei Dunării, într-un litigiu de hotărnicie dintre propietara unei *villa* sau *praedium* şi obştea geto-dacilor băştinaşi din satul Buteridava [3].

În ce sens s-a rezolvat acest litigiu, documentul epigrafic, în care se vorbeşte numai de hotărnicire, nu ne-o spune. O ştim însă din alt document, tot epigrafic, dintr-o epocă ceva mai veche, dar referindu-se la un fenomen asemănător, în care dacii sînt, pur şi simplu, invitaţi să părăsească locurile cotropite de administraţia romană şi recuperate, pentru un moment, de vechii lor propietari [4].

Aşa că nu este nici o mirare că, şi în documentul care ne-a reţinut atenţia, clasa dominantă din Tomis, în numele căreia vorbesc conducătorii colegiului amintit, ţine ca, la omagiul adus casei imperiale şi organelor centrale ale statului sclavagist roman, să asocieze şi pe energicul guvernator al Moesiei Inferior.

IORGU STOIAN

НЕОПУБЛИКОВАННАЯ ТОМИССКАЯ НАДПИСЬ ВРЕМЕН СЕВЕРОВ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Обсуждается неопубликованная греческая надпись из Турну-Северинского музея „Порциле-де-Фиер", считавшаяся раннее неизвестного происхождения, хотя анализ этого памятника неоспоримо устанавливает его томисскую принадлежность. Речь идет о посвящении со стороны коллегий, θίασος Септимиу Северу и его семье, к которому, по обычаю того времени, присоединены армия, сенат, крепость Томис и правитель провинции — Овиний Тертулл. Упоминание о последнем датирует надпись 198—201 гг., время управления Тертуллом Нижней Мезией. Однако автор отмечает, что, учитывая несомненное упоминание в поврежденной

---

[1] Cf. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 253 şi urm.
[2] *Ibidem*, p. 253—254, cu n. 1(de la p. 254)
[3] A se vedea în ultimă analiză, I. I. Russu, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 75 sq.
[4] *CIL*, III, 14. 437²; cf. V. Pârvan, *Tropaeum*, p. 25 sq.; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 188 sq; G. Ştefan, *Studii şi referate privind istoria Romîniei*, 1954, vol. I, p. 34.

части — Плаутиниана и, весьма возможно, его дочери Плаутиллии, дату надписи нужно скорей отнести к периоду между 200 и 202 гг., а может быть, точнее, к 202 г., что передвинуло бы и управление Овиния Тертулла, по меньшей мере, к 202 г.

Автор отмечает, что надпись представляет также интерес тем, что в ней вторично упоминается для Томиса о должности εὑποσιάρχης возможно θίασος, а не города, как в более древней надписи (E. Preuner, Athen. Mitt, XLVI, 1921, стр.13).

UNE INSCRIPTION INÉDITE DE TOMI, DATANT DE L'ÉPOQUE DES SÉVÈRES

RÉSUMÉ

L'auteur présente une inscription grecque inédite, se trouvant au « Musée des Portes de Fer » de Turnu Severin. Sa provenance a longtemps été considérée inconnue, bien que, d'après le texte de l'inscription même, sa provenance de Tomi soit indubitable. Il s'agit d'une dédicace faite par un thiase à Septime Sévère et à sa famille, auxquels sont clairement associés, suivant la coutume de l'époque, l'armée, le sénat, la cité de Tomi et Ovinius Tertullus, gouverneur de la province. La mention faite de ce dernier ferait donc remonter l'inscription aux années 198—201, attribuées jusqu'à présent à l'administration de Tertullus en Mésie Inférieure. Toutefois, l'auteur relève que si l'on tient compte de la mention certaine — dans la partie de l'inscription qui a été détériorée — de Plautianus et de celle, très plausible, de sa fille Plautilla, la date de l'inscription devrait être fixée plutôt entre 200 et 202, sinon — d'une façon plus précise — en 202, ce qui repousserait également l'administration d'Ovinius Tertullus, au moins jusqu'en 202.

L'auteur souligne encore un côté intéressant de cette inscription : la mention, pour la seconde fois, à Tomi, de la fonction d'*euposiarchès* (peut-être du thiase et non pas de la ville), déjà connue d'une inscription plus ancienne (E. Preuner, *Athen. Mitt.*, XLVI, 1921, p. 13).

CONTRIBUŢII LA PROBLEMA *LIMESULUI* DE VEST AL DACIEI

(PARTEA I)

Într-o recenzie nu de mult apărută [1], Aladár Radnóti a arătat greutăţile şi îndoielile ce se ivesc de pe urma părerilor contradictorii, referitoare la cercetările asupra apărării graniţei Daciei romane. Problema *limesului* dacic şi în special a *limesului* meseşan [2] este bine cunoscută, fiind tratată de mulţi cercetători [3]. Árpád Buday, care a pornit pe urmele cercetărilor lui K. Torma, a atins în mai multe rînduri chestiunea *limesului* meseşan şi el militează, hotărît, pentru un *limes* analog cu cel germanic, compus din *vallum* şi şanţ, întărit cu turnuri de pază de diferite mărimi, castele, *burgi* şi *praesidia*. Dimpotrivă, prof. C. Daicoviciu, după cercetarea terenului a modificat categoric şi a rectificat această părere, tacit admisă, şi potrivit constatărilor d-sale, în cazul *limesului* meseşan : „... în nici un caz nu putem vorbi de un *limes* în genul celui germanic. Turnuri de observaţie, mici burguri şi tabere, la punctele necesare, formînd o linie de frontieră controlată şi păzită, cu castrele de garnizoane ale trupelor de graniţă în spatele lor, aceasta va fi fost „*limesul* dacic" de pe Meseş. Cu un cuvînt, tot sistemul lui Domaszewski, aplicat în detaliu pe linia frontierei şi nu un *limes*-zid sau val cu şanţ, care să formeze o neîntreruptă linie fortificată. Natura locului va fi făcut superfluu un *limes*-zid în aceste părţi" [4]...

Această părere o justifică linia de turnuri de observaţie, ce merge de la Porolissum spre nord-est, pînă la castrul de la Tihău [5]. Nu contrazice această părere nici acel *vallum* care se află spre vest şi nord-est de Poro-

---

[1] *Századok*, 79—80, 1945—1946, p. 265.

[2] Cf. E. Fabricius, în *RE*, XIII, col. 642—643 şi Á. Buday, *Streitfragen*. I. *Limesproblemen*, în *DolgSzeged*, III, 1927, p. 137.

[3] Cf. literatura publicată de E. Fabricius sub *Limes* în Pauly-Wissowa-Kroll, *RE*, 1926, XIII, col. 642—643; E. Panaitescu, *Le limes dacique*, 1929, p. 7—10; C. Daicoviciu, *Micia*. I. *Cercetări asupra castrului*, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 4, n. 2; I. Ferenczi, *Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán* [Observaţii arheologice pe porţiunea de nord-vest a limesului dacic], în *Erdélyi Múzeum*, XLVI, 1941, p. 181.

[4] *Dacica. În jurul unor probleme din Dacia romană*, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 255—256.

[5] I. Ferenczi, *op. cit.*, p. 208—218.

lissum căci, după starea cercetărilor de azi, el poate fi considerat ca o fortificaţie imediată şi specială a castrului Porolissum[1].

În sensul celor spuse deci, eliminînd părerea *limesului* analog cu cel germanic pe care au formulat-o, printr-o generalizare neîntemeiată, o parte a cercetătorilor mai vechi, am putea zice că se conturează „clar" înaintea noastră *limesul* de pe Meseş.

În consecinţă, dacă nu avem date de amănunt, culese din cercetări pe teren, cu care să întregim schiţa generală a problemei, ar fi inutil să se reia această chestiune. Dacă totuşi se reia problema *limesului* de vest al Daciei, aceasta se datoreşte unor împrejurări bine determinate. În prezenta lucrare se va discuta numai o parte relativ mică din acest *limes*, pe baza investigaţiilor făcute la faţa locului.

După cum este cunoscut, nu de mult a apărut o lucrare mai detaliată în legătură cu *limesul* de pe Meseş, a cercetătorului maghiar Aladár Radnóti[2], care studiază această problemă dificilă pe baza unui număr de cîteva sute de fotografii aeriene. Cu rezultate incontestabile, astfel de fotografii au fost utilizate şi pentru cercetări arheologice, deşi după observaţia foarte justă a lui Radnóti, fotografiile aeriene nu pot înlocui în nici un caz cercetarea pe teren[3]. El apreciază corect acest mijloc subsidiar, care atrage atenţia cercetătorului asupra unor obiecte pe care cu greu le poţi observa, chiar pe teren fiind... „Fixînd pe fotografii sau pe hărţi locul exact al monumentelor arheologice recunoscute sau vizitîndu-le pe teren, trebuie precizat dacă acestea într-adevăr sînt din epoca romană şi dacă sînt într-adevăr identice cu acelea (edificiu, val etc.) pe care le căutăm. Numai după aceste criterii putem să acceptăm fără nici o rezervă afirmaţiile fotografiilor aeriene. Metoda cea mai bună este deci alegerea pe fotografii a monumentelor cu caracter arheologic şi după aceea, cercetarea lor pe teren...". Cu această constatare a lui Radnóti putem fi de acord în toate privinţele, fără a fi nevoiţi să adăugăm ceva. Greşeala constă în faptul că A. Radnóti n-a putut să deosebească nici măcar pe *originalul* fotografiilor, de altfel foarte clare şi cît se poate de luminos developate, formele de teren neimportante din punct de vedere arheologic, de formele importante şi de multe ori uşor de distins încă şi pe reproduceri (clişee).

★

În vara anului 1947, în legătură cu alte cercetări pe teren, am socotit necesar să verific şi continuarea eventuală spre sud a *limesului* de pe Meseş, ce se termină la Poeni (r. Huedin, reg. Cluj). Căci după afirmaţia lui Radnóti, *limesul* are o continuare la sud de valea Crişului Repede.

Îndemnat de îndoiala simţită la faţa locului, am găsit că este bine să explorez frontiera apuseană a Daciei începînd imediat şi de la Poeni spre nord, să văd dacă Radnóti nu cumva greşeşte în studiul referitor la *limesul* dacic. În afară de monumentele teritoriului arătat, în legătură cu verificarea ipotezei susţinute de mai mulţi că *limesul* trece de aici mai

[1] C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 255; M. Moga, *Traiul populaţiei daco-romane şi barbare la graniţa de vest a Daciei*, în *SCIV*, I, 1950, p. 134.

[2] *Il limes di Dacia sulla montagna Meszes*, în *AÉ*, III, vol. V—VI, 1944—1945, p. 151, 168.

[3] *Il limes di Dacia*, p. 156, nota 30.

departe spre vest, iar după aceea coteşte spre sud, am cercetat şi *burgus*-ul de la Negreni (r. Aleşd, reg. Oradea). După cîte ştim, de la Henrik Finály încoace nimeni nu s-a mai ocupat cu această problemă la faţa locului, încît aproape că a fost dată uitării[1]. În sfîrşit, am putut să mă interesez şi de „*praesidiumul*" mai mic de la Hodişu (r. Huedin, reg. Cluj), pe care-l aminteşte Radnóti.

Deşi n-am avut posibilitatea să cercetez un teritoriu mai mare, totuşi cred că, ţinînd seama de investigaţiile făcute pe acest teritoriu restrîns, pot încerca să reiau problema *limesului* vestic, pentru a o valorifica şi completa în parte cu date noi adunate la faţa locului.

1. PROBLEMA *LIMESULUI* LA SUD DE POENI

De la gara comunei Poeni spre sud şi sud-vest, între valea Sebeşului şi Drăganului începe o culme de roci eruptive, tinzînd mai mult spre sud şi întreruptă din loc în loc de vîrfuri vulcanice mai mici (Măgura Sebeşului, La Tău, Vîrful Măgurii, Măgura de la Vişag), care se înalţă treptat în masivul Vlădeasa. La capătul nordic al acestui şir de culmi se află o carieră de piatră de dacit, iar în faţa acesteia, în partea opusă a vadului Crişului Repede, se ridică vîrful Carpen, pe care se află turnul de observaţie roman despre care se va vorbi în cele ce urmează.

Limesul de pe Meseş, ce se termină spre sud tocmai la Poeni, ar fi trebuit deci să continuie pe această culme ce se înalţă deasupra malului sudic al Crişului. De aceea a trebuit să explorez amănunţit culmea situată la nord de Măgura Tranişului = Vîrful Măgurii, între Sebeş, Crişul Repede şi Drăgan.

Din frontiera apuseană a Daciei tocmai porţiunea care începe aici este, poate, cea mai nelimpezită. Cîţiva diletanţi, precum şi specialişti care s-au ocupat de această parte a *limesului*, nu s-au sfiit să emită păreri şi să tragă concluzii contradictorii. Unii dintre aceştia desigur se apropie de adevăr, dar alţii au mers prea departe [2]. A. Radnóti, în lucrarea sa asupra *limesului* de pe Meseş, în legătură cu teritoriul acesta, a descifrat din fotografiile aeriene ce i-au stat la dispoziţie continuarea înspre sud a liniei de apărare romane [3].

---

[1] De ex. V. Christescu nu ştie despre el. Vezi *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937; p. 117—119, 133—157, 160, 255, precum şi harta, unde nu se pomeneşte de acest *burgus*.

[2] Nu amintesc decît cîteva studii, nefiind cazul în această lucrare să dau o bibliografie completă. P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, I, Nagybecskerek (Veliki-Bečkerek), 1893, p. 409 ; J. Ornstein, *Dacia nyugati határáról* [Despre graniţa de vest a Daciei], a Szolnok-Dobokamegyei Irodalmi—, Történelmi és Ethongráfiai Társulat I. Évkönyve, Dés (Dej), 1900, p. 14—16 ; G Téglás, *Limesforschungen in Dakien*, în *Klio*, IX, 1909, p. 262 ; Al. Lattyák, *Római limes a havasokon* [Limesul roman în munţi], în *Erdészeti Lapok*, 1912, VIII ; Á. Buday, *Streitfragen. I. Limesproblemen*, în *DolgSzeged*, III, 1927, p. 137 ; idem, *Erdély földjének római kora* [Epoca romană în Transilvania), în *A történeti Erdély*, Budapesta, 1936, p. 134 ; E. Fabricius, *Limes*, în *RE*, XIII/1, col. 643 ; V. Christescu, *op. cit.*, p. 160, precum şi harta ; J. Szilágyi, *Die erste Verteidigungslinie an der Westgrenze Daciens und ihre Garnisonen*, în *Közlemények*-Cluj, III/1, 1943, p. 97—98 ; C. Daicoviciu, *Asupra unor lucrări în legătură cu Dacia romană*, în *AISC*, IV, 1941 — 1943, p. 319.

[3] *Il limes di Dacia*, p. 157—158.

Presupunerea lui este foarte atrăgătoare, dar nu corespunde adevărului. Întreg teritoriul reprezentat în fotografiile aeriene publicate l-am cutreierat în lung şi în lat în două rînduri, dar la nord de vîrful La Tău, pe culmea înaltă de deal, nu am aflat nici un fel de *vallum*. La fel, nici cele două „*castella*" necunoscute, indicate în direcţia porţii apusene a castrului de la Bologa. Adîncitura ce apare pe marginea fotografiei ca un şanţ — *vallum* — în realitate este numai o scobitură naturală a apei. Roca negricioasă vulcanică, prăbuşită, apare brun închis. Probabil aceasta l-a indus în eroare pe Radnóti. Mai departe spre sud — sud-vest, printre holdele de grîu, s-a lăsat ca drum o fîşie de 2 m care, fiind rar umblată, este năpădită de ierburi înalte. Eventual această fîşie poate fi „*limesul*" din fotografie. Pe dosul de deal foarte lat nu se vede nici o urmă de *vallum*. Coasta apuseană a dosului de deal, fiind arată cu plug schimbător, se termină într-o dungă piezişă, dar evident aceasta iarăşi nu este *vallum*. Nu există nici acele două „monumente", identificate de Radnóti ca *burgus* patrulater. La faţa locului nu există nimic şi nu se înţelege ce le-a putut produce apariţia în fotografie. În consecinţă, nici poarta nu poate fi între cele două „*burgusuri*". Şanţ nu există nici de la La Tău spre nord-vest şi sud-vest. Acolo nu se pot vedea decît răzoarele artificiale de pămînt, formate în partea de jos a loturilor de pămînt arător în formă de terase suprapuse, de către plugul schimbător. Monumentele amintite nu se văd nici pe vîrful La Tău, nici pe vîrful fără nume ce se află imediat la nord-est de acesta. „Urma rotundă" pe care a văzut-o Radnóti la nord-vest de vîrful amintit, în realitate este o adîncitură naturală, o depresiune mică, în formă de semilună, ce se află între trei movile aşezate aproape într-o succesiune semicirculară. În timpul ploilor, adunîndu-se apă aci, cresc plante acvatice, iar pe marginea adînciturii, se pot vedea ochiuri de apă (de aici vine şi numele conului vulcanic La Tău, din ungurescul *tó* > *tău* = *lac*). Fîşia de răzoare pe care Radnóti a văzut-o ca şanţ, într-adevăr, dată fiind conformaţia terenului, „coteşte la vale şi cu o îndoitură lină trece peste o culme de deal, păstrîndu-şi direcţia generală". Ceva mai la sud însă, la marginea terenului arabil (după un mic fînaţ urmează pădure), încetează şi acesta.

Dacă nu se poate confirma ceea ce spune Radnóti, cercetarea terenului amintit a dat totuşi un oarecare rezultat. În continuarea frontierei, mai bine-zis a liniei de apărare romane, ce se termină la Poeni, s-au găsit ruinele altor două clădiri rotunde.

a) Una se află la sud — sud-est de comuna Valea Drăganului (fosta Sebeşul Mare, r. Aleşd, reg. Oradea), pe Măgura Sebeşului, ce se ridică brusc la sud — sud-vest de gara Poeni. Conul de deal este prăpăstios şi domină împrejurimile. Aici se pot observa ruinele unui turn(?) rotund (de pază sau observaţie?). Vîrful conului, pe un teren restrîns se pare a fi fost tăiat sau nivelat.

Dimensiunile terenului nivelat (?) sînt: lungimea 29,80 m, lăţimea (la axa E—V mai lată a turnului) 15 m, dar pe latura sudică este de 11—12 m, iar pe cea nordică se îngustează la 10 m. Pe latura vest-est a zidului circular se poate observa, pe o lăţime de jumătate metru şi la înălţimea zidului, o mică ridicătură de pămînt. În interiorul turnului se

desenează, în direcţia nord — nord-est şi sud — sud-vest, o adîncitură neregulată. Dimensiunile ei sînt : la mijloc 1,40 m, la nord-estul marginii 0,38 m, la sud-vest 0,70 m. Nivelul jumătăţii de nord a ridicăturii de pămînt este cu circa 20 cm mai jos decît cel de sud. Înălţimea acestei ridicături, de la nivelul terenului, este între 2 şi 2,20 m.

N-am putut stabili construcţia zidului, neputîndu-l săpa : probabil însă că el este făcut fără vreun sistem oarecare, după cît am putut deduce din cîteva pietre de dacit, aşezate una peste alta şi necioplite. Pe baza unei astfel de observaţii exterioare nu se poate vorbi despre folosirea de odinioară a mortarului.

Nu s-au găsit fragmente de ţiglă şi cărămizi. Judecînd după starea actuală a turnului (?), cu multe rezerve, eventual s-ar putea spune că el a făcut parte fie din castrul de la Bologa, fie din cetatea medievală tot din această localitate.

b) A doua clădire se află iarăşi pe un vîrf de sine stătător, izolat, ceva mai la nord-est de vîrful Măgurii, ce se înalţă la sud-vest de Bologa. Înainte de construirea monumentului, vîrful dealului a fost probabil nivelat şi pe acest loc, aproape pe deplin neted, s-a zidit turnul(?).

Baza de stîncă tăiată în formă ovală se ascute spre vest. Clădirea se află în partea răsăriteană, mai lată, a locului nivelat. Dimensiunile : pe axa prelungită în direcţia est-vest a monumentului lungimea este de 28—29 m, iar axa nord-sud de aproximativ 17 m. Dunga coroanei circulare, cu excepţia părţii prăbuşite pe latura nord—nord-vest şi nord-vest (circa 2—3 m) pretutindeni este aproape întreagă, în orice caz s-a păstrat destul de bine. Înălţimea zidului, raportată la nivelul terenului nivelat, este de circa 2,20 m la sud şi de 1,90—2 m la nord. Pe partea nordică, zidul circular este mai ruinat ; aci abia i se poate distinge coama. Adîncitura internă a gropii împrejmuită de zidul circular este cu circa 35—40 cm mai jos decît coroana inelului ce-şi păstrează aceeaşi înălţime la est, vest şi sud.

Ruinele sînt acoperite de tufăriş de fag. Construcţia deci nu se poate stabili decît după o muncă mai îndelungată. Dacă într-adevăr sînt ruinele unui zid, atunci probabil el a fost făcut din blocuri necioplite. N-am putut constata întrebuinţarea mortarului, privindu-l numai pe dinafară.

N-am găsit nici resturi de cărămizi sau ţigle, nici alte obiecte. Clădirea poate fi romană, dar tot aşa, eventual, poate să fie şi medievală. Este posibil ca clădirea să fi fost întrebuinţată ca o fortificaţie exterioară a cetăţii medievale de la Bologa cu numele cunoscut maghiar de cetatea Sebeşului — Sebesvára (Gyerővára sau Hunyadvára). Privind-o numai după exterior nu se poate face în mod definitiv datarea.

c) Nu am putut stabili cu siguranţă caracterul roman al ruinelor, deşi ele sînt rotunde şi s-ar putea încadra în presupusa linie a *limesului*. Pe de o parte, fiindcă nu se încadrează în nici una din cele două grupe obişnuite ale turnurilor de pază de pe graniţele romane ale Daciei („diametrul" lor este de obicei : 1) 8 m ; 2) 10 m ; diametrul acestora, după cum am văzut, este de 5,40 şi 7,40 m), pe de altă parte, fiindcă nu s-au găsit nici fragmente de ţigle, nici cărămizi, nici alte urme arheologice, care ar putea determina epoca. De aceea nu-i exclusă posibilitatea să fie turnul

de pază roman(?), dar tot aşa ne putem gîndi şi la o construcţie medievală (sau o restaurare (?) numai a lor) [1].

Faţă de afirmaţia lui Radnóti trebuie deci să stabilim : *pe culmea de la sudul comunei Poeni nu s-a descoperit nici valul, nici şanţul unui limes, nici cele două castre mai mici, „situate în faţa porţii de apus" a castrului de la Bologa, şi astfel sînt de înlăturat categoric observaţiile lui Radnóti, făcute numai pe baza analizei fotografiilor aeriene.* În schimb, în alte puncte s-au aflat ruinele a două construcţii rotunde mai mici, dintr-o vreme şi cu o origine care deocamdată nu se pot determina. Despre aceste două construcţii nu se poate spune mai mult decît după ce se vor executa oarecare săpături de verificare.

2. LINIA *LIMESULUI* CE ÎNCEPE LA NORD DE POENI

De la K. Torma [2] încoace mulţi au cutreierat şi au vizitat această linie de apărare (G. Téglás [3], Á. Buday [4], C. Daicoviciu [5], G. Bersu) şi chiar Radnóti a scris despre ea [6]. Totuşi, pînă astăzi nu avem o idee pe deplin clară pentru a spune de ce natură sînt monumentele arheologice constatate pe această parte de graniţă.

Constatările mele personale pot fi sintetizate în următoarele : a) Spre Huedin, la capătul dinspre sud-est al gării Poeni, curge o vale mică care se numeşte valea Vărădeştilor. Valul roman (?) se termină la curmătura făcută de această vale. Capătul valului este surpat de vale. În relieful destul de clar de astăzi nu se vede nici o urmă de zid clădit [7], ci este o simplă umplutură de pămînt. Din cauza stratului de dărîmături aşternut peste acest val, nu am putut stabili dacă sub umplutura de pămînt se poate vedea stratul mai închis al humusului antic. Ceva mai sus, unde cărarea actuală trece peste val, în peretele proaspăt al tăieturii, ici-colo, dar la acelaşi nivel, apropiat de baza valului, parcă formînd un nivel, se văd nişte pietre de rîu care, eventual, ar putea indica suprafaţa antică. Mai departe, mai în sus, s-a păstrat în condiţii foarte bune. După aspectul

---

[1] În sistemul de apărare al cetăţilor medievale au existat şi turnuri separate (detaschierter Turm, *specula*), la fel cum au existat pentru asigurarea graniţei şi securităţii „publice", adică a claselor exploatatoare romane. Cf. I. Könyöki-G. Nagy, *A középkori várak különös tekintettel Magyarországra* [Cetăţi medievale cu speciala privire la Ungaria], Budapest, 1905, p. 179. Ştim că speculele rămase de la romani au fost transformate de băştinaşii diferitelor teritorii europene în cetăţi mai mici ori au fost lăsate în forma lor originală. Ba, după modelul acestora, au clădit altele noi, din piatră.

[2] *A limes dacicus felső része* [Partea superioară a limesului dacic], în *ÉTTK*, IX, Budapest, 1880, p. 54—60.

[3] *A limes dacicus igazolása* [Dovedirea limesului dacic], în *AkÉrt.*, XVIII, 1907, p. 573—574.

[4] *Existe-t-il des restes de limes dans les Monts Meszes?*, în *DolgCluj*, III, 1912, p. 122—123.

[5] *Dacica*, p. 255.

[6] *Op. cit.*, p. 143 şi tabloul LXIV/2.

[7] Buday s-a exprimat la fel ca K. Torma despre materialul valului, *op. cit.*, p. 122.

său exterior este *incontestabil* val. Pe partea dinspre nord-vest, cu toate că există o pantă foarte înclinată spre vale, imediat lîngă el se poate observa un șanț puțin adînc, precis, format, ce merge paralel cu valul. Din cauza înclinării, poate și la început a fost mai puțin adînc sau poate s-a astupat mai tîrziu. Fără săpături nu se poate răspunde la această întrebare. Pămîntul valului în cea mai mare parte a fost luat dinspre partea contrară provinciei. În schimb, pe partea interioară, de lățimea unui drum de care, s-a format un parapet [1] ce se poate observa bine, făcîndu-se într-un punct dat o secțiune orizontală. Aceasta se poate observa și în resturile de *limes*-val din jurul Porolissumului. Restul de val de la Poeni se aseamănă de altfel întru totul cu acela de la Porolissum. Dimensiunile lui au fost date de Torma, Téglás și Buday. Acesta din urmă a făcut și cîteva fotografii [2]. Despre această porțiune de val pot spune categoric că este un „*vallum*" *incontestabil* [3], conservat destul de bine care pare să fie roman. N-a rămas însă și mai departe în această stare. Drumul de care mai nou trece peste val în diagonală, la o depărtare de circa 180 m de capătul valului, adîncindu-se în el, deteriorîndu-l pînă la nerecunoaștere. Ceva mai departe însă, drumul acesta se abate și astfel apare din nou valul, iar în continuare valul este acoperit de arbuști deși. Acum însă nu mai este atît de reliefat, iar după un urcuș de circa 220—240 m se află două *speculae* cu baza „rotundă", aproape una de alta, la o distanță de 6—7 metri. Privind direcția valului, ele apar ca și cum ar fi clădite pe val, succesiv, una după alta [4]. Referitor la aceste două „*speculae*", Buday spune următoarele : „...Fiindcă nu se poate vedea nimic ce ar motiva existența simultană a acestor două *speculae* (de ex. nu există o trecătoare importantă), trebuie să credem că nu sînt contemporane, ci că a doua a fost clădită mai tîrziu în locul celei distruse [5]. Turnul de jos pare mai deteriorat, iar cel de sus s-a păstrat mai bine. Este chiar într-o stare foarte bună. În jurul movilei acestuia se poate recunoaște bine un șanț circular. Interiorul ambelor *speculae* (centrul inelului de moloz) a fost deranjat. Pe locul lor, azi se află cîte o groapă adîncă. „Diametrul" măsurat la vîrful cercului este de 8 m, încît dimensiunile acestea corespund celor observate în alte părți [6]. N-am aflat în interiorul lor nici resturi de ceramică, nici alte obiecte.

[1] Acest lucru este foarte important. Restul de drum(?), ce merge în același tempo cu creasta de deal, ține pînă la locul unde încetează brusc valul, pînă imediat deasupra văii, deci nu se poate spune că este de dată mai tîrzie (medieval sau modern), fiind tăiat de carele ce treceau pe acolo. (Cf. Torma, *Limes dacicus*, p. 55—56). Dimpotrivă, a putut să fie folosit ca drum al infanteriei romane, cum este cazul la limesul din Germania și Raetia. (Cf. Á. Buday, *Le limes romain en Allemagne*, în *DolgCluj*, I, 1910, p. 104 etc.)

[2] *Op. cit.*, tabloul 1, 2, 3.

[3] Această parte de veritabil *vallum*, judecînd poate ceva prea rigid în opoziție cu teza inițială, prof. C. Daicoviciu și Gerhard Bersu nu o recunosc ca atare (cf. *Dacica*, p. 254—255). Deși aici, întocmai ca în împrejurimile Porolissumului, din motive excepționale, pentru a închide mai bine valea Crișului Repede, este vorba de o lucrare absolut necesară.

[4] Á. Buday, *Restes de limes*, p. 123 și G. Téglás, *op. cit.*, p. 573. Torma nu le cunoaște pe acestea (*op. cit.*, p. 57). Socotesc că el a pătruns în desiș pe drumul ce s-a abătut de la val, căutîndu-l. Astfel a putut să ocolească cele două *speculae*. Concluzia nu poate fi decît că *valul nu se poate cerceta decît mergînd numai pe val!*

[5] Cf. exemple din Germania, *Le limes romain*, p. 53.

[6] Renunț la o descriere mai amănunțită, neavînd nici un rost să discut din punctul meu de vedere fiecare turn de pază.

Deşi aceste *speculae* n-au apărat o trecătoare, totuşi ele n-au fost ridicate fără nici un rost. Cred că au fost ridicate în acest loc, deoarece *aici valul limesului se termină fără nici o altă continuare. Dincolo de locul acesta nu se mai poate vedea nici o ridicătură ce s-ar putea considera ca un adevărat val.* Creasta de deal, în continuă urcare, este ce-i drept destul de ascuţită, dar ea nu se poate lua drept *vallum*. Poate latura nord-vestică să fi fost tăiată mai în pantă. În legătură cu încetarea valului pot aminti ca dovadă faptul că nici mai sus, la culmea mai largă cu numele Carpen, nu se găseşte vreo urmă de *vallum*, deşi chiar aci pe această culme mai puţin ascuţită, ar trebui să apară în mod mai evident. Tot aşa lipseşte şi pe spinarea de deal mai lată ce se află la nord-est de turnul de pe Carpen despre care se va aminti mai jos [1]. Apartenenţa *limesului* ridicăturii de mai sus, existenţa unui *vallum* adevărat, o dovedeşte încadrarea perfectă în acea linie de hotar imaginară, ce se poate trage, peste seria de turnuri de pază adaptată conformaţiei geografice. Astfel, contrar opiniei prof. C. Daicoviciu, trebuie să admit în mod hotărît existenţa unui *vallum* aici, dar numai aici!

b) Cît priveşte resturile construcţiilor romane de la Poeni, descrise de Torma, nu a mai rămas nimic din ele. Eventualele monumente romane de pe malul stîng al Crişului Repede au putut fi distruse de actuala carieră de piatră. Poate partea aceasta (de dincolo de Criş) fiind stîncoasă, nici în antichitate n-a necesitat o fortificaţie deosebită. Judecînd pe de o parte după configuraţia terenului, pe de alta după o analogie cu modelele „germanice", precum şi din alte părţi [2], nu avem nici un motiv să contestăm observaţiile lui Torma în legătură cu „castrul" mai mic, mai bine-zis *burgul* de la Poeni (dimensiunile: 50 × 47 m = 2330 m²). Este de înţeles în acest loc şi foarte necesară existenţa unui castel (*praesidium*), avansat cu rostul de a închide valea sau, după cum spune Torma, avînd caracterul unei vămi în acest loc de graniţă (*statio vectigalis, portorii*). Existenţa lui devine necesară dacă ne gîndim la drumul comercial antic ce trecea pe aici şi la legăturile sale organice cu provinciile vestice. Constatările lui Torma ni se par pe deplin valabile şi cred că le putem accepta fără nici o rezervă. Chiar dacă se ia în considerare numai materialul monumentului dispărut, el este incontestabil roman [3].

---

[1] K. Torma (*Limes dacicus*, p. 57) îl duce pînă la vîrful Carpen. Eu nu-l văd însă ca verificat. Mai departe valul încetează însă *şi după el*. ... „La acest *propugnaculum, valul*, pe care l-am urmărit pînă aici, încetează şi urmele lui mai departe nici nu le-am găsit, *nici nu mai apare pînă la turnul nr. 18* (în faţa castrului de la Bozna)" ... (Sublinierea îmi aparţine).

[2] Fr. Hertlein-P. Goessler-O. Paret, *Die Römer im Würtemberg*, partea II, *Die Strassen und Wehranlagen des römischen Würtemberg*, Stuttgart, 1930. Cf. de ex. cu situaţia castrului Murrhardt, care închide valea şi totodată se află pe *limes*, p. 140–142, şi t. VIII. Vezi şi P. Sticotti, *Il „limes" delle Alpi Giulie*, Quaderni-Limes, fasc. II [Roma], 1938, p. 12, 21–22, 27. Pentru închiderea unor trecători foarte importante ale Alpilor Răsăriteni de ex. la Nauportus (Oberleibach), în Valle Fiumano, la Studena şi Kalce; A. Poidebard, *Il limes romano in Siria*, pl. IV/2. Pentru închiderea defileului Eufratului de la Halebiyé (Zenobia) *numai pe malul drept* s-a construit un zid cu totul analog din punct de vedere al poziţiei cu cel de la Poeni. Vezi încă P. Romanelli, *Il limes romano in Africa*, p. 13, 16. 17.

[3] *Op. cit.*, p. 53 – 54. Valea Vărădeştilor din ungurescul Váradpatak = valea Cetăţii pare a confirma aceasta, fiind probabil în legătură cu *castellumul*, respectiv *burgusul* roman.

c) Cu privire la problema porţiunii de *limes* dintre partea de jos, prăpăstioasă, a valului şi dintre fortificaţia din vale, nu pot spune nimic afirmativ. Nu-i exclus ca valul să fie coborît pînă aici, iar valea să treacă prin faţa lui, eventual într-o albie artificială făcută de către romani (?). Apa a putut apoi sau să-l acopere cu prundişul conului de dejecţie al său, destul de voluminos, sau să-l spele. Cazul amintit mai sus nu este o imposibilitate, căci de exemplu în Germania valea Kalbach [1] curgea numai la o distanţă de 12—13 m de zidul castrului cohortei de la Murrhardt, iar pe lîngă castrul Burladingen curgea un pîrîu, la o distanţă de 50 m [2].

d) Pe vîrful Carpen, ce se află la nord-est de sfîrşitul valului cu două turnuri, val ce începe la Poeni, se vede *specula* pe care Torma o numeşte „circulară", iar Buday, mai corect, patrulateră. Deşi nu caut să intru în amănunte, totuşi trebuie să observ următoarele : — *Specula* este patrulateră, fiindcă la colţul nordic şi estic zidurile desfăcute se împreună în unghi drept. Dimensiunile zidurilor în interior sînt de 3,80×3,90 m. Dimensiunile în exterior astăzi sînt de 10,50 × 11 m. Grămada de moloz apare însă circulară. Direcţia laturilor sale, cu o mică deviere, corespunde punctelor cardinale. Gruiul se ridică deasupra împrejurimilor, la nord cu 1,70 m, la vest cu 1,50 m, la sud cu 1,50 m, la est cu 0,40 m (în direcţia aceasta dealul este în urcuş). Zidul este clădit regulat, cu mortar bogat, din piatră nativă, necioplită. Înălţimea lui, socotită din groapa necurăţită, este de 0,50 m, iar din locul cel mai adînc al gropii este de 0,80 m [3]. Înaintea acestei ruine, într-o groapă, săpată cu vreo zece ani în urmă, am aflat cioburi incontestabil romane şi fragmente de ţigle mai groase, dovedind că turnul de pază a avut un acoperiş de ţigle. Pentru caracterul roman al monumentului militează şi fibulele, aplicile etc., amintite de Torma [4].

e) Buday la început spune corect : „. . . Cu ceva înainte de a atinge vîrful Carpen (mai bine-zis la cele două turnuri), valul încetează" [5] . . . Cu toate acestea, mai la urmă Buday se depărtează în text de realitate, susţinînd categoric existenţa unui *vallum* neîntrerupt, care se continuă şi mai departe, chiar pînă la Porolissum. Referitor la această problemă, Buday afirmă următoarele : „. . . mai bine-zis (valul) se transformă după cum reclamă natura locului (? ?), căci punctul următor, unde există ruinele unui turn, este vîrful Cetăţeaua, ce se află exact la nord de vîrful Carpen, (în linie aeriană la 550—600 m). Între aceste două culmi se deschide o prăpastie uriaşă, adîncă de cîteva sute de metri (?) şi extraordinar de abruptă. Peste aceasta n-a trecut valul, ci a înconjurat prăpastia, trecînd

Cuvîntul Vărădeşti foarte probabil este format din ungurescul várad-= cetate, cetăţuie. După afirmaţia prof. Szabó T. Attila, derivarea aceasta din punct de vedere lingvistic, în primul rînd fonetic, nu întîmpină nici o greutate.

[1] Herllein-Goessler-Paret, *loc. cit.*, tabloul 21.

[2] *Op. cit.*, p. 229, t. 31.

[3] Lucrări asemănătoare au mai fost scoase la iveală de săpături. (Cf. M. Moga, *op. cit.*, p. 134).

[4] *Op. cit.*, p. 57.

[5] *Restes de limes*, p. 107.

pe marginea ei [1]. Astfel de cazuri întîlnim şi la *limesul* germanic, pe care-l putem caracteriza astfel: în cazurile cînd granița coboară [2] de pe înălțimi sub formă de terase, de partea romană panta terasei înlocuieşte valul (?) în fața căreia s-a săpat şi un şanț mic, iar pămîntul scos de aci l-au aruncat pe terasă unde se află şi astăzi sub forma unui mic val. Pînă la un loc, aproximativ pînă la jumătatea distanței spre Cetățeaua, se poate observa o mică ridicătură, pe marginea unei holde. Pe vîrful răzorului semănătura este de o culoare mai închisă, iar pe latura interioară, pe lîngă răzor, ea este îngălbenită din cauza apei ce se strînge în acest loc, mai ales cînd plouă ...".

Spusele acestea trebuie bine reținute (de aceea le-am şi citat *in extenso*). În parte, poate această ipoteză greşită a indus în eroare pe mulți în privința existenței unui *limes* neîntrerupt şi tot aceasta l-a determinat şi pe Radnóti să vadă valul unui *limes* în umbra răzoarelor de pe ogoarele fotografiate între orele 8—9 dimineața, cînd umbra apare încă mai alungită pe fotografie. Chiar locul citat din Buday este un argument pentru aceasta. „... În cazurile cînd granița coboară, din partea romană, de pe înălțime sub forma de terase, panta terasei înlocuieşte valul, însă nu se mulțumeau cu atîta, ci au mai săpat un şanț înaintea ei (?), iar pămîntul scos de aci l-au aruncat pe terasa, unde se află încă şi acum sub forma unui mic val ...".

Presupusul val însă al lui Buday nu este altceva decît un răzor de hotar, format din lucrarea pămîntului cu plugul schimbător. „Valul" se vede în tot locul numai pe marginea locurilor arătoare. În spațiul dintre locul cultivat şi turn, în schimb, nu există nici o urmă de *vallum*, deşi chiar aici ar trebui să se vadă partea rămasă în stare mai bună.

Valul presupus de Radnóti, la sud de Vîrful Rîmbuşoiu, este în realitate un torent ce coboară drept de pe conul acestui fost vulcan mic. Mai la sud, pe partea răsăriteană a drumului, ce apare în fotografie ca o dungă albă şerpuitoare, se vede umbra unei grămezi lungi întinsă, de piatră, adunată de pe ogoare şi aşezată pe marginea unui drum de care ce se încovoaie pe latura apuseană a vîrfului Rîmbuşoiu. Fără nici o îndoială aceasta nu este val de *limes*.

Existența unui *vallum* la Poeni şi urmele unui *limes* la Porolissum nu înseamnă să acceptăm şi existența necondiționată a unui *vallum* neîntrerupt pe Munții Meseşului. Din cele spuse pînă acum rezultă că romanii în Dacia de nord-vest au ridicat *vallum* numai în porțiunile cele mai amenințate de pericolul unei invazii duşmane, acolo unde s-a impus ca o necesitate. Pe restul frontierei, mai puțin expusă atacurilor, s-au mul-

[1] Limesul germanic şi cel raetic merge în general drept, dar şi acolo se pot observa modificări de direcție pentru a ocoli depresiunile mai pronunțate. Cu toate acestea, chiar şi între două puncte de frîntură ale *limesului*, direcțiile sînt drepte şi acesta are o deosebită importanță pentru cele ce urmează. (Cf. Hertlein-Goessler-Paret, *op. cit.*, p. 149, t. 23). În legătură cu aceasta vezi şi K. Stade, *Il „limes" romano in Germania*, Quaderni-Limes, fasc. III, [Roma], 1937, p. 18... „Tra Walldürn e Welzheim il limes germanico è d'una rettelincità matematica stupefacente, il che facilita lo scambio delle segnalazioni"...

[2] În cazul prezent, nu există nici înălțime sub formă de terase, nici coborîre, analogia făcută este nepotrivită.

ţumit cu turnurile de pază, aşezate aproximativ la distanţe egale şi întrebuinţînd vîrfurile potrivite pentru acest scop.

Evident, aceasta nu înseamnă încă o sentinţă fără apel. *Trebuie cutreierat teritoriul spinării Meseşului, precum şi întreg spaţiul dintre aceasta şi linia castrelor de la Buciumi*[1]*-Sînpetru-Romita-Tihău, trebuie să se înregistreze toate monumentele ce se găsesc acolo, altfel din nou ne poate ispiti ideea unui limes analog cu cel germanic.* Iar dacă eventual (puţin verosimil) ar fi existat o palisadă pe locurile mai puţin expuse (?), va trebui să se constate prin cîteva sondaje, făcute pe culmile mai înguste.

3. URME ROMANE LA NEGRENI

În legătură cu partea de *limes* apusean, am ţinut să cercetez şi fortificaţia mai mică romană de la Negreni (r. Aleşd, reg. Oradea), pe care a descoperit-o Henrik Finály [2] şi pe care de atunci nu a mai văzut-o nimeni. Pe lîngă stabilirea poziţiei şi a dimensiunilor sale, a trebuit să mai cercetez dacă *limesul* nu continuă eventual şi spre sud (sau chiar spre apus, pînă la Oradea, aşa după cum se mai susţine încă [3]).

1. — Pentru a clarifica într-o oarecare măsură problema fortificaţiei romane de la Negreni, am cutreierat înălţimile iniţiale ale şirului de dealuri, încă destul de mari, ce se află între valea Drăganului şi Valea Iadului. N-am aflat nimic nici pe culmea Păltiniş, nici mai departe pe Dealul lui Toma (formate amîndouă din şisturi cristaline).

2. — La nord de Negreni, în faţa gării CFR, pe un teren izolat din trei părţi, pe o terasă bine conturată a Crişului Repede, ceva mai ridicată deasupra văii, avînd o înclinare mică spre sud, se află *burgusul* de pămînt (?) roman, amintit de Finály [4] şi de Torma [5]. În tradiţia populară locul respectiv se numeşte „Cetatea turcilor”.

a) Terasa se ridică deasupra văii cu circa 25—30 m, iar la marginea dinspre Crişul Repede se află două mameloane mici de stîncă.

Planul *praesidiumului* roman este patrulater, cu colţuri rotunjite. Laturile sale drepte nicăieri nu ajung pînă la marginea terasei în est-vest-

---

[1] Pentru castrul din localitate cf. I. I. Russu, *Castrul şi garnizoana romană de la Buciumi*, v. mai sus p. 305—317.

[2] *Római nyomok Erdély északnyugati részén* [Urme romane în partea nord-vestică a Ardealului] în *ErdMúzÉvk*, III, 1864, p. 8—9. Vezi şi C. Gooss, *Chronik...*, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 273, 309; P. Gerecze, *Magyarország műemlékei*, [Monumentele istorice ale Ungariei], vol. II, Budapest, 1906, p. 215; J. Könyöki-G. Nagy, *A középkori várak*, p. 281. Toate acestea reproduc pe Finály. C. Gooss de altfel confundă castrul de la Bologa cu *praesidiumul* de la Negreni şi primul îl aşază în acest sat.

[3] Cf. I. Szilágyi, *Die erste Verteidigungslinie*, p. 88, nr. 4, unde se dă bibliografia amănunţită a problemei. Nu-i cazul să discutăm pe larg diferitele ipoteze asupra temeiniciei sau netemeiniciei lor.

[4] *Op. cit.*, p. 8—9. Studiul lui Finály nu l-am putut primi înainte de plecarea mea şi de aceea nici nu am ştiut de presupusele urme romane de la Bucea şi Şăncuiuş, la vest de Negreni. Le-aş fi putut cerceta eventual şi pe acestea. Finály a găsit de altfel şi o porţiune a drumului roman la spatele *burgusului*, pe înălţimile mai mici ce se află la nord de acesta, şi el a socotit ca sigură continuarea lui şi mai departe spre apus. La fel nu am cunoscut nici ceea ce a spus J. Ornstein despre castrul roman (? ?), aşezat la 10 km sud de Negreni (Dealul Fericelu sau Lagărul Cătăniilor !) în lucrarea sa amintită (*Dacia nyugati határáról*), p. 15.

[5] *Limes dacicus*, p. 52.

sud. Constructorii acestei fortificații nu s-au folosit nici măcar la sud de avantajele date de panta stîncii. Cazul este analog ca și la *burgusul* de la Costești (r. Orăștie) [1]. Valul și șanțul fortificației se observă bine încă și astăzi. Mai bine s-a conservat valul și șanțul apusean al fortificației. Panta interioară a valului sudic nu se mai poate observa azi din cauza depozitării în acest loc a molozului depus de apa de ploaie și din cauza lucrărilor agricole. Partea exterioară, sudică, a valului în schimb este destul de proeminentă. Mai rău s-a păstrat valul răsăritean. Abstracție făcînd de inclinația generală a terenului, interiorul *burgusului* este destul de neted.

b) Dimensiunile fortificației sînt următoarele : laturile *burgusului* deviază cu circa N + 14° spre E de la punctele cardinale principale. Lungimea laturilor de est și vest este de cîte 44,50 m, iar a acelora de la nord și sud de cîte 46 m. Suprafața fortificației este deci de circa 2 047 m², aproape egală cu a celei distruse de la Poeni. Diferența de nivel între culmea valului și fundul șanțului este de 3,20 m, măsurată pe partea apuseană a laturii sudice, iar dintre culmea valului și nivelul terenului intern al *burgusului* este de 3 m. Înălțimea reală este deci, măsurat din interior, circa 0,60—0,80 m. La nord distanța între culmea valului și fundul șanțului este de 5 m, iar între val și nivelul terenului intern este de 8,50 m. Lățimea totală a șanțului de pe latura de nord de la coama valului pînă la nivelul original de dincolo de șanț este de 11,50 m, iar diferența de nivel între linia trasă între aceste două puncte și fundul șanțului este de 1,60 m. Adîncimea șanțului se accentuează spre colțurile, rotunjite, de nord și est ale *burgusului*.

c) Personal nu am putut stabili nimic în ce privește structura valului înconjurător. Proprietarul terenului unde se află fortificația, în tinerețe, a făcut săpături. Din spusele lui ar rezulta că a dat peste zid clădit. Nu și-a mai amintit însă de structura zidului și nici dacă a existat sau nu mortar în zid. Săpînd a găsit însă „cărămizi curioase, mari, subțiri dar tari". Au mai ieșit la iveală și cioburi. Astăzi asemenea urme sînt extrem de rare pe suprafața *burgusului*, numai în partea estică am găsit cîteva fragmente de olane și de cărămizi fără ștampilă, sigur romane.

d) La mijlocul laturei nordice a *burgusului*, se vede urma unei deschizături în valul înconjurător, probabil servind de poartă. Este posibil însă ca din acest loc să se fi transportat materialul zidului pentru alte întrebuințări de către țărani. Partea de răsărit a laturei nordice a fost distrusă pe o porțiune considerabilă. Din păcate eu am văzut-o năpădită de iarbă. În colțul nord-estic se află o groapă rotundă. Poate este opera căutătorilor de comori.

e) De la colțul sud-vestic al *burgusului* spre sud-vest, deci în prelungirea diagonalei nord-est — sud-vest, unde se află botul stîncii, al cărui vîrf este numit locul „Bisericii turcilor", se află o groapă [2] cu dia-

---

[1] Cf. C. Daicoviciu-Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, Buc., 1951, p. 18—19.

[2] Acest loc l-a observat Finály (*op. cit.*, p. 9). El scrie : . . . „La colțul sud-vestic (al *burgusului*), afară de șanțuri, cam cu 3 stînjeni (circa 6 m) mai jos se vede un șanț rotund, avînd un diametru de circa 4 stînjeni (circa 8 m), care are legătură cu fortăreața de mai sus,

metrul de 6—7 m, iar adîncimea de 2—4 m. Groapa sub forma unei pîlnii a fost săpată în şist cristalin. Nu există însă nici o urmă arheologică.

f) Cercetarea temeinică a fortificaţiei romane de la Negreni, încadrarea ei în sistemul apusean de apărare a Daciei, precum şi determinarea valorii ei şi stabilirea rolului jucat de ea, rămîn o sarcină de viitor a preocupărilor noastre ştiinţifice.

4. „FORTIFICAŢIA ROMANĂ" DE LA HODIŞU ŞI ÎMPREJURIMILE SALE

Aladár Radnóti a stabilit în lucrarea citată, pe baza fotografiilor aeriene ce i-au stat la dispoziţie, un *praesidium* roman lîngă Hodişu (r. Huedin, reg. Cluj), la răsărit de dealurile întinse între Măgura Priei, şi valea Crişului [1].

În legătură cu aceasta am putut observa următoarele : *praesidium-ul* semnalat de Radnóti la sud-est de Hodişu nu există. Radnóti a avut iluzia unei fortificaţii în urma efectelor umbrelor proiectate de şanţurile trase cruciş şi îndreptate vertical în jos, pentru a canaliza apa de prisos din acest loc mlăştinos şi puţin înclinat. Dimensiunile efectului de lumină ale acestor canaluri mocirloase o mai măreşte şi faptul că pe marginea lor, crescînd papură, trestie şi alte ierburi acvatice, se formează paralel cu şanţul o turbă colorată în cenuşiu închis din cauza hidroxidului feros degajat din putrezirea plantelor.

Dar nici pe panta ce se ridică lin la sud de această vale nu există o asemenea urmă. Aproape de începutul pantei în direcţia nord-sud în realitate se văd două ridicături late şi puţin înalte, aproape paralele între ele, care nicidecum nu se aseamănă cu un val oarecare. Stau la o distanţă de circa 50—60 m, avînd o lungime de cîte circa 100 m. Între aceste două formaţii morfologice (geologice-geografice), desigur naturale, este un torent foarte puţin adîncit încă, care face cîteva meandre între cele două ridicături. În albia acestui torent există o cărare în direcţia de sud, care urcă spre coama dealului. La capătul sudic al acestor ridicături naturale, în direcţia opusă (deci în direcţia est-vest), aproape într-un „şir" ordonat sînt mai multe gropi regulate (în formă foarte asemănătoare unor pîlnii de bombe), însă de origine sigur naturală, care s-au format din cauza compoziţiei subsolului. Sînt nişte „doline" mici (diametrul lor între circa 15—20 m, iar adîncimea între 3—5 m) prin care dispar apele ploilor infiltrîndu-se în gresie şi conglomerate oligocene. Acest „şir de gropi" începe aproape de la capătul sudic al ridicăturii dinspre vest şi se continuă mai la răsărit decît ridicătura estică, amintită mai sus. (De la linia acesteia se pot număra încă vreo trei sau patru doline care nu sînt aşezate într-o singură linie). Se poate foarte probabil, că dacă nu canalurile amintite mai sus au dus în eroare pe Radnóti, atunci

iar în mijlocul „şanţului rotund" se află o groapă ce se aseamănă cu o fîntînă năpădită de tufiş. Acesta este un turn de observaţie şi sub el se află o fîntînă" (?). După observaţiile mele, această afirmaţie a lui Finály nu se poate accepta. De altfel el ia mărimea *burgusului* de 30 × 30 stînjeni (circa 55,50 × 55,50m). După măsurătorile luate de mine, aceste date desigur sînt exagerate.

[1] *Op. cit.*, p. 159—160.

aceste ultime fenomene ale terenului l-au determinat să vadă acolo un „*praesidium*”. De altfel pe acest teritoriu nu se găsește nici un obiect de interes arheologic [1].

★

Ajungînd la sfîrșitul observațiilor, cele spuse pot fi rezumate astfel :

1. — Pe culmile ce se întind la sud de Poeni nu s-a găsit nici o urmă pentru existența unui șanț sau val de *limes*, nici de *burgusuri*, pe care Radnóti le-a stabilit pe baza citirii fotografiilor aeriene. Nu pot determina originea și proveniența celor două turnuri cu substrucție de piatră, găsite de mine. Pot fi romane (?), dar pot fi și medievale (?) în legătură cu cetatea medievală de la Bologa. O cercetare mai temeinică va dovedi adevărul.

2. — La nord de Poeni numai pe o distanță foarte scurtă există *vallum* adevărat. El se termină pe locul celor două turnuri de observație și apoi nu mai apare pe teritoriul cutreierat de noi. „*Vallumul*” presupus pe mai departe de Buday și Radnóti este de cele mai multe ori marginea de pămînt (răzor) formată pe urma aratului cu plugul schimbător. Marginea astfel formată are înfățișarea condițiilor de teren. În unele locuri este drumul făcut de care, în altele sînt grămezile lungi de pietre, adunate de torenți sau alunecate pe coaste și oprite pe răzor. Cîteodată chiar și eroziunile de apă dau un asemenea aspect de *vallum* pe fotografii.

Împrejurările înșirate mai înainte vorbesc împotriva existenței unui *limes* în genul celui raetic, germanic, britanic etc. Rezultatul acesta negativ nu înseamnă însă inutilitatea totală a fotografiilor aeriene. Nu trebuie să renunțăm la ele, dar se impun mai multe condiții :

a) fotograful trebuie să ia în considerare ca *obiectiv principal* monumentele arheologice [2];

b) teritoriul ce se fotografiază și mai ales acolo, unde este mai complicat, din cauza conformației sale naturale, trebuie luat mai de jos, ca să nu apară opac ;

c) în avionul de recunoaștere arheologică din care se fotografiază să fie de față un specialist în cunoașterea *limesului* și *valului*, conducînd el operația de fotografiat pe baza cunoașterii literaturii de specialitate a teritoriului respectiv ;

d) timpul cel mai potrivit pentru acest lucru sînt zilele de maximum barometric, în timpul primăverii și *toamnei*, cînd vegetația nu împiedică fotografierea.

3. — În legătură cu *burgusul* roman înaintat de la Negreni am reușit să completăm cunoștințele de pînă acum. Unele probleme însă care privesc acest burgus cît și Lagărul Cătăniilor, eventualele urme romane de la Bucea, Șăncuiuș și Vadul Crișului (?) trebuie încă neapărat lămurite.

4. — La Hodișu, în locul amintit de Radnóti nu există urme romane, precum nu există nici un monument arheologic.

ISTVÁN FERENCZI

---

[1] J. Könyöki-G. Nagy, *op. cit.*, p. 286, la Hodișu amintește un castru roman, dar nu știu pe ce se întemeiază afirmația aceasta.

[2] M. Moga, *op. cit.*, p. 135.

К ВОПРОСУ О ЗАПАДНОМ „LIMES" ДАКИИ

(ПЕРВАЯ ЧАСТЬ)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В настоящей работе автор возвращается к многообсуждавшемуся вопросу так называемого „limes dacicus", исследуя небольшую часть защитной линии бывшей Римской Дакии.

Литература по этому вопросу насчитывает уже свыше 90 лет, а по причине ряда трудностей, частично существующих и поныне, еще не имеется систематической полной картины о защите границ Римской Дакии. Исследование limes в Дакии, после длительных и непродуктивных дискуссий находится и теперь до некоторой степени в своей первоначальной стадии. Таким образом получилось, что после столь продолжительного времени темой обсуждений все еще остается вопрос: можно ли говорить о „limes" Дакии (в „древнем" смысле этого слова), несмотря на то, что этот вопрос тесно связан с борьбой дакийского народа против римских захватчиков, а так же и с оказываемой дакам помощью „варварскими" племенами, особенно „свободными даками".

В 1945 г. исследователь Аладар Радноти опубликовал статью о северо-западной части дакийского „limes" на основании аэрофотографий. По этим фотографиям он устанавливает непрерывные limes — вал и limes — ров, которые начинаются от перевала Кришул Репеде, точнее от западной стороны римского castrum в Бологе, расположенного в северо-западной Трансильвании (Хуединский район Клужской области), и к югу от села Поени проходят по гребню последних ответвлений вулканического массива Влэдяса к северу же от села — по узкому хребту, вначале из вулканических, а затем из кристаллических пород, „гор" Месеш до Porolissum, бывшей столицей Дакии Porolissensis. Castrum в Бологе и praesidium в Поени (где, весьма вероятно, и находилась statio vectigalis на древнем торговом пути, связывавшем, по-видимому, через „barbaricum" древний Клуж (Napoca) с Transaquincum и Aquincum. в Паннонской провинции), защищали долину Кришул Репеде с запада, со стороны территорий, обитаемых в те времена языго-сарматскими и дакийскими племенами.

1. На юг от упомянутого перевала на главном хребте, завершающимся массивом Влэдяса, по утверждению Радноти, находится якобы limes-вал и ров, укрепленный двумя praesidia перед западными воротами римского castrum в Бологе. Автор настоящей статьи не нашел ни следов вала, ни следов обоих praesidia, предполагаемых Радноти. Вал — limes оказался межами пахотных участков, которые в холмисто-гористых местностях расположены террасообразно. С другой же стороны, им были обнаружены на двух господствующих вершинах следы, вероятно, двух башен, принадлежавших, возможно, римской защитной системе, либо ближайшей средневековой крепости (Sebesvár). По этому вопросу

нельзя делать каких-либо выводов впредь до проведения разведки.

2. На севере от перевала Кришул Репеде, к северу от станции Поени, А. Радноти указывает снова продолжающиеся limes — вал и limes — ров. Автор настоящей работы прошел лишь относительно небольшую часть этой бывшей защитной линии, установив безусловное существование вала, по всей вероятности, римского, но лишь на небольшом расстоянии (теперь длиною в 220—240 м) с двумя разрушенными сторожевыми башнями на концах, где эта линия бесследно заканчивается. Хотя некоторые исследователи (напр. К. Дайковичиу, Г. Берсу) не признают этот вал, все же здесь, как и вокруг древнего города Porolissum, было необходимо сооружение прочной защитной линии, и этот памятник являлся, по-видимому, частью этой системы. Но дальше упомянутых выше двух башен, на расстоянии нескольких километров, автор настоящей статьи установил лишь четыреугольные башни на каменном фундаменте, связанном строительным раствором, причем некоторые из них не были точно отмечены Радноти на аэрофотографиях. Указанный Радноти „вал — limes" оказался либо межами земельных участков, возвышающимися над растениями, либо продолговатыми кучами собранных на пахоте камней, или же, наконец, руслами размытыми потоками воды.

3. Дальше к западу по долине Кришул Репеде, в селе Негрени района Алешд, области Орадя, автор обследовал burgus — аванпост римской защиты сравнительно небольших размеров (примерно 44,50 × × 46 м = 2 047 кв. м) на плейстоценовой террасе реки Кришул Репеде.

4. Большой praesidium, отмеченный Радноти к югу от села Ходишу, Хуединского района, Клужской области, на основании аэроснимков, оказался в действительности пересеченным каналами с водяными, светлой расцветки растениями: по ним стекает излишняя вода из этой заболоченной и мало наклонной местности. Возможно, это почти параллельные полосы земли с размытым между ними водою руслом несомненно естественного происхождения, расположенные несколько южнее по пологому склону горы. Из обследования участка и точного ознакомления с ним явствует, что неприемлимо и предложение А. Радноти относительно намеченной последним древней дороги, которую нужно искать восточнее, ближе к селу Хуедин.

Столь неудачный результат не означает, однако, бесполезность аэрофотографии, а требует соблюдения ряда условий, что должно быть учтено при будущих исследованиях.

CONTRIBUTION AU PROBLÈME DU *LIMES* OCCIDENTAL DE LA DACIE

(PREMIÈRE PARTIE)

RÉSUMÉ

L'auteur reprend la question bien débattue de ce qu'on appelle le *limes dacicus*, en étudiant à cet effet une petite portion de la ligne de défense de l'ancienne Dacie romaine.

Ce problème connaît déjà une bibliographie et un passé de plus de 90 ans, et par suite de certaines difficultés, qui n'ont pas encore été écartées, on ne possède pas encore de tableau systématique, d'ensemble, de la défense des frontières de la Dacie romaine. Après de longues discussions infructueuses, l'étude du *limes* de la Dacie en est pratiquement restée à l'état initial. C'est pourquoi, aujourd'hui encore, on se demande s'il peut être question d'un *limes* de la Dacie (au sens « antique » du mot) bien que ce problème soit étroitement lié à la lutte du peuple dace contre l'envahisseur romain et à l'aidc accordée au premier par des tribus « barbares », de « Daces libres » surtout.

En 1945, Aladár Radnóti a publié un article relatif à la portion Nord-Ouest du *limes* dacique, fondé sur des photographies prises en avion. Ces photographies lui ont permis de constater l'existence d'un *limes*-vallum et d'un *limes*-fossé continus, à partir des gorges du Criş Repede ou, plus précisément, à partir du flanc occidental du camp romain de Bologa, situé dans le Nord-Ouest de la Transylvanie (district de Huedin, région de Cluj). Ce *limes* suit, au Sud du village de Poeni, la crête des dernières ramifications du massif éruptif de Vlădeasa et, au Nord de ce village, la crête étroite — constituée, au début, de roches éruptives, puis, de roches cristallines — des « monts » Meseş, jusqu'à Porolissum, l'ancienne capitale de la *Dacia Porolissensis.* Le camp de Bologa et le *praesidium* de Poeni (où d'ailleurs se trouvait aussi, fort vraisemblablement, une *statio vectigalis* sur l'antique route commerciale qui devait relier, à travers le « barbaricum », Napoca — aujourd'hui Cluj — à Transaquincum et Aquincum — stations de la province de Pannonie) défendaient la vallée du Criş Repede vers l'Ouest, c'est-à-dire du côté des territoires habités alors par des tribus jazygo-sarmates et des tribus daces.

1. Selon Radnóti, il y aurait au Sud des gorges du Criş Repede — sur la crête principale qui culmine par le massif de Vlădeasa — un *limes*-vallum et un *limes*-fossé, défendu par deux *praesidia* situés devant la porte occidentale du camp romain de Bologa. L'auteur du présent article n'a pas trouvé des traces du vallum, ni les deux *praesidia* imaginés par Radnóti. Il a été prouvé que le vallum du *limes* n'était que l'espace non-labouré séparant les lots de terre arable qui, dans la région de collines, s'élèvent les uns au-dessus des autres, en formant des terrasses. En revanche, il a découvert, sur deux hauteurs, les traces probables de deux tours, qui devaient appartenir au système romain de défense ou, éventuellement, à une forteresse médiévale toute proche (Sebesvár). Une réponse catégorique ne saurait être donnée à ce problème avant que des sondages aient été pratiqués.

2. Radnóti mentionne encore, au Nord des gorges du Criş Repede et au Nord de la gare de Poeni, un *limes*-vallum et un *limes*-fossé continu. L'auteur de l'article n'a parcouru qu'une portion, relativement réduite, de cette ancienne ligne de défense. Il a constaté qu'il y avait là, indubitablement, un vallum (qui semble romain), de peu de longueur (actuellement, environ 220-240 m), allant jusqu'à deux tours de guet démolies, où il se termine sans aucune trace. Bien que certains savants (tels C. Dai-

coviciu et G. Bersu) n'admettent pas qu'il s'agisse là d'un vallum, en ces lieux, et d'ailleurs, autour de la ville antique de Porolissum aussi, un système de défense plus solide a été strictement nécessaire et il est probable que ce monument appartienne à ce système. Mais au delà des deux tours en question, sur une distance de quelques kilomètres, l'auteur n'a pu constater que la présence de tours carrées, ayant des fondations en pierre et mortier, dont certaines n'ont pas été situées avec précision par Radnóti, sur ses photographies. Le « vallum de *limes* » indiqué par Radnóti est en réalité constitué par les tertres de démarcation des lots de terre, s'élevant au-desus des cultures, ou par de longs tas de pierres provenant du sol arable, ou encore même par le lit de quelque torrent.

3. Plus à l'Ouest, dans la vallée du Criş Repede, l'auteur a examiné, près le village de Negreni (district d'Aleşd, région d'Oradea), un *burgus*, avant-poste de la défense romaine, de dimensions relativement faibles (environ 44,50 × 46 m = 2 047 m²), situé sur une terrasse pléistocène du Criş Repede.

4. Le grand *praesidium*, signalé par Radnóti au Sud du village de Hodişu (district de Huedin, région de Cluj), d'après ses photos aériennes, n'est en réalité que l'image de canaux qui se croisent, où poussent des plantes aquatiques de couleur claire et qui drainent l'eau en excès de cet endroit marécageux et à faible pente. Ce pourrait encore être celle de bandes de terre presque parallèles, encaissant le lit d'un torrent et sûrement d'origine naturelle, disposées un peu plus au Sud, sur la pente douce d'une colline. L'étude et la connaissance précise du terrain infirment l'hypothèse de Radnóti sur le tracé de la route antique, que l'on doit, selon toutes probabilités, chercher un peu plus à l'Est, en direction du village de Huedin.

Toutefois, ce résultat négatif n'implique nullement l'inutilité des photographies aériennes, mais il est des conditions qui s'imposent et dont on devra tenir compte pour les recherches à venir.

CIMITIRUL DE LA OLTENI (REG. BUCUREŞTI) ŞI UNELE PROBLEME PRIVIND CULTURA MATERIALĂ A SECOLULUI IV e.n. PE TERITORIUL R.P. ROMÎNE

Cercetările arheologice întreprinse în ultimii ani în ţara noastră avînd la bază o nouă concepţie de lucru şi un plan de activitate complex, dar unitar, au fost îndreptate, în special, spre cunoaşterea perioadelor neglijate în trecut. Epoca prefeudală, cea mai obscură şi totodată cea mai importantă etapă din istoria veche a poporului romîn, s-a bucurat din acest punct de vedere, de o atenţie deosebită. În felul acesta s-a putut ajunge prin noi şi însemnate descoperiri, atît la completarea cunoştinţelor noastre, cît şi la definirea anumitor aspecte culturale, specifice diferitelor faze de dezvoltare ale acestei epoci. Printre rezultatele obţinute, cele referitoare la secolul IV e.n., ocupă un loc de seamă, nu numai prin numărul şi varietatea lor, ci şi prin problemele pe care le ridică.

Pînă la reluarea săpăturilor din anul 1949, cunoştinţele noastre privind cultura materială a secolului IV, se reduceau în ultima analiză, la cîteva descoperiri, printre care se remarcă în mod deosebit cimitirul de la Sîntana de Mureş[1]. O dată cu cercetările de la Spanţov din anul 1952 [2] s-a deschis seria unor numeroase descoperiri de cimitire şi aşezări din această epocă, stabilindu-se astfel forma şi specificul uneia din principalele culturi materiale din secolul IV.e.n. Aria vastă de răspîndire, ca şi unitatea acestor descoperiri, cunoscute sub denumirea de cultura de tip Cerneahov-Sîntana de Mureş, au pus în faţa arheologilor problema originii şi formării culturii respective, cît şi problema caracterului ei etnic. În această privinţă părerile sînt foarte împărţite şi din această cauză, concluziile formulate sînt încă departe de a fi satisfăcătoare. Se simte încă nevoia unor precizări de ordin arheologic, precum şi cea a unui studiu amplu şi atent al întregului material de tip Cerneahov-Sîntana. Unele din dificultăţile ivite în calea

---

[1] Kovácz István, *A marosszentannai népvándorláskori temetö*, în *Dolg Cluj*, 1912, p. 250—367.

[2] B. Mitrea şi C. Preda, *Şantierul Şpanţov*, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 228—236; C. Preda, *Cimitirul prefeudal de la Spanţov*, în *Materiale*, V, 1959, p. 167—171.

soluţionării problemelor amintite sînt înlăturate de recenta descoperire a unui cimitir de incineraţie, făcută întîmplător, la Olteni, reg. Bucureşti, descoperire asupra căreia vom stărui în prezentul studiu.

În iunie 1958, cu prilejul desfundării unui teren pentru cultivarea viţei de vie, situat în marginea de sud a comunei Olteni, aflată la circa 70

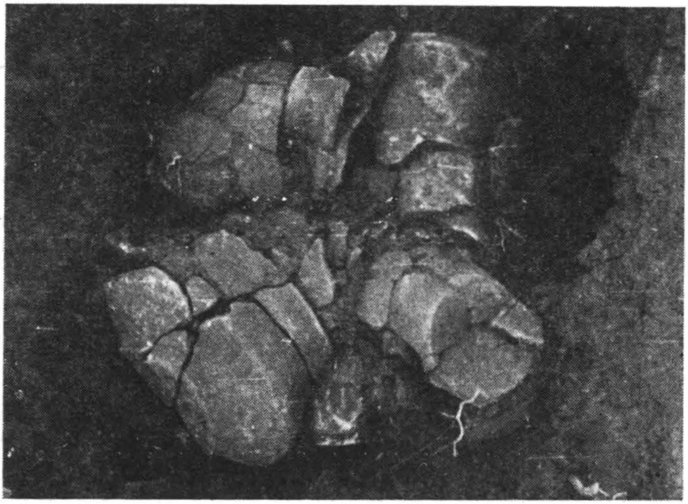

Fig. 1. — Olteni: Mormîntul 2 *in situ.*

km vest de Bucureşti, au fost scoase la iveală urmele unui cimitir de incineraţie. În urma sezisărilor făcute de unul din locuitorii satului, Institutul de arheologie a întreprins de îndată o săpătură de salvare. Datorită împrejurărilor amintite săpăturile s-au redus numai la un sondaj limitat la suprafaţa de teren, rămasă încă nesăpată la acea dată. Lucrările pentru cultivarea viţei de vie, fiind făcute cu plugul pînă la o adîncime de 0,70m, adică sub nivelul de îngropare al cimitirului, a fost recuperat de la suprafaţa arăturii un însemnat număr de morminte şi resturi ale acestora. Observaţiile înregistrate în timpul cercetărilor ne-au permis pe de o parte, să facem unele constatări ce pot fi valabile pentru întreg cimitirul, iar pe de altă parte, să refacem în bună măsură inventarul celor peste 30 morminte descoperite şi identificate şi să întocmim parţial planul repartizării lor pe teren.

Cum ne-o dovedesc descoperirile făcute *in situ*, mormintele se aflau îngropate la o adîncime de numai 0,30—0,40 m. Fiecare mormînt se compune dintr-o urnă, reprezentată printr-o oală, cană sau castronaş avînd de cele mai multe ori drept capac cîte o strachină. Deseori, alături de acestea, se mai găseşte cîte unul sau două vase de lut ars şi fragmente de pahare de sticlă, ceea ce face ca unele morminte să posede cîte 3 şi 4 vase (fig. 1). În urnă erau depuse oase calcinate în cantitate foarte mică. Printre

oase au fost puse diferite obiecte de metal şi os care se găsesc cîteodată în stare fragmentară. Multe vase de lut, ca şi resturile din cele de sticlă, păstrează urme evidente de ardere secundară şi acest fapt trebuie pus în legătură cu practicile funerare folosite la arderca cadavrului. Faptul că terenul pe care se întinde cimitirul se află într-o mică depresiune, unde în anotimpurile ploioase se adună apă, iar în vreme de secetă pămîntul se usucă, a influenţat asupra conservării materialului. Mormintele fiind îngropate la o adîncime mică, umezeala şi uscăciunea au pătruns lesne şi repede, ceea ce a făcut ca aproape toate vasele de lut să se spargă sau să se corodeze. Acest fapt n-a împiedicat însă întregirea multora dintre ele şi alături de obiectele găsite, să ne îngăduie studierea, încadrarea culturală şi datarea complexului arheologic de la Olteni.

Ceramica găsită în morminte este relativ numeroasă şi variată. Toate vasele sînt lucrate la roată. Ele se împart, după anumite elemente de ordin tehnic, în două mari categorii. Prima categorie cuprinde vase lucrate din pastă cenuşie, în general fină, avînd adesea în compoziţia ei mici pietricele şi mica. În unele cazuri pasta devine cărămiziu-roşiatică, ca urmare a arderii ei pentru a doua oară, în timpul incinerării cadavrului. Din acest motiv unele vase sînt deformate şi neuniform colorate, cu nuanţe de la cenuşiu pînă la aproape de roşu. Formele sînt destul de variate. Predomină tipul de strachină-castronaş, avînd buza dreaptă sau arcuită în afară şi fundul cu inel de susţinere (fig. 2/1, 3, 6—8). În proporţii reduse se întîlneşte castronaşul cu trei mănuşi şi cu buza orizontală (fig. 3), cana cu gîtul înalt şi cu mănuşă (fig. 4/1), cana-borcan (fig.2/10) precum şi oala cu pîntecele dezvoltat şi cu buza răsfrîntă în afară (fig. 4/2). O formă deosebită şi destul de rară este reprezentată de vasul de dimensiuni mari, cu buza lată şi orizontală, îndreptată numai spre interior, fiind asemănător în anumite privinţe cu tipul de vas numit „Krausengefäss" (fig. 2/2). Nu posedăm decît fragmente şi din această cauză nu cunoaştem forma lui exactă.

O caracteristică principală a acestei categorii ceramice o constituie şi ornamentul realizat prin imprimare sau stampilare. Apar motive diferite, care redau uneori linii spiralice în semicerc sau drepte, punctate (fig. 2/10 şi fig. 3), alteori au un fel de rozete formate dintr-un număr de 13 adînciturí circulare închizînd la mijloc un cerc, în interiorul căruia se află un mănunchi de linii (fig. 2/5). Se mai întîlnesc de asemenea grupuri de adîncituri circulare concentrate pe cîte o mică porţiune din suprafaţa vasului (fig. 2/2).

Din cea de-a doua categorie fac parte vasele lucrate dintr-o pastă zgrunţuroasă cu pietricele în compoziţia ei, avînd o culoare cărămiziu-roşiatică. Şi aici se constată urme de ardere secundară. Forma caracteristică, de altfel şi unica, este reprezentată de oala fără mănuşi cu fundul plat şi buza răsfrîntă în afară. La unele vase se observă încercări de ornamentare, ce constau în linii uşor incizate, discontinui, aplicate pe umărul recipientului (fig. 2/9).

Obiectele mărunte, despre care spuneam că au fost găsite printre oasele incinerate, sînt puţine la număr şi le întîlnim unele întregi iar altele în stare fragmentară. Cele mai numeroase şi totodată cele mai importante

sînt obiectele de metal. Printre acestea se remarcă în mod deosebit două fibule cu piciorul întors pe dedesubt (*mit umgeschlagenem Fuss*). Una este

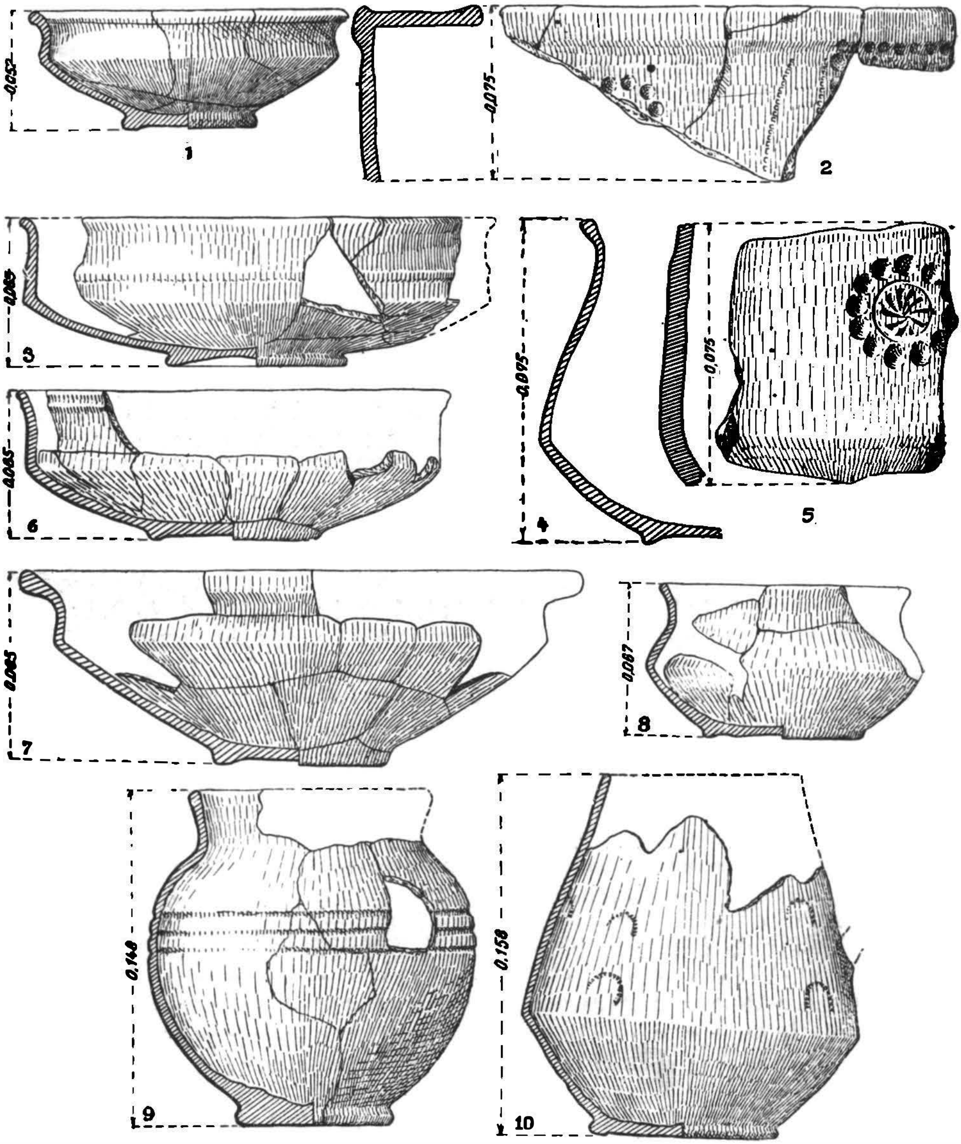

Fig. 2. — Olteni : Ceramică lucrată cu roata, descoperită în morminte.

din bronz şi are lipsă resortul şi acul. Arcul ei este mult deschis şi se prelungeşte unindu-se cu piciorul prin două învîrtituri. Pe faţa superioară a

piciorului întîlnim ca ornament un X incizat (fig. 5/3). Cealaltă fibulă este din argint, în afară de resort şi ac, care sînt lucrate din fier. Din ac se mai păstrează doar o mică parte. Arcul este mult curbat, iar cu piciorul se leagă numai printr-o singură învîrtitură (fig. 5/4). Din aceeaşi categorie de obiecte fac parte şi cele două catarame de bronz. Una este mai mică şi are o formă mai mult ovală (fig. 5/1). Cea de-a doua este aproape circulară şi are o grosime mai puţin obişnuită(fig. 5/2). Tot din seria obiectelor de metal face parte şi lama unui cuţit de fier, lungă de 0,13 m şi lată de 0,02 m (fig. 5/8).

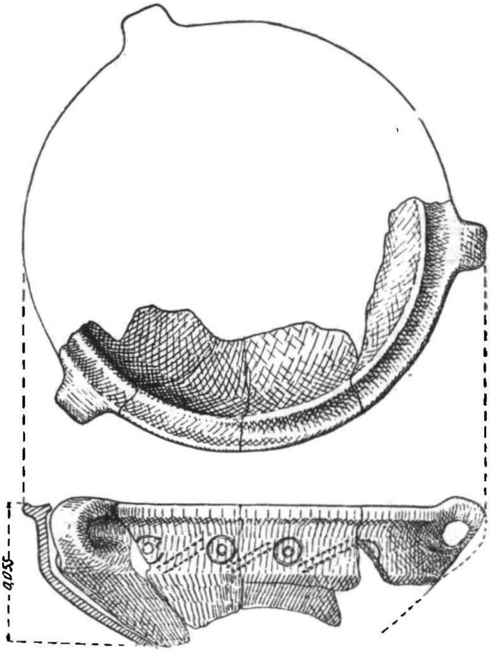

Fig. 3. — Olteni : Vas de lut cu ornament imprimat, găsit în M. 2.

Obiectele de os sînt mai reduse ca număr şi se găsesc aproape întotdeauna în stare fragmentară. Semnalăm printre ele un fragment de placă din mînerul unui pieptene, pe care se păstrează ca ornament, cercuri cu cîte un punct la mijloc şi grupuri de cîte 2 cercuri concentrice cu acelaşi punct în interior, totul realizat pe cale de incizie (fig. 5/5). În unele urne s-au găsit şi nituri de bronz, folosite la prinderea plăcilor pieptenului. La acestea se mai adaugă trei perle de os : una de formă elipsoidală, din care se mai păstrează doar o parte (fig. 5/6) şi celelalte două de formă poliedrică, cu colţurile faţetate (fig. 5/7).

Ca şi în cazul majorităţii vaselor, observăm că şi obiectele de os au urme de ardere. De aci se poate ajunge la o constatare mai generală privind folosirea anumitor practici funerare pentru întreg cimitirul. După cîte se pare, era un obicei riguros urmat, ca la incinerarea cadravului să se pună vase şi unele obiecte. Cele mai fragile, care n-au rezistat focului, s-au sfărîmat şi resturile lor s-au adunat şi depus în mormînt. Este probabil însă ca acestea să fi fost sparte sau rupte în mod intenţionat. Numai aşa am putea înţelege dece în unele morminte nu găsim decît resturi de vase sau obiecte.

O privire de ansamblu asupra întregului material arheologic găsit în cimitirul de la Olteni scoate în evidenţă asemănările şi legăturile care există între aceste noi descoperiri şi cele caracteristice aşezărilor şi cimitirelor de tip Sîntana de Mureş. Referitor la ceramică observăm în cuprinsul primei categorii, prezenţa străchinilor castronaş ca şi a cănilor sau oalei cu pîntecele dezvoltat, toate lucrate din pastă fină, cenuşie care îşi

găsesc analogii directe în cimitirele de la Spanţov, Sîntana de Mureş etc., unde apar tipuri de vase aproape identice, ca formă şi tehnică de lucru. Vasele poroase în formă de oală sînt întrutotul asemănătoare cu cele din cimitirele amintite, în care asemenea tipuri de vase se întîlnesc foarte frecvent[1]. Aceeaşi observaţie se poate face şi cînd este vorba de obiecte. Ele sînt comune ambelor feluri de cimitire. Fibulele cu piciorul întors pe dedesubt, cataramele şi perlele de os poliedrice, cu aceleaşi forme şi caractere sînt nelipsite din cimitirele de tip Cerneahov-Sîntana de Mureş[2].

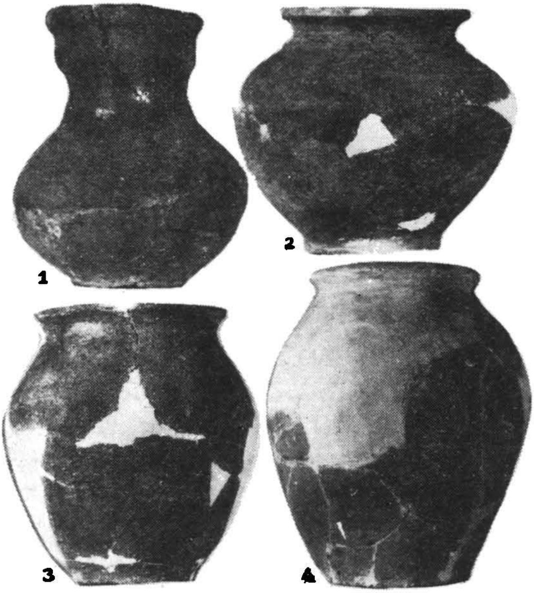

Fig. 4. — Olteni: Vase de lut găsite în morminte.

Există însă şi unele deosebiri care merită să fie relevate. Ceramica cenuşie de la Olteni are o culoare mai deschisă şi nu este prevăzută cu decor lustruit ca în complexul Sîntana-Spanţov, unde angoba neagră şi ornamentul lustruit se întîlnesc destul de des. Formele vaselor cenuşii în aceste din urmă cimitire sînt mult mai variate. Aici apare şi ceramica lucrată cu mîna, precum şi vase romane de import, ceea ce nu este cazul cu cimitirul de la Olteni. După cum se poate vedea, toate acestea nu sînt decît deosebiri de amănunt. Deosebirea esenţială dintre cele două feluri de cimitire constă însă în ritul de înmormîntare. În timp ce în complexul Cerneahov-Sîntana de Mureş, se găsesc, cu cîteva excepţii, numai morminte de inhumaţie, în cel de la Olteni s-a folosit exclusiv ritul de înmormîntare prin incinerare. Toate aceste constatări, referitoare nu numai la înrudirile de ordin cultural, ci şi la caracteristicile proprii ale celor două tipuri de cimitire, scot în evidenţă importanţa noii descoperiri şi consecinţele de ordin istoric mai general, cu privire la unele probleme de bază ale culturii materiale a secolului IV e.n. Înainte însă de a trece la discutarea unor atari probleme, este nevoie ca în măsura posibilităţilor să stabilim epoca în care se plasează din punct de vedere cronologic, cimitirul de la Olteni.

Lipsa unor monede sau elemente sigure de datare îngreunează de la început investigaţiile noastre în această direcţie. Dificultatea este cu

[1] Kovács István, *op. cit.*, p. 261—265; 262, 275, 396, 306, 325, fig. 9/1, 11/1, 10/1—2, 30/1, 60/3, 77/1—6, 106/2; B. Mitrea şi C. Preda, *op. cit.*, p. 229—233, fig. 14—17.

[2] *Ibidem*, p. 258—310, fig. 6, 14/2, 19, 25, 32/1 — 3, 52, 82, 104/1 — 2; B. Mitrea şi C. Preda, *op. cit.*, p. 229—231, fig. 12.

atît mai mare cu cît ne aflăm în faţa unei descoperiri făcută pentru prima dată în ţara noastră. Cu toate acestea, specificul inventarului ne dă unele indicaţii preţioase în acest sens. Aşa cum ne-o dovedesc analogiile prezentate mai sus, întreg complexul de la Olteni poartă amprenta unui grup cultural ce are strînse asemănări şi înrudiri cu cultura cimitirelor de înhumaţie de tip Sîntana-Spanţov. Formele vaselor ca şi tehnica lor se apropie, cu foarte mici deosebiri, de aspectul cultural al secolului IV e. n. Obiectele din inventarul mormintelor vin şi ele să întărească, în mare măsură o asemenea datare. Cu toate că ele nu reprezintă elemente tipice unei anumite perioade, deoarece unele, este vorba de fibulele cu piciorul întors, sînt bine cunoscute şi în secolul III, totuşi prezenţa lor într-un complex cu ceramică foarte apropiată de tipurile secolului IV e.n. nu poate fi lipsită de interes. Fibulele cu piciorul întors pe dedesubt, cataramele de bronz, perlele şi pieptenii de os, sînt întîlnite fără excepţie, în fiecare cimitir de inhumaţie, devenind, am putea spune, obiectele specifice ale acestor complexe arheologice. Toate aceste feluri de obiecte le-am cunoscut şi în mormintele de la Olteni şi ele nu se deosebesc cu nimic de cele găsite în cimitirele de la Sîntana de Mureş, toate datate în secolul IV e.n. Fibula de bronz din mormîntul 7 din cimitirul de la Olteni (fig. 5/3) este identică cu unul din exemplarele de la Spanţov, pînă şi în ceea ce priveşte ornamentul. Pe ambele fibule se întîlneşte pe faţa superioară a piciorului cîte un X incizat. Acesta este numai unul din exemplele ce se pot da, însă ele pot fi aplicate în parte la fiecare dintre obiectele descoperite. Avînd în vedere aşadar legăturile care există între cimitirul de la Olteni şi cele de tip Cerneahov-Sîntana, credem că se poate susţine ideia unei contemporaneităţi, cel puţin în parte. Nu excludem însă nici posibilitatea ca descoperirea de la Olteni să cuprindă şi sfîrşitul secolului III e.n. Aspectul său general ne face însă să înclinăm deocamdată mai mult pentru secolul IV e.n.

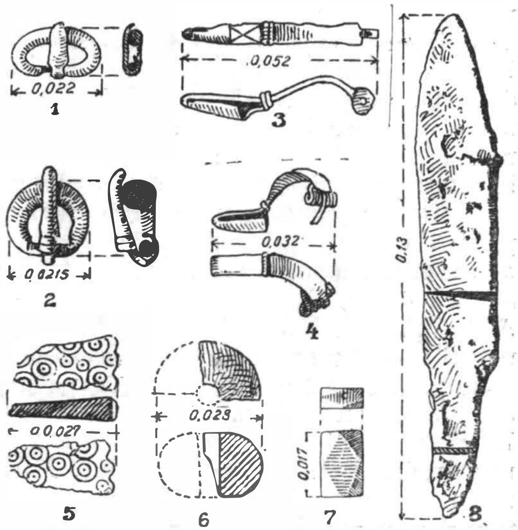

Fig. 5. — Olteni : Obiecte găsite în urne de incineraţie, 1—2, catarame ; 3—4 fibule ; 5, fragment de pieptene ; 6—7, perle de os ; 8, cuţit de fier.

Pentru această din urmă datare mai pledează şi alte împrejurări. Este vorba mai întîi de cimitirul din secolul III e.n. de la Poieneşti[1] din sudul Moldovei, unde găsim folosindu-se în principal ritul de incineraţie.

[1] R. Vulpe, *Săpăturile de la Poieneşti din 1949*, în *Materiale*, I, 1953, p. 310—465.

Inventarul ceramic şi cel al obiectelor este mult deosebit şi ar fi greu să se poată face, pe aceste baze, o apropiere în timp cu materialul de la Olteni. În al doilea rînd ne referim la descoperirea din 1958 a cimitirului de incinerație de la Chilia[1] regiunea Piteşti. Cu toate că este vorba de acelaşi rit de înmormîntare şi poate de acelaşi element etnic, între cele două cimitire se constată deosebiri, care le separă în timp. De pildă ceramica de la Chilia are trăsături caracteristice pentru jumătatea secolului III e.n. Din acest complex lipseşte seria obiectelor întîlnite de noi în mormintele de la Olteni şi cele ale grupului Sîntana de Mureş-Spanţov. Toate aceste fapte pot servi ca noi argumente în sprijinul concluziei că cimitirul nostru poate fi datat în cursul secolului IV e. n. şi că el urmează astfel în timp şi tradiţie pe cele de la Chilia şi Poieneşti.

Descoperirea cimitirului de la Olteni, reprezentînd prin unele însuşiri proprii, un alt aspect cultural al secolului IV e.n. decît cel întîlnit de pildă la Spanţov, aruncă noi lumini, atît asupra originii, cît şi asupra caracterului etnic al culturii materiale de tip Cerneahov-Sîntana de Mureş. Aceste probleme au fost luate în discuţie mai ales în ultimii ani, cînd numărul urmelor arheologice de acest fel a sporit simţitor. Soluţionarea lor întîmpină serioase dificultăţi de pe urma faptului că această cultură se întinde pe un teritoriu foarte vast şi că conţinutul ei este foarte unitar. Răspîndirea ei se constată în toate regiunile ţării noastre prin descoperiri numeroase şi bogate în conţinut. Dacă ar fi să amintim numai pe cele mai importante ar fi suficient pentru a ne da seama de numărul lor neaşteptat de mare. Ele cuprind în principal Muntenia, Moldova, Transilvania şi într-o măsură foarte redusă Oltenia. Aceeaşi cultură, cu aceleaşi caractere se întîlneşte şi spre est, dincolo de Prut şi Nistru, unde urme de cultură materială din aceeaşi categorie sînt semnalate printr-o serie de descoperiri, în principal cimitire, printre care se remarcă în mod deosebit cel de la Cerneahov[2].

O altă dificultate în rezolvarea problemelor menţionate constă în aceea că grupa culturală respectivă este unitară de la un capăt la altul al ariei ei de răspîndire. Ritul de înmormîntare, practicile funerare, orientarea scheletelor, inventarul ceramic şi al obiectelor se aseamănă foarte mult de la un cimitir la altul. De aici au izvorît întrebările cu privire la originea şi caracterul etnic al acestei culturi.

Faptul că în general pe teritoriul unde se constată asemenea urme de cultură materială, izvoarele antice atestă pentru această vreme prezenţa unei populaţii gotice, a dus la concluzia că toate aceste vestigii trebuie puse numai pe seama goţilor. Aria mare de răspîndire, numărul şi unitatea descoperirilor, precum şi lipsa unor elemente de cultură, care să poată fi sigur legate de o populaţie locală, au dat naştere la o serie întreagă de nedumeriri. De aceea s-a ajuns la unele discuţii aprinse, care n-au dus încă la o soluţie satisfăcătoare. Într-adevăr este greu să se creadă că populaţia gotică aflată în migraţie prin aceste părţi a putut să-şi impună, pe lîngă

---

[1] Tot în vara anului 1958, Sebastian Morintz a săpat la Chilia, reg. Piteşti, un cimitir de incineraţie, care pare să nu fie mai nou de a doua jumătate a secolului III e.n.

[2] A. A. Spiţin, *Поля погребальных урн.*, în *SA*, X, 1948, p. 53—70.

stăpînirea politică, felul ei de viaţă şi cultura sa[1]. Chiar dacă goţii au adus cu ei şi anumite forme culturale, ele nu puteau să se transforme într-o cultură aşa de vastă, fără ajutorul elementelor locale. Ar putea fi vorba mai degrabă de un proces de îmbinare şi transformare a elementelor noi venite cu cele locale existente, care probabil reprezintă baza formării acestor culturi. De altfel unitatea unei asemenea culturi nu se poate explica decît admiţînd existenţa unui nucleu local. Goţii vor fi aceia care vor ajuta la formarea şi definitivarea ei, precum şi la răspîndirea şi generalizarea ei în regiunile pe care le-au stăpînit. Reiese de aici că la formarea culturii Cerneahov-Sîntana de Mureş şi-au adus aportul populaţii diferite. În acest caz unitatea ei ar trebui să se explice prin existenţa, la acea dată, a unor condiţii social-economice comune tuturor populaţiilor care locuiau regiunile carpato-dunărene şi răsăritene. Amestecul de populaţii din această zonă, format în urma împingerii stăpînirii romane la sud de Dunăre, va ajunge cu timpul, în urma noilor condiţii, să creeze şi să adopte o cultură comună, cu aspecte noi, în care multe din formele de cultură romană continuă să se menţină.

În ultima vreme s-a încercat să se pună la baza formării acestei culturi numai elemente sarmatice şi să se afirme că ea a fost transmisă în regiunile noastre gata constituită. Argumentele pe care se sprijină cercetătorii respectivi sînt de natură arheologică. Se spune, de pildă, că elemente Cerneahov pot fi urmărite la est de Prut încă din secolul II şi pînă în secolul IV e.n.[2]. Unele descoperiri făcute în ultimii ani între Dunăre şi Carpaţi au scos la iveală aşezări din secolul III-IV e.n., în care se întîlneşte material asemănător cu cel din cimitirele în discuţie. Este vorba de aşezările de la Fundeni, Militari [3], Alexandria [4], toate din regiunea Bucureşti; de cele de pe valea Călmăţuiului [5], de la Lişcoteanca şi Largu, regiunea Galaţi; de descoperirile de pe valea Jijiei din Moldova [6], ca şi de cele din Ardeal, de la Sf. Gheorghe [7] etc. Ceramica împreună cu obiectele găsite în cuprinsul acestor aşezări atestă legături strînse şi înrudite cu inventarul mormintelor de inhumaţie din secolul IV e.n. Pornind de la aceste observaţii, care dovedesc prezenţa unor legături genetice între aşezările din secolele III—IV şi cimitirele de tip Sîntana de pe teritoriul de azi al ţării

[1] Unele din aceste probleme sînt discutate de R. Vulpe cu prilejul publicării rezultatelor săpăturilor de la Izvoare (Moldova), în anii 1936—1948, apărute în lucrarea monografică *Izvoare*, 1957, p. 312—316.

[2] Colectivul de arheologi de la Chişinău de sub conducerea lui G.B. Fedorov, cu prilejul Seminarului romîno-sovietic ţinut la Bucureşti, în decembrie 1958, susţine o asemenea ipoteză.

[3] În ultimii ani, Vlad Zirra a săpat două însemnate aşezări, la Fundeni şi Militari, lîngă Bucureşti, de unde a scos un interesant material arheologic datînd din a doua jumătate a secolului III şi poate începutul secolului IV e.n.

[4] În toamna anului 1958 am făcut unele sondaje la Alexandria, regiunea Bucureşti, într-o aşezare din secolul IV e.n., unde s-au găsit patru bordeie cu un interesant inventar ceramic, avînd legături culturale cu cimitirele de tip Sîntana.

[5] Ion T. Dragomir, *Cercetări arheologice pe valea Călmăţuiului*, în *Materiale*, III, 1957, p. 293—311.

[6] Vezi indicaţii sumare de R. Vulpe, *Izvoare*, 1957, p. 316.

[7] Descoperirile din aşezarea de la Sf. Gheorghe au fost prezentate într-o comunicare la Institutul de Arheologie în 1955, de Zoltán Székely şi parţial publicate în *Materiale*, V, 1959, p. 240—242.

noastre, nu mai poate fi vorba de o cultură răspîndită dinspre est, ci de una în care elementele locale au contribuit la formarea ei.

O altă problemă principală legată de grupa cimitirelor Cerneahov-Sîntana este aceea a caracterului lor etnic. Pînă nu demult era unanim admis că purtătorii acestei culturi sînt numai triburile gotice aflate în migrație[1], pe care unele texte antice le menționează în secolul IV pe teritoriul carpato-dunărean și răsăritean. La data cînd se emitea o atare părere, cunoștințele noastre arheologice în acest domeniu se reduceau numai la cîteva descoperiri de acest fel, și ca atare era greu să se creadă altfel, cînd și izvoarele istorice favorizau o asemenea concluzie. Sporirea numărului de descoperiri din aceeași vreme și cu același conținut a dat naștere la noi interpretări din care se desprind poziții diferite.

Arheologia sovietică, prin diverși reprezentanți, a pus în discuție în repetate rînduri și sub forme variate această problemă. De pildă A. A. Spițîn [2], vorbind de cimitirele de tip Cerneahov-Romașki, nu le consideră ca fiind neapărat gotice. Cu toate că el recunoaște în aceste complexe prezența anumitor elemente de cultură occidentală, înclină să vadă aici o populație de origine slavă. Mai categoric prin poziția sa este cercetătorul ucrainean M. I. Smișko [3], care formulează opinia, după care această cultură este atribuită vechilor slavi. La o concluzie similară ajunge și cunoscutul arheolog B. Rîbakov [4] după care antichitățile de tip Cerneahov trebuie legate de triburile slave.

Cercetătoarea sovietică M. Tihanova este de părere că la formarea culturii Cerneahov au contribuit diferite elemente. Ea arată că „Cultura cîmpurilor de înmormîntare cu aspect Cerneahov a înglobat triburi deosebite din punct de vedere etnic, scitice, slave, daco-getice, sarmate și altele, printre care și triburi germanice propriu-zise, acestea făcînd parte alături de alte triburi, din uniunile de triburi gotice în perioada celei mai mari răspîndiri a acestora în secolul al IV-lea". Renunțînd dar la caracterul exclusiv slav al culturii Cerneahov, M. Tihanova explică variantele locale ale acestei culturi, prin substratul etnic divers al purtătorilor ei [5].

G. B. Fedorov consideră că creatorii culturii Cerneahov „sînt neamuri sedentare de agricultori: geții liberi, sarmații, iar mai la răsărit de acest teritoriu și sciții, slavii și alții". Goții au venit în regiunea nord-pontică cu o cultură mai primitivă decît Cerneahov și numai după formarea

[1] M. Ebert, *Südrussland*, în *RL*, XIII, p. 112—114. Pentru unele descoperiri din R.P.R., vezi Gheorghe Ștefan, în *Dacia*, VII-VIII, 1937—1940, p. 221 și cu unele deosebiri, R. Vulpe, în *Izvoare*, 1957, p. 314—316.

[2] A. A. Spițîn, *op. cit.*, p. 69—70.

[3] M. I. Smișko, *Доба полів поховань в западних областях УРСР*, în *Arheologhia*, Kiev, 1948, p. 98—115; și *Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных*, în *KS*, 1952, XLIV, p. 67—82.

[4] B. A. Rîbakov, *Problema formării poporului vechei Rusii* în *Вопросы Истории*, 1952, nr. 9, traducere în *Studii*, VI, 1953, 1, p. 178—180.

[5] M. Tihanova, *Variantele locale ale culturii Cerneahov*, în *Probleme de Istorie*, nr. 11—12, 1957, p. 181—182 (traducere).

principalelor elemente ale culturii Cerneahov, au preluat-o devenind unii din purtătorii principali ai ei [1].

Pentru descoperirile de la vest şi sud de Carpaţi cunoaştem o altă opinie, care merită după părerea noastră, toată atenţia. În urma studierii şi publicării materialului arheologic găsit în cimitirul de la Sîntana de Mureş, Kovács Istvan lasă să se întrevadă că printre purtătorii acestei culturi, trebuie să distingem şi o populaţie locală [2]. Prezenţa unei ceşti de tradiţie dacică în complexul de la Spanţov, i-a permis lui B. Mitrea să emită o ipoteză asemănătoare [3].

Am menţionat aici o serie de poziţii cu privire la caracterul etnic al culturii Cerneahov-Sîntana, pentru a vedea mai clar în ce măsură descoperirea de la Olteni poate sau nu să aducă unele desluşiri în această privinţă.

Aşa cum spuneam în partea de început a acestei prezentări, cimitirul de la Olteni foloseşte în întregime ritul de înmormîntare prin incinerare. Am căutat apoi să argumentăm şi să dovedim că, pe baza ceramicii, a obiectelor găsite în morminte şi mai ales a ritului de înmormîntare, descoperirea de la Olteni poate fi socotită ca alcătuind un nou aspect cultural al secolului IV e.n. Prezenţa în aceeaşi vreme a două aspecte culturale, diferite sub anumite raporturi, trebuie să fie legată de grupuri etnice diferite. Pentru cazul de la Olteni situaţia pare să fie limpede. Folosirea exclusivă a incineraţiei, rit de tradiţie veche locală, serveşte ca argument principal că această nouă descoperire nu poate fi atribuită decît unei populaţii băştinaşă. Apariţia unui grup cultural nou, cu caracter etnic local, ar reprezenta o dovadă în plus în favoarea părerii despre apartenenţa gotică a cimitirelor de tip Cerneahov-Sîntana. Numai că situaţia nu este chiar aşa de simplă. După o asemenea interpretare, dacă ţinem seama că ne aflăm deocamdată numai în faţa unei descoperiri de acest fel, ar urma ca să reducem populaţia locală la un număr foarte restrîns, în timp ce numărul celei gotice să-l sporim simţitor, socotind că tot conţinutul cimitirelor de tip Sîntana aparţine numai goţilor. De aceea trebuie găsită o altă explicaţie, care să ţină seama de gruparea şi răspîndirea tuturor urmelor arheologice din secolul IV e.n. După cum se poate vedea, complexul de la Olteni apare într-o regiune în care cimitirele de tip Sîntana-Spanţov devin din ce în ce mai rare, sau dispar aproape cu desăvîrşire. Este oare o întîmplare că în partea de vest a Munteniei asemenea urme de cultură materială nu ne sînt cunoscute? În cazul că nu este o întîmplare, ar trebui să deducem că populaţia gotică şi influenţa ei în această zonă se resimte mai puţin decît spre răsărit, iar populaţia locală continuă să-şi păstreze individualitatea. Numai aşa ne-am putea explica cum în secolul IV e.n. găsim un cimitir cu ritul de înmormîntare exclusiv prin incinerare, ceea ce nu este cazul pentru regiunile de est, unde predomină cele de inhumaţie. Deducem de aici că în această zonă

[1] G. B. Fedorov — din tezele comunicăril ţinute la Seminarul romîno-sovietic din decembrie 1958. Rezultatele şi problemele principale ale cercetărilor arheologice din sud-vestul U.R.S.S. referitoare la primul mileniu al e.n., p. 2.

[2] Kovács István, *op. cit.*, p. 366—367.

[3] B. Mitrea, *Problema populaţiei geto-dacice în Muntenia în secolul IV e.n.*, în *Studii şi referate*, partea I, 1954, p. 105—118.

răsăriteană unde dominaţia gotică pare să fi fost mai efectivă, populaţia locală n-a reuşit să-şi menţină formele sale de viaţă şi de cultură proprie. În schimb ea a participat prin unele elemente culturale moştenite, la formarea culturii de tip Sîntana-Cerneahov. Prezenţa în cuprinsul acestui complex a unor elemente de cultură locală este semnificativă din acest punct de vedere. Ne referim în primul rînd la împrejurarea că printre mormintele de inhumaţie din cimitirele de tip Sîntana, apar izolat şi unele morminte de incineraţie. Este adevărat că ele sînt puţine la număr, dar nu lipsesc aproape din nici unul din aceste tipuri de cimitire. În al doilea rînd avem în vedere descoperirea în cimitirul de la Spanţov, într-un mormînt de inhumaţie, a unei ceşti de tip geto-dacic [1], folosită drept capac la unul din vasele găsite alături de schelet. Prin urmare mormintele de incineraţie, împreună cu ceaşca dacică reprezentînd elemente cu caracter local, indică nemijlocit prezenţa populaţiei autohtone printre purtătorii culturii de tip Cerneahov-Sîntana de Mureş. De aici se poate deduce că goţii nu pot fi consideraţi singurii purtători ai acestei culturi materiale.

Ei constituie totuşi, după toate aparenţele, unul din elementele etnice principale.

CONSTANTIN PREDA

МОГИЛЬНИК В ОЛТЕНИ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ IV в. н. э. НА ТЕРРИТОРИИ РНР

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Во время полевых работ на территории села Олтени Бухарестской области был обнаружен могильник с трупосожжениями эпохи переселения народов. Произведенными археологическими спасательными работами удалось собрать значительную часть материала, причем был идентифицирован и восстановлен инвентарь примерно 30 погребений. На основании сделанных во время исследований наблюдений было установлено, что в могильнике захоронены исключительно трупосожжения. Захоронения делались на глубине в 0,30—0,40 м. Каждое погребение состояло из глиняной урны, в которой находились остатки пережженных костей. Возле урны часто находилось еще по 2—3 сопутствующих сосуда (рис. 1), а также среди пережженных костей, металлические и костяные изделия, положенные туда как приложения.

Найденная керамика делится на две категории: в первую входят сосуды серого цвета, сработанные на кругу из высококачественной пасты. Среди них нужно отметить миску-горшочек (рис. 2/1, 3, 6—8), миску с тремя ручками (рис. 3), кувшин (рис. 2/10 и рис. 4/1), шаровидные горшки (рис. 4/2). Характерным для этого типа сосудов является способ орнаментации, произведенный тиснением или штампованием. Среди узоров встречаются линии в виде спиралей и полу-

[1] B. Mitrea şi C. Preda, *op. cit.*, p. 233, fig. 18.

кругов, проведенные точками (рис 2/10 и рис. 3), розетки и группы углубленных кружков (рис. 2/2,5). Во вторую категорию входят сосуды, тоже сработанные на кругу, но из шереховатой пасты кирпичного цвета (рис. 4/3—4).

Среди найденных там предметов следует отметить две фибулы с обернутой ножкой (mit umgeschlagenen Fuss), одна бронзовая (рис. 5/3) а другая серебряная (рис. 5/4), две бронзовые застежки (рис. 5/1—2), обломок разукрашенного костяного гребня (рис. 5/5), железный нож (рис. 5/8) и две костяные бусины (рис. 5/6—7).

Подробное исследование керамики и вещей позволило установить следы вторичного обжига. Это доказывает, что как сосуды, так и прочие предметы прошли через огонь одновременно с сожжением трупа.

Характерные особенности технического порядка, формы керамики и инвентарь мелких вещей по времени сближают Олтенский могильник с группой могильников с трупоположениями типа Сынтана-де-Муреш — Спанцов. Как инвентарь, так и проведенные аналогии позволяют датировать находку в Олтени IV в. н.з. Применение при захоронении исключительно обряда трупосожжения является указанием на то, что этнически этот могильник принадлежит коренному населению.

Открытие новой культурной группы, которая может быть поставлена в связь с местным населением, имеет большое значение для некоторых вопросов более общего исторического порядка в отношении всей материальной культуры IV в. н.з.

Так, устанавливается, что Олтенский могильник обнаружен в западной части Мунтении, где могильники типа Сынтана — Спанцов пока еще не были обнаружены. Такие могильники находятся преимущественно в восточной части Мунтении. Считая, что могильники типа Сынтана-де-Муреш — Спанцова в значительной мере принадлежат гетскому населению, можно вывести заключение, что область, где они более многочисленны, господство гетов было более эффективно.

Наблюдения определенных, специфичных олтенскому могильнику элементов, а также и более давних местных традиций в содержании археологических комплексов IV в. н.з. позволили придти к выводу, что в основе культуры Черняхов — Сынтана-де-Муреш лежат и некоторые местные элементы и, что она принадлежит населению с различными этническими особенностями, среди которого готы занимают одно из главных мест.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Олтени. Погребение 2 in situ.

Рис. 2. — Олтени. Сработанная на кругу керамика, найденная в погребениях.

Рис. 3. — Олтени. Глиняный сосуд с печатным орнаментом, найденный в погребении 2.

Рис. 4. — Олтени. Глиняные сосуды, найденные в погребениях.

Рис. 5. — Олтени. Предметы, найденные в погребальных урнах: 1—2, пряжки; 3—4, фибулы; 5, обломок гребня; 6—7, костяные бусины; 8, железный нож.

LA NÉCROPOLE D'OLTENI ET QUELQUES PROBLÈMES TOUCHANT LA CIVILISATION MATÉRIELLE DU IVe SIÈCLE DE NOTRE ÈRE SUR LE TERRITOIRE DE LA R.P.R.

RÉSUMÉ

A l'occasion de certains travaux agricoles effectués sur le territoire du village d'Olteni (région de Bucarest), une nécropole à incinération datant de l'époque des migrations y a été découverte. Des fouilles de sauvegarde ont permis de récupérer une bonne partie du matériel archéologique et de procéder à l'inventaire d'environ 30 tombes. Les observations faites pendant les recherches ont établi qu'il s'agissait d'une nécropole exclusivement à incinération. Les tombes se trouvaient à une profondeur de 0,30 à 0,40 m. Chacune contenait une urne en terre cuite, renfermant des restes d'ossements calcinés, auprès de laquelle se trouvaient souvent deux ou trois vases (fig. 1), ainsi que toute une série d'objets en métal et en os déposés à titre d'offrande parmi les ossements incinérés.

La céramique qu'on y a découverte comprend deux catégories. La première est celle des vases travaillés au tour, en pâte fine, grisâtre. On remarque, parmi eux, le plat-écuelle (fig. 2/1, 3, 6—8), l'écuelle à trois anses (fig. 3), le broc (fig. 2/10 et fig. 4/1), la marmite pansue (fig. 4/2). Le genre d'ornement réalisé par impression ou estampillage est caractéristique de ce type de vases. Les motifs rencontrés sont les lignes en spirale ou semi-circulaires, rendues par des rangées de points (fig. 2/10 et fig. 3), des rosettes et des groupes de fossettes circulaires (fig. 2/2,5). La seconde catégorie comprend des vases faits au tour, mais d'une pâte grumeleuse, de couleur brique (fig. 4/3—4).

Parmi les objets découverts, l'auteur cite deux fibules à pied retourné en-dessous (*mit umgeschlagenem Fuss*), l'une en bronze (fig. 5/3), l'autre en argent (fig. 5/4), deux boucles en bronze (fig. 5/1—2), un fragment de peigne en os, décoré (fig. 5/5), un couteau en fer (fig. 5/8) et deux perles en os (fig. 5/6—7).

L'examen de la céramique et des objets a révélé les traces d'une cuisson secondaire, ce qui prouve que les vases et les objets ont subi l'action du feu en même temps que le cadavre.

Certains caractères d'ordre technique, les formes de la céramique et l'inventaire de menus objets rapprochent, au point de vue chronologique, la nécropole d'Olteni du groupe des nécropoles à inhumation du type Sîntana de Mureş-Spanţov. L'inventaire ainsi que les analogies constatées permettent de dater la découverte d'Olteni du IVe siècle de notre ère. Le rite funéraire, qui est exclusivement celui de l'incinération, constitue un indice qui permet d'affirmer que ce cimetière est, au point de vue ethnique, celui d'une population autochtone.

La découverte d'un groupe culturel nouveau, pouvant être attribué à une population locale, est d'une grande importance pour élucider cer-

tains problèmes historiques d'un ordre plus général, relatifs à l'ensemble de la culture matérielle du IVe siècle de notre ère.

On constate, par exemple, que la nécropole d'Olteni apparaît dans la partie occidentale de la Valachie, où des cimetières du type Sîntana-Spanţov ne sont pas encore attestés ; ce dernier type se trouve surtout dans les régions orientales de la Valachie. A considérer le fait que les nécropoles du type Sîntana de Mureş-Spanţov appartiennent, en bonne partie, à une population gétique, il s'ensuit que la domination des Gètes a été plus effective là où ces cimetières sont plus nombreux.

L'analyse de certains éléments spécifiques de la nécropole d'Olteni et de certaines autres découvertes, de tradition locale plus ancienne, faites sur l'étendue des complexes archéologiques du IVe siècle de notre ère, permet de conclure que la civilisation de Tchernéakhov-Sîntana de Mureş a également à la base des éléments culturels locaux et qu'elle appartient à une population de caractères ethniques différents, parmi lesquels les Goths occupent une place de premier rang.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Olteni. Tombe no 2 *in situ*.
Fig. 2. — Olteni. Céramique façonnée au tour, découverte dans des tombes.
Fig. 3. — Olteni. Vase en terre cuite à décor imprimé, trouvé dans la tombe no 2.
Fig. 4. — Olteni. Vases trouvés dans des tombes.
Fig. 5. — Olteni. Objets trouvés dans des urnes à incinération : 1—2, boucle ; 3—4, fibules ; 5, fragment de peigne ; 6—7, perles en os ; 8, couteau en fer.

REZULTATELE ŞI PROBLEMELE PRINCIPALE ALE CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE DIN SUD-VESTUL U.R.S.S., REFERITOARE LA PRIMUL MILENIU AL e.n. *

Studierea sistematică şi planificată a monumentelor arheologice din primul mileniu al e.n. din sud-vestul U.R.S.S. (teritoriile R.S.S. Moldoveneşti şi sudul R.S.S. Ucrainiene), a fost începută în anul 1950 de către Expediţia arheologică şi etnografică Pruto-Nistriană. Aceste cercetări continuă şi în prezent. Datorită muncii intense a întregului colectiv al expediţiei, în cadrul căruia colaborează arheologi ruşi, moldoveni şi ucraineni, s-au putut preciza etapele principale ale istoriei culturii materiale din mileniul I al e.n. de pe teritoriul cercetat.

Regiunea din sud-vestul U.R.S.S., care pînă de curînd reprezenta o pată albă pe harta arheologică a Uniunii Sovietice, a devenit în prezent una din zonele bine cercetate.

În ultimele secole înaintea erei noastre şi în primele veacuri ale erei noastre în regiunea din sud-vestul U.R.S.S., pe teritoriul dintre Nistru şi Prut, au locuit triburile getice : tirageţii, adică geţii ce locuiau în preajma Tyrasului (Nistru).

După relatările lui Herodot, în secolul V î.e.n., regiunea din preajma Nistrului făcea parte din Sciţia [1]; la nord de Dunăre, în interiorul continentului, mărginindu-se cu sciţii trăiau agatirşii [2], ale căror obiceiuri erau asemănătoare cu cele ale tracilor [3]. În a doua jumătate a primului mileniu înaintea erei noastre şi în primele secole ale erei noastre, Nistrul este amintit în izvoarele scrise sub denumirea de Tyra, Tyras, Tyrs, Agaling. Ca şi Tyrasul, această ultimă denumire (folosită încă şi în tabula Peutingeriană), este pusă în legătură, în mod convingător, de filologul

---

* Comunicare prezentată în cadrul lucrărilor Seminarului mixt romîno-sovietic din 26—30 decembrie 1958.

[1] Herodot, cap. 11—12, 50, *SC* (după lucrarea lui V. V. Latîşev, *Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе*, folosită cu prescurtarea *SC*).

[2] *Ibidem*, cap. 118, 100, 104, 119, 125, *SC*.

[3] *Ibidem*.

şi arheologul sovietic V. P. Petrov, cu numele agatirşilor [1], populaţia autohtonă a regiunii din preajma Nistrului. În cursul perioadei la care ne referim, agatirşii sînt menţionaţi adesea în izvoarele scrise, iar Valerius Flaccus îi numeşte pe agatirşi : tyrageţi sau tyrasgeţi [2]. V. P. Petrov, analizînd în mod amănunţit atît izvoarele scrise, cît şi datele toponimice, a dovedit că agatirşii şi tyrageţii reprezintă două denumiri ale aceleiaşi populaţii din regiunea Nistrului, a geţilor ce locuiau în preajma Tyrasului (Nistru) [3]. Agatirşii-tyrageţi sînt amintiţi în izvoarele scrise începînd de la mijlocul primului mileniu î.e.n. şi pînă în primele secole ale e.n., ca fiind populaţia ce locuia la nord de Dunăre, în regiunea Nistrului.

În secolul I e.n., de exemplu, Pliniu cel Bătrîn, în *Istoria Naturală* scrie : „Dincolo de Istru se află ... vestitul rîu Tyras ... O insulă vastă de pe acest fluviu este locuită de tyrageţi" [4].

În aceeaşi regiune sînt localizaţi tyrageţii de către Strabon [5], Ptolemeu [6] şi de alţi istorici din perioada respectivă. Judecînd pe baza izvoarelor scrise nu există nici un temei să considerăm că în cursul perioadei la care ne referim, populaţia getică să fi fost evacuată în întregime — chiar pentru scurt timp — de pe teritoriul dintre Prut şi Nistru. Totuşi în decursul acestei perioade s-au produs modificări serioase în privinţa influenţei etnice şi culturale de pe teritoriul amintit. Dacă la începutul perioadei examinate, regiunea din preajma Nistrului, deşi se afla la marginea Sciţiei, aparţinea totuşi acesteia, mai tîrziu, în ultimele secole î.e.n. şi în primele veacuri ale e.n., acest teritoriu a făcut parte probabil din Dacia ; prin urmare, graniţa dintre Sciţia şi Dacia a fost strămutată spre est. Astfel, de exemplu, Ptolemeu arată că „rîul Tyras desparte părţile Daciei şi Sarmaţiei" [7], adică teritoriul care mai înainte se numea Sciţia. Aceste schimbări sînt strîns legate de modificările generale etnogeografice ce s-au produs, în perioada respectivă, în regiunea de la nordul Mării Negre.

La sfîrşitul secolului III şi începutul secolului II î.e.n., triburile Sciţiei lui Herodot sînt amintite, din ce în ce mai rar în izvoarele scrise, cedînd locul lor altor triburi noi, mai ales celor sarmatice, germanice şi getice. Însuşi teritoriul Sciţiei, din cauză că în regiunea de la nordul Mării Negre ajunseseră pe primul plan triburile sarmatice, a început să fie numit Sarmaţia [8], iar Dunării nu i se mai spunea scitică, ci sarmatică [9].

---

[1] V. P. Petrov, *Из этнонимики и топонимики Поднестровья*, p. 2.

[2] Valerius Flaccus, VI, 135.

[3] V. P. Petrov, *op. cit.*, p. 3.

[4] Plinius, *Naturalis Historia*, cartea IV, 82.

[5] Strabon (VII, cap. III, 1) relatează că ţinuturile geţilor se întind de la Dunăre spre nord (adică spre Nistru) pînă la tirageţi ; acelaşi autor (VII, 1) îi aşază pe tirageţi la nord de Dunăre, între bastarni şi populaţia de pe Nipru (Boristhenes), între geţi şi bastarni pe malul stîng al Dunării, mai sus de „deşertul scitic", între Nipru şi Nistru şi pînă la iazigii-sarmaţi (*Chrestomaţia*, VII, 5 şi VII, 1).

[6] Ptolemeu (III, cap. 5, 11) îi aşază pe tirageţi lîngă Dacia, mai jos de bastarni şi targi, la nord de Dunăre în direcţia Niprului şi îi consideră sarmaţi.

[7] Ptolemeu, III, cap. V, 5.

[8] *Ibidem*, III, cap. V, 1 şi 5.

[9] M. Valerius Martialis, *Epigram.*, IX, 101.

În secolele III—II î.e.n. în regiunea de la nordul Mării Negre au pătruns bastarnii venind din regiunea Poloniei şi Germaniei răsăritene, din aria culturii Lausitz-Pşevorsk. Nu este prea clară nici calea străbătută de bastarni la venirea lor în regiunea de la nordul Mării Negre, nici apartenenţa lor etnică, deoarece diferiţi autori îi consideră, unii, ca făcînd parte din triburile germanice [1], iar alţii, din cele celtice [2], menţionînd că ei trăiesc amestecaţi cu tracii [3]. Pînă în prezent, cultura materială bastarnă nu a fost separată din întregul complex al culturii Pşevorsk. Din această cauză, precum şi datorită faptului că bastarnii sînt amintiţi la un loc cu venezii, se poate presupune, că bastarnii erau doar în fruntea uniunii tribale, care s-a deplasat în secolul III î.e.n. din aria culturii Pşevorsk-Lausitz în regiunea de la nordul Mării Negre. Unul dintre triburile bastarne — peucinii — s-a stabilit la gurile Dunării, pe litoralul Mării Negre de la Dunăre pînă la Nistru şi este menţionat în izvoarele scrise pînă în primele secole ale erei noastre.

Judecînd după relatările lui Pliniu (cartea IV, 97), Ptolemeu (cartea III, cap. V, 5) şi ale altor autori, venezii-slavi, locuiau în acea vreme pe Vistula, iar după mărturia lui Tacit, ei făceau incursiuni pe un teritoriu vast de la peucini pînă la fini [4], prin urmare în drumul lor spre ţărmul Mării Negre, slavii treceau şi prin teritoriul dintre Prut şi Nistru. La sfîrşitul secolului II şi începutul secolului III e.n., în regiunea de la nordul Mării Negre s-au ivit şi goţii.

Prin urmare, teritoriile din sud-vestul U.R.S.S. în perioada de timp ce o cercetăm, adică în ultimele secole î.e.n. şi în primele veacuri ale e.n. erau populate, ca şi mai înainte, de geţii-tyrageţi sau geţi, printre care se infiltrau sarmaţi, bastarni, venezi, iar la sfîrşitul perioadei, şi goţii.

Populaţia băştinaşă getică, de pe teritoriul dintre Prut şi Nistru, după cum rezultă din izvoarele scrise amintite mai sus, în ultimele secole înaintea e.n. şi în primele veacuri ale e.n. a intrat în componenţa Daciei, deoarece graniţa dintre Dacia şi Sciţia a fost strămutată de pe Dunăre pe Nistru. Această schimbare este în legătură cu decăderea Sciţiei şi cu întărirea triburilor geto-dacice. Crearea încă din secolul IV î.e.n. a uniunilor tribale geto-dacice, ca de exemplu: uniunea de triburi avînd în frunte pe Dromichete, marea uniune a triburilor geto-dacice, formată în secolul I î.e.n., sub conducerea lui Burebista au creat premisele unei întinderi apreciabile a teritoriilor de sub influenţa triburilor geto-dacice. Regatul întemeiat de Decebal reprezenta deja o formaţiune de caracter statal destul de puternică. În timpul domniei lui Decebal, meseriile, agricultura şi meşteşugul construcţiilor de piatră etc., au ajuns la un nivel înalt. Chiar regiunea de la nordul Mării Negre, numită mai înainte ţinut scitic, era adeseori, în primele secole ale e. n., denumită ţinut getic [5]. Cu toate că teritoriul dintre Prut şi Nistru nu făcea parte efectiv nici din

[1] Plinius, IV (99/100); Strabon, VII, cap. III, 16 şi urm.
[2] Tit-Liviu, *Ab Urbe condita Romae*, X, 57.
[3] Strabon, VII, 20.
[4] Tacit, *Germania* (55—117), 96.
[5] De ex. Tiberius Catius Silius Italicus (25—101 e.n.), *Punica*, I, 324—326, *SC*.

Dacia lui Decebal, nici din Dacia romană, nu putea să nu fie supus unei influenţe puternice din partea statului dacic şi apoi a provinciei Dacia.

Monumentele arheologice din epoca dată sînt destul de numeroase pe teritoriul din sud-vestul U.R.S.S. Pînă în prezent, au fost descoperite 68 de selişti şi patru necropole. Monumentele se împart în două grupe cronologice succesive: grupa monumentelor culturii Lukaşovka (sec. II—I î.e.n.) şi grupa monumentelor culturii Lipiţa (sec. I—II e.n.).

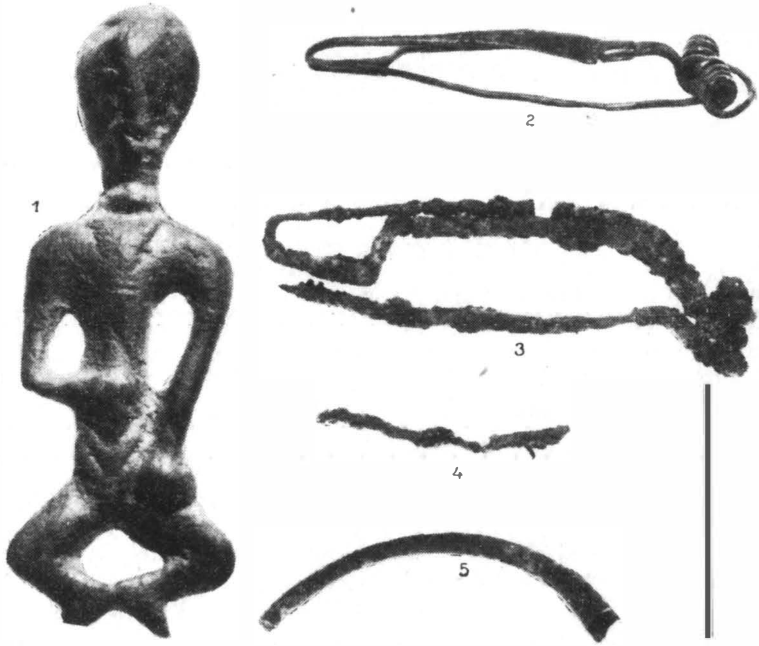

Fig. 1. — 1, idol de bronz din aşezarea de la Lukaşovka; 2—5, fibule de fier şi bronz de tip La Téne II şi brăţară de bronz din cimitirul şi aşezarea de la Lukaşovka.

Din prima grupă de monumente fac parte seliştele: Lukaşovka II, Vasieni, Brăneşti II, probabil Lukaşovka I; necropolele de la Lukaşovka, de la Şipoteni şi probabil cele de la Purcari şi Slobozia. Monumentele acestei culturi se datează bine prin fibule din La Tène-ul mijlociu şi tîrziu, prin ceramică şi prin stampilele de pe amforele antice de import (fig. 1).

Pentru această perioadă sînt caracteristice aşezările mici, nefortificate, cu locuinţe de suprafaţă şi semibordeie, cu vetre simple şi cu o cultură materială de factură destul de primitivă. Astfel, pînă la începutul erei noastre, toată ceramica se modela cu mîna, întîlnindu-se printre vasele de lut ars şi supravieţuirea unor forme scito-hallstattiene.

Primitivitatea culturii materiale din sud-vestul U.R.S.S. în ultimele secole î.e.n. şi rămînerea în urmă a acestei culturi faţă de cultura materială

din centrul Daciei, este explicabilă prin aceea că teritoriul dintre Prut şi Nistru se afla la periferia ţinuturilor geto-dacice şi la graniţa cu Sciţia şi Sarmaţia, din care a făcut parte timp îndelungat. Pe teritoriul sciţilor agricultori, în decursul întregii perioade la care ne referim, a predominat ceramica modelată cu mîna, iar cultura materială era destul de primitivă, păstrînd vreme îndelungată o serie de forme arhaice. De aceea, în cultura materială de pe teritoriul dintre Prut şi Nistru, în secolele II—I î.e.n., se pot urmări trăsăturile dominante getice paralel cu cele scitice.

Totodată, în cultura materială din această perioadă, se pot urmări şi unele elemente culturale aduse din afară — de caracter Pşevorsk-Lausitz (străchinile de culoare neagră, cu suprafaţa lustruită şi buza faţetată etc.) (fig. 2). Radu Vulpe, pe bună dreptate, a legat apariţia acestor elemente de cultură materială străină în regiunea Dunării de Jos, de deplasarea din Polonia şi Germania răsăriteană a unei uniuni tribale condusă de bastarni. Elementele bastarne reprezentau un procent neînsemnat în cadrul culturii materiale getice locale şi spre începutul e.n. ele au dispărut cu totul, ceea ce reflectă procesul de deplină asimilare a celor veniţi de către populaţia băştinaşă getică, de agricultori sedentari.

Ritul funerar dominant în această perioadă, a fost incineraţia. Resturile incineraţiei, podoabele mărunte şi uneltele de muncă, erau puse în urne de culoare neagră, lustruite, lucrate cu mîna, îngropate la adîncime mică. La începutul erei noastre, s-au produs schimbări importante în cultura materială a populaţiei din sud-vestul U.R.S.S. Dispar elementele de cultură bastarnă şi apar destul de multe elemente ale culturii sarmate, din Dacia pătrunde roata olarului şi cuptorul de olărie, se măresc dimensiunile aşezărilor, creşte cantitatea obiectelor de fier, a podoabelor din metale neferoase şi apar în cantitate destul de mare, obiecte romane de import.

În secolele I şi II e.n., pe teritoriul dintre Prut şi Nistru şi mai la nord, în sus pe Nistru, au predominat monumentele culturii Lipiţa. Aşezările, ca şi în perioada precedentă, sînt situate mai ales în partea păduroasă şi de silvostepă a teritoriului dintre Prut şi Nistru, iar în stepa nord-pontică, ele se găsesc numai în mod excepţional. Uneltele de muncă şi diferite obiecte găsite în aşezări şi în necropole, permit a conchide că ocupaţia principală a populaţiei, era agricultura şi creşterea vitelor.

Menţionăm că populaţia seliştilor folosea, pe scară destul de largă, unelte de muncă de fier, podoabe de bronz şi obiecte casnice, cunoştea ţesutul, cioplitul pietrelor, olăritul. Cu tot progresul în dezvoltarea forţelor de producţie, cultura materială a populaţiei dintre Prut şi Nistru continua, în secolele I—II e.n. să rămînă în urmă în dezvoltarea sa faţă de cultura materială, atît din Dacia liberă, cît mai ales faţă de cea din Dacia din perioada ocupaţiei romane. Caracteristică pentru această epocă este creşterea foarte puternică a influenţei sarmatice. Astfel, în necropola de la Lencăuţi (reg. Cernăuţi R.S.S.U.), de exemplu, predomină ritul inhumaţiei, iar inventarul mormintelor era alcătuit numai din ceramica de tip Lipiţa

şi obiecte sarmatice (oglindă, mărgele etc.)[1]. Necropola datează din secolul II e.n., dar chiar pentru această perioadă teritoriul respectiv este caracterizat prin contopirea culturii getice cu cea sarmatică.

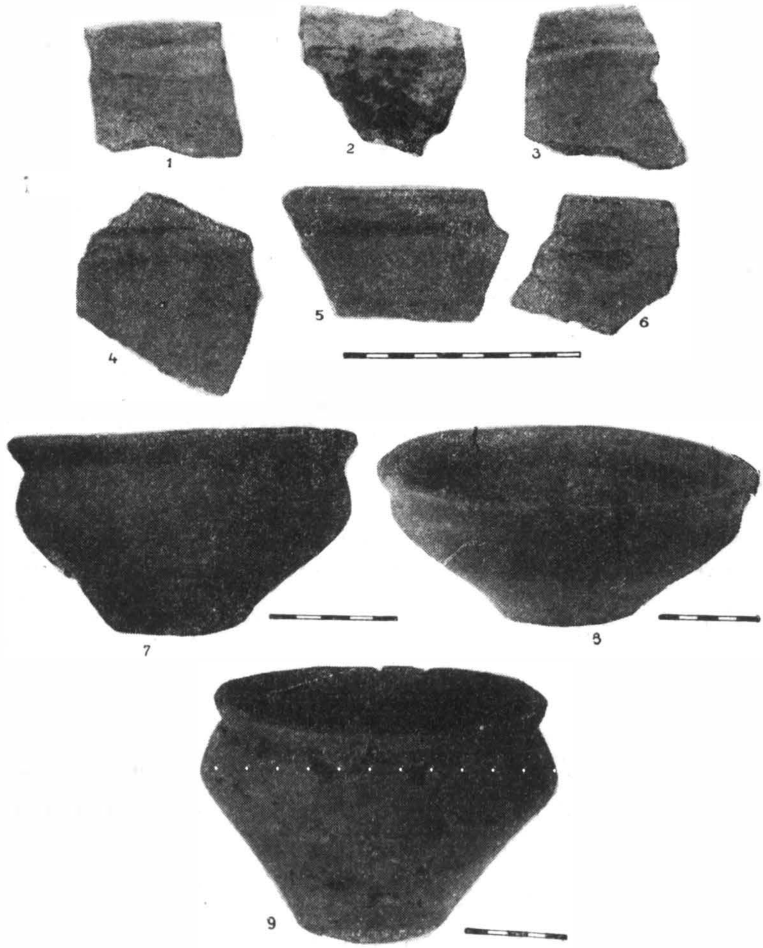

Fig. 2. — Ceramică de tip Lipiţa de la Cotiugenii Mici. 1—6, ceramică de tip Lipiţa ; 7—9, ceramică de tip Lukaşovka.

Caracterul şi dimensiunile aşezărilor, nivelul dezvoltării culturii materiale, precum şi mărturiile directe ale izvoarelor scrise[2], permit a afirma că la populaţia din sud-vestul U.R.S.S., în perioada în discuţie,

[1] A. I. Meliukova, *Памятники скифского времени на среднем Днестре*, în *KS*, 51, 1953, p. 60—67.
[2] Ps. Skymnos (sec. I.î.e.n.), *SC*, 89, Flavius Josephus, Ap. 18, 15.

predomina orînduirea gentilică, de altfel ca şi la majoritatea popoarelor din nordul Mării Negre.

Problemele cele mai importante din domeniul studierii culturii materiale a populaţiei din sud-vestul U.R.S.S., în ultimele secole î.e.n. şi în primele secole din e.n., constau în cercetarea relaţiilor reciproce ale populaţiei getice de pe acest teritoriu, cu populaţia geto-dacică din Dacia, în determinarea rolului culturilor scitice, sarmatice şi bastarne, în dezvoltarea culturii populaţiei agricole băştinaşe, precum şi în studierea influenţei romane asupra culturilor locale.

Legiunile romane ale lui Marcus Ulpius Traianus, au ocupat, la începutul secolului II e.n., teritoriul regatului lui Decebal, transformînd Dacia în provincie romană, situaţie în care aceasta s-a aflat pînă în anul 271. Brîul de întărituri ale limesului dacic a reprezentat timp îndelungat o piedică în calea tuturor triburilor în deplasarea lor dinspre nord-est spre Prut şi Dunăre. Se înţelege că legăturile culturale şi economice între populaţia Daciei romane şi cea de pe teritoriile libere nu au încetat, dar dezvoltarea lor culturală şi economică s-a desfăşurat pe căi diferite.

De la începutul secolului II e.n. şi pînă la sfîrşitul secolului IV — începutul secolului V pe teritoriile din sud-vestul U.R.S.S., a predominat cultura Cerneahov. Pe vastul teritoriu de la Nipru pînă la Prut, s-au descoperit pînă în prezent, peste 1 000 de complexe aparţinînd culturii Cerneahov, dintre care peste 300 se află pe teritoriul dintre Prut şi Nistru.

Începutul formării culturii Cerneahov, s-a produs în perioada puterii maxime a imperiului roman, în timpul în care imperiul ocupase diferite regiuni de la nordul Mării Negre. Sfîrşitul culturii Cerneahov coincide cu prăbuşirea imperiului roman, cu criza generală a orînduirii sclavagiste, cu crearea noilor relaţii sociale în Europa pe temeiul uniunilor tribale barbare, ce deveneau din ce în ce mai puternice. Două valuri puternice ale marei migraţii a popoarelor, au scos la iveală în secolul II şi la începutul secolului III, la nord de Marea Neagră, uniunea tribală gotică, iar în secolul IV, uniunea tribală hunică, în care uniuni fusese atrasă şi majoritatea populaţiei băştinaşe. Nu mai tîrziu de sfîrşitul secolului IV au fost create şi două puternice uniuni tribale slave — una a sclavinilor (slavilor apuseni) şi alta a anţilor (slavilor răsăriteni), goţii ducînd o luptă susţinută împotriva uniunii tribale a anţilor [1]. Nu este posibil a se stabili, unde anume se duceau luptele dintre goţi şi slavi, dar desigur că acestea aveau loc la nordul Mării Negre, pe teritoriul de răspîndire a culturii Cerneahov. Populaţia băştinaşă sedentară de la nord de Marea Neagră, se găsea în condiţiuni naturale şi economice excepţional de favorabile, care contribuiau la dezvoltarea forţelor ei de producţie. Vecinătatea cu Dacia romană şi cu coloniile greceşti de pe litoralul Mării Negre, respingerea agresiunii romane, care necesita o organizare puternică militară şi politică, grăbeau procesul de diferenţiere materială şi socială, de descompunere a orînduirii comunei primitive şi de apariţie a relaţiilor de clasă. Criza orînduirii sclavagiste, migraţiunea pe teritoriile de la nord de Marea Neagră a unor mase enorme de populaţie nouă, care se afla încă pe treapta orînduirii comunei

[1] Iordanes, §§ 25 şi 247—248 (traducerea rusă în manuscris).

primitive, au avut drept consecinţă înlăturarea începuturilor orînduirii sclavagiste, ce se înjgheba la populaţia locală, iar procesul de formare a relaţiilor de clasă a luat calea feudalizării societăţii.

Influenţa Romei asupra triburilor ,,barbare'' a fost multilaterală. Înainte de toate Roma era interesată în exploatarea cea mai cruntă a teritoriilor ocupate, în obţinerea sclavilor, cerealelor şi a altor bunuri. Ar fi însă greşit de a limita numai la aceasta relaţiile dintre lumea barbară şi imperiul roman. Pe lîngă legiunile armate ale ocupanţilor şi proprietarilor de sclavi, mai existau minunaţii meseriaşi romani, meşteri neîntrecuţi în diferite specialităţi, un standard înalt de productivitate, o mare civilizaţie. Relaţiile lumii barbare cu romanii nu erau limitate totdeauna numai la ciocnirile războinice ; existau şi perioade de relaţii paşnice comerciale şi de alte legături economice.

Influenţa tehnicii superioare a provinciilor romane şi a oraşelor greceşti de pe litoralul de nord al Mării Negre, s-a reflectat favorabil asupra producţiei triburilor ,,barbare'', care au împrumutat realizările tehnicii antice. Astfel, Dacia liberă atrăgea încă înainte de ocupaţia romană pe meseriaşii romani, iar sarmaţii agricultori au împrumutat mult de la oraşele pontice greceşti în ceea ce priveşte ceramica, podoabele etc.

Prăbuşirea civilizaţiei romane, precum şi a întregii lumi sclavagiste, năvălirea hunilor care a dat o lovitură crîncenă dezvoltării forţelor de producţie ale populaţiei agricole de la nord de Marea Neagră, întrerupînd şi legăturile acesteia cu centrele antice, au dus la decăderea culturii materiale, la renaşterea tradiţiilor vechi de producţie ce existau înainte de romani, la schimbarea şi chiar la distrugerea caracterului producţiei, cu toate că în general, continua procesul ei de dezvoltare progresivă şi de perfecţionare. După părăsirea Daciei de către romani, teritoriile dintre Prut şi Nistru au rămas în afara razei intereselor politice şi economice ale imperiului. Pe lîngă aceasta, secolele al III-lea şi al IV-lea sînt caracterizate nu numai printr-o criză a întregului sistem sclavagist, dar şi prin decăderea ştiinţei, inclusiv a celei geografice şi istorice. Multe din lucrările istorico-geografice din acea vreme, nu aveau la bază cercetări proprii ci compilaţii, în care se arătau de multe ori mecanic, iar uneori se transcriau pur şi simplu greşit, datele etno-geografice şi istorice, culese de la autorii mai vechi.

Au mai apărut un număr destul de însemnat de lucrări tendenţioase, în care adevărul istoric a fost sacrificat cu o anumită tendinţă. Deosebit de tendenţioase erau lucrările autorilor creştini, în care tot ce nu era creştin şi tot ce a fost pînă la creştinism, era prezentat în culori cu totul barbare şi umilitoare.

Totuşi, o serie de lucrări ale istoricilor romani şi greci conţin date preţioase deşi indirecte, asupra populaţiei dintre Prut şi Nistru din această perioadă. Astfel, majoritatea autorilor din secolele al III-lea şi al IV-lea, îi plasează pe agatirşii-tirageţi în Sarmaţia europeană, la nord şi est de Dunăre [1], dar, în cele mai multe cazuri, încă şi mai înspre nord şi est de

---

[1] Marciani Herakleensis (sec. IV), *Periplus Maris exterri*, II : *Sarmatiae Europaeae Periplus*, 39 ; Stephanos Byzant (sec. IV), *Ethnica*, *SC*, p. 291 ; Înţeleptul Nikephorus Blemnydes, *Geographia brevis*, *SC*, p. 291 ; G. Iulius Solinus, *Situs orbis descriptio*, 15, *SC*, p. 276.

Nistru — pe Nipru. De fapt aici nu s-a petrecut o adevărată deplasare a triburilor, ci o confuzie în legătură cu mişcările lor, pentru că tot aceiaşi autori plasează, de pildă, insula lui Achille (Insula Şerpilor), ce se găseşte în dreptul gurilor Dunării, în faţa gurii Niprului (Ammianus Marcelinus, Martianus Capella, Priscianus şi alţii), iar Ştefan din Bizanţ aşază chiar Dacia undeva pe Niprul inferior [1]. Nu există temei pentru a afirma că populaţia getică a fost nimicită ori alungată de pe teritoriul dintre Prut şi Nistru în perioada dată, nici izvoarele scrise nu contrazic acest fapt. Încă din primele secole ale e.n. se infiltrau pe acest teritoriu sarmaţii într-un număr tot mai mare. Tot pe aici treceau goţii şi hunii ; mai există şi indicaţii indirecte despre apariţia slavilor pe acest teritoriu în secolele al III-lea şi al IV-lea.

Astfel, de exemplu, L. Niederle, analizînd tabulele Peutingeriene, a dovedit pe baza lor, că slavii-agricultori (venedo-sarmaţi), se aflau în secolul al III-lea între Dunăre şi Nistru — în Basarabia [2]. Eunapios, un autor din secolul al IV-lea, vorbind despre năvălirile barbare asupra Romei (iar asemenea mişcări nu puteau fi întreprinse prin ocolirea Nistrului şi Prutului), menţionează şi nume, indiscutabil slave, ca Anagast şi Avrogast, ceea ce arată participarea slavilor la campaniile împotriva Romei [3].

A. V. Mişulin arată că : ,,Pînă la noi au ajuns două monede sau medalii, dedicate lui Volusian, una grecească, şi alta latină, ambele dînd împăratului titlul de Venedicus. Deci încă la jumătatea secolului al III-lea vanitatea împăraţilor romani îi silea să-şi spună învingători ai poporului a cărui rezistenţă curajoasă nu le dădea pace un timp îndelungat" [4].

Aşadar teritoriul dintre Prut şi Nistru a fost locuit în perioada în discuţie, de populaţia băştinaşă — geţii, precum şi, cel puţin în secolele al II-lea şi al III-lea — de sarmaţi, iar din secolul al III-lea de goţi şi probabil de slavi, spre sfîrşitul secolului al IV-lea făcîndu-şi apariţia şi hunii.

Sfărîmîndu-se de limesul roman puternic întărit, triburile de diferite limbi şi cu culturi variate se aşezau pe teritoriul dintre Prut şi Nistru, se amestecau cu populaţia locală getică, precum şi între ele, creînd astfel o cultură nouă — aşa-numită cultura Cerneahov. Creatorii ei sînt triburile sedentare de agricultori : geţii liberi, sarmaţii şi, într-o măsură redusă, slavii. La est de Nistru un rol însemnat în formarea culturii Cerneahov l-au avut triburile scitice locale alături de sarmaţi etc. Goţii au venit la nord de Marea Neagră cu o cultură mult mai primitivă decît cultura Cerneahov, şi anume atunci cînd elementele fundamentale ale culturii Cerneahov se formaseră. Ei au preluat această cultură şi au devenit, în perioada puterii lor maxime, unii dintre cei mai de seamă purtători ai ei. Este caracteristic că monumentele de cultură Cerneahov apar pe teritoriul Daciei numai după sfîrşitul ocupaţiei romane, după ce întăriturile

[1] *Ethnica*, 39, *SC*, p. 958.

[2] L. Niederle, *Славянские древности*, M., 1956, p. 38 şi 54.

[3] A. V. Mişulin, *Древние славяне и судьбы восточноримской империи*, în *VDI*, 1, 1939, p. 301.

[4] Idem, *op. cit.*, p. 300—301.

limesului roman fuseseră distruse. Monumentele culturii Cerneahov sînt relativ puţin numeroase în Romînia şi sînt reprezentate în majoritatea cazurilor prin necropole tîrzii (preponderenţa ritului inhumaţiei, toată ceramica, sau aproape toată, lucrată la roată). În schimb, în sud-vestul

Fig. 3. — 1—8, ceramică de tip Cerneahov din R.S.S. Moldovenească.

U.R.S.S., unde locuiau geţii liberi, sarmaţii etc., se găsesc sute de monumente Cerneahov de la cele mai timpurii (un mare procent de ceramică făcută cu mîna, jumătate şi chiar mai mult din morminte erau de incineraţie etc.) şi pînă la cele mai tîrzii (fig. 3).

Datarea culturii Cerneahov, stabilită încă acum jumătate de veac de către V.V. Hvoiko — din secolul al II-lea pînă la începutul secolului al V-lea — se confirmă pe deplin de monumentele culturii Cerneahov de pe teritoriul dintre Prut şi Nistru [1] (fig. 4).

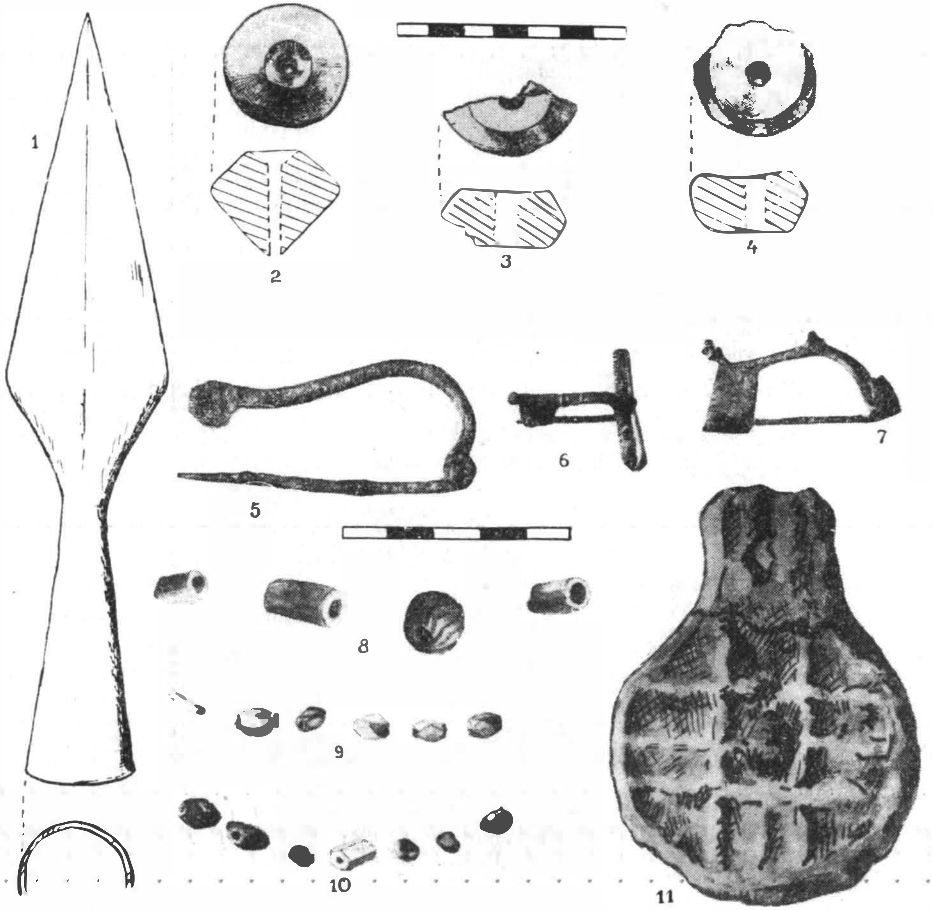

Fig. 4. — Diferite obiecte din complexe de tip Cerneahov din R.S.S. Moldovenească. 1, lance din fier; 2—4, fusaiole; 5—7, fibule; 8—10 mărgele; 11, oglindă.

Participarea geţilor (purtătorii culturii Lipiţa) la formarea culturii Cerneahov, a sarmaţilor şi a altor triburi locale din sud-vestul U.R.S.S., se confirmă prin date arheologice şi antropologice [2]. În special biritualismul — îmbinarea celor două rituri funerare, al incinerării şi al inhu-

[1] G. B. Fedorov, *О двух обрядах погребения в черняховской культуре*, în *SA*, 3, 1958, p. 234—235.

[2] Idem, *op. cit.*, p. 234—246.

mării, în necropolele Cerneahov — se explică prin amestecul populației getice băștinașe (pentru care era specific ritul incinerației) cu sarmații așezați în acele ținuturi (fig. 6).

Triburile ce au populat sud-vestul U.R.S.S. au reușit să realizeze în timpul existenței culturii Cerneahov un avînt continuu și puternic în

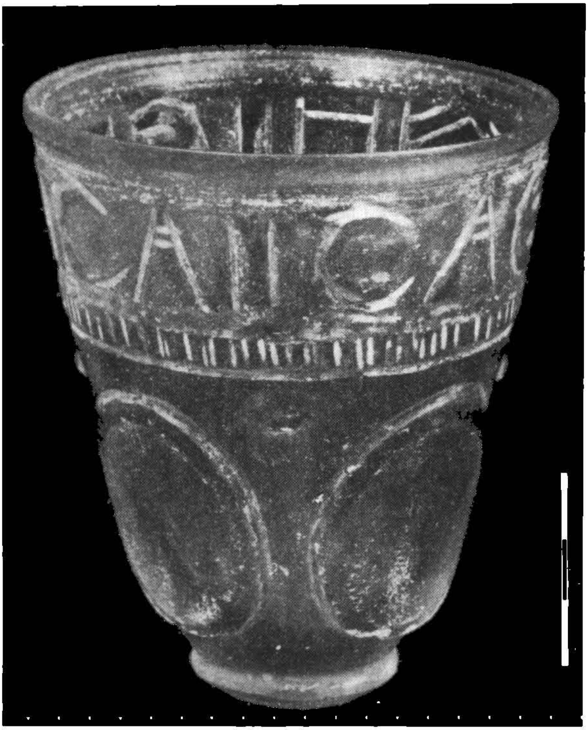

Fig. 5. — Pahar roman de la sfîrșitul secolului IV și începutul secolului V, din cimitirul de tip Cerneahov de la Mălăești (R.S.S. Moldovenească).

ridicarea nivelului de dezvoltare a forțelor de producție, asigurat în primul rînd de cauzele interne, precum și de folosirea elementelor culturii celtice și a celei romane provinciale, precum și a culturii orașelor grecești de pe litoralul de nord al Mării Negre (fig. 5).

Numărul așezărilor (circa 300), precum și dimensiunile lor, a crescut brusc în comparație cu perioada precedentă ; s-au separat cel puțin trei feluri de meserii specializate (olăritul, turnătoria, giuvaergeria), s-a îmbunătățit calitatea uneltelor agricole (apariția brăzdarelor de fier, începutul răspîndirii rîșnițelor rotunde de piatră, folosindu-se și rîșnițele primitive) au crescut turmele de vite, s-au ivit premisele producției de mărfuri și chiar relațiile bănești, folosindu-se monedele romane. Dar nu trebuie

exagerat rolul producţiei de mărfuri precum şi a relaţiilor băneşti. S-ar putea vorbi numai de anumite elemente ale unei asemenea producţii în domeniul olăritului, fierăritului şi a giuvaergeriei şi numai în cadrul comunităţii, iar relaţiile băneşti, se pare, aveau loc numai în schimbul cu romanii şi reprezentau un privilegiu al vîrfurilor sociale. Agricultura şi creşterea

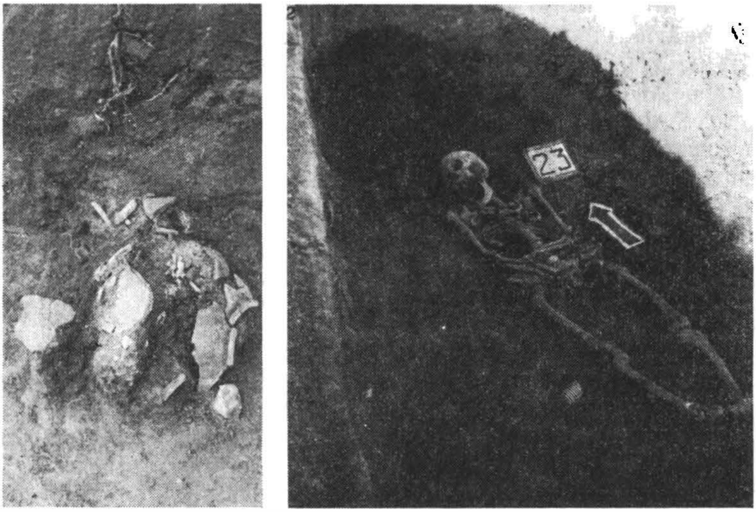

Fig. 6. — Cimitirul de tip Cerneahov de la Mălăeşti. 1, mormînt de incineraţie ; 2, mormînt de inhumaţie.

vitelor continuau să fie baza economiei. Pe teritoriile din sud-vestul U.R.S.S. au apărut, în perioada examinată, cuptoarele de olari (Slobozia Duşca, Luka Vrubleveţkaia, Budeşti, Kalinovka etc.) ; a crescut de mai multe ori cantitatea şi sortimentul obiectelor de fier, de metale neferoase de oase, de argilă etc. ; a apărut pe lîngă locuinţe (dreptunghiulare de suprafaţă şi semi-bordeie), un număr mare de gropi de cereale şi de păstrare a produselor, ceea ce indică existenţa unor rezerve însemnate, posibile numai în urma unei agriculturi avansate.

Studierea inventarului din necropole şi din straturile de cultură ale seliştilor, arată creşterea diferenţierii materiale, deci şi a celei sociale, separarea vîrfurilor sociale, ale conducătorilor militari şi politici, ceea ce se confirmă şi prin izvoarele scrise. Datele arheologice şi izvoarele scrise ne permit a vorbi despre destrămarea obştei comunei primitive şi despre transformarea ei într-o obşte vicinală sau sătească, despre existenţa democraţiei militare, a uniunilor tribale şi intertribale, avînd în frunte adunări populare şi conducători a căror putere devenea tot mai mare şi de durată mai lungă. Izvoarele scrise amintesc adesea activitatea comună a unor asemenea uniuni tribale şi chiar intertribale [1].

[1] Cf. de ex., Zosimos (450—502) *Historia nova*, 37, *SC*, p. 793.

Aceasta era perioada, cînd, după expresia lui Engels, „campaniile îndelungate amestecau între ele nu numai triburile şi ginţile, ci şi popoare întregi"[1]. Utilizarea enormelor fortificaţii de pămînt, ridicate încă de romani, refacerea lor potrivit nevoilor de apărare a populaţiei locale dintre Prut şi Nistru, era posibilă numai mobilizîndu-se mase mari de oameni, mii de braţe de muncă, ceea ce constituie o dovadă în plus a existenţei marilor uniuni tribale şi intertribale, care aveau interese comune, atît în gospodărie, cît şi pentru apărarea lor.

Monumentele culturii Cerneahov din sud-vestul U.R.S.S. s-au descoperit în special în zona păduroasă şi de silvostepă, iar în stepele dinspre Marea Neagră sînt foarte puţine. Aceasta confirmă de la sine caracterul mai mult agricol al economiei din acea perioadă.

Încetarea existenţei culturii Cerneahov coincide în general cu invazia hunilor şi cu criza generală a orînduirii sclavagiste, cu decăderea culturii materiale pe vastele teritorii ale continentului european, inclusiv Europa centrală şi răsăriteană. Acest regres al culturii materiale se observă pe întregul teritoriu de la nord de Marea Neagră, pe teritoriul din preajma Niprului, al Romîniei, Poloniei, Cehoslovaciei şi a altor ţări[2].

Cauzele unei asemenea decăderi sînt: prăbuşirea sistemului sclavagist, invazia hunilor, apariţia pe arena istoriei a noi triburi şi popoare, care nu cunoscuseră tradiţiile antice de producţie. Totuşi, o anumită decădere a culturii materiale, în special a ceramicii, dispariţia tradiţiilor romane etc. cum se va vedea mai jos, nu însemna o stagnare generală sau un regres în dezvoltarea categoriilor principale de producţie. Din contra, în perioada post-Cerneahov a continuat dezvoltarea generală progresivă a forţelor de producţie.

Sarcina principală în domeniul studierii culturii Cerneahov constă în precizarea genezei ei, a rolului diferitelor elemente culturale şi etnice în formarea ei, precum şi cercetarea soartei istorice a creatorilor şi a purtătorilor acestei culturi pe diferite teritorii din aria ei de răspîndire.

Din secolul al VI-lea şi pînă la începutul celui de-al XII-lea, pe teritoriile din sud-vestul U.R.S.S. a predominat cultura materială slavă.

Monumentele slave din secolul al VI-lea — începutul celui de-al IX-lea, sînt reprezentate pe acest teritoriu prin aşezări mici, neîntărite, cu semibordeie şi locuinţe de suprafaţă, cu o ceramică destul de primitivă (fig. 7 şi 8) lucrată în mare parte fără folosirea roatei olarului, cu complexe de reducerea minereului de fier etc. Pe teritoriul dintre Prut şi Nistru au fost descoperite circa 30 de aşezări slave din această perioadă. Majoritatea lor sînt situate pe afluenţii mici şi neînsemnaţi ai Nistrului, în partea centrală şi de nord a R.S.S. Moldoveneşti, în zona păduroasă şi de silvostepă. Cultura materială slavă din perioada menţionată se caracterizează printr-o uimitoare uniformitate, este strîns legată cu alte monumente ale slavilor răsăriteni, în special cu monumentele slave din regiunea Niprului (de tip Korceak, iar mai tîrziu — de tip Luka-Raikoveţkaia).

---

[1] K. Marx şi F. Engels, *Opere*, vol. XVI, p. I, p. 391.

[2] De ex. T. Kolnik, *Popelnikove pohrebisko v Očkove*, în *Slovenska Arheologhia*, 1—2, Bratislava, 1956, p. 283—284.

Încă în perioada existenţei culturii Cerneahov s-a dezvoltat intens un proces de aşezare a nomazilor (sarmaţilor şi a altora) pe locurile acelea, de contopirea lor cu populaţia locală sedentară de agricultori, de formare a unei culturi materiale comune, ceea ce reflectă procesul de amestecare de contopire a elementelor ce difereau între ele din punct de vedere etnic şi cultural. Procesul s-a intensificat începînd cu secolul al VI-lea, cînd

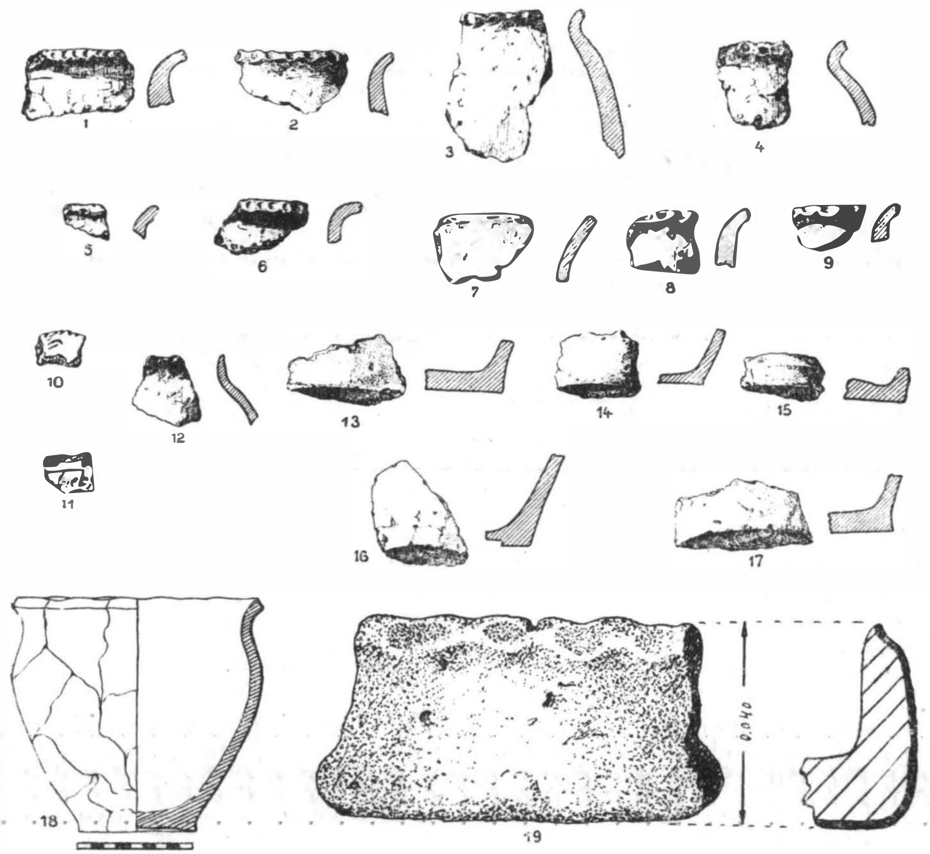
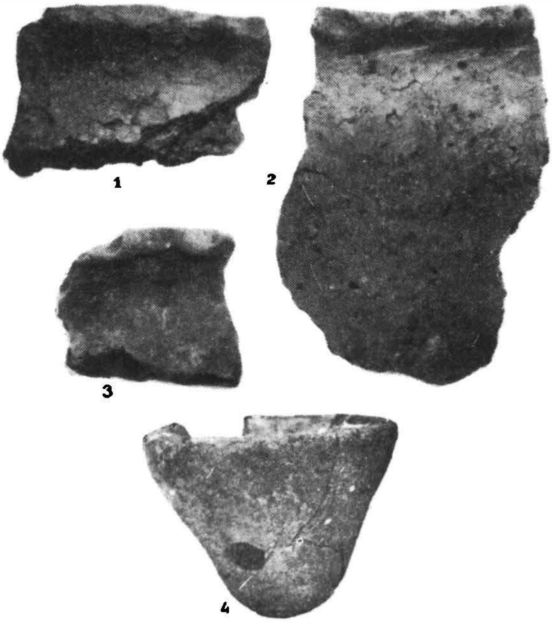

Fig. 7. — Ceramică slavă din secolul VI—VIII.

pe vasta arenă istorică au apărut triburile slave, devenite una din forţele hotărîtoare din Europa centrală şi cea răsăriteană, în lupta popoarelor şi triburilor de pe teritoriile de la nord de Marea Neagră contra Bizanţului şi a nomazilor. De aceea slavii ajung în centrul atenţiei oamenilor politici, al comandanţilor militari din Bizanţ, precum şi al istoricilor. Procopiu din Cezareea, Mauriciu, Jordanes, Agapios, Menandros, Ioan din Ephes, Theophilact din Simocatta şi alţii descriu pe slavi într-o măsură mai mult sau mai puţin autentică. Cea mai timpurie menţiune despre slavi

datează de la sfîrşitul secolului al IV-lea (Jordanes), iar cea mai tîrzie — de la sfîrşitul secolului al VIII-lea (Cronica lui Theophanes). După relatările istoricilor din secolul al VI-lea, Jordanes [1] şi Procopiu [2], slavii erau uniţi în acea perioadă în două puternice uniuni intertribale — a anţilor (slavii răsăriteni) şi a sclavinilor (slavii apuseni). Nistrul servea de hotar între aceste două uniuni slave înrudite. O serie de învăţaţi ruşi consideră însă

1 2 3 4

Fig. 8. — Ceramică slavă din secolul VI—VIII.

că în realitate graniţa între anţi şi sclavini trecea mai la vest de Nistru — pe Prut, poate chiar şi puţin mai la vest de Prut [3]. După căderea imperiului roman au început să apară în întreaga Europă state barbare încă puţin statornice. Uniunile tribale, ce formau baza pentru crearea acestor state, aveau o cultură mai primitivă decît imperiul sclavagist; stabileau însă o ordine mult mai dreaptă şi mai înaintată în domeniul producţiei şi a relaţiilor sociale, care se întemeiau pe posesiunea în comun a pămînturilor şi pe munca comună a membrilor liberi ai comunităţii, pe democraţia militară, care reprezenta veriga de trecere de la orînduirea comunei primitive la societatea feudală. Tocmai astfel de uniune intertribală era,

[1] Iordanes, III, 19, 34—35.

[2] Procopios, *Bellum Gothicum*, II, 2, 26; 13, III, 34 şi urm (Editura Academiei de Ştiinţe U.R.S.S., Moscova, 1950).

[3] A. A. Şahmatov, *Введение в курс истории русского языка*, I, 1916, p. 46; L. S. Berg, *Население Бессарабии*, 1913, p. 16; M. V. Levcenco, *Византия и славяне в VI—VII вв.*, p. 27.

după descrierea istoricilor bizantini [1], uniunea slavă răsăriteană a anților. Creșterea inegalității sociale și materiale, întărirea puterii conducătorilor tribali și ai uniunilor intertribale, precum și gruparea în jurul lor a vîrfurilor sociale au dus la stabilirea treptată a relațiilor feudale de clasă la slavi. Apariția slavilor în vasta arenă istorică, în perioada prăbușirii depline a orînduirii sclavagiste, existența obștiilor la slavi au determinat și calea de dezvoltare socială a societății slave, în care începuturile orînduirii sclavagiste nu s-au dezvoltat, iar ca bază a formării societății pe clase au servit relațiile feudale.

Începînd cu secolul al VI-lea slavii au devenit factorul hotărîtor pe teritorii enorme din Europa centrală și cea răsăriteană, nu numai în domeniul militar, economic și politic, dar și în domeniul manifestărilor culturale și de etnogeneză. Triburile germanice ale gepizilor și longobarzilor, turcii-bulgari nomazi, avarii și alții de pe teritoriile de la nord de Marea Neagră au fost ori împinși în altă parte de slavi, ori asimilați de aceștia.

Rolul important al culturii materiale a slavilor în a doua jumătate a mileniului I din e.n. pe teritoriul Romîniei a fost arătat în lucrările M. Comșa [2], în cele ale lui M. Petrescu-Dîmbovița [3], pentru Transilvania în ale lui K. Horedt și ale altora [4].

Numărul mare de monumente slave răsăritene de tip Hlincea I din secolele VII—IX de pe teritoriul Romîniei arată pătrunderea pe acest teritoriu a triburilor de slavi răsăriteni și mai arată că populația băștinașă foarte probabil și-a însușit în măsură importantă cultura slavă răsăriteană, alături de alte influențe culturale.

Pe teritoriul din sud-vestul U.R.S.S., aflat în imediata apropiere de centrele lumii slavo-răsăritene, cultura materială slavă din perioada în discuție predomină peste tot, și afară de unele kurgane izolate ale nomazilor din stepele nord-pontice nu se mai găsesc pe acest teritoriu nici un fel de alte monumente, în afară de cele slave răsăritene. Populația getică dintre Prut și Nistru și-a însușit cultura materială slavă și a fost asimilată în mare măsură de către slavi. Legăturile reciproce pașnice, strînse, între geți și slavi sînt arătate, după cum a fost menționat mai sus, atît de izvoarele scrise, cît și de datele arheologice, încă din prima jumătate a mileniului I e.n., cînd elementele slave au pătruns în mijlocul celor geto-dacice, fiind asimilate de acestea. În a doua jumătate a primului mileniu e.n., cel puțin pe teritoriul dintre Prut și Nistru, în urma unui avînt puternic al valului slav, s-a petrecut un proces invers : asimilarea geților de către slavi, însușirea de către geți a culturii materiale slave. Aceasta rezultă atît din datele arheologice (dominația culturii materiale a slavilor răsăriteni), cît și din izvoarele scrise. Astfel, istoricii bizantini nu o dată

[1] Procopios, *op. cit.*, III, 14, 22 ; Mauricius, XI, 5 și urm.

[2] M. Chișvasi-Comșa, *Slavii de răsărit pe teritoriul R.P.R. și pătrunderea elementului romanic în Moldova, pe baza datelor arheologice*, în *SCIV*, IX, I, 1958, p. 74—84.

[3] M. Petrescu-Dîmbovița, *Slovanske sidliská v Moldavsskej oblasti Rumunska*, în *Slovenska Arheologhia*, VI, I, 1958, p. 209—222.

[4] K. Horedt, *Ceramica slavă din Transilvania*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 189.

confundă pe geţi cu slavii [1], sau spun că slavii se numeau mai înainte geţi [2] etc. Notăm de asemenea că elementele decorative geto-dacice au intrat în arta aplicată populară slavă [3], că una dintre figurile centrale ale folclorului geto-dacic — Traian — este menţionat de mai multe ori într-una din cele mai remarcabile opere literare epice vechi ruseşti *Cuvînt despre oastea lui Igor* [4] etc.

Antichităţile slave din teritoriul dintre Prut şi Nistru şi din teritoriile învecinate din secolul al VI-lea şi pînă la jumătatea secolului al IX-lea, se datează pe baza unei serii de indicii. Data inferioară — secolul VI—VII — se stabileşte prin asemănarea ceramicii celei mai vechi (oale piriforme cu impresiuni alveolare pe buză) (fig. 7 şi 8) cu ceramica de tip Korceak, prin fibulele digitate ce se găsesc împreună cu această ceramică, precum şi prin monedele bizantine ale lui Justinian (Lopatna); data superioară — prima jumătate a secolului al IX-lea se precizează prin oalele cu ornament de linii orizontale şi în val, găsite în aşezări, sub stratul cu ceramică şi alte obiecte din secolul al X-lea şi cu dirhemi din Asia centrală din a doua jumătate a secolului al IX-lea şi din prima jumătate a secolului al X-lea (Alcedar), precum şi pe baza altor date tipologice şi stratigrafice. Aşezările din secolul al VI-lea pînă la prima jumătate a secolului al IX-lea sînt situate la fel ca şi cele din cultura Cerneahov. În cuprinsul lor au fost descoperite semibordeie şi locuinţe de suprafaţă, numeroase obiecte şi unelte de muncă, indicînd astfel dezvoltarea agriculturii şi creşterea vitelor, precum şi apariţia şi înflorirea unei serii de meserii — olăritul, giuvaergeria, reducerea minereurilor, prelucrarea osului etc. La periferia unor selişti (Lopatna, Brăneşti, Alcedar etc.), au fost descoperite cartiere de meseriaşi sau complexe de reducere a minereului de fier unde s-au găsit numeroase resturi de cuptoare metalurgice, zgură, minereuri, sute de tuburi de argilă pentru foale de fierărie etc. Ritul funerar principal în această perioadă era incineraţia.

Numărul aşezărilor din perioada dată este mai redus pe teritoriul dintre Prut şi Nistru, în comparaţie cu acela din perioada existenţei culturii Cerneahov. Aceasta se explică atît prin cauzele externe, cît şi prin cele interne. Cauzele externe sînt următoarele : din a doua jumătate a secolului al VI-lea graniţa bizantină fusese străpunsă în regiunea Dunării de Jos, şi slavii şi alţi „barbari" au năvălit spre sud ocupînd peninsula Balcanică etc. Astfel Nistrul a rămas departe în plin mediu slav, iar numărul cel mai mare de aşezări slave, a fost concentrat pe cursul inferior al Dunării, iar dincolo de Dunăre, spre sud şi vest. Împrejurarea aceasta îşi are explicaţia nu numai în situaţia politică şi militară din acea vreme, dar şi în orînduirea socială şi economică, în momentul cînd în condiţiile democraţiei militare, folosind expresia lui Engels „. . .războiul şi organizarea în vederea războiului au devenit acum funcţii regulate ale vieţii

---

[1] Theophylactos Simocattes, *Historia*, III, IV, 7 (Ed. Academiei de Ştiinţe U.R.S.S.), Moscova, 1957.

[2] Idem, *op. cit.*, VII, 11, 5.

[3] V. A. Gorodţov, *Дако-сарматские религиозные элементы в русском народном творчестве*, Труды ГИМ, 1, 1926, p. 27.

[4] N. S. Derjavin, *Траян в „Слове о полку Игореве"*, în *VDI*, 1, 1939.

poporului... dobîndirea de bogății a și devenit unul din scopurile principale ale vieții" [1]. Totodată trebuie ținut seamă că agricultura și creșterea vitelor în cadrul obștei sătești rămîneau baza producției.

Cauzele interne constau în următoarele : slavii din a doua jumătate a primului mileniu locuiau în așezările lor perioade mult mai lungi și duceau un trai mult mai intens decît locuitorii din așezările culturii Cerneahov. Aceasta se mai vede și din împrejurarea că stratul de cultură din așezările de tip Cerneahov este de 40—60 cm grosime și numai rareori mai mult, iar stratul de cultură din așezările slave din a doua jumătate a primului mileniu din e.n. are o grosime de 100—150 cm, chiar 200 și mai mult. Cu toate că după dispariția culturii Cerneahov a intervenit un anumit regres în ceramică și în alte obiecte, ramurile principale ale economiei, care determinau nivelul de dezvoltare al forțelor de producție din a doua jumătate a primului mileniu al e.n., și-au continuat dezvoltarea progresivă. Aceasta se referă în mod deosebit la agricultură, ceea ce se confirmă atît de izvoarele scrise, cît și de datele arheologice. Astfel, Mauriciu arată despre slavi că „... ei au un număr mare de diferite vite și cantități mari de produse ale pămîntului, ce stau în grămezi, mai ales mei și grîu" [2]. Despre „hergheliile de cai" ale slavilor, vorbește Ioan din Ephes [3]. Din cronica lui Theophanes aflăm sub anul 594, că romanii au obținut de pe pămînturile slavilor, mari cantități de produse pentru armata lor [4]. Importanța agriculturii la slavi și anți reiese din faptul, relatat de autorii bizantini, că bizantinii, pătrunzînd în pămînturile slave, distrugeau, în primul rînd, ogoarele și semănăturile slavilor [5]. Progresul în agricultură și în creșterea vitelor se vede clar și din datele arheologice. Tocmai către sfîrșitul perioadei respective, apare la populația dintre Prut și Nistru agricultura cu folosirea unui plug greu cu roți în față, brăzdar și cuțit (fig. 9) (Lopatna, Brănești). Sînt foarte răspîndite pietrele rotunde de rîșnițe (Lopatna, Poiana, Scoc etc.), care înainte se întîlneau foarte rar și coexistau alături de rîșnițele primitive. Materialele ceramice, osteologice și altele ne permit a studia destul de amănunțit nivelul relativ înalt de dezvoltare a gospodăriei sătești din acea vreme. Folosirea plugului la arat mărea de mai multe ori eficacitatea utilizării suprafețelor semănate, măcinatul cu rîșnița rotundă era de trei-patru ori mai productiv decît cel cu rîșnițele primitive. Toate acestea nu numai că dădeau putința acumulării bunurilor materiale, a produselor agricole, dar creau posibilități de trai mai îndelungat în cadrul aceleiași așezări, decît pentru purtătorii culturii Cerneahov, care nu dispuneau de unelte atît de perfecționate pentru a lucra pămîntul și erau nevoiți a schimba destul de des locul așezării din cauza sărăcirii solului.

Războaiele grele cu avarii au subminat uniunea tribală a anților. Cauzele de bază ale descompunerii ei pe la sfîrșitul secolului al VII-lea — începutul celui de-al VIII-lea, au fost însă de ordin intern și anume creș-

[1] Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, p. 169—170 (ed. rusă).
[2] Mauricius, XI, 5.
[3] Ioan din Ephes, *Historia ecclesiastica*, VI, 25.
[4] Cronica lui Theophanes (sub anul 594).
[5] Menandros (sub anul 578).

terea unor centre locale de producţie şi politice ca rezultat al unei creşteri generale a forţelor de producţie. Descompunerea uniunii intertribale ante într-o serie de uniuni tribale slave de răsărit, a cauzat oarecare izolare culturală şi economică a unor triburi de slavi răsăriteni, fără a distruge însă unitatea culturii materiale a slavilor de răsărit în general, dar contribuind în acelaşi timp la creşterea centrelor locale de cultură şi economie a slavilor de răsărit. Un asemenea centru sau, mai precis, cîteva asemenea centre s-au ivit şi în sud-vestul U.R.S.S., între Prut şi Nistru, unde vechiul letopiseţ *Povestea vremurilor trecute* menţionează pe la mijlocul secolului al IX-lea pe tiverţi, trib de slavi răsăriteni.

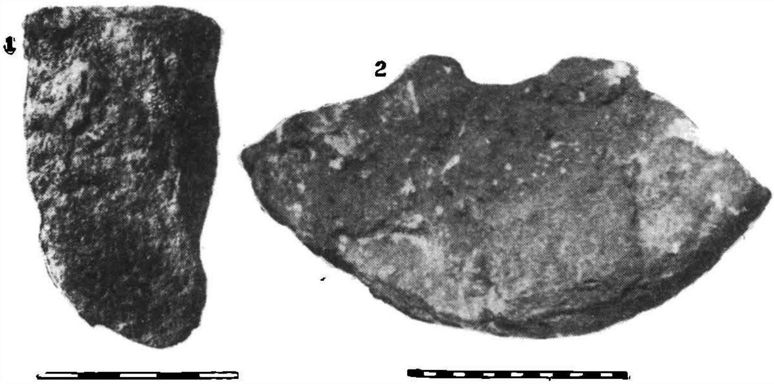

Fig. 9. — 1, fragment de cuţit de plug şi 2, fragment de piatră de rîşniţă din aşezarea slavă din secolul VI—VIII de la Lopatna.

În urma înfloririi culturii materiale şi a forţelor de producţie în secolele IX—X a avut loc formarea şi întărirea unei serii de state slave — Bulgaria, Moravia Mare, Boemia, Polonia, Serbia, Croaţia şi a celui mai puternic dintre acestea — a statului Rus Vechi. Procesul de organizare şi întărire a statelor feudale slave se petrecea concomitent cu formarea, pe temeiul uniunilor tribale a diferitelor populaţii slave, inclusiv şi a poporului rus vechi, în care au intrat în primul rînd triburile slavilor de răsărit din sud-vestul U.R.S.S. Slavii de pe Nistru, deşi aparţineau grupului de triburi de slavi răsăriteni, nu au luat parte încă din primele etape la procesul de formare a naţiunii ruse vechi şi a statului Rus Vechi.

Potrivit datelor din *Povestea vremurilor trecute*, tiverţii se aflau tot timpul pe Nistru, iar ulicii au trecut de la Nipru pe Nistru (pe malul lui stîng), abia pe la mijlocul secolului al X-lea [1]. Ulicii şi tiverţii ocupau teritorii vaste pe Nistru pînă la mare ; aşezările lor ajungeau pînă la Dunăre, iar vecinii lor la nord pe Nistru erau dulebii [2]. Chiar cneazul Oleg din Kiev a început la sfîrşitul secolului al IX-lea lupta pentru supunerea

[1] *Новгородская первая летопись*, Acad. de Ştiinţe U.R.S.S., 1950, p. 109.
[2] *Повесть временных лет*, Moscova, 1950, p. 14.

slavilor de pe Nistru şi pentru includerea teritoriului lor în componenţa statului Rus Vechi [1]. Lupta aceasta a fost încheiată la mijlocul secolului X de cneazul Igor din Kiev, urmaşul lui Oleg [2]. Ulicii şi tiverţii au luat parte la campaniile lui Oleg şi ale lui Igor contra Constantinopolului la început — în calitate de aliaţi, iar apoi — pe vremea lui Igor — făcînd parte chiar din oastea rusă [3].

Potrivit datelor din letopiseţ şi judecînd după acel bir, ce trebuia să-l plătească cneazului de la Kiev („cîte o piele de jder neagră pentru fiecare fum", adică de fiecare casă), slavii din bazinul Nistrului aveau oraşe bine întărite [4]. În secolul al X-lea la ei existau deja relaţii feudale, iar aplicarea birului, pe casă, ca unitate gospodărească, este caracteristică pentru societatea feudală pe clase.

Despre ulici şi tiverţi vorbeşte şi geograful bavarez anonim din a doua jumătate a secolului al IX-lea, care confirmă cele spuse în letopiseţ despre existenţa la ei a oraşelor [5], precum şi împăratul bizantin Constantin Porphirogenetul din secolul al X-lea [6].

Judecînd după unele copii ale letopiseţului rus, în special după cronicarul din Periaslavl, la începutul secolului al XII-lea, cînd a fost compusă *Povestea vremurilor trecute* oraşele slavilor din bazinul Nistrului fuseseră „спы", adică distruse [7].

Existenţa pe cursul inferior al Nistrului a populaţiei ruseşti în secolul al X-lea, precum şi stăpînirea acestui teritoriu de către cneazul de la Kiev este confirmată şi de un document bizantin de la sfîrşitul secolului al X-lea — începutul celui de-al XI-lea, studiat din nou, recent de prof. M. V. Levcenco [8].

Menţiunea cea mai timpurie în izvoarele scrise despre tiverţi, datează din secolul al IX-lea, iar cea mai tîrzie — începutul secolului al XII-lea, dar pe la mijlocul secolului al X-lea, tiverţii, ca trib sau uniune tribală dispar din paginile letopiseţelor ruseşti, ca şi o serie de alte triburi de slavi răsăriteni din sud-vestul Rusiei. Aceasta, probabil, din cauza procesului de contopire a triburilor slave răsăritene într-o singură populaţie rusă veche.

Judecînd după izvoarele scrise, slavii din bazinul Nistrului erau mulţi la număr, curajoşi şi bine instruiţi din punct de vedere militar; ei aveau oraşe bine întărite. De la mijlocul secolului al X-lea ei au intrat

---

[1] *Повесть временных лет*, Moskova, 1950, p. 20—21.

[2] *Новгородская первая летопись*, M.-L., 1950, p. 109.

[3] *Повесть временных лет, под 907 и под 944 годом*, Acad. de Ştiinţe U.R.S.S., 1950, Moscova, p. 23—24 şi 34.

[4] *Повесть временных лет*, p. 14 şi A. A. Şahmatov, *Повесть временных лет*, 1916, p. 373—374.

[5] P. I. Schafarik, *Славянские древности*, 1848, vol. II, 1, p. 216 şi 711.

[6] Constantin Porphirogenetul, *De administrando imperio*, cap. 14. *Izvestiia GAIMK* 91, 1934, p. 16 şi urm.

[7] A. A. Şahmatov, *Древнейшие судьбы русского племени*, p. 32.

[8] M. V. Levcenko, *Очерки по историц русско-византийских, отношений*, 1956, cap. VI, „*К вопросу о записке греческого топарха*", p. 291—339.

în componenţa populaţiei ruseşti vechi. Pe la începutul secolului al XII-lea oraşele slavilor din bazinul Nistrului au fost distruse [1].

Izvoarele scrise referitoare la slavii de la Nistru nu sînt multe la număr, iar datele lor sînt extrem de laconice şi nu dau aproape nimic pentru studierea producţiei, gospodăriei, locuinţelor etc.

După izvoarele scrise, în partea de stepă a sud-vestului U.R.S.S., pe lîngă slavi apar şi nomazi, ale căror valuri inundă tot mai mult zona de stepă din sud-vestul U.R.S.S., începînd de la sfîrşitul secolului al IX-lea şi începutul celui de-al X-lea. În anul 915 în Ţara Rusească (Русская земля), au ajuns pecenegii care s-au îndreptat către Dunăre [2]. Pe urma pecenegilor s-au îndreptat spre Dunăre şi torcii (uzii), de care letopiseţul rus pomeneşte întîia oară în anul 985 [3] şi care în anul 1064 au apărut la Dunărea de jos [4]. În stepele ruse de sud, la mijlocul secolului al XI-lea apar cumanii [5], care, spre sfîrşitul secolului al XI-lea şi în cel de-al XII-lea, au ocupat întreaga zonă de stepă de la nord de Marea Neagră. În fine, în prima jumătate a secolului al XIII-lea, toate regiunile de stepă au căzut sub stăpînirea Hoardei de Aur, ca urmare a năvălirii mongolilor lui Batu-Han.

Astfel, după izvoarele scrise, începînd de la sfîrşitul secolului al IX-lea, începutul secolului al X-lea, nomazii veniţi dinspre zona de stepă în nordul Mării Negre, au apăsat tot mai mult asupra populaţiei slave din sud-vestul U.R.S.S.

Monumentele arheologice slave din sud-vestul U.R.S.S. de la sfîrşitul secolului al IX-lea şi pînă la începutul celui de-al XII-lea sînt excepţional de clare şi expresive. Pe teritoriul dintre Prut şi Nistru, perioada aceasta este caracterizată prin înflorirea culturii ruseşti vechi, care este strîns legată pe de o parte de cultura slavă anterioară de pe acest teritoriu, iar pe de alta, de cultura din regiunile centrale ale statului Rus Vechi. Deşi există unele trăsături specifice (variantele deosebite ale cerceilor de tip aşa-zis de Volhinia, tipurile specifice de ceramică etc.), cultura materială a tiverţilor în ansamblul ei are un caracter pregnant rusesc, dovedind astfel unitatea culturală a întregii Rusii Vechi. În această perioadă, pe teritoriul de sud-vest al U.R.S.S., a crescut simţitor numărul (peste 100) şi dimensiunile aşezărilor, din care o parte s-au dezvoltat din aşezările slave mai timpurii, dar cea mai mare parte sînt întemeiate din nou. Se întemeiază şi se dezvoltă grupuri întregi de aşezări, în centrul fiecărui grup aflîndu-se o „citadelă” adică o horodişte bine întărită. Pe teritoriul dintre Prut şi Nistru s-au găsit 4 grupuri de asemenea aşezări (fig. 10) : 1) grupul din stepă, aşezat aproape de gura Nistrului, compus numai din cîteva aşezări neîntărite ; 2) grupul situat între Nistru şi cel mai mare afluent al lui de pe partea dreaptă — Răutul, compus din douăzeci de aşezări şi din două horodişti foarte bine întărite ; grupul acesta din urmă se împarte în două ; 3) grupul central, legat în primul rînd de teritoriul

[1] Analiza izvoarelor scrise privitoare la tiverţi, G. B. Fedorov, *Тиверцы*, în *VDI*, 2, 1955.

[2] *Повесть временных лет*, 1950, p. 31.

[3] *Ibidem*, p. 59.

[4] V. G. Vasilevski, *Труды*, I, p. 26.

[5] *Повесть временных лет*, 1950, p. 109.

dintre Nistru şi rîul Cerna, compus din cîteva nuclee, numărînd aproximativ 50 de selişti şi peste 10 horodişti; 4) grupul aşezărilor din nord, cel mai numeros din toate, alăturat de aşezările slave din Bucovina de nord.

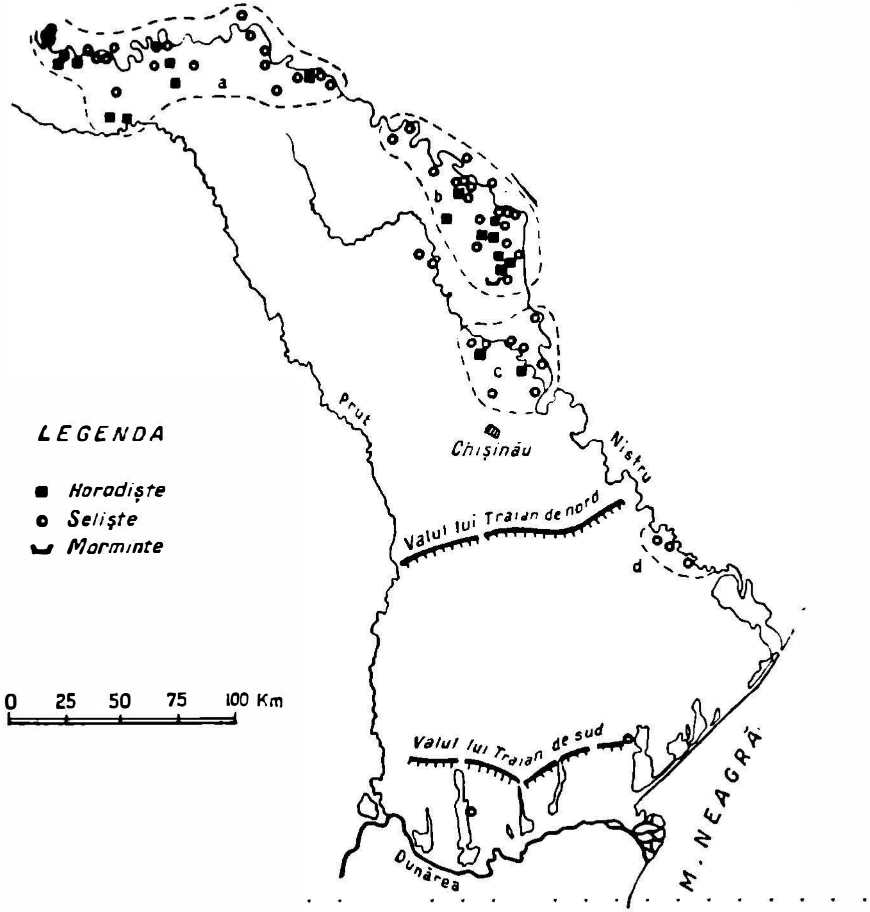

Fig. 10. — Harta monumentelor arheologice vechi ruseşti şi centre de aşezări din secolele IX—XII din R.S.S. Moldovenească.

În aşezările de tip întărit — în oraşele feudale timpurii — locuiau vîrfurile sociale, precum şi meseriaşii şi negustorii; diferitele meserii au ajuns la o înflorire strălucită şi exista producţie de mărfuri şi relaţii băneşti.

Într-o serie de cazuri pe baza materialelor arheologice se poate urmări originea oraşelor feudale timpurii. Astfel, de exemplu, pe locul horodiştei Alcedar a existat în secolul al VI-lea pînă la începutul celui de-al IX-lea, o aşezare mică, cu o cultură materială destul de primitivă (fig. 11 şi 12). Spre sfîrşitul secolului al IX-lea s-au separat o serie de

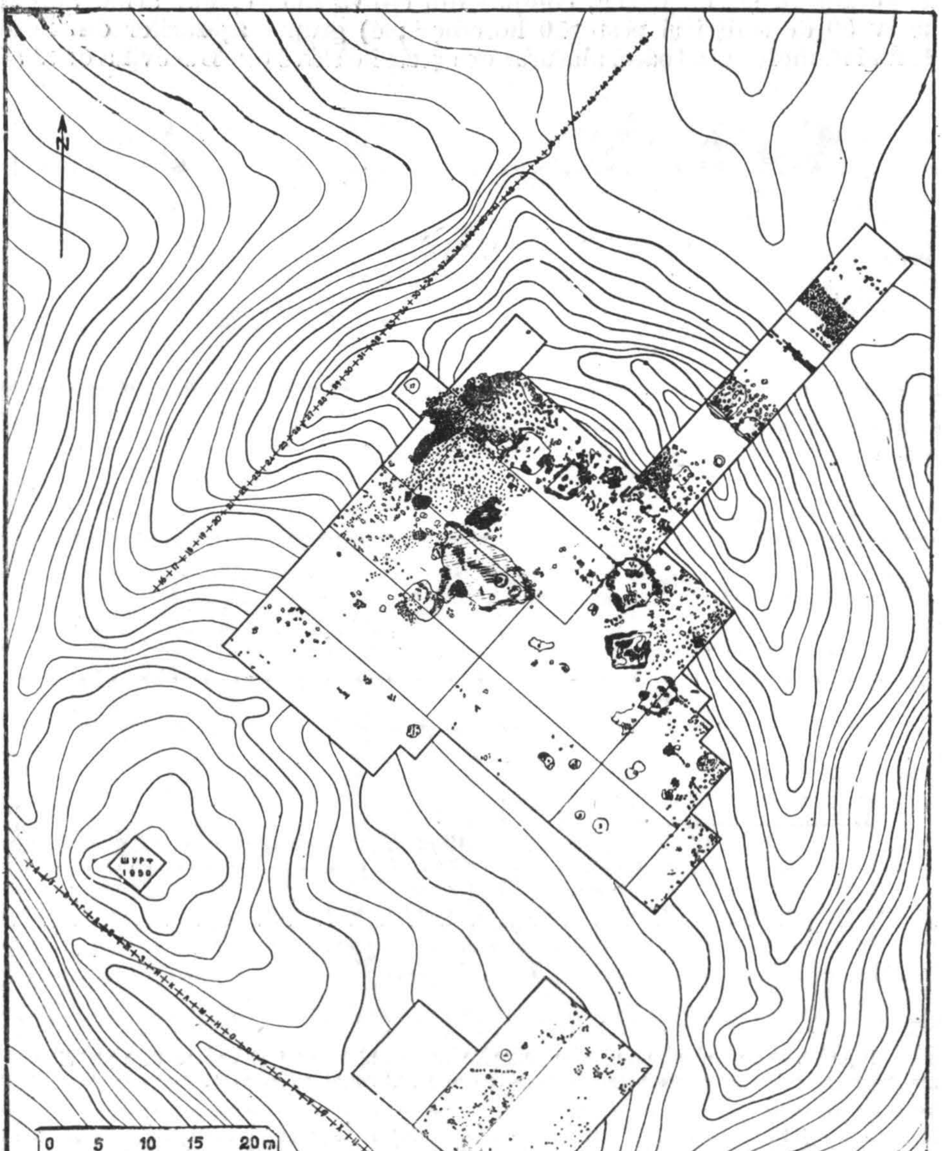

Fig. 11. — Planul horodiştii de la Alcedar.

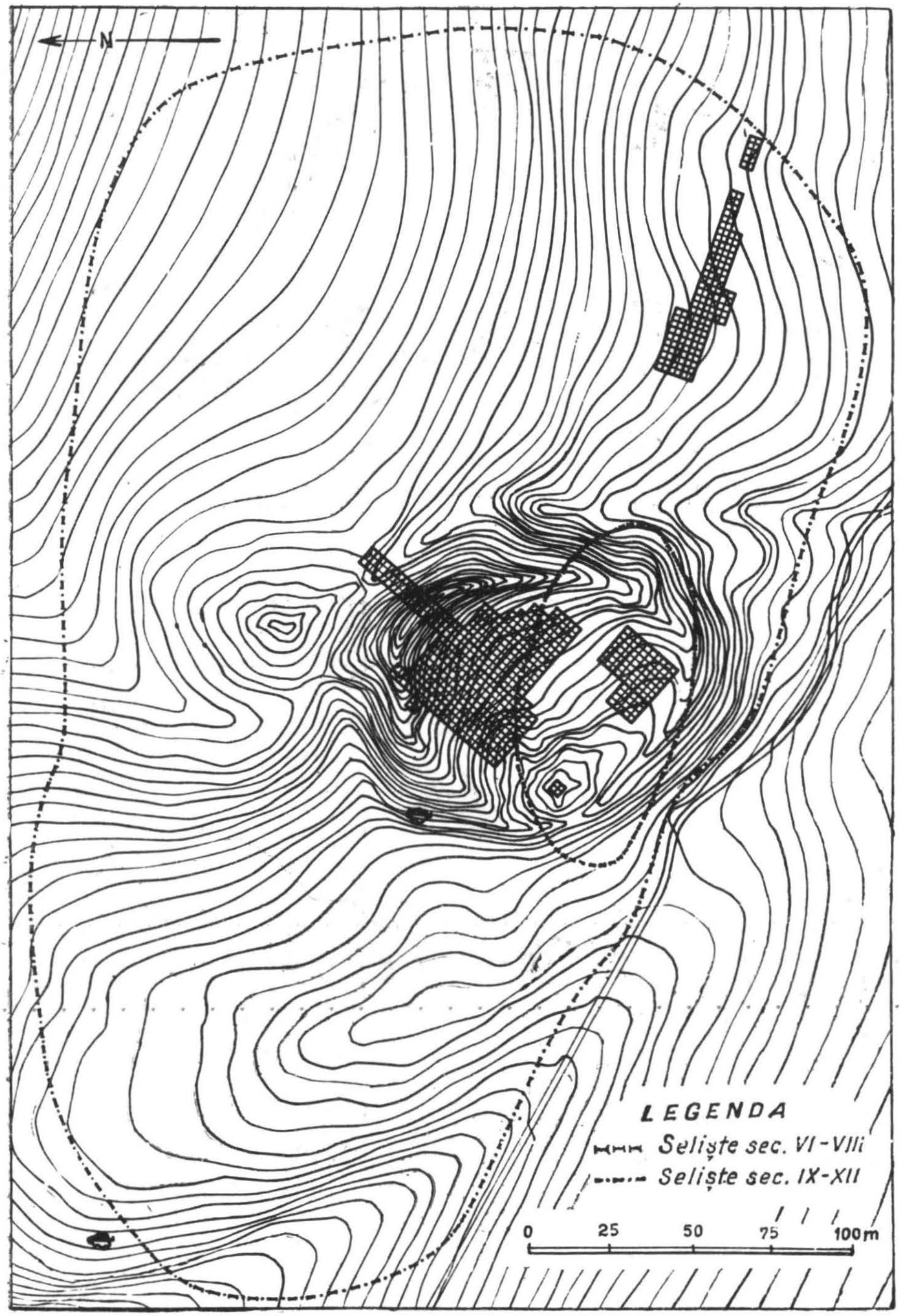

Fig. 12. — Planul de situaţie al seliştei şi horodiştei de la Alcedar.

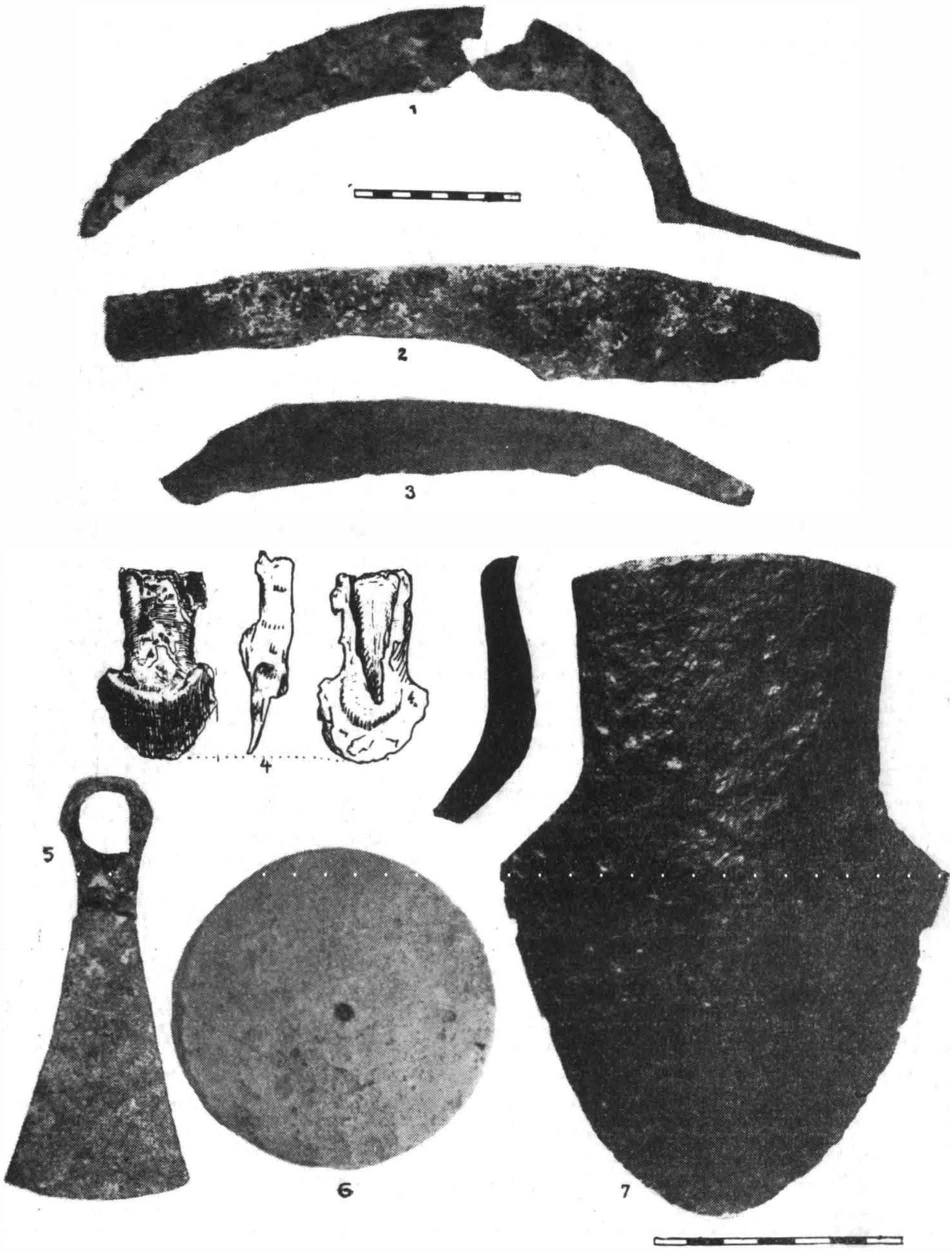

Fig. 13. — Unelte agricole vechi rusești de la sfîrșitul secolului IX pînă la începutul secolului XII din R.S.S. Moldovenească. 1, seceră ; 2, cuțit de plug ; 3, coasă de fier ; 4, brăzdar ; 5, săpăligă de fier ; 6, piatră de rîșnit din calcar ; 7, brăzdar din fier.

meserii, se remarcă un progres însemnat în confecţionarea uneltelor agricole ; un loc de seamă îl ocupă ceramica lucrată la roată (fig. 18). Totodată suprafaţa aşezării a crescut de cîteva ori, iar în centrul său a fost ridicată horodiştea-citadelă, înconjurată cu val şi şanţ de apărare.

Fig. 14. — Unelte de muncă a diferiţilor meşteşugari din aşezările vechi ruseşti din R.S.S. Moldovenească. 1—7, unelte de muncă dintr-un atelier de armurier ; 8, nicovală de giuvaergiu ; 9, topor ; 10, duză de lut de la un cuptor de fierar ; 11, teslă de fier.

Citadelele-horodişti şi aşezările neîntărite din jurul lor constituiau un sistem economic unitar. În horodişte erau concentrate meseriile prelucrătoare de înaltă calificare (de giuvaericale, armurării, fierării şi altele), din care ne-au rămas resturi de ateliere, unelte, materie primă, semifabricate, obiecte finite, iar în aşezările neîntărite erau concentrate meseriile extractive (reducerea minereului de fier etc.), dovedite prin numeroase resturi de cuptoare, duze, zgură etc., precum şi agricultura.

În secolele X—XI, cultura rusească veche din sud-vestul U.R.S.S. a ajuns la o înflorire deosebită, numărîndu-se peste 15 meserii specializate : giuvaergii, armurieri, fierari, meşteri în prelucrarea osului şi meseriaşi din alte specialităţi, care creează obiecte cu nimic mai prejos în privinţa calităţii şi varietăţii lor decît cele confecţionate de meşteşugarii din regiunile centrale ale statului Rus Vechi (fig. 14 şi 15). În agricultură se ajunge la un progres însemnat în ceea ce priveşte uneltele pentru lucrarea

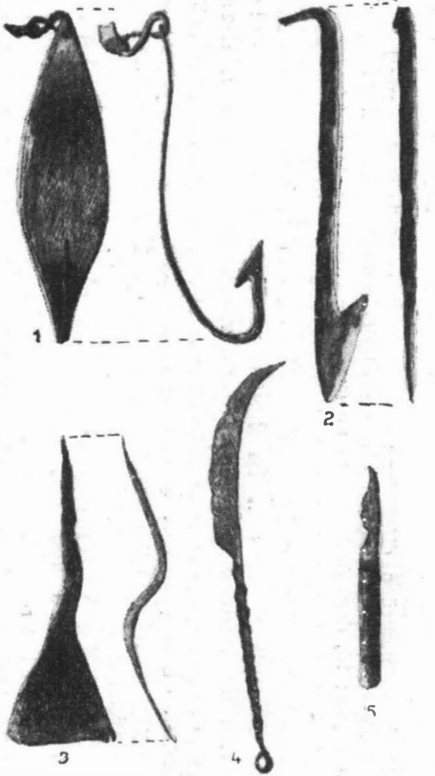

Fig. 15. — Unelte de muncă ale diverselor meşteşuguri. 1, vîrcolac pentru pescuitul peştilor de pradă; 2, ostie; 3, cuţit pentru albinărit; 4, cuţit de pielar; 5, cuţit de lucru.

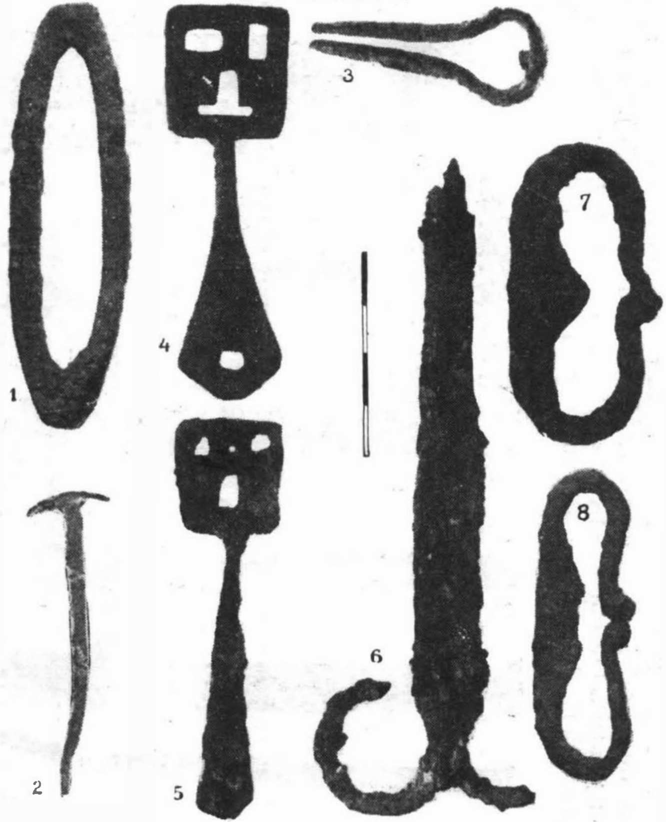

Fig. 16. — Obiecte vechi ruseşti de uz casnic. 1, amnar din secolul XI, începutul secolului XII; 2, piron; 3, drîmbă; 4—5, chei de la lacăte suspendate; 6, foarfece; 7—8, amnare din secolul X, începutul secolului XI.

pămîntului, strîngerea recoltei (fig. 13) etc. Astfel, uneltele de lucrat solul devin foarte variate — plugurile grele cu cuţit şi brăzdar pentru

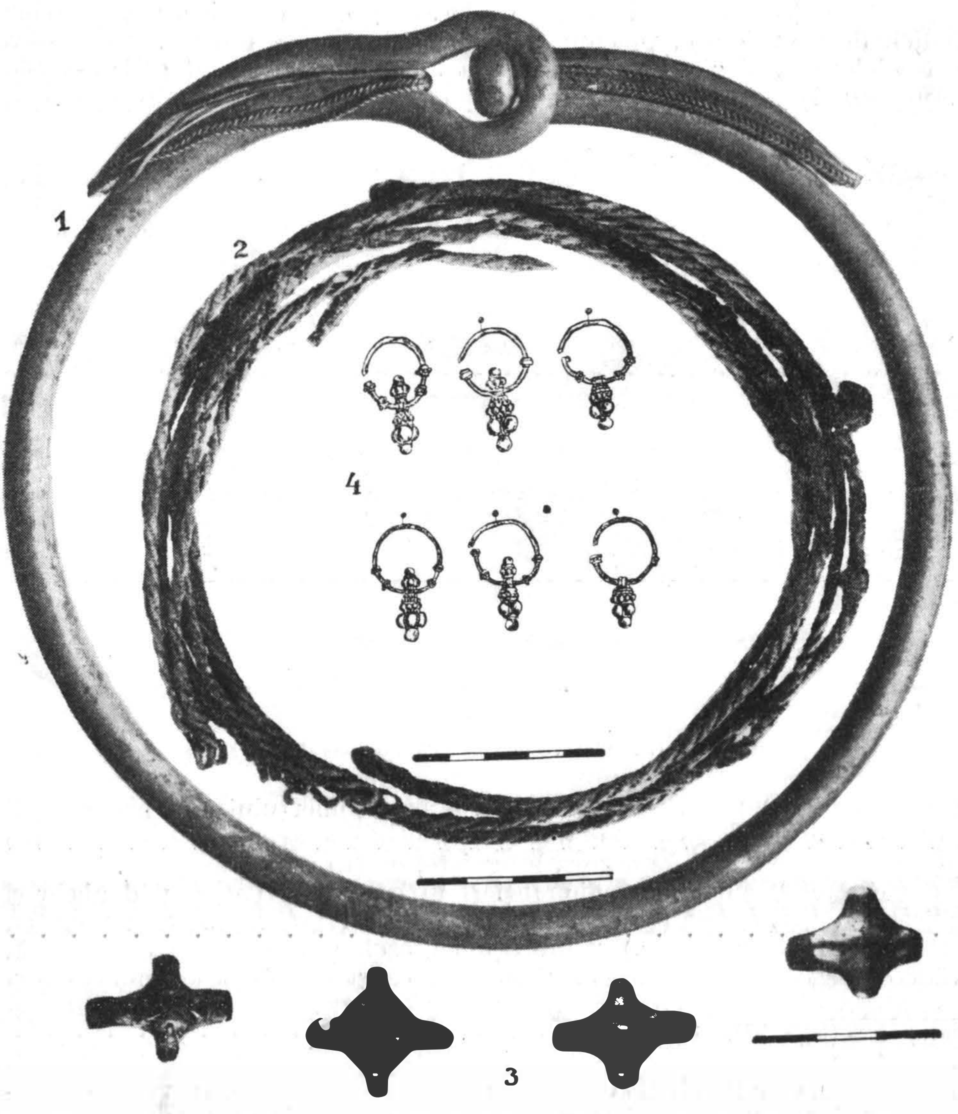

Fig. 17. — Podoabe vechi ruseşti din R.S.S. Moldovenească. 1, colier de argint ; 2, coliere de aramă ; 3, inele de bronz ; 4, cercei de argint.

aratul suprafeţelor mari, inclusiv pentru desţelenire, brăzdarele mai mici pentru lucrarea suplimentară a pămîntului înainte de semănat, sapele folosite la grădinărit. Într-o serie de aşezări au fost găsite seceri de fier,

care nu sînt cu nimic inferioare secerilor de azi, precum şi coase de fier de tip „gorbuşă" (îndoite, care taie în ambele părţi — *n. t.*), ce serveau la cositul fîneţelor, fapt care ne indică întreţinerea vitelor în grajduri.

Prezenţa unui număr mare de lacăte şi chei (fig. 16), a diferitelor indicii de proprietate, precum şi a obiectelor aduse din altă parte — a prîsnelelor de ardezie roz de Ovruci, a ulcioarelor cu smalţ galben-verde aduse din Bizanţ (fig. 19/4), a dirhemelor de argint provenite din Asia

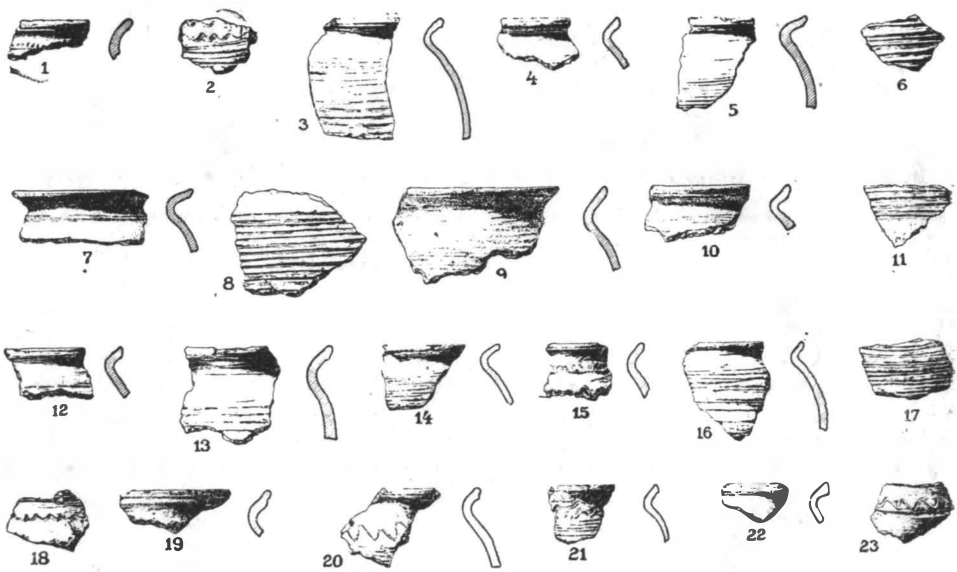

Fig. 18. — Ceramică veche rusească din secolul IX—X.

Centrală (fig. 20) etc., dovedesc dezvoltarea comerţului şi a proprietăţii private. Alături de dirhemele din Asia Centrală apar şi semnele monetare proprii — „grivenki" de argint, lunguieţe, de tip rusesc obişnuit.

Existenţa unei mari diferenţieri în ceea ce priveşte podoabele şi obiectele de uz casnic (de exemplu, cerceii masivi de argint negru sau cu ornament în filigran etc.) şi imitaţiile grosolane ale acestora în aramă, vădesc inegalitatea materială şi socială, ca şi diferenţa de cantitate şi calitate a obiectelor de cultură materială între locuitorii horodiştilor şi seliştilor (fig. 17).

Alături de reminiscenţele păgînismului (numeroase amulete din colţi de urs etc.), este răspîndit creştinismul, religie caracteristică pentru societatea împărţită pe clase, dovedită prin descoperirea în horodişti a cruciuliţelor de bronz purtate la gît.

Aflîndu-se la marginea de sud-vest a Vechii Rusii, slavii dintre Prut şi Nistru erau nevoiţi să pareze, ei primii, loviturile nomazilor din stepe. Aceasta a dus la producerea unor arme variate de bună calitate (săbii, lănci, suliţe, topoare de luptă, arcuri şi săgeţi, buzdugane de fier,

plumb sau os etc.), precum şi a unei îmbrăcăminţi perfecte de apărare, ca armuri de platoşe, zale etc. Producerea locală a armelor şi a obiectelor de apărare este constatată prin descoperirea unui atelier de armurier la Alcedar (sec. IX—X) în care s-au aflat unelte şi obiecte finite. La un nivel ridicat se afla şi construcţia fortificaţiilor de apărare. În acest domeniu

Fig. 19. — 1—2, ceramică veche rusească din secolul IX—X. Ceramică de import din locuinţe vechi ruseşti din R.S.S. Moldovenească; 3, vas oriental; 4, urcior bizantin cu smalţ galben-verzui.

slavii din regiunea Nistrului erau întrucîtva mai înaintaţi ca fraţii lor din regiunile mai răsăritene. Pentru ei sînt caracteristice încă din secolele X—XI horodiştele cu val circular şi cu şanţ de apărare, întărite cu ziduri rezistente de piatră sau de lemn, cu un fel de construcţii pătrate de lemn, umplute cu pietre etc., pe valuri sau pentru susţinerea pereţilor şanţului.

Dacă în perioada precedentă, judecînd după cimitirele de tip Sărata Monteoru din regiunea sud-vestică a slavilor răsăriteni, este caracteristic

ritul incinerării, în sec. X—XI însă, judecînd după înmormîntările descoperite lîngă valul horodiştei de la Echimăuţi, devine caracteristic ritul înhumării, se pare, în legătură cu pătrunderea creştinismului în acea regiune.

Identitatea elementelor fundamentale ale culturii slave din sud-vestul U.R.S.S. cu cele din regiunile centrale ale Vechiului Stat Rus, reflectă procesul de includere a slavilor de pe Nistru — a tiverţilor — în

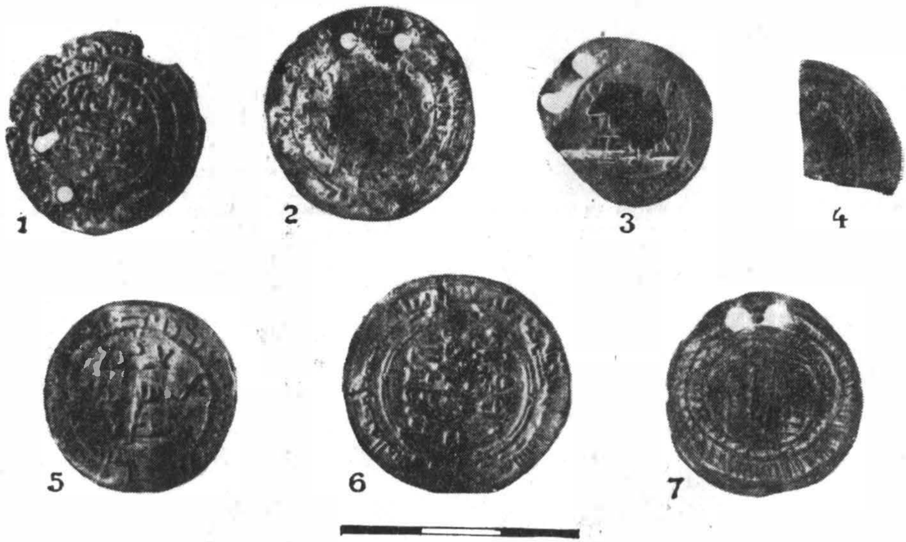

Fig. 20. — Dirheme din Asia Centrală.

componenţa populaţiei vechi ruseşti, iar, la sud-vestul U.R.S.S. — în compunerea teritoriului statului Rus Vechi. Elemente de cultură materială rusească veche au pătruns şi pe teritoriul Romîniei, unde au fost descoperite într-o serie de monumente (Hlincea II, Dinogetia şi altele). Aceasta dovedeşte că cultura rusă veche juca un anumit rol în dezvoltarea culturii populaţiei locale, precum şi legături strînse între Rusia Veche şi populaţia Romîniei de la sfîrşitul primului şi începutul celui de-al doilea mileniu e.n.

Apariţia elementelor de cultură rusească veche la Dunărea de jos era o continuare firească a legăturilor culturale tradiţionale între populaţia de pe acele teritorii şi cea dintre Prut şi Dunăre, de asemenea şi ca rezultat al influenţei populaţiei ruseşti vechi în timpul operaţiunilor la Dunărea de jos ale marelui cneaz Sveatoslav din Kiev, iar mai tîrziu ale lui Vladimir cel Mare şi cnejilor Haliciului.

De la începutul secolului al X-lea se exercită presiune tot mai puternică din partea pecenegilor, torcilor şi cumanilor nomazi din stepele de lîngă Marea Neagră asupra populaţiei slave din sud-vestul U.R.S.S. Primele victime sînt locuitorii aşezărilor din grupul sudic, care au încetat

să mai existe chiar din primul sfert al secolului al X-lea. Aceasta se confirmă clar şi neîndoielnic prin ceramica şi celelalte obiecte descoperite în seliştele de la Rascăieţi, Tudorovo, Olăneşti etc. Majoritatea aşezărilor din grupul al doilea — cel de pe Răut — ajunge pînă la mijlocul ori sfîrşitul secolului al XI-lea, deşi unele din aşezările din acest grup, situate în locuri mai deschise (Brăneşti etc.), pieriseră chiar din primul sfert al secolului al X-lea, iar altele (ascunse în păduri — Lukaşevka V etc.) continuaseră să existe şi mult mai tîrziu. Dar şi în acestea se observă o decădere bruscă a culturii materiale pe la începutul secolului al XII-lea din cauza atacurilor nomazilor. Aşezările din grupul central, legate în primul rînd de bazinul rîului Cerna, dăinuiesc în majoritatea lor pînă la începutul secolului al XII-lea, deşi unele din aceste aşezări şi chiar un întreg grup al lor piere mai înainte — încă de pe la mijlocul secolului al XI-lea.

Un monument remarcabil al culturii slave îl reprezintă horodiştea de la Echimăuţi, a cărei populaţie ajunsă la o dezvoltare înfloritoare în diferite domenii a pierit pe la mijlocul secolului al XI-lea în flăcările incendiului şi într-o luptă crîncenă cu pecenegii.

Aşezările din grupul nordic, mult mai depărtate de nomazi, iar din secolul al XII-lea aflîndu-se sub ocrotirea cnejilor Haliciului, dăinuiesc pînă la năvălirea tătaro-mongolă, iar multe dintre ele — pînă şi mai tîrziu.

Cultura materială strălucitoare a oraşelor slave din sud-vestul U.R.S.S. — de la marginea statului Rus Vechi, a fost distrusă în primul sfert al secolului al XII-lea în urma năvălirii popoarelor nomade. Populaţia slavă s-a păstrat parţial în masivele păduroase ale codrilor, iar o parte din ea s-a retras sub ocrotirea cneazului din Halici. Populaţia slavă ce dăinuise în mai multe aşezări din partea de nord a teritoriului dintre Prut şi Nistru, a continuat să existe şi după secolul al XII-lea şi a fost asimilată de populaţia romanizată, venită din apus. Slavii din sud-vestul U.R.S.S. au intrat în componenţa poporului moldovean, aducînd aportul lor în crearea culturii, limbii şi orînduirii sociale şi de stat a Moldovei. Aportul slavilor în cultura materială moldovenească este documentat de continuitatea tradiţiilor slave alături de cele moldoveneşti în ceramică, unelte agricole, într-o serie de unelte meşteşugăreşti şi în felul construcţiilor de locuit şi a altor construcţii.

Sarcinile principale în domeniul arheologiei slave din sud-vestul U.R.S.S. constau în stabilirea periodizării interne pentru perioada dintre tecolul al VI-lea şi pînă la prima jumătate a secolului al IX-lea, în cercesarea cimitirelor, studierea relaţiilor între triburile nomade şi agricultorii sedentari, precum şi legătura dintre populaţia din sud-vestul U.R.S.S. şi vecinii ei din răsărit şi apus de-a lungul celei de-a doua jumătăţi a primului mileniu al e.n. şi în primele secole din mileniul al doilea al e.n.

G. B. FEDOROV

ОСНОВНЫЕ ИТОГИ И ЗАДАЧИ РАБОТЫ В ОБЛАСТИ АРХЕОЛОГИИ ЮГО-ЗАПАДА СССР ПЕРВОГО ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ НАШЕЙ ЭРЫ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Судя по письменным источникам и археологическим данным, на юго-западе СССР, в Днестровско-Прутском междуречье в последние века до н.э. и в первые века н.э. проживали гетские племена тирагетов, материальная культура которых отличалась от культуры гетских племен центральных областей гето-дакийского мира некоторой примитивностью и значительным влиянием скифской культуры.

На юго-западной территории СССР с начала II в. и до конца IV и начала V вв. господствовали памятники черняховской культуры; там находятся сотни селищ и могильников, от самых ранних до наиболее поздних. Ее создателями являются оседлые земледельческие племена: свободные геты, затем сарматы, а восточнее этой территории и скифы, славяне и др. Ее главными носителями стали готы, пришедшие позже, когда эта культура уже образовалась. Прекращение существования черняховской культуры на юго-западе СССР совпадает с упадком материальной культуры в Центральной и Восточной Европе, наступившим после кризиса античного мира. На территории Дакии памятники черняховской культуры появляются лишь после прекращения римской оккупации; они немногочисленны и представлены в большинстве могильниками.

С VI в. и до начала XII в. на юго-западной территории СССР господствует славянская культура, представленная небольшими неукрепленными поселениями с наземными жилищами и полуземлянками, с довольно примитивной керамикой, большая часть которой вылеплена вручную. Славянская материальная культура указанного периода времени тесно связана с другими памятниками восточных славян, в частности со славянскими памятниками Поднепровья. Местное гетское население оседлых земледельцев было постепенно ассимилировано славянами. Наличие в этом периоде на территории Румынии большого числа памятников восточнославянского типа указывает на продвижение и на этой территории восточнославянских племен, а также и на то, что местное население в значительной степени восприняло культуру восточных славян одновременно с другими культурными влияниями. В указанный период времени на Днестровско-Прутском междуречье число поселений вначале уменьшается по сравнению с периодом черняховской культуры вследствие того, что славянские поселения были более долговечными и более интенсивно обитаемыми по сравнению с поселениями предыдущего периода. Основные орудия труда послечерняховского славянского общества были качественнее и продуктивнее, чем у носителей черняховской культуры. Носители черняховской культуры не имели таких совершенных орудий для обработки почвы, как славяне в VI—IX веках, в связи с чем на их пашнях быстро истощалась почва, что приводило к необходимости довольно частой смены мест поселений.

Период от конца IX до начала XII в. на юго-западной территории СССР характеризуется расцветом древнерусской культуры, тесно связанной, с одной стороны, с предыдущей славянской культурой. на этой территории, а с другой—с культурой центральных районов древнерусского государства. Резко растет число и размеры поселений, основываются и развиваются гнезда и целые районы поселений. В укрепленных поселениях — ранних феодальных городах, проживали общественные верхи, а также ремесленники и торговцы. Неукрепленные поселения составляли вместе с укрепленными единую экономическую систему. В городищах концентрировались обрабатывающие ремесла высокой квалификации, а в селищах — добывающие ремесла. Тождественость основных элементов славянской культуры юго-запада СССР и центральных областей древнерусского государства отражала процесс включения славян Поднестровья — тиверцев — в состав древнерусской народности, а юго-запада СССР — в состав территории древнерусского государства. Элементы древнерусской культуры проникли и на территорию Румынии, где они обнаружены в ряде памятников.

С начала X в. начинается и постепенно возрастает напор кочевников — печенегов, торков (гузов), а затем и половцев, надвигавшихся из Причерноморских степей на славянское население юго-запада СССР. В результате нападения кочевников великолепная материальная городская культура славян юго-запада СССР — окраины древнерусского государства — была уничтожена в первой четверти XII в. Проживавшие же в северной части Днестровско-Прутского междуречья славяне продолжали существовать позже XII в. и были ассимилированы пришедшим с запада романизированным населением. Они вошли в состав молдавского народа и внесли свой вклад в создание молдавской культуры и государства.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — 1, Бронзовый идол из поселения у Лукашевки; 2 — 5, железная и бронзовая фибулы типа Latenè и бронзовый браслет из Лукашевского селища и могильника.

Рис. 2. — Керамика липицкого типа из Котюжени-Мичь. 1 — 6, липицкая керамика; 7 — 9, лукашевская керамика.

Рис. 3. — 1 — 8, Керамика черняховского типа из Молдавской ССР.

Рис. 4. — Различные предметы из памятников черняховского типа из Молдавской ССР. 1, железное копье; 2 — 4, пряслица; 5 — 7, фибулы; 8 — 10, бусы; 11, зеркало.

Рис. 5. — Римский кубок конца IV — начала V вв. из Черняховского могильника в Малаешти (Молдавская ССР).

Рис. 6. Черняховский могильник в Малаешти. 1, погребение с трупосожжением; 2, погребение с трупоположением.

Рис. 7. — Славянская керамика VI—VIII вв.

Рис. 8. — Славянская керамика VI—VIII вв.

Рис. 9. — 1, обломок железного плужного ножа. 2, обломок жернова от ручной мельницы из славянского поселения VI—VIII вв. у села Лопатны.

Рис. 10. — Карта древнерусских археологических памятников и населенных центров в IX—XII вв. в Молдавской ССР.
Рис. 11. — План городища Алчедар.
Рис. 12. — Ситуационный план селища и городища Алчедар.
Рис. 13. — Древнерусские земледельческие орудия труда конца IX — начала XII в. в Молдавской ССР. 1, серп; 2, плуговый резец; 3, железная коса; 4, лемех; 5, железная мотыга; 6, известняковая зернотерка; 7, железный лемех.
Рис. 14. — Орудия труда различных ремесленников из древнерусских поселений в Молдавской ССР. 1—7, инструмент из мастерской оружейника; 8, наковальня ювелира; 9, топор; 10, глиняное сопло кузнечного горна; 11, железное тесло.
Рис. 15. — Орудия труда различных ремесел. 1, блесна для ловли хищных рыб; 2, острога; 3, нож пчеловода; 4, нож кожевника; 5, рабочий нож.
Рис. 16. — Древнерусские предметы домашнего обихода. 1, кресало XI — начала XII вв.; 2, гвоздь; 3, дрымба; 4—5, ключи от навесных замков; 6, ножницы; 7 — 8 кресало X — начала XI вв.
Рис. 17. — Древнерусские украшения из Молдавской ССР. 1, серебряная гривна; 2, медная гривна; 3, бронзовые кольца; 4, серебряные серьги.
Рис. 18. — Древнерусская керамика IX—X вв.
Рис. 19. — 1—2, древнерусская керамика IX—X вв. Ввозная керамика из древнерусских жилищ в Молдавской ССР; 3, восточный сосуд; 4, византийский кувшин, покрытый желто-зеленой глазурью.
Рис. 20. — Диремы из Средней Азии.

RÉSULTATS ET PRINCIPAUX PROBLÈMES DES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DU SUD-OUEST DE L'U.R.S.S., TOUCHANT LE PREMIER MILLÉNAIRE DE NOTRE ÈRE

RÉSUMÉ

Au cours des derniers siècles avant notre ère et des premiers siècles de notre ère, le Sud-Ouest de l'U.R.S.S., plus précisément, la région située entre le Dniester et le Pruth, était habitée — à en juger aux sources écrites et aux données archéologiques — par les tribus gétiques des Tyragètes. Leur civilisation matérielle différait de celle des autres Gètes — des régions centrales du territoire occupé par les Géto-Daces — par un caractère primitif et une influence marquée de la civilisation scythique.

Du début du IIe siècle jusqu'à la fin du IVe et au commencement du Ve, les monuments de la civilisation de Tchernéakhov étaient dominants sur le territoire du Sud-Ouest de l'U.R.S.S., où l'on trouve des centaines d'emplacements d'anciens villages et de nécropoles, depuis ceux des premières périodes jusqu'à ceux des dernières. Les créateurs de cette civilisation sont des tribus sédentaires d'agriculteurs : Gètes libres, puis Sarmates et, plus à l'Est de ce territoire, les Scythes, les Slaves et autres. Les Goths, arrivés beaucoup plus tard, lorsque cette civilisation était déjà formée, en sont devenus les principaux représentants. La fin de l'existence de la civilisation de Tchernéakhov dans le Sud-Ouest de l'U.R.S.S. coïncide avec la décadence de la civilisation matérielle du centre et de l'Est de l'Europe, consécutive à la crise du monde antique. Les monuments de la civilisation de Tchernéakhov n'apparaissent sur le territoire de la

Dacie qu'après l'occupation romaine et sont représentés par quelques nécropoles.

Du VIe siècle jusqu'au début du XIIe, la civilisation slave règne sur le territoire du Sud-Ouest de l'U.R.S.S. Elle est représentée par des petites stations, non fortifiées, dont les habitants logeaient dans des habitations de surface ou dans des huttes à demi souterraines; la céramique, assez primitive, est en majeure partie faite à la main. La civilisation matérielle slave de la période en question se rattache étroitement à d'autres monuments des Slaves orientaux, plus particulièrement à ceux des Slaves de la région du Dniéper. La population gète locale, d'agriculteurs sédentaires, a été petit à petit assimilée par les Slaves. La présence d'un grand nombre de monuments du type slave oriental, datant de cette période, sur le territoire de la Roumanie, dénote le déplacement des tribus slaves orientales sur ce territoire et le fait que la population autochtone adopta en grande partie la civilisation des Slaves orientaux, en même temps que d'autres influences culturelles. A la période qui intéresse ici, le nombre des stations du territoire situé entre le Pruth et le Dniester baisse au début, par rapport à la période de la civilisation de Tchernéakhov, du fait que les stations slaves avaient une plus grande durée et étaient plus intensément habitées que celles de la période antérieure. Les principaux outils de la communauté slave post-Tchernéakhov étaient plus perfectionnés et d'une meilleure productivité que ceux des populations de la civilisation de Tchernéakhov.

Les porteurs de la culture Tchernéakhov n'avaient pas d'outils suffisamment perfectionnés pour les travaux de la terre, comme ceux des esclaves des VIe — IXe siècles. Pour cette raison, leurs cultures épuisaient rapidement le sol, ce qui les obligeait á changer assez souvent l'emplacement de leurs stations.

Sur le territoire du Sud-Ouest de l'U.R.S.S., la période qui va de la fin du IXe siècle au début du XIIe est caractérisée par l'épanouissement de la civilisation russe ancienne, étroitement rattachée, d'une part, à la civilisation slave antérieure de ce territoire et, d'autre part, à celle des districts centraux de l'ancien Etat russe. Le nombre et les dimensions des stations vont en augmentant : des noyaux et des districts entiers de stations prennent naissance et se développent. Les stations fortifiées — les villes de la première période de l'époque féodale — sont habitées par les chefs, ainsi que par les artisans et les marchands. Les stations non fortifiées forment, avec les stations fortifiées, un système économique unitaire. Les métiers d'artisanat, hautement qualifiés, se concentrent dans les « horodişte » (emplacements des villes), et l'« industrie » extractive, dans les anciens emplacements de villages. L'identité des éléments fondamentaux, de la civilisation slave du Sud-Ouest de l'U.R.S.S. et des régions centrales de l'ancien Etat russe, reflète le processus d'assimilation des Slaves de la région du Dniester — les Tivertites — par les peuples russes anciens, et d'englobement des territoires du Sud-Ouest de l'U.R.S.S. dans le territoire de l'ancien Etat russe. Des éléments de l'ancienne civilisation russe ont également pénétré sur le territoire de la Roumanie, où nombre de monuments les révèlent.

Dès le début du Xe siècle, la pression des nomades — Petchénègues, Türks (Guades), puis Coumans, qui arrivaient des steppes du Nord de la mer Noire — sur la population du Sud-Ouest de l'U.R.S.S. commence à s'exercer et va en augmentant. Les attaques des nomades détruisent la splendide civilisation matérielle des cités slaves du Sud-Ouest de l'U.R.S.S. — périphérie de l'ancien Etat russe — au cours du premier quart du XIIe siècle. Les Slaves qui habitaient la partie septentrionale de la région située entre le Pruth et le Dniester subsistent au delà du XIIe siècle et sont assimilés par la population romanisée venue de l'Ouest. Ils sont entrés dans la composition du peuple moldave et ont contribué à la création de l'Etat moldave et de sa civilisation.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — 1, Idole en bronze de la station de Lukachovka; 2—5, fibules en fer et en bronze du type La Tène II, et bracelet en bronze de la nécropole et de la station de Lukachovka.

Fig. 2. — Céramique du type Lipitza, trouvée à Cotiugenii Mici; 1—6, céramique du type Lipitza; 7—9, céramique du type Lukachovka.

Fig. 3. — 1—8, Céramique du type Tchernéakhov, trouvée dans la R.S.S. Moldave.

Fig. 4. — Différents objets des complexes du type Tchernéakhov de la R.S.S. Moldave; 1, lance en fer; 2—4, fusaïoles; 5—7, fibules; 8—10, perles; 11, miroir.

Fig. 5. — Verre romain de la fin du IVe siècle ou du début du Ve, provenant de la nécropole du type Tchernéakhov de Mălăeşti (R.S.S. Moldave).

Fig. 6. — Nécropole du type Tchernéakhov de Mălăeşti. 1, Tombe à incinération; 2, tombe à inhumation.

Fig. 7. — Céramique slave des VIe—VIIIe siècles.

Fig. 8. — Céramique slave des VIe—VIIIe siècles.

Fig. 9. — Station slave de Lopatna (VIe — VIIIe siècles). 1, Fragment de coutre; 2, fragment de pierre de moulin.

Fig. 10. — Carte des anciens monuments archéologiques russes et des agglomérations de stations des IXe—XIIe siècles, de la R.S.S. Moldave.

Fig. 11. — Plan de la « horodişte » (emplacement de l'ancienne ville) d'Altchédar.

Fig. 12. — Plan de situation des emplacements de l'ancien village et de l'ancienne ville d'Altchédar.

Fig. 13. — Outils agricoles russes anciens (fin du IXe siècle — début du XIIe) de la R.S.S. Moldave. 1, Faucille; 2, coutre; 3, faux en fer; 4, soc de charrue; 5, hoyau en fer; 6, pierre à moudre en calcaire; 7, soc de charrue, en fer.

Fig. 14. — Outils des différents artisans des stations russes anciennes de la R.S.S. Moldave. 1—7, Outils provenant d'un atelier d'armurier; 8, enclumette de joailler; 9, hache; 10, tuyau en argile de la soufflerie d'un four de forgeron; 11, herminette en fer.

Fig. 15. — Outils divers. 1, Anneau pour la pêche des poissons rapaces; 2, foène; 3, couteau d'apiculteur; 4, couteau de mégissier; 5, couteau.

Fig. 16. — Objets russes anciens d'usage domestique. 1, Briquet du XIe siècle — début du XIIe; 2, gros clou; 3, guimbarde; 4—5, clefs de cadenas; 6, ciseaux; 7—8, briquets du Xe siècle—début du XIe.

Fig. 17. — Parures russes anciennes de la R.S.S. Moldave. 1, Collier d'argent; 2, colliers de cuivre; 3, bagues en bronze; 4, boucles d'oreilles en argent.

Fig. 18. — Céramique russe ancienne, des IXe—Xe siècles.

Fig. 19. — 1—2, Céramique ancienne des IXe—Xe siècles; céramique d'importation trouvée dans des habitations russes anciennes, de la R.S.S. Moldave; 3, vase oriental; 4, cruche byzantine à émail jaune verdâtre.

Fig. 20. — Dirhems d'Asie centrale.

CONTRIBUŢII
LA CUNOAŞTEREA CERAMICII SLAVE DE LA SUCEAVA

Deşi este evident că începuturile oraşului feudal Suceava nu pot fi duse cu atît de multă vreme înainte, cunoaşterea culturii materiale a locuitorilor ce au populat o parte a teritoriului viitorului oraş, începînd încă din secolele VI—VII nu poate fi socotită ca netrebuincioasă, şi aceasta cel puţin din două motive : locuirea acestui teritoriu începînd din perioada arătată [1], dovedeşte între altele şi faptul că el corespunde nevoilor de viaţă ale oamenilor, ceea ce a făcut ca pe teritoriul viitorului oraş feudal să se dezvolte, în timp şi ca întindere, o aşezare de proporţii deloc neglijabile. În al doilea rînd, cunoaşterea realităţilor acestei epoci poate servi la înţelegerea unor anume fapte petrecute mult mai tîrziu, între ele existînd legături, care, în stadiul actual al cunoştinţelor noastre, numai se profilează, fără să avem şi posibilitatea determinării lor exacte.

Aşezările datînd din secolul VI—IX, judecînd după locul descoperirii lor, închid o suprafaţă de mai multe mii de metri pătraţi, care se situează între marginea de răsărit a oraşului actual, mergînd în apropierea centrului oraşului, pe o linie care ar lega biserica Sf. Dumitru cu mitropolia Sucevei. În această suprafaţă întinsă s-au găsit trei aşezări distincte aflate la distanţă de circa 400 m una de alta (vezi harta).

Prima dintre aceste aşezări, descoperită de către autorul rîndurilor de faţă în anul 1953, este situată la marginea de răsărit a oraşului Suceava, în punctul numit „Şipot". Situată pe un bot de deal care coboară dinspre vest şi se opreşte în malul de vest al pîrîului Cacaina [2], aşezarea prefeudală de la Şipot a avut de înfruntat în lungul veacurilor atît urmările acţiunii agenţilor naturali cît şi, mai ales, pe cele ale intervenţiei omului.

---

[1] În săpăturile efectuate atît în oraş cît şi la Cetatea de Scaun şi la Şcheia au fost descoperite numeroase cioburi aparţinînd neoliticului şi perioadelor mai tîrzii dar, în tratarea problemei care ne preocupă acum, ele nu prezintă un interes deosebit şi rămîn în afara cercetării noastre.

[2] Ape cu acelaşi nume au existat şi în alte oraşe feudale moldoveneşti : Iaşi, Vaslui, Bîrlad. Numele acesta pare a fi în legătură cu faptul că pîraiele care îl purtau, trecînd prin oraşe purtau toate murdăriile ce se aruncau de către locuitorii acestora.

Eroziunea naturală a solului precum şi prăbuşirile repetate, în urma cărora s-a distrus o bună parte din marginile terenului înconjurător, au făcut ca din aşezarea prefeudală ca şi din cea feudală de altfel, să se păstreze numai puţine resturi, care şi acestea se găsesc foarte adesea în condiţii stratigrafice neclare.

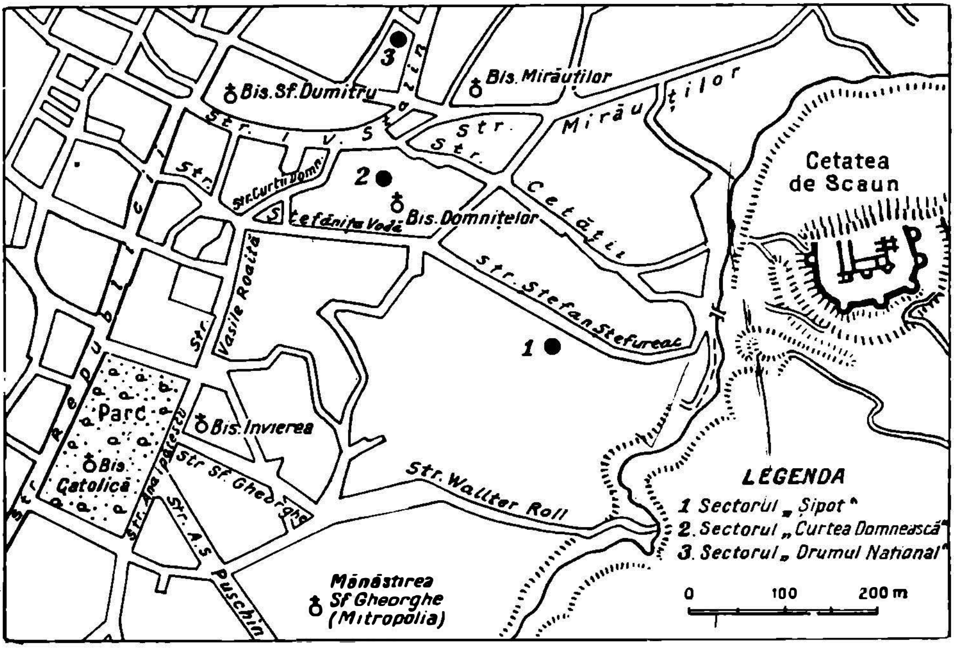

Fig. 1. — Harta aşezărilor slave descoperite în oraşul Suceava în anii 1953—1958.

Pe de altă parte, faptul că locul pe care se află aşezarea prefeudală a fost cuprins, în decursul veacurilor XV—XVI, în perimetrul construcţiilor şi amenajărilor legate nemijlocit de Curtea domnească din Suceava, a făcut ca locul să fie de nenumărate ori deranjat cu prilejul săpării unor bordeie sau a unor şanţuri pentru conducte [1].

În săpăturile din punctul „Şipot" materialele datînd din veacurile VI—VII au apărut în număr destul de mare dar numai într-un singur caz ele au fost descoperite în cadrul bine precizat al unei locuinţe-bordei [2].

Locuinţa-bordei se adîncea pînă la 1,40 m de la nivelul actual al solului. Dimensiuni nu i se pot da deoarece era în cea mai mare parte distrusă de constructorii unei locuinţe din veacul al XIV-lea. Din ea se mai păstrau doar dărîmăturile unei vetre clădită din piatră şi o suprafaţă

[1] În profilul de nord al secţiunii I/1953 chiar în perimetrul bordeiului ce face obiectul atenţiei noastre, se vede un şanţ, săpat probabil în secolul XV, care atinsese şi dărîmăturile vetrei acestui bordei.

[2] Cf. *SCIV*, 1—2, 1954, p. 299 şi urm.

destul de mică din podea[1]. Lucrată destul de bine, deşi nu prezintă o faţă perfect orizontală, podeaua bordeiului nu a putut fi surprinsă decît pe o suprafaţă de 1,50 × 1,50 m, suprafaţa aceasta fiind situată la o depărtare de aproape 0,50 m de dărîmăturile vetrei (fig. 2). Faptul că între podea şi dărîmăturile sobei nu s-a putut stabili o legătură, care să facă neîndoielnică contemporaneitatea lor, se datoreşte, aşa cum o anunţam

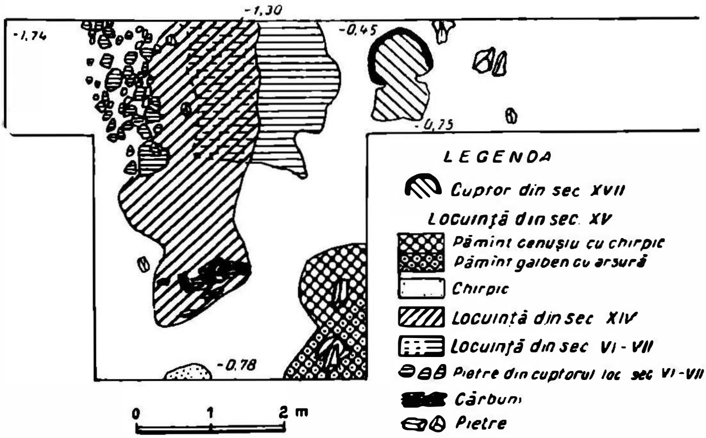

Fig. 2. — Planul locuinţei din secolele VI—VII, descoperită în sectorul „Şipot".

deja, unor intervenţii din secolul XIV, în urma cărora cea mai mare parte a resturilor bordeiului prefeudal a fost distrusă. Îndoielile noastre au fost însă înlăturate de descoperirea unor materiale, identice ca formă şi compoziţie a pastei, în dărîmăturile vetrei şi pe de altă parte încastrate în podeaua bordeiului. Cele mai multe din aceste materiale ceramice, singurele elemente care au permis datarea bordeiului, au fost descoperite în dărîmăturile vetrei.

Acestea se prezentau sub forma unei grămezi de pietre de dimensiuni care nu depăşeau 18 × 10 cm. Pietrele prezentau fără excepţie urme de arsură puternică, dar numai pe una din feţe.

În cadrul dărîmăturilor vetrei, pietrele zăceau fără nici o ordine şi erau amestecate cu fragmente de vase şi oase. La baza dărîmăturii s-au găsit însă trei pietre de dimensiuni aproape identice (10 × 5 × 30 cm) aşezate pe muchie, şi închizînd o suprafaţă dreptunghiulară. Faptul că aceste pietre au fost găsite *in situ* şi că suprafaţa limitată de ele prezenta urme puternice de arsură şi era acoperită cu un strat de cenuşă, gros de aproape 2 cm, la care se adaogă şi descoperirea a numeroase fragmente de vase anume în această suprafaţă cu dimensiunile de circa 20 × 25 cm, constituie, după părerea noastră, indicii sigure că locul descris mai sus era de fapt vatra propriu-zisă a cuptorului.

[1] În afara suprafeţei de podea indicată în plan nu s-au mai putut surprinde alte resturi ale ei.

Singurele materiale arheologice descoperite în acest atît de important complex au fost fragmentele de vase care au permis şi datarea complexului. Ceramica aceasta este de factură inferioară şi se înscrie în întregime în limitele aceleiaşi categorii. Vasele sînt toate de tip borcan şi sînt lucrate cu mîna. Pasta este de calitate inferioară, insuficient frămîntată şi foarte bogată în impurităţi. Prezenţa în pastă a pietricelelor a făcut ca feţele vasului să nu poată fi modelate suficient, ele prezentînd numeroase proeminenţe care le dau un aspect neregulat.

Culoarea vaselor este aceeaşi pentru toate fragmentele descoperite atît în dărîmăturile vetrei cît şi pe podeaua locuinţei : gălbuie. Diferă doar tonul, care la unele vase este mai închis, trecînd uneori înspre cenuşiu iar alteori căpătînd o culoare aproape albicioasă.

Arderea vaselor este inegală şi, apreciată în general, insuficientă. Pasta este şi ea, ca urmare a unei arderi insuficiente, de culori diferite care merg de la galbenul roşcat, care reprezintă o pojghiţă groasă de aproape 2 mm ce acoperă în general faţa exterioară a vaselor, pînă la cenuşiu închis, culoarea mai ales a miezului. Aceasta în ceea ce priveşte marea masă a fragmentelor descoperite în locuinţa de la ,,Şipot''. Sînt însă şi cazuri — e drept foarte puţin numeroase — cînd calitatea mai bună a pastei din care sînt lucrate vasele, manifestată mai ales prin absenţa pietricelelor din pastă, a permis o mai bună ardere a vaselor şi o uniformitate a culorii.

Vasele descoperite la ,,Şipot'' sînt în general puţin înalte şi au diametrul fundului mic. Buza este foarte puţin înaltă, nedepăşind în general înălţimea de 1,5 cm. Puţin răsfrîntă în afară, buza vaselor nici nu apare întotdeauna cu evidenţă ca un element component deosebit în arhitectura vasului (fig. 3/1—6) adesea fiind redată mai mult prin rotunjirea interioară decît prin răsfrîngere.

Curbura pîntecului nu este mare, ceea ce în general imprimă vaselor oarecare zvelteţă, spre deosebire de vasele caracteristice perioadei următoare, mai largi şi cu pîntecul mult arcuit.

În ceea ce priveşte profilul fundului acestor vase, este de semnalat existenţa a două tipuri : primul tip se caracterizează printr-o tendinţă evidentă de profilare a fundului (fig. 3/7, 9), însoţită cu regularitate de subţierea fundului şi a pereţilor vasului. Al doilea tip este reprezentat de vasele cu fundul drept sau tras puţin spre interior, în care caz atît fundul cît şi peretele vasului sînt mai groase decît la vasele tipului semnalat mai înainte (fig. 3/8).

Indiferent de deosebirile sezisabile în arhitectonica vaselor, deosebiri, care nu exprimă diferenţe de timp pentru existenţa uneia sau alteia din variante, ci sînt doar rezultatul faptului că vasele au fost lucrate de olari diferiţi, este de semnalat absenţa cu desăvîrşire a ornamentului de pe vasele descoperite de noi la ,,Şipot'' însumînd circa 40 fragmente.

Deşi nu aici intenţionăm să privim mai îndeaproape problema datării acestei ceramici descoperită la ,,Şipot'', cu toate analizele şi analogiile pe care le implică datarea, socotim totuşi nu numai util ci şi necesar să subliniem faptul că ceramica descrisă mai înainte se recomandă, după toate caracteristicile ei, ca fiind cea mai veche ceramică slavă de pe teri-

toriul Sucevei, putînd fi socotită ca atare şi pentru întreaga Moldovă. Putem anunţa chiar de pe acum că profilul vaselor, atît cît se poate el reconstitui numai cu ajutorul fragmentelor descoperite, precum şi forma

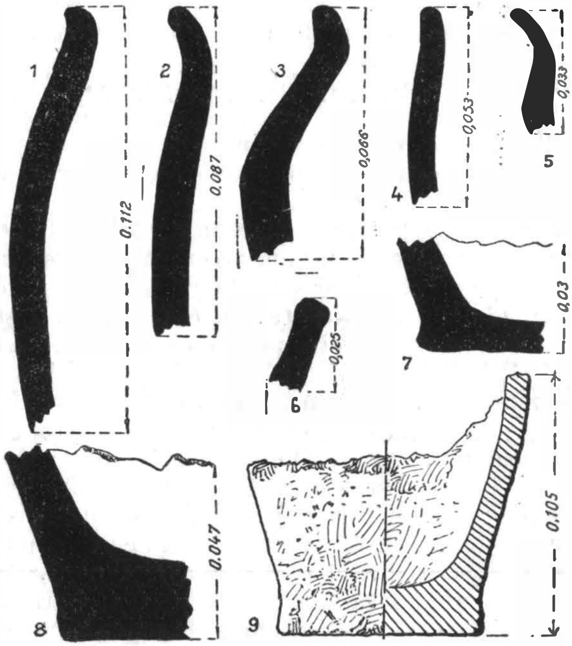

Fig. 3. — Fragmente ceramice din locuinţa de la „Şipot".

sensibil înaltă a unora din vase sugerează ca singurul material cu care analogia este posibilă, ceramica aşa-numitului „tip Praga".

*

La o depărtare de circa 250 m nord-vest de punctul numit „Şipot" de care ne-am ocupat mai înainte, se află un alt sector de cercetare din oraşul Suceava, menţionat în rapoartele preliminare sub numele „Curtea Domnească".

Săpăturile din acest sector, al căror principal rost a fost şi a rămas acela al stabilirii întinderii Curţii domneşti din oraş precum şi cercetarea complexelor adiacente Curţii domneşti, au prilejuit descoperirea, în afara materialelor datînd din perioada feudalismului dezvoltat (secolul XV—XVII), a unor materiale aparţinînd epocii prefeudale. Este adevărat că acestea din urmă sînt departe de a egala cantitativ materialele arheologice din secolele XV—XVII, dar pentru cercetarea noastră lucrul este puţin important.

În cîteva din secţiunile deschise în anul 1953 (secţiunile IV, V şi caseta a IV-a), au fost descoperite, la adîncimi care depăşeau [1] în general

[1] Precizăm că în locul arătat, stratul de umplutură şi nivelare datînd din vremuri recente este destul de gros.

2 m, destul de numeroase fragmente de vase, a căror apartenenţă la ceramica slavă este de necontestat. Descoperirea acestor fragmente într-un complex reprezentat de bucăţi de chirpic şi arsură, care însă nu a fost cercetată pe suprafaţă pentru a se stabili provenienţa chirpicului, permite totuşi să se afirme că este vorba de o aşezare, despre ale cărei proporţii nu se poate spune încă nimic.

O primă constatare pe care o prilejuieşte cercetarea materialului descoperit la „Curtea Domnească" este aceea că între el şi ceramica descoperită la „Şipot" există legături, care însă nu ne pot impiedica să remarcăm şi deosebiri, acestea din urmă căpătînd în cercetare o valoare ce poate fi numită fără rezerve, excepţională.

Ceramica descoperită la „Curtea Domnească" din Suceava, aparţinînd categoriei ceramicii slave, este în marea ei majoritate lucrată cu mîna. Ca regulă generală, pasta din care sînt făcute vasele este de calitate inferioară, fiind destul de rău frămîntată. În compoziţia pastei intră numeroase pietricele de dimensiuni mici şi puţine cioburi pisate. Datorită acestei compoziţii a pastei, precum şi datorită lucrării cu mîna a vaselor, ceramica aceasta prezintă pe ambele feţe ale vaselor neregularităţi evidente. În ceea ce priveşte arderea, este caracteristică pentru aproape întreaga ceramică descoperită la „Curtea Domnească" arderea în gropi, ceea ce face ca vasele să aibă pete mai deschise, care ajung pînă la roşu cărămiziu, pe fondul general cenuşiu. Sînt însă şi fragmente bine arse pe toată grosimea peretelui, cu o culoare cărămizie uniformă, ceea ce pare a indica folosirea unui procedeu îmbunătăţit în arderea ceramicii. Aceste din urmă fragmente nu mai prezintă însă nici trăsăturile caracteristice ale ceramicii descoperite la Şipot şi se deosebesc chiar de o bună parte a ceramicii de la „Curtea Domnească". În acest sens atrage atenţia consistenţa pastei, o compoziţie deosebită a ei, din care încep a lipsi cioburile pisate, precum şi un aspect mai regulat al pereţilor vasului, deşi de aici nu trebuie să se conchidă că proeminenţele dispar cu totul.

Afirmam mai înainte că ceramica descoperită la „Curtea Domnească" prezintă caractere care fac incontestabilă legătura dintre ea şi ceramica descoperită la „Şipot". Cele arătate cu puţin mai sus ni se par suficiente pentru trasarea cadrului general în care se poate plasa ceramica în discuţie şi, în consecinţă, nu mai socotim necesare alte precizări. Să vedem acum cîteva fragmente descoperite la „Curtea Domnească" pentru a putea scoate în evidenţă, mai pregnant, atît asemănările cît şi deosebirile dintre materialele găsite în cele două puncte pe care le punem faţă în faţă: „Şipot" şi „Curtea Domnească".

Dacă materialele descoperite la „Şipot" obligau a se trage concluzia că profilul ceramicii de bucătărie era caracterizat prin buza puţin înaltă şi întotdeauna foarte uşor răsfrîntă în afară, ceramica descoperită la „Curtea Domnească" prezintă forme variate, vasele cu profilul celor de la „Şipot" ne mai fiind nici exclusive şi nici măcar dominante. Ne grăbim a spune că deşi numărul fragmentelor descoperite la „Curtea Domnească" nu este încă atît de mare încît să permită formularea unor păreri cu caracter de concluzie, materialele descoperite pot totuşi să ofere temeiuri pentru formularea de ipoteze de lucru.

Deşi unele din fragmentele descoperite la „Curtea Domnească" prezintă încă un profil asemănător descoperirilor de la „Şipot", acesta

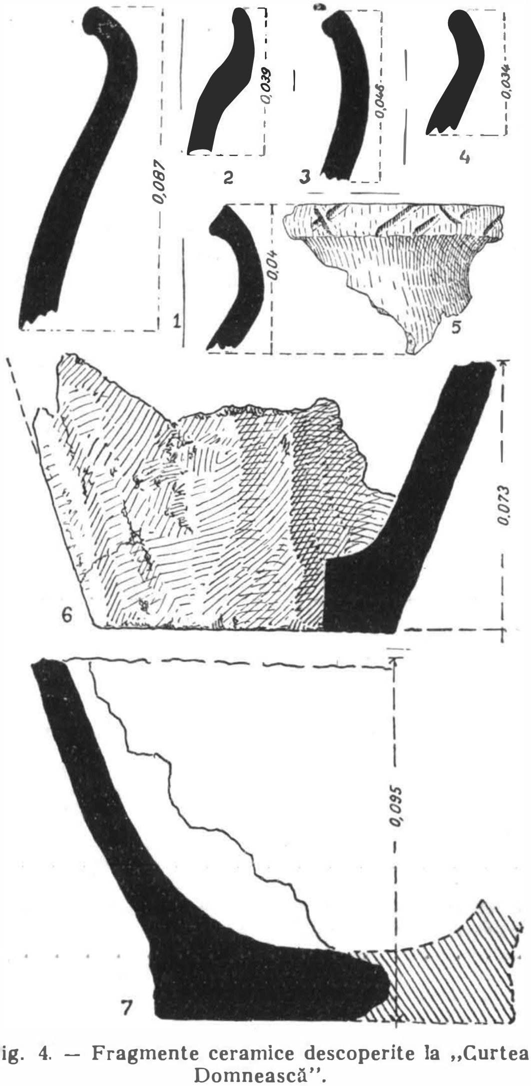

Fig. 4. — Fragmente ceramice descoperite la „Curtea Domnească".

este numai asemănător şi nu identic. Într-adevăr, buza mai mult răsfrîntă în afară a unora din vase aminteşte profilul vaselor de la „Şipot", dar răsfrîngerea este mult mai pronunţată, iar buza, dacă este mai subţire decît restul peretelui vasului, sau are aceeaşi grosime, se distinge net ca un element bine deosebit în arhitectonica vasului (fig. 4,1—5). Dar buzele cu acest aspect nu aduc nou faţă de ceramica de la „Şipot" decît poziţia

lor față de peretele vasului, adică unghiul de curbură, fără însă ca profilul buzei să se schimbe esențial.

Se constată însă la „Curtea Domnească" și un fapt nou, și anume apariția unor noi profile de buze la vase. Chiar dacă constatarea aceasta nu este însoțită și de o alta, care să privească îmbunătățirea calitativă a pastei din care sînt lucrate vasele, faptul își păstrează importanța lui, cu atît mai mult cu cît o nouă schimbare a profilului buzei se va observa mult mai tîrziu, la ceramica dezvoltată din cea de care ne ocupăm acum.

Păstrînd în general linia obișnuită pînă acum a profilului, vasele nu mai au buza arcuită, terminată oarecum rotunjit prin subțierea peretelui ci buza începe să fie ușor teșită (fig. 4/1, 3, 5) păstrînd totuși înălțimea obișnuită și pînă acum. Chiar și numai semnalarea acestui fapt ar fi, credem, în măsură să ofere temeiuri pentru a putea afirma că așezarea, din care s-a descoperit întîmplător numai o mică parte prezintă elemente noi cu privire la ceramică, ce o deosebesc de așezarea de la „Șipot".

Acesta însă nu este singurul element nou care apare în ceramica descoperită la „Curtea Domnească" în raport cu cea de la „Șipot". Un alt element deosebitor se referă la începutul folosirii roatei primitive de olar. Argumente în sprijinul acestei ipoteze sînt deocamdată puține, dar ele merită, după opinia noastră, să fie luate în considerare și tratate cu toată atenția.

Făcînd descrierea în general a caracterelor ceramicii descoperite la „Curtea Domnească", semnalăm existența unor fragmente de vase lucrate dintr-o pastă de relativ mai bună calitate, ai căror pereți prezintă mai puține proeminențe decît la restul ceramicii aflate acolo. O mai atentă cercetare a unora dintre aceste fragmente arată că ele prezintă pe fața interioară benzi de striații foarte fine, provenind fără îndoială de la mîna olarului. Absența acestor striații la ceramica descoperită la Șipot ca și de pe multe din fragmentele de la „Curtea Domnească", despre care se poate spune cu certitudine că sînt lucrate cu mîna, precum și prezența lor pe fragmente mai bine fățuite decît celelalte, pare a sugera că în așezarea de la „Curtea Domnească" ceramica lucrată cu mîna nu mai este exclusivă, că deci și-a făcut apariția și a început a se folosi roata primitivă.

Ipoteza aceasta se profilează cu și mai multă consistență dacă aducem în discuție un alt fragment descoperit, însă, nu în complexul despre care s-a vorbit mai înainte ci la oarecare distanță de el, într-o altă secțiune de la același sector, situată, față de complexul pomenit, la o depărtare de circa 80 m. Este vorba despre un fragment din fundul unui vas. Făcînd observația că atît pereții vasului cît și fundul lui prezintă urmele unei munci mai atente, adăugăm la aceasta și faptul că pereții vasului păstrează imprimate nu numai striuri de felul și proveniența celor de care abia am vorbit ci și șanțurile interioare largi și puțin adînci specifice ceramicii lucrate la roată. Cu privire la acestea, se cuvine însă subliniat faptul că ele sînt abia observabile iar fața interioară a vasului prezintă încă suficient de vizibile proeminențe și neregularități, ceea ce face ca vasul să fie încadrat fără greutate în categoria ceramicii inferioare. De fapt la aceasta obligă și pasta.

Dar nu numai fața interioară prezintă elemente noi, ci și exteriorul vasului. Astfel, pentru prima dată pînă acum, peretele vasului prezintă la partea lui inferioară semnele ușor vizibile ale unei modelări și corectări finale, făcută cu ajutorul unui obiect, probabil de lemn. Aceste semne constau din fîșii verticale, late de circa 1,5 cm, inegale ca înălțime și neuniform orientate spre fundul vasului (fig. 4/6). Folosirea acestui chip de a finisa vasele a făcut ca la partea inferioară perimetrul exterior să nu mai înscrie un cerc, fie și neregulat, ci să aibă mai mult formă poligonală.

Faptul că mijlocul acesta de îndreptare a fețelor vaselor nu este întîlnit niciodată la ,,Șipot'' și nu apare nici la ,,Curtea Domnească'' în cazul ceramicii lucrată cu mîna, ne face să credem că apariția lui în cazul unui vas cu siguranță îndreptat la roată nu este întîmplătoare, cele două fapte fiind strîns legate între ele.

Schimbările petrecute în tehnica de lucru a olarilor — începutul folosirii roatei primitive — precum și elementele noi ce sînt înregistrate în arhitectonica vaselor marchează, după opinia noastră, și momentul apariției la Suceava a primelor încercări de ornamentare a vaselor.

Pentru părerea aceasta, pledează o serie de observații, verificate cu ajutorul mai multor materiale. Dacă în această privință săpăturile de la ,,Curtea Domnească'' nu oferă prea multe materiale [1] problema poate fi mult mai sigur și multilateral cercetată pe baza materialelor descoperite la un alt punct de cercetare și anume în sectorul numit de noi ,,Drumul național''. Înainte însă de a trece la prezentarea descoperirilor din acest punct, care prezintă interes în discuția de față, ne oprim pe scurt asupra unui fragment de vas, descoperit în secțiunea IV la ,,Curtea Domnească''.

Fragmentul (o buză de vas) arată că vasul din care s-a păstrat numai el era făcut din pastă de calitate inferioară, în care abundă pietricelele de diferite mărimi. Datorită frămîntării insuficiente a pastei și ingredientelor din ea, fețele vasului prezintă încă neregularitățile și proeminențele caracteristice ceramicii lucrată cu mîna de felul celei de la ,,Șipot''. În ciuda acestui fapt, fragmentul în discuție se deosebește *total* de ceramica ce îi premerge, atît prin profilul buzei cît și prin apariția unui element de decor. Întîi în ceea ce privește buza : ea este mult mai înaltă, marcînd prin aceasta destul de distinct gîtul vasului, și este sensibil teșită. Pe teșitura buzei apare, pentru prima dată la Suceava, un decor constînd din linii oblice, dispuse uneori în unghi, alteori în cruce (fig. 4/5). Liniile, destul de adînc incizate, se disting ușor. Apariția acestui prim element de decor în ceramica prefeudală de la Suceava trebuie înregistrată ca o dovadă necontestabilă a unor transformări ce se petrec în ceramică, transformări care se vor generaliza cu timpul, devenind un fenomen ce poate servi ca semn distinctiv pentru întreaga ceramică a epocii ce urmează.

★

A treia așezare, și cea mai tîrzie în raport cu celelalte două, a fost descoperită la cîteva sute de metri spre nord de așezarea de la ,,Curtea

[1] În discuția cu privire la începutul ornamentării vaselor, sectorul ,,Șipot'' nici nu poate fi adus, deoarece materialele descoperite aici sînt, așa cum s-a arătat deja, lucrate numai cu mîna și nu prezintă vreun caz în care să se fi încercat ornamentarea.

Domnească", într-un loc asupra căruia a atras atenţia, înainte de toate, descoperirea unor pietre de mormînt, datînd de la începutul secolului al XVI-lea.

Deşi distruse în bună parte de gropile mormintelor cimitirului feudal, complexele aflate în sectorul numit „Drumul naţional" au furnizat o seamă de date de ordin stratigrafic pe temeiul cărora se poate face o mai sigură sistematizare şi împărţire cronologică a materialelor arheologice.

Atît materialele descoperite în sectorul „Drumul naţional", cît şi datele stratigrafice obţinute acolo permit a se formula părerea, că în aşezarea menţionată, sînt cel puţin două niveluri de locuire [1], cel mai vechi din ele părînd a fi contemporan cu aşezarea de la „Curtea Domnească" sau cel mult urmîndu-i acesteia la un interval de timp cu totul redus.

Dacă existenţa celor două niveluri de locuire este certă, între ele nu se poate stabili încă o legătură cronologică limpede, în sensul precizării momentului în care nivelul I a fost părăsit şi mai ales cînd trebuie datat începutul nivelului al II-lea. Certe sînt însă două fapte şi anume : a) În primul nivel de locuire, bordeiele sînt săpate mai adînc decît în nivelul al II-lea, diferenţele adîncimii variind între 10—30 cm (pe alocuri fiind chiar şi mai mari) şi b) În totalitatea cazurilor constatate pînă acum, bordeiele celei de-a doua faze sînt săpate în umplutura celor din primul nivel, laturile acestora coincizînd sau între ele fiind deosebiri de ordinul centimetrilor (fig. 5). Această din urmă constatare îngăduie să se presupună cu suficiente temeiuri că între primul şi cel de-al doilea nivel de locuire de aici nu a trecut un timp prea îndelungat, în care urmele vechilor bordeie să fi dispărut total prin nivelarea locului, gropile bordeielor nivelului mai vechi fiind încă suficient de clare. Deşi adîncimea bordeielor din primul nivel nu este aceeaşi ca variind între 1,30 m şi 0,90 m [2] de la nivelul de la care au fost săpate, se poate afirma totuşi că ea este apreciabilă în raport cu adîncimea bordeielor nivelului mai nou (al doilea) care nu este niciodată mai mare de 1 m, de cele mai multe ori fiind în jurul a 60—70 cm. Demn de subliniat este, în această ordine de idei, faptul, pe care îl remarcă şi Şt. Olteanu [3] că dacă se va dovedi existenţa sigură a celui de-al treilea nivel de locuire în cazul unora din bordeiele cercetate în 1957, adîncimea locuinţelor aparţinînd acestui nivel este şi mai mică, şi anume de circa 0,50 m.

Faptul acesta, adică tendinţa de „ieşire cît mai la suprafaţă a locuitorilor acestor aşezări" [4] pare a fi caracteristic aşezărilor aparţinînd vremii în care se plasează aşezarea de la Suceava, el fiind sezisat şi în

---

[1] Cf. Raportul preliminar al şantierului Suceava pe anul 1957, *Materiale*, VI. În acest raport se sugerează şi existenţa unui al treilea nivel de locuire, care însă nu a fost dovedit cu suficiente argumente, deşi unele indicii par a veni în sprijinul părerii arătate.

[2] *Ibidem.*

[3] Şt. Olteanu a efectuat săpăturile în locul amintit fiind şi redactorul părţii respective din raportul citat mai sus. Amabilităţii lui Şt. Olteanu îi datorăm şi informaţiile suplimentare despre săpăturile de la „Drumul naţional" care ne-au permis să căpătăm o privire mai cuprinzătoare asupra descoperirilor de acolo.

[4] *Raport asupra săpăturilor de la Suceava, din 1957, loc. cit.*

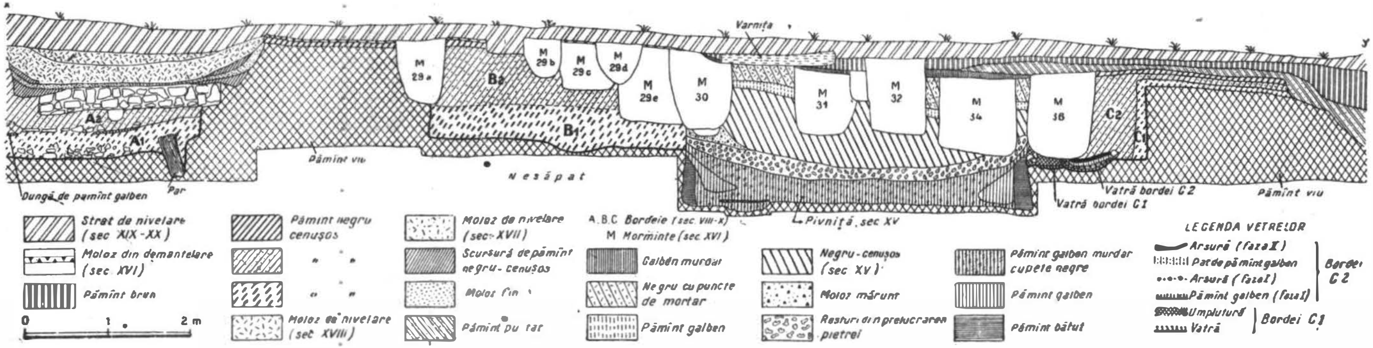

Fig. 5. — Profilul peretelui de vest al secțiunii VIII de la sectorul „Drumul național".

alte locuri [1] fără să se fi dat însă întotdeauna o interpretare corespunzătoare observaţiilor de acest fel [2].

Dacă în ceea ce priveşte dimensiunile acestor bordeie, indiferent de nivelul căruia aparţin, nu se pot spune decît foarte puţine lucruri, datorită faptului că ele au fost distruse în cea mai mare parte de gropile mormintelor din secolul XV—XVI şi de construcţii de caracter laic sau bisericesc mai tîrzii, s-au putut totuşi face o serie de observaţii asupra chipului în care bordeiele erau construite. Surprinderea laturii unui bordei într-una din secţiunile din 1957 (S. VIII) a permis să se stabilească pentru moment numai o singură dimensiune, probabil lungimea bordeiului, care este de circa 4,80 m.

Săpate dintr-un nivel căruia i se suprapune, şi aici, ca şi în alte părţi un strat de pămînt cenuşiu, în care se găsesc, după observaţiile făcute la „Curtea Domnească", complexe şi materiale arheologice, datînd de la sfîrşitul veacului al XIV-lea, bordeiele de la „Drumul naţional" au pereţii destul de bine amenajaţi, coborînd perpendicular pe podea (fig. 5). Observaţii atente, făcute cu prilejul cercetării unora din bordeiele mai puţin distruse de intervenţii tîrzii, au permis a se stabili că o parte din bordeiele din primul nivel mai păstrau resturi ale unor pari, în diametru de circa 0,20 m, care serviseră la susţinerea, poate, a loazbelor ce căptuşeau pereţii [3]

---

[1] Cf. Darina Bialeková, *Záchranný výskum slovasnkých sídlisk v Nitrianskom Hródku a Bešeňove, okr. Šurany,* în *Slovenská Archeológia,* VI, 2, 1958. După părerea cercetătoarei cehoslovace, aşezările descrise aparţin secolelor IX—X, deci unei perioade în care, cum se va vedea, se plasează şi aşezarea de la „Drumul naţional". Autoarea arată (*loc. cit.*, p. 404), vorbind despre aşezarea de la Nitriankiy Hrádok, pe care o datează în secolele IX—X : „Der Wohnungstyp des IX.—X. Jh. ist auf dieser Lokalität das Halbgrubenhaus, das etwa 20—80 cm in die Lössunterlage eingetieft ist". În schimb în aşezarea de la Bésenov, datată din secolul X „die Tiefe der Halbgrubenhâuser beträgt ungefähr 30—40 cm" (*loc. cit.*, p. 405), constatare ce pune în lumină justeţea observaţiilor de la Suceava.

O situaţie asemănătoare se observă şi la Hlincea unde aşezările aparţinînd nivelului Hlincea I se adîncesc pînă la maximum —0,55 m (cf. M. Petrescu-Dîmboviţa, *Slovanské sídliská v Moldavskei oblasti Rumunska, Slovenská Archeológia*, VI, 1, 1958, p. 212).

[2] La Spinoasa (r. Tg. Frumos, reg. Iaşi), săpăturile au arătat că în aşezare există şi bordeie şi locuinţe de suprafaţă. În legătură cu aceste două tipuri de locuinţă, Dan Teodoru (cf. *Rezultatele săpăturilor arheologice din aşezarea prefeudală de la Spinoasa*, comunicare prezentată la al III-lea seminar mixt romîno-sovietic de arheologie şi etnografie, Bucureşti, decembrie 1958), socoteşte că ele coexistă şi însoţeşte părerea de afirmaţia că cercetările au „dus la concluzia că tipul predominant de locuire al aşezării de la Spinoasa nu este bordeiul (locuinţă de altfel caracteristică pentru aşezările din această vreme), ci locuinţe de suprafaţă în formă de colibă". Judecînd după indiciile oferite de această constatare, credem că aşezarea de la Spinoasa poate fi socotită contemporană cu epoca de sfîrşit a nivelului II de la „Drumul naţional", opinie care este întărită şi de rezultatele comparării materialului ceramic din aceste două staţiuni. Datarea propusă de noi pentru aşezarea de la Spinoasa se deosebeşte însă de cea sugerată de Dan Teodoru, după opinia noastră aşezarea de aici neputînd fi atribuită şi veacului VIII. La această concluzie ne duce nu numai observaţia făcută mai sus cu privire la tipul de locuinţe ci şi analiza ceramicii descoperită la Spinoasa. Ceramica are un aspect mult mai evoluat decît este obişnuit pentru secolul VIII iar apariţia unui fragment de vas ornamentat cu brîu de linii orizontale, căruia i se suprapun benzi de linii verticale trimite mai curînd spre secolul X. Oricum socotim că secolul IX nu poate fi admis decît ca limită cronologică inferioară, aşezarea funcţionînd şi în secolul X.

[3] Cercetarea unor bordeie aparţinînd secolelor VII—IX la Luka-Raikoveţkaia (cf. V. K. Goncearov, *Райковецкое городище*, Kiev, 1950, p. 13), a permis a se stabili că pereţii locuinţelor erau căptuşiţi cu loazbe de lemn.

şi a acoperişului. Bordeiele din prima fază, ca de altfel şi cele aparţinînd fazei a doua erau prevăzute cu cîte o vatră reprezentată de o masă de pămînt galben, depusă după săparea bordeiului şi înconjurată, după unele observaţii, cu un rînd de pietre de dimensiuni variabile. În general vetrele sînt uşor alveolate spre mijloc şi prezintă puternice urme de arsură.

Bordeiele aparţinînd primei faze au, în totalitatea cazurilor cunoscute nouă, o podea amenajată destul de îngrijit, fără să se constate însă măcar într-un singur caz o lutuire a ei, lucru ce se va constata abia în cazul bordeielor din al doilea nivel de locuire, dar şi atunci într-un singur bordei.

În legătură cu bordeiele primului nivel de locuire se impune o observaţie de caracter general, şi anume: în nici unul din bordeiele acestui nivel, cercetate pînă acum, nu s-a observat o reamenajare a podelei sau vetrei, aşa cum se va constata în unele din bordeiele nivelului al doilea. Aceasta lasă a se înţelege că bordeiele din primul nivel au servit numai un timp oarecare, după care au fost părăsite.

Materialele arheologice descoperite în bordeiele aparţinînd primului nivel de locuire sînt reprezentate exclusiv de fragmente ceramice. Ele permit a se afirma că bordeiele în discuţie aparţin aceleiaşi perioade în care se încadrează aşezarea de la „Curtea Domnească", fiind, deci, contemporane cu aceasta sau, în caz extrem, cu foarte puţin mai noi.

Cercetări făcute în altă parte[1] au permis a se observa că, în veacul al VII-lea, în ceramica aşezărilor slave se constată apariţia, alături de ceramica de tradiţie veche, a vaselor cu buza relativ înaltă şi ornamentată, fie cu linii oblice destul de adînc incizate, fie prin alveolarea uşoară realizată prin apăsarea cu degetul sau cu un obiect destul de subţire, cu capătul rotunjit. Constatarea coexistenţei vaselor de uz casnic ornamentate cum s-a arătat (fig. 6/4—5), dar cu pîntecul şi umărul încă neornamentat, constituie temeiul ipotezei noastre referitoare la contemporaneitatea aşezărilor de la „Curtea Domnească" şi a primului nivel de locuire de la „Drumul naţional". În afară de aceasta, factura încă grosolană a ceramicii din primul nivel de la „Drumul naţional" apropiată de cea a ceramicii de la „Curtea Domnească", indică aceleaşi raporturi cronologice între cele două aşezări. Într-adevăr, şi într-o parte şi în alta predomină ceramica lucrată cu mîna, făcută din pastă de calitate inferioară, cu pietricele şi cioburi pisate. Apariţia însă în ambele locuri a cîtorva fragmente de vase lucrate, sau cel puţin îndreptate la roata înceată, care sînt pe deasupra şi cu un început de ornament (linii pe buză sau alveole), ne face să presupunem că în această fază de locuire încep a se înregistra progrese în domeniul olăritului, progrese care vor permite în destul de scurtă vreme să se treacă la producerea ceramicii lucrată la roată, cu un profil mai sigur şi

[1] Datorită amabilităţii prof. I. Nestor, conducătorul săpăturilor de la Sărata-Monteoru, am putut vedea cea mai mare parte a materialelor încă inedite, descoperite acolo. Am constatat astfel că în cimitirul slav de la Sărata-Monteoru, datat de către prof. I. Nestor în secolul VII, vase cu buza ornamentată cu alveole şi linii incizate apar în număr cu totul restrîns în raport cu restul ceramicii neornamentate. În ceea ce ne priveşte, socotim că existenţa acestor vase în cimitirul de la Sărata-Monteoru constituie un indiciu asupra existenţei unei faze mai noi în cimitir, fază care poate fi datată spre sfîrşitul secolului VII.

ornamentată. Această din urmă ceramică este atestată în toate așezările de tip slav datînd din veacurile VIII—X descoperite atît pe teritoriul R.P.R. cît și dincolo de granițele țării. Ne grăbim însă să precizăm că apariția noilor forme ceramice, lucrate la roată și ornamentate, nu au scos

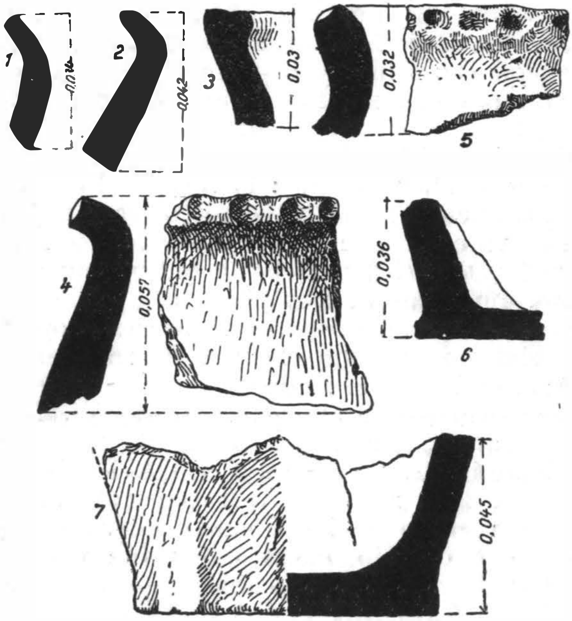

Fig. 6. — Fragmente ceramice tipice, descoperite în locuințele nivelului I de la „Drumul național".

din circulație total și brusc ceramica de factură inferioară din perioada anterioară (fig. 6/1—2), care continuă o bună bucată de vreme să fie folosită și ea. Acest fenomen se observă și la Suceava, în cel de-al doilea nivel de locuire de la „Drumul național" cu care ne vom ocupa acum.

Așa cum am anunțat-o deja, existența unui al doilea nivel de locuire la „Drumul național" este de necontestat. Acest nivel este marcat prin așezări de tipul semibordeielor a căror adîncime variază între 0,60—1 m de cele mai multe ori oscilînd în jurul primei cifre.

În general, bordeiele din al doilea nivel prezintă aceleași caracteristici ca cele din nivelul mai vechi, avînd probabil dimensiuni apropiate primelor, cu pereți la fel de atent lucrați. Chiar și în ceea ce privește amenajarea podelei, locuințele nivelului II repetă situația, în sensul că podelele nu sînt lutuite ci numai nivelate și probabil bătătorite. Doar într-un singur caz pînă acum (bordeiul A I/1957) podeaua locuinței din nivelul II prezintă urmele unei mai atente amenajări, concretizate printr-un strat de pămînt galben subțire și cu întreruperi ușor vizibile, căruia i se suprapune parțial un rînd de pietre ce par a aparține și ele aceleiași podele.

Deşi posibilităţile de cercetare, mai ales a bordeielor din nivelul II, sînt cu deosebire reduse datorită unor gropi de morminte, care au deranjat locul pînă la adîncimi considerabile, s-au mai putut totuşi obţine date importante în legătură cu chipul de amenajare a vetrelor bordeielor din nivelul II. Lucrul a fost cu putinţă mai ales în cadrul bordeiului C_2/1957, a cărui vatră a scăpat parţial de distrugere. S-a văzut astfel că bordeiul a avut o primă vatră, situată la circa 0,40 m de perete, amenajată prin depunerea unui pat de pămînt galben, cu o grosime care variază în jurul a 3 cm. Deasupra acestui pămînt galben se află un strat de arsură puternică, a cărui prezenţă constituie mărturia sigură a existenţei unei vetre iniţiale.

Exact deasupra acestei vetre, acoperind stratul de arsură al vetrei iniţiale, a fost depus un nou pat de pămînt galben, puternic ars şi el la partea superioară, ceea ce reprezintă o nouă vatră, reamenajată pe locul celei anterioare.

Dacă despre prima fază a vetrei nu se pot spune lucruri în plus, în legătură cu a doua fază trebuie adăugat că era mărginită cu siguranţă de pietre (gresie), descoperite în număr mare atît pe vatră cît şi în jurul ei. Situaţia constatată în acest caz (bordeiul C_2/1957) este în chip fericit completată de observaţiile făcute la bordeiul D 2/1957, descoperit în secţiunea X. În acest din urmă bordei, aşezat şi el pe locul altuia mai vechi, au fost descoperite pietre *in situ* care dau caracter de certitudine presupunerii că vetrele de pămînt galben (şi aici situaţia era ca mai sus) erau înconjurate de pietre. Observaţia că lipitura vetrei urca spre margini poate constitui chiar un indiciu, ce se cere însă atent verificat, că pietrele care înconjurau vatra erau şi ele lutuite, măcar primele rînduri de jos.

Înainte de a trece la analiza materialelor arheologice descoperite în locuinţele nivelului al doilea, socotim util să ne oprim asupra unei descoperiri făcută într-una din locuinţele nivelului II (bordeiul D/1957) şi anume asupra unor fragmente dintr-o vatră portativă.

Absenţa totală a unor descoperiri de acest fel din locuinţele nivelului I de la „Drumul naţional" ca şi din punctele de care ne-am ocupat înainte, toate anterioare nivelului II de la „Drumul naţional", poate constitui, după opinia noastră, un indiciu asupra începutului folosirii vetrelor portative într-o vreme mai tîrzie, şi credem că atribuirea unor asemenea vetre, la Suceava, sec. VIII—IX, poate să fie cu uşurinţă admisă. Aceasta cu atît mai mult cu cît şi în alte aşezări[1] datînd din aceeaşi vreme, apariţia vetrelor portative este un fenomen cunoscut.

---

[1] Cf. J. Kudrnač, *Vyzkum na Klučovském v Roce* 1952, în *AR*, VI, 1, 1954, p. 58. Reconstituită, vatra portativă descoperită aici avea dimensiunile de aproape 1 m. Fragmente dintr-o vatră portativă s-au descoperit şi în aşezarea de la Spinoasa (D. Teodoru, *loc. cit.*). Vetre portative au mai fost găsite şi în Polonia (cf. I. Kostrzewsky, *Les origines de la civilisation Polonaise*, Paris, 1949, p. 168). Asemenea vetre se cunosc şi pentru veacurile următoare, ele apărînd frecvent în secolele XI—XII (la Dinogetia de pildă), dar nu mai au dimensiunile celor din secolele VIII—IX, ci sînt mult mai masive. Nu este lipsit de interes să menţionăm că vetre portative se mai folosesc încă şi astăzi în mod curent în unele regiuni, ca de pildă în Iugoslavia (cf. I. Kostrzewsky, *loc. cit.*, p. 158, fig. 78 b).

Fragmentele descoperite în locuința de la „Drumul național" par a indica forma rectangulară cu colțurile rotunjite a vetrei portative din care provin. Destul de bine lucrată, din lut amestecat cu paie, vatra este destul de rezistentă și atent pregătită, avînd suprafața vetrei și gardina, pe ambele fețe, acoperite cu un strat subțire de lut galben.

Grosimea vetrei, după cum se mai poate acum vedea, nu depășea 3 cm nici spre margini nici în centru. Cît privește gardina vetrei portative, ea are înălțimea de circa 5 cm, grosimea variind între 4 cm (la bază) și 2 cm la partea superioară, subțiindu-se deci pe măsură ce se înalță.

Unele bucăți provenind de la vetre portative prezintă urme ce par a constitui indicii asupra chipului cum se purta dintr-un loc în altul vatra din care provin. Astfel, o bucată a unei vetre de formă, probabil, patrulateră are la marginea fundului, pe partea inferioară, aproape sub gardină, o curbură destul de pronunțată, care pare a indica faptul că pe această latură vatra era așezată pe un lemn rotund care servea, poate, drept margine a unui suport de felul tărgilor, pe care era purtată vatra.

Materialul ceramic descoperit în locuințele nivelului II de la „Drumul național" se deosebește calitativ de ceramica ce reprezenta inventarul obișnuit al bordeielor primului nivel. Arătam mai sus că în acest nivel apare în mare număr ceramica de mai bună calitate decît cea anterioară, atît sub raportul compoziției pastei cît și sub cel al execuției tehnice. În plus, această ceramică este și ornamentată cu linii orizontale, dispuse fie singular fie în benzi, de cele mai multe ori între benzile cu linii orizontale înscriindu-se valul simplu sau multiplu, cu deschideri variabile (fig. 7/3—7).

Pasta din care sînt făcute vasele de mai bună calitate, descoperite în locuințele nivelului II, este bine frămîntată, și are în compoziția ei tot pietricele, ca și mai înainte, dar acestea sînt de mărime mică, iar cioburile pisate din pastă scad considerabil din punct de vedere cantitativ. Ca urmare a compoziției superioare a pastei și a frămîntării mai atente a ei, vasele se prezintă cu suprafața mult mai bine netezită, proeminențele, obișnuite în epoca anterioară, fiind acum cu totul întîmplătoare.

Ca procedeu trebuie să remarcăm la aceste vase că sînt lucrate la roată, ceea ce permitea olarului să dea vaselor o formă mai corectă și să elimine nesiguranțele de profil caracteristice vaselor lucrate cu mîna.

Lucrarea la roată a vaselor se răsfrînge nemijlocit și asupra arhitectonicii generale a lor. Dacă în ceramica lucrată cu mîna vasele aveau pîntecul curbat aproape uniform, umărul putînd fi mai mult presupus decît constatat, de data aceasta apare mai clar umărul ca element constitutiv al profilului. Paralel cu aceasta se produc schimbări și în grosimea pereților vaselor. Spre deosebire de ceramica anterioară, pentru care se poate socoti caracteristică grosimea apreciabilă și frecvent neuniformă a pereților vasului, și în special a fundului, în ceramica bună din nivelul II de la „Drumul național" se constată o pronunțată subțiere a pereților și fundului vaselor. În plus, se cere remarcat și faptul că variațiile de grosime a pereților aceluiași vas sînt mai mici și tind să dispară.

Paralel cu schimbările privind profilul vaselor, constatabile prin compararea ceramicii descoperite în cele două niveluri de la „Drumul

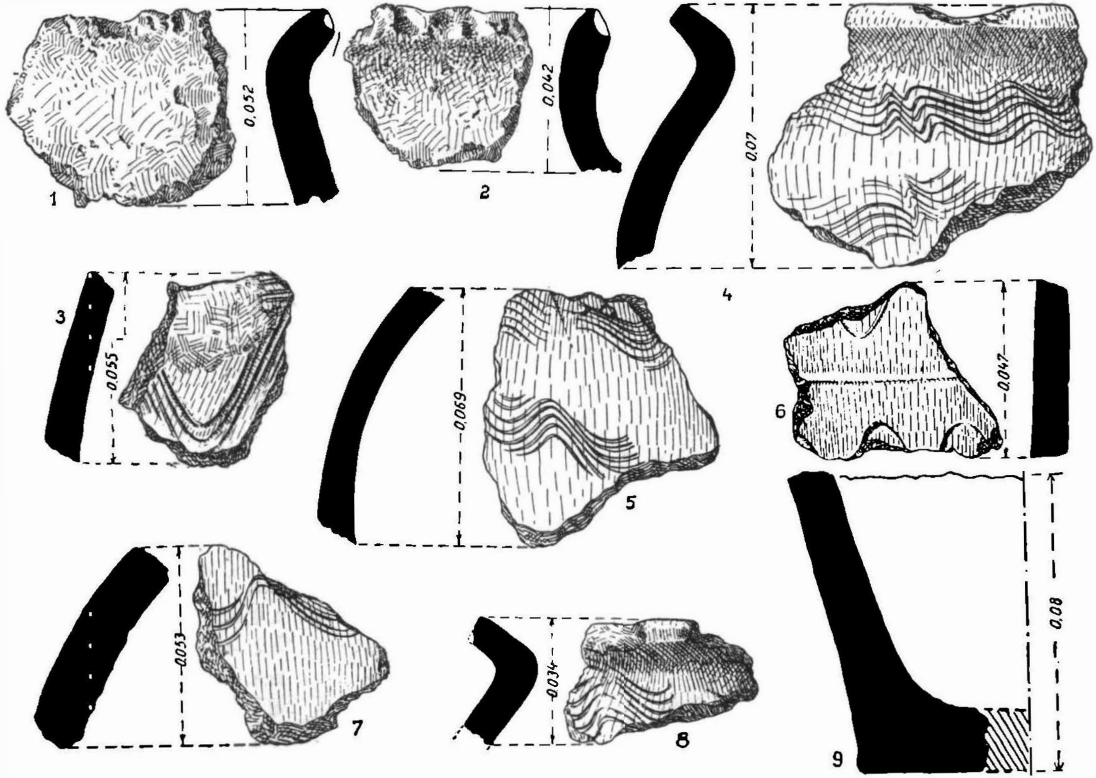

Fig. 7. — Fragmente ceramice descoperite în locuințele nivelului II de la „Drumul național”.

național", apariția ornamentului pe vasele din nivelul II este încă un fapt ce se cere relevat cu sublinierile cuvenite. Spunînd aceasta ne referim mai puțin la ornamentarea buzelor vaselor cu alveole mai mici sau mai mari în funcție de grosimea buzei, deoarece vase cu buza ornamentată găsim atît în primul cît și în al doilea nivel (fig. 7/1—2). Avem în vedere de data aceasta apariția ornamentului pe umărul și pîntecul vasului, ceea ce constituie încă un element deosebitor al ceramicii mai noi.

Elementele componente ale ornamentului sînt linia orizontală și valul, ele apărînd adeseori împreună, linia orizontală împărțind fața vasului în registre ornamentate cu val. Liniile orizontale, a căror adîncime și lățime variază de la vas la vas, apar fie singure, fie în benzi, în acest din urmă caz fiind mai puțin adînci și înguste. Asemănător acestora valul apare fie simplu, și atunci este mai lat și cu deschideri largi, părînd a fi lucrat cu un obiect rotunjit, fie multiplu, cu deschideri mici și lucrat cu pieptenele. În general s-a putut constata că ornamentul acoperă fața vasului doar de la umăr în jos, acesta fiind și el ornamentat, dar nu lipsesc nici cazuri cînd și gîtul este acoperit cu val (fig. 7/8).

Apariția ceramicii de calitate mai bună nu înseamnă însă că din locuințele nivelului II a dispărut total ceramica mai veche, lucrată cu mîna. Aceasta încă se mai folosește dar în proporție redusă în raport cu epoca anterioară și nu mai este, așa cum am precizat-o deja, caracteristică pentru așezările acestui nivel.

Rezumînd cele expuse pînă acum, socotim necesar să scoatem în evidență, pentru fiecare din punctele de săpătură asupra cărora ne-am oprit, elementele ce se dovedesc esențiale nu numai pentru caracterizarea fiecărei așezări în parte ci și în încercarea ce o vom face de a data complexele de la Suceava, ce rețin atenția noastră.

1) Așezarea de la „Șipot": locuințe de tipul bordeielor, a căror adîncime depășește 1,30 m. În locuință apare vatra, situată probabil în unul din colțurile bordeiului, înconjurată cu pietre. Nu se cunosc cazuri de lipire a vetrei propriu-zise și a pietrelor ce o mărginesc.

Ceramica descoperită la „Șipot", atît în locuință cît și în afara ei, este fără excepție lucrată cu mîna, din pastă grosolană, în care abundă pietricelele mari și cioburi pisate. Buza vaselor este foarte puțin înaltă, ușor răsfrîntă în afară și adesea rezultă doar din rotunjirea către exterior a feței interioare a vasului. Nu se cunosc vase ornamentate.

2) Așezarea de la „Curtea Domnească": nu se cunoaște bine tipul de locuință, dar după unele observații pare a fi fost tot bordeiul. Ceramica descoperită aici este o continuare, ca formă, a celei de la „Șipot" dar vasele lucrate cu mîna nu mai constituie categoria exclusivă a ceramicii. În acest punct apar și vasele lucrate sau îndreptate la roata înceată. Profilul părții superioare a vasului se modifică puțin prin accentuarea răsfrîngerii către exterior a buzei, care, în plus, începe să fie sensibil teșită. Încep să apară vase cu buza ornamentată cu linii oblice, incizate relativ adînc.

3) Așezarea de la „Drumul național":

a) Nivelul I: locuințe de tipul bordeiului, adîncite pînă la 1,30 m. Vetre amenajate din lut galben, înconjurate cu pietre și lutuite. Cera-

mica este asemănătoare, în parte, celei de la „Curtea Domnească” prezentînd aceleaşi elemente care însoţesc trecerea la roata înceată în producerea ceramicii. Apare ca element ornamental alveola pe buza vasului.

b) Nivelul II: locuinţele sînt de tipul semibordeielor şi adîncimea lor scade, variind între 0,60 — 1 m. Vetre amenajate probabil în colţul locuinţelor, din pămînt galben, curat, depus după săparea locuinţei. Vatra este înconjurată cu pietre şi lutuită. Este posibil că şi rîndurile de jos ale pietrelor erau lipite cu lut. Nu s-a putut stabili dacă pietrele erau legate cu pămînt, dar e probabil că da.

În locuinţele din nivelul II apar, pentru prima dată, fragmente de vetre portative, nivelul arătat deosebindu-se şi prin aceasta de celelalte. În acelaşi nivel de locuinţe apare pentru prima dată ceramica ornamentată cu linii orizontale şi val simplu sau multiplu. Ceramica lucrată la roată creşte cantitativ şi se îmbunătăţeşte în acelaşi timp şi calitatea ei. Datorită compoziţiei mai bune a pastei, şi întrebuinţării roatei, vasele au profilul mai sigur, iar feţele sînt mai bine netezite. În plus se observă o tendinţă de subţiere a pereţilor vaselor şi a fundului.

*

Din descrierea complexelor, care au constituit pe rînd obiectul atenţiei noastre, a reieşit o împrejurare pe care ni se pare util să o subliniem o dată în plus, şi anume că în afară de ceramică şi, pe alocuri oase de animale, în locuinţele de la Suceava, aparţinînd epocii prefeudale, nu au mai fost descoperite şi alte obiecte, ca de pildă obiecte de podoabă sau de îmbrăcăminte lucrate din metal. Absenţa unor asemenea obiecte, în general mai bine cunoscute cercetărilor decît ceramica şi care ridică de obicei mai puţine semne de întrebare în datarea lor, îngreunează considerabil încercările de datare a complexelor de la Suceava. În aceste condiţii oarecum speciale, încadrarea cronologică a aşezărilor în discuţie se poate face numai pe baza şi cu condiţia stabilirii unor analogii necontestate între materialele ceramice descoperite la Suceava, şi altele, descoperite aiurea, în condiţii şi contexte mai fericite pentru datarea lor. Pe de altă parte, coroborarea observaţiilor de orice natură referitoare, de pildă, la evoluţia tipului de locuinţă şi la amenajarea locuinţelor în diferite perioade, cu soluţiile pe care le sugerează stabilirea succesiunii tipologice a ceramicii de la Suceava, oferă temeiuri destul de sigure în încercarea de a încadra cronologic complexele de aici.

Cu toate că, evident, datarea complexelor arătate, numai prin comparaţie cu alte descoperiri asemănătoare, este mai puţin sigură decît dacă ar fi existat în complexele înseşi posibilităţi sporite pentru aceasta, socotim că rezultatelor unei asemenea încercări nu li se poate contesta utilitatea în cercetare. De aceea în cele ce urmează, vom încerca să stabilim succesiunea cronologică a complexelor descrise, păstrînd însă rezervele fireşti pe care le impune situaţia specială a complexului de la Suceava, considerată în ansamblul ei.

Aşezarea slavă de la Suceava nu vine pentru prima dată acum şi aici în discuţie. Deşi publicat în măsură nesatisfăcătoare în raportul pre-

liminar care anunța descoperirea de la „Șipot" complexul acesta a atras atenția cercetărilor [1], propunîndu-i-se datări diferite. Astfel în raportul preliminar asupra campaniei de săpături din 1953 de la Suceava, autorul comunicării de față propunea datarea în secolul VI—VIII a complexului de la Șipot [2] revenind asupra acestei datări într-o lucrare ulterioară [3]. Deși lipseau descoperiri de pe teritoriul țării noastre, care să ajute la datarea

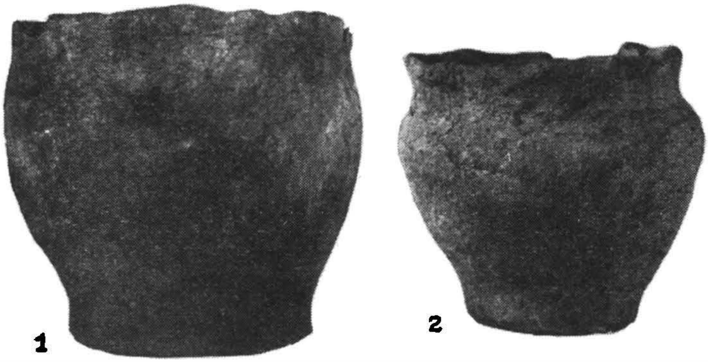

Fig. 8. — Vase descoperite în ultimul nivel de locuire de la Histria.

mai precisă a complexului arătat, Maria Comșa a atribuit cu multă dreptate descoperirile de la „Șipot" secolelor VI—VII, datare pe care descoperiri mai noi o susțin [4].

Deși ceramica descoperită la „Șipot" nu putea fi înglobată în categoria ceramicii aparținînd culturii numită Hlincea I — Luka Raikovețkaia, M. Petrescu-Dîmbovița, încadrează punctul „Șipot" în rîndul descoperirilor mai tîrzii, cum ar fi Hlincea I, „Drumul național" de la Suceava (pe care M. Petrescu-Dîmbovița îl menționează sub numele „Biserica Baptista") și Spinoasa (raionul Tg. Frumos, reg. Iași) [5].

Dacă pînă acum datarea în secolele VI—VII a așezării de la „Șipot" era mai mult ipotetică și se întemeia aproape exclusiv pe caracterul puțin evoluat al ceramicii de aici și pe slabele indicii pe care le oferea compararea acestei ceramici cu multe exemplare de vase, aparținînd categoriei numită, de la I. Borkovský [6] încoace, „tipul Praga" asemănarea fiind, semnalată și de alți cercetători [7] descoperiri recente au confirmat această

[1] Cf. Maria Chișvași-Comșa, *Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI—XII* în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 268, nota 9.

[2] *SCIV*, IV, nr. 1—2, p. 300.

[3] Cf. Lucrarea noastră, *Город Сучава с конца XIX в, до турсцкого завоевания Молдавии, (1538 г.)* — lucrare de dizertație inedită — Leningrad, 1957.

[4] Maria Comșa, *loc. cit.*

[5] M. Petrescu-Dîmbovița, *Slovanské sidliská v Moldavskej oblasti Rumunska* în *Slovenská Archeológia*, VI, 1, 1958, p. 228.

[6] Dr. Ivan Borkovský, *Staroslovanska keramica ve stredni Evropě. Studie počátjum slonanske kulture*, Praha, 1940.

[7] Cf. I. Nestor, *Slavii pe teritoriul R.P.R. în lumina documentelor arheologice*, în *SCIV*, 1, 1959, p. 51.

datare, devenind acum sigur că așezarea de la „Șipot” este cea mai veche așezare slavă de pe teritoriul țării.

Descoperirile recente despre care vorbim au fost făcute în timpul săpăturilor de la Histria [1]. Este vorba de găsirea, în ultimul nivel de locuire de la Histria, datat cu monede de la Phocas (602—610) și Heraclios, a unor vase aparținînd altei populații decît locuitorilor cetății. Privite atent, vasele în discuție dovedesc asemănări care merg pînă la identitate cu ceramica descoperită la „Șipot” și la Devinska Nova Ves [2].

Cele două vase în discuție sînt lucrate dintr-o pastă de calitate inferioară care conține pietricele și puține cioburi pisate. Ambele sînt lucrate cu mîna și cu profil caracteristic ceramicii slave din această vreme. Pentru datarea complexului de la „Șipot” un interes nemijlocit îl prezintă vasul de dimensiuni mai mari (fig. 8/1). Acesta, prin caracteristicile sale, prezintă asemănări pregnante cu ceramica de la „Șipot”, în special profilul buzei amintind pe cel al ceramicii din punctul arătat.

Descoperirea vaselor acestea în ultimul nivel de viață de la Histria, datat, pe baza monedelor de la Phocas și Heraclios [3], în primele decenii ale veacului VII, precum și deosebirea totală dintre ele și restul ceramicii specifică populației locale, îndreptățește ipoteza că ceramica aceasta aparține unei populații nelocale iar atribuirea ei slavilor sau, pentru mai multă siguranță, slavo-avarilor ni se pare că poate întruni acordul celor mai mulți cercetători.

Pe baza celor arătate aci se pare că atribuirea ceramicii de felul celei de la „Șipot” nu numai începutului secolului VII ci și sfîrșitului veacului anterior, poate fi admisă. Această primă fază datînd deci de la sfîrșitul secolului VI și începutul secolului VII o vom numi, pentru sistematizare, *Suceava I a* [4]. Pornind de la această primă fază și folosind datele pe care le oferă alte săpături, și în primul rînd săpăturile de la Sărata-Monteoru, a cărui limită maximă este propusă cu suficiente temeiuri, a fi sfîrșitul deceniului al optulea al secolului VII, socotim că a doua așezare de la Suceava și anume cea de la „Curtea Domnească” poate fi atribuită celei de-a doua jumătăți a veacului al VII-lea. Aceleiași epoci îi poate fi atribuit și primul nivel de la „Drumul național” între aceste două puncte fiind asemănări care justifică propunerea noastră. Într-adevăr începutul folosirii roatei primitive pentru lucrarea vaselor, sau măcar, pentru finisarea celor lucrate cu mîna, precum și apariția primelor vase cu buza teșită și ornamentată cu linii oblice incizate și alveole semnalează un moment

[1] Datorită amabilității responsabilului șantierului Histria, acad. Em. Condurachi, am avut posibilitatea să cercetez materialele ce mă interesau, fapt pentru care aduc mulțumiri și pe această cale.

[2] I. Eisner, *Devinska Nova Ves*, Bratislava, 1952, fig. 114/2.

[3] Pentru relații mai detaliate privind nivelul arătat cf. N. Hamparțumian, *Monede bizantine de la începutul secolului VII la Histria* (comunicare prezentată în secția de arheologie greco-romană, a Institutului de arheologie, martie, 1959).

[4] Ținînd seama de faptul că Suceava a fost un foarte puternic centru urban în secolele XIV—XVII, pentru o mai precisă delimitare a etapelor mari în istoria orașului, notăm perioada prefeudală și feudală — timpurie — „Suceava I” iar perioada feudalismului dezvoltat cu „Suceava II”. Literele mici adăugate indicativului I marchează diferitele faze în dezvoltarea așezării timpurii de la Suceava.

pe care descoperirile analoage de la Sărata-Monteoru permit să-l atribuim celei de-a doua jumătăţi a veacului VII. Această fază care, cum se va vedea, la Suceava se poate întinde pînă la începutul veacului VIII, o vom numi *Suceava I b*.

Deşi analogiile existente atît pe teritoriul ţării noastre cît şi în afara lui ar face mai lesnicioasă datarea celui de-al treilea nivel de la Suceava, adică al doilea de la „Drumul naţional", în veacurile VIII—IX, descoperirile de la Sărata-Monteoru şi Balta Verde, creează nevoia unei discuţii suplimentare în legătură cu începuturile la noi a fazei culturale cunoscute sub numele Hlincea I — Luka Raikoveţkaia, în care se poate încadra nivelul acesta (precizăm că *numai* acest nivel de la Suceava poate fi încadrat în faza culturală amintită mai sus, pentru înglobarea şi a primelor două — Suceava I a şi I b — *neexistînd* deocamdată nici un temei).

Intrate de mai multă vreme în circuitul ştiinţific, mormintelor de la Balta Verde [1] li s-au propus datări diferite, socotindu-se, la prima lor publicare, posibilă datarea şi în secolul VIII, iar la republicarea lor considerîndu-se posibilă numai datarea în secolul VII, acum admiţîndu-se numai aceasta din urmă [2], cu precizarea că este vorba de sfîrşitul veacului. Este însă cunoscut faptul că stadiul actual al cercetărilor nu permite să se afirme că *toate* materialele descoperite în mormintele de la Balta Verde susţin această datare. Aşa, dacă, de pildă, fragmentul unei catarame bizantine din bronz, descoperit în mormînt, obligă ca descoperirea să fie atribuită momentului arătat — sfîrşitul veacului VII — cîteva fragmente de vase, cu un profil specific ceramicii mai avansate şi ornamentate cu val [3] fac ca datarea să fie primită cu rezerve. Aceasta pentru că ceramica slavă ornamentată aşa, şi avînd profilul celei de la Balta Verde, este datată unanim abia în secolul VIII. Aşa fiind, la prima vedere s-ar putea crede că este vorba de o nepotrivire care să pună sub semnul întrebării datarea mormintelor, limita maximă a lor putînd fi mutată în secolul VIII. În realitate însă, după opinia noastră, există temeiuri să se admită că secolul al VIII-lea nu este limita inferioară obligatorie pentru ceramica descoperită la Balta Verde şi pentru cea înrudită tipologic cu ea şi a propune atribuirea acestei ceramici şi sfîrşitului veacului VII este nu numai posibil, dar şi obligatoriu în funcţie de cîteva descoperiri. În acest sens importantă în discuţii este nu numai ceramica descoperită şi datată la Balta Verde, ci şi unele descoperiri de la Sărata-Monteoru în cimitirul slav, a cărui limită superioară nu sînt temeiuri, deocamdată, să fie împinsă pînă dincolo de anul 680.

Aici la Sărata-Monteoru, în afara ceramicii obişnuite s-au mai găsit şi vase sau fragmente cu un profil deosebit şi ornamentate cu val simplu sau multiplu. Prezenţa acestei ceramici într-un complex datat spre sfîrşitul secolului VII, aşa cum este cel de la Sărata-Monteoru face ca desco-

---

[1] Cf. D. şi I. Berciu, *Antichităţile medievale din Oltenia*, în *BCMI*, XXX, 1937, p. 82. Mormintele au fost republicate de D. Berciu. *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 235—238, şi, recent de D. Berciu şi Eugen Comşa, *Săpăturile arheologice de la Balta Verde şi Gogoşu*, în *Materiale*, II, 1956, p. 403—405.

[2] Cf. I. Nestor, *loc. cit.*

[3] *BCMI*, XXX, 1937, p. 76, fig. 4.

peririle de la Balta Verde să nu mai fie singulare, iar ipoteza existenţei acestei ceramici la sfîrşitul veacului VII să capete consistenţă.

Avînd în vedere că există o nepotrivire între datarea acestei ceramici aici, în spaţiul nord-dunărean, şi între perioada care se propune aceleiaşi ceramici în spaţiul est-carpatic socotim că, deocamdată, pînă la obţinerea unor noi date care să permită judecăţi mai largi asupra problemei, diferenţa trebuie pusă în legătură cu însuşirea de către slavii din regiunile dunărene, a unei tehnici superioare în producerea ceramicii de la populaţia locală cu care au venit în contact. Acest contact a permis unor grupe de slavi să cunoască o evoluţie mai rapidă a olăritului, devansînd astfel din acest punct de vedere lumea slavă căreia îi aparţine cultura Hlincea I — Luka Raikoveţkaia. Dacă este vorba de tradiţia romană, aşa cum sînt înclinaţi încă mulţi cercetători să creadă [1], sau de alte elemente, este mai greu de precizat, dar un lucru credem că nu poate fi contestat : slavii din regiunile dunărene se află, la un moment dat — sfîrşitul secolului VII — la un nivel superior în raport cu cei din regiunile est-carpatice, în ceea ce priveşte producerea ceramicii. Iar în ceea ce ne priveşte ne raliem părerii acelor cercetători care socotesc că de aici, din regiunile sudice, s-a transmis altor grupe de slavi, datorită strînselor legături culturale dintre triburi, experienţa mai înaintată a slavilor dunăreni. N-ar fi însă exclus ca descoperiri viitoare să dovedească cercetătorilor că stabilirea limitei inferioare a culturii Hlincea I — Luka Raikoveţkaia, abia în secolul VIII este prea tîrzie lucru pe care îl sugerează deja unii cercetători [2].

Oricum ar fi însă, compararea atentă a ceramicii descoperite în nivelul II de la „Drumul naţional" cu cea de la Balta Verde şi Sărata-Monteoru, nu permite să se afirme că ele sînt identice, ceramica din primele aşezări fiind mai puţin evoluată şi cu profilul prea apropiat de cel al vaselor lucrate cu mîna. Din aceste considerente socotim că ceramica de la Suceava nu poate fi datată în secolul VII şi doar în secolul VIII, iar după indicii oferite de descoperirile din alte părţi, datarea nivelului acesta în secolul VIII—IX nu lasă loc prea multor obiecţii. În sprijinul ei vine similitudinea dintre materialele nivelului acesta şi cele aflate în aşezări răspîndite geografic pe întinderi apreciabile, din care ne mulţumim să amintim doar Hlincea I, Spinoasa, Valea Lupului, Bîrlad [3], Horodiştea pe Prut [4], Alcedar, Echimăuţi, Izvorul Cucului (Orhei), Luka Raikoveţkaia etc.

Deşi acest nivel de la Suceava se încadrează în faza Hlincea I—Luka Raikoveţkaia, noi o vom numi *Suceava I c*, dar numai pentru a respecta o succesiune cronologică a aşezărilor de aici.

*

[1] Punctul acesta de vedere şi-a găsit în persoana lui Kr. Mijatev un fervent susţinător. (Cf. *Славянска керамика в България и нейното значение за Славянската археология на Балкана*, Sofia, 1948, passim.

[2] Maria Chişvaşi-Comşa, *Slavii de răsărit pe teritoriul R.P.R. şi pătrunderea elementului romanic în Moldova pe baza datelor arheologice*, în *SCIV*, 1, 1958, p. 78.

[3] Cf. *SCIV*, 1 — 2, 1954, p. 314.

[4] Cf. H. Dumitrescu, *La station préhistorique de Horodiştea sur le Pruth*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 147, fig. 13/19, p. 151, fig. 15/4, unde se dau fragmente de vase de tip Hlincea I.

Descoperirea la Suceava a unei așezări slave, locuită de o populație a cărei prezență este atestată arheologic, neîntrerupt, vreme de mai bine de trei secole, începînd cu ultima parte a veacului al VI-lea, ridică în fața cercetătorilor sarcini noi, pe care, desigur, aceștia nu le vor putea rezolva numai cu ajutorul elementelor pe care așezarea le pune la îndemîna lor. Oricum ar fi, însă, descoperirea unei așezări, care se plasează cronologic înaintea altora cunoscute pînă cum în Moldova, Muntenia și Transilvania și constatarea că această așezare se dezvoltă neîntrerupt, trasează în bună parte cadrul viitoarelor cercetări privind problema slavilor pe teritoriul Moldovei.

Nu poate să scape, desigur, neobservată împrejurarea că această așezare, aparținînd unei populații care s-a desprins din masa slavilor ce se îndreptau în secolul VI spre Dunărea inferioară, s-a dezvoltat oarecum independent dar nu și în afara zonei în care cultura materială proprie populației slave păstrează caractere ce permit să se stabilească aspectul ei sensibil unitar. Deși este de presupus că în experiența proprie trebuie căutată explicația dezvoltării culturii materiale a locuitorilor așezării de la Suceava, trăsăturile comune culturii populației slave din spațiul dunărean și est-carpatic sînt suficient de vizibile pentru a proba strînsele legături culturale dintre diversele grupe de slavi, pînă aproape în secolul IX. În aceste strînse legături credem și noi, împreună cu alți cercetători, că rezidă explicația faptului că, o bună bucată de vreme, anume progrese tehnice se generalizează destul de repede în această parte a lumii slave.

În aceste condiții, însă, apare temerară încercarea făcută de unii cercetători de a delimita cultura materială aparținînd slavilor de răsărit de cea a slavilor apuseni și sudici, în perioada arătată în care este discutabil că se vor fi petrecut diferențieri hotărîte, constatabile exclusiv pe baza materialelor arheologice. Această împrejurare determină pe autorul rîndurilor de față să se mulțumească cu considerațiile de pînă acum și să evite conștient o discuție asupra problemei cu puțin înainte enunțată, care mai are nevoie de încă multe descoperiri pentru a putea fi rezolvată.

MIRCEA D. MATEI

К ИЗУЧЕНИЮ СЛАВЯНСКОЙ КЕРАМИКИ СУЧАВЫ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

На нынешней территории города Сучавы, бывшей в XIV—XVII вв. столицы Молдавии, кроме памятников феодальной эпохи, были обнаружены три, независимо развивавшиеся поселения, относящиеся к VI—IX вв., принадлежащие славянской народности.

Первое и наиболее древнее из этих поселений было открыто еще в 1953 г., на месте, называемом „Шипот", расположенном на восточной окраине нынешнего города (см. карту). При проведении в этом месте

раскопок на различных глубинах были найдены многочисленные обломки дофеодальной керамики, а так же и землянка дофеодального периода.

От упомянутой землянки, размеры которой не могли быть установлены, так как в своей большей части она была разрушена, сохранились лишь развалины каменного (из песчаника) очага и небольшой участок пола (рис. 1).

В этом столь важном комплексе было найдено довольно значительное количество керамических обломков; большинство из них лежало под развалинами очага. Вся эта керамика некачественной выработки и полностью входит в одну и ту же категорию. Сосуды — баночного типа и ручной выделки. Паста низкого качества, недостаточно размешана и весьма загрязнена.

По своему профилю эти сосуды отличаются тем, что их венчик, вообще, очень мало возвышается и не всегда ясно выделяется как отдельная часть структуры сосуда (рис. 2/1 — 6).

Днище сосуда либо слегка профилировано (рис. 2/7—9), либо прямое или немного вогнутое внутрь (рис. 2/8); не обнаружено ни одного сосуда, орнаментированного на венчике или на тулове. Судя по всем элементам, которые можно выявить при исследовании найденной в „Шипоте" керамики, она представляет собой наиболее древнюю фазу славянской керамики в Сучаве.

На расстоянии около 250 м к северо-западу от места „Шипот" находится другой сектор раскопок в Сучаве, известный под названием „Куртя Домняскэ". И в этом секторе, кроме археологического материала XV—XVII вв. были найдены керамические обломки и обнаружены следы славянского поселения, которое, однако, не могло быть обследовано на большой площади. Это обстоятельство не позволяет установить тип жилища на поселении этой фазы, вынуждая довольствоваться лишь тем, что дает найденная здесь керамика, причем и ее стратиграфическое положение не всегда было достаточно определенно установлено.

Найденная в секторе „Куртя Домняскэ" — в Сучаве керамика, принадлежащая к славянской категории, в подавляющем своем большинстве ручной лепки. В составе низкокачественной, плохо вымешанной пасты много мелких камешков и сравнительно мало толченых черепков. По своему общему внешнему виду и профилю (рис. 3/1—5), найденная в „Куртя Домняскэ" керамика представляет черты, устанавливающие ее безусловную связь с керамикой, найденной у „Шипота". Однако следует уточнить, что найденная в этих двух пунктах керамика всего лишь схожа, но не идентична.

Кроме особенностей керамики из „Куртя Домняскэ" по сравнению с керамикой из „Шипота", необходимо подчеркнуть и тот факт, что на поселении в „Куртя Домняскэ" впервые появляется керамика, вылепленная вручную и подправленная на кругу либо непосредственно сработанная на кругу.

Для сучавских поселений начало пользования примитивным кругом означает, по мнению автора, и начало первых попыток орнаментации сосудов. Это мнение обосновывается на констатировании

того, что первые сосуды с венчиками, орнаментированными косыми врезными линиями (рис. 3/5) либо ямчатым орнаментом, появляются именно в этот момент.

Третье славянское поселение, наиболее позднее по сравнению с первыми двумя, о которых было вкратце сказано выше, было открыто на расстоянии в несколько сот метров к северу от „Куртя Домняскэ", —а именно в пункте, называемом „Друмул Национал" (или „Бабтиста", как его называют некоторые исследователи).

В поселении у „Друмул Национал" можно было установить два обитаемых слоя, а по некоторым слабым и пока не уточненным стратиграфическим признакам предполагается существование и третьего жилого слоя.

Первый обитаемый слой у „Друмул Национал" представлен довольно большим числов жилищ-землянок, углубленных на 1,30 м от уровня, от которого их начали копать (рис. 4). По некоторым признакам землянки имели прямоугольную форму при длине около 4,75 м. В одном углу землянки находился каменный очаг, поставленный на основании из желтой чистой глины, положенной после того, как землянка была выкопана. Вообще очаги были несколько углублены посередине и носят сильные следы огня.

Во всех известных до настоящего времени случаях землянки первой фазы имели довольно аккуратно устроенный пол, но ни разу не был обнаружен пол обмазанный глиной.

Найденный в жилищах первого горизонта керамический материал представляет характерное соединение керамики, сработанной на медленном кругу и керамики, вылепленной вручную. В этом слое были обнаружены впервые в Сучаве сосуды с венчиком, украшенным ямками, причем тулово оставалось еще неорнаментированным (рис. 5/4—5). Тот факт, что в других местах сосуды с венчиком, орнаментированным врезными линиями, употреблялись вместе с сосудами, у которых венчики орнаментированы ямками, привело в выводу, что с хронологической точки зрения первый слой у „Друмул Национал" является современным, а, в крайнем случае, немного более поздним, чем в поселении у „Куртя Домняскэ".

Жилища второго горизонта у „Друмул Национал" тоже землячного типа, но менее глубоки, чем землянки первого горизонта; глубина их не превышает 1 м. Раскопками было установлено, что во всех известных до настоящего времени случаях землянки второго горизонта у „Друмул Национал" были выкопаны на местах землянок первого горизонта, а их размеры почти совпадают. Это дает основание предполагать, что типологическая разница между первым и вторым обитаемым горизонтом у „Друмул Национал" весьма незначительна.

Землянки второго горизонта представляют, вообще, те же характерные черты, за исключением их глубины. Очаги устроены одинаково на фундаменте из желтой глины, положенной после того, как землянка была выкопана, также из камня, но с той особенностью, что в жилищах второго горизонта очаги обмазаны глиной. К этому необходимо добавить,

что в жилищах второго горизонта были впервые обнаружены обломки переносного глиняного очага, форма которого была, по-видимому, прямоугольной, с закругленными углами.

Найденная в жилищах второго горизонта у „Друмул Национал" керамика дает возможность констатировать, что керамика первого горизонта продолжает быть в употреблении, но наряду с ней начинает употребляться керамика, орнаментированная простыми линиями или полосками, а также простыми или сложными волнистыми линиями. Керамика, орнаментированная таким образом, сработана на кругу и выделана из качественной пасты. Профиль сосудов уже более уверенный, стенки его становятся более тонкими и равномерной толщины.

★

То, что в сучавских поселениях была найдена только керамика, затрудняет датирование комплексов, допуская это лишь постольку, поскольку имеется возможность установить достоверные аналогии между сучавскими находками и другими находками в комплексах, датирование которых вполне обосновано. Поступая таким образом, автор полагает, что как малоразвитый характер керамики из „Шипоты", так и сходство, которое можно установить между этими находками и керамикой типа „Прага" позволяет датировать этот комплекс VI — началом VII в.; такое датирование подтверждается и недавними находками в Истрии. Эту фазу, наиболее древнюю в Сучаве и во всей Молдавии, автор назвал Сучава—Шипот или Сучава I *a*.

Следущая фаза, к которой относим поселение у „Куртя -Домняскэ" и поселение первого горизонта у „Друмул Национал", отнесена автором ко второй половине VII в. Такое датирование базируется как на более развитом характере найденной в упомянутых местах керамики, так и на сходстве, которое можно установить с находками в могильнике Сэрата-Монтеору, который точно датирован второй половиной VII в. Эта сучавская фаза названа Сучава I.

Наконец, второй горизонт у „Друмул Национал", который считается самым поздним из славянских поселений в Сучаве, датирован VIII—IX вв. Подтверждением подобного датирования служат все аналогичные находки в поселениях, отнесенных к культурному ареалу Глинча I — Лука-Райковецкая, к которому относиться и вышеупомянутый сучавский горизонт. Эта последняя фаза названа Сучава I *c*.

Открытие славянских поселений в Сучаве имеет исключительное значение как для изучения вопроса о славянах на территории PHP, так и для выяснения далекого прошлого феодального города Сучавы, территория которого, по-видимому, была беспрерывно обитаема, начиная с VI в. и до настоящего времени.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Карта славянских поселений, открытых в городе Сучаве в 1953—1958 гг.

Рис. 2. — План жилища VI—VII вв., найденного в секторе „Шипот".

Рис. 3. — Фрагмент керамики из жилища в „Шипоте".

Рис. 4. — Фрагменты керамики, найденные в „Куртя Домняскэ".
Рис. 5. — Профиль западной стены разреза VIII в секторе „Друмул Национал".
Рис. 6. — Фрагменты типичной керамики, найденные в жилище первого горизонта в „Друмул Национал".
Рис. 7. — Фрагменты керамики, найденные в жилищах второго горизонта в „Друмул Национал".
Рис. 8. — Сосуды, найденные в последнем жилом горизонте в Истрии.

CONTRIBUTION À LA CONNAISSANCE DE LA CÉRAMIQUE SLAVE DE SUCEAVA

RÉSUMÉ

On a découvert, sur le territoire de l'actuelle ville de Suceava (ancienne capitale de la Moldavie aux XIVe — XVIIe siècles), trois stations nettement distinctes, situées à l'extérieur des complexes de l'époque féodale, stations datant des VIe — IXe siècles et appartenant à une population slave.

La première, qui est la plus ancienne, a été découverte en 1953 au lieu dit « Șipot », à l'extrémité orientale de la ville actuelle (cf. la carte). Les fouilles qui y ont été effectuées ont mis au jour, à différentes profondeurs, de nombreux fragments céramiques préféodaux ainsi qu'un fond de hutte de l'époque préféodale.

De ce fond de hutte, dont on n'a pas pu établir les dimensions car elle était presque entièrement détruite, seules les ruines d'un âtre en grès et une petite portion de plancher subsistent (fig. 1).

Ce complexe, très important, a livré d'assez nombreux tessons céramiques, pour la plupart sous des décombres d'âtre. Toute cette céramique est de facture inférieure et elle rentre, dans sa totalité, entre les limites d'une même catégorie. Les vases, du type bocal, sont faits à la main, en une pâte de mauvaise qualité, insuffisamment malaxée et où les impuretés abondent.

En ce qui concerne le profil des vases, on constate qu'il se fait remarquer par des lèvres généralement peu évasées, qui ne ressortent pas toujours dans la forme du vase, comme un élément distinct de composition (fig. 2/1—6).

Le fond des vases est faiblement profilé (fig. 2/7—9), droit ou légèrement incurvé vers l'intérieur (fig. 2/8), et on n'a trouvé aucun vase décoré sur les lèvres ou sur la panse. A en juger à tous les éléments que peut fournir l'examen de la céramique découverte à « Șipot », elle représente la phase la plus ancienne de la céramique slave de Suceava.

A environ 250 m au Nord-Ouest de « Șipot » se trouve, dans la ville de Suceava, un autre secteur de recherches, connu sous le nom de « Curtea Domnească » (le palais princier). On y a également trouvé, outre un matériel archéologique datant des XVe — XVIIIe siècles, des tessons céramiques et l'on y a décelé les traces d'une station slave, qui n'a pas encore été étudiée sur plus d'étendue. Pour ces raisons, le type d'habitation des sta-

tions appartenant à cette phase n'est pas suffisamment connu et l'on a dû se contenter des données fournies par la céramique découverte à cet endroit. Mais la stratigraphie de cette céramique n'a pas toujours été concluante.

Appartenant à la catégorie de la céramique slave, la céramique découverte dans le secteur « Curtea Domnească » de Suceava est en grande partie exécutée à la main. La pâte, de qualité inférieure et mal malaxée, contient une foule de petites pierres et relativement peu de tessons concassés. Au point de vue de son aspect général et du profil (fig. 3/1—5), la céramique découverte à « Curtea Domnească » présente certains caractères, qui rendent son rapport avec la céramique de « Şipot » incontestable. L'auteur précise toutefois que la céramique découverte aux deux endroits en question n'est que ressemblante, et non pas identique.

Outre les éléments nouveaux, discernables sur la céramique de « Curtea Domnească », — si on la compare à la céramique de « Şipot » —, on souligne le fait que la station de « Curtea Domnească » est celle où apparaît pour la première fois la céramique faite à la main, mais rectifiée au tour lent, ou même entièrement façonnée au tour.

Le moment où le tour primitif commence à être utilisé marque également, selon l'auteur, pour les stations de Suceava, les premiers essais de décoration des vases. Cette opinion repose sur la constatation que les premiers vases aux lèvres décorées de lignes obliques incisées (fig. 3/5) ou d'alvéoles, n'apparaissent qu'à ce moment.

Une troisième station slave, la moins ancienne par rapport aux deux précédentes, a été découverte à quelques centaines de mètres au Nord de la station de « Curtea Domnească », au lieu dit « Drumul naţional » (ou « Babtista », comme l'appellent certains chercheurs).

Dans la station de « Drumul naţional », on a pu établir l'existence de deux niveaux de civilisation ; de faibles indices stratigraphiques — peu concluants pour le moment — permettent de supposer l'existence d'un troisième niveau d'habitation.

Le premier niveau est représenté par un assez grand nombre d'habitations (fonds de huttes), creusées jusqu'à une profondeur de 1,30 m par rapport au niveau de départ (fig. 4). Ces habitations avaient, selon certaines données, une forme rectangulaire et une longueur d'environ 4,75 m. Dans l'un des angles se trouvait un âtre en pierre, reposant sur une couche de terre jaune, nette de toute impureté, qui y fut déposée une fois le fond de l'habitation creusé. En général, les âtres sont légèrement alvéolés vers le milieu et portent de fortes traces de feu.

Tous les fonds de huttes de la première phase, connus actuellement, avaient un plancher assez soigneusement exécuté, mais on ne constate pas un seul cas de plancher enduit d'une couche d'argile.

Le matériel céramique découvert dans les habitations du premier niveau est caractérisé par la coexistence des céramiques faites au tour lent et à la main. On a trouvé à ce niveau, pour la première fois à Suceava, des vases aux lèvres ornées d'alvéoles mais dont le corps n'est toujours pas décoré (fig. 5/4—5). Le fait que, ailleurs, les vases aux lèvres enrichies de lignes incisées sont utilisés en même temps que des vases aux lèvres

décorées d'alvéoles incite l'auteur à penser que, au point de vue chronologique, le premier niveau de « Drumul național » est contemporain ou, dans un cas extrême, à peine plus récent que la station de « Curtea Domnească ».

Les habitations du second niveau de « Drumul național » sont également du type hutte, mais moins profondes que celles du premier niveau, leur profondeur atteignant tout au plus un mètre. Les recherches ont permis de constater que tous les fonds de hutte du second niveau de « Drumul național » ont été creusés sur l'emplacement de ceux du premier, leurs limites coïncidant ou presque. Cette circonstance induit l'auteur à admettre que, entre le premier et le second niveau d'habitation de « Drumul național », il n'y a qu'une très faible différence de type.

Les fonds de huttes du niveau II présentent, en général, les mêmes caractéristiques, à l'exception de leur profondeur. Les âtres sont pareillement aménagés sur un lit de terre jaune apportée après creusement du fond de la hutte ; ils sont encore en pierre, à cette différence près que les âtres des habitations du deuxième niveau sont enduits de terre glaise. En outre, fait digne d'être signalé, c'est dans les habitations du niveau II qu'ont été trouvés, pour la première fois, des âtres portatifs en argile, dont la forme semble avoir été rectangulaire, aux angles arrondis.

La céramique découverte à « Drumul național », dans les habitations du deuxième niveau, permet de constater que la céramique du premier niveau est encore utilisée mais qu'on commence à employer en même temps la céramique décorée de lignes simples ou de bandes formées de plusieurs lignes, ou encore de lignes sinusoïdales simples ou multiples. Cette céramique est exécutée au tour, en une pâte de bonne qualité. Le profil des vases de ce genre devient plus précis et les parois des vases s'amincissent et acquièrent une épaisseur uniforme.

Le fait qu'on n'a découvert dans les stations de Suceava que de la céramique rend bien plus ardue la tâche de dater les complexes ; cette dernière n'est possible que dans la mesure où l'on peut établir des analogies certaines avec des découvertes faites dans des complexes dont la date est établie avec certitude. Suivant ce procédé, l'auteur estime que le caractère peu évolué de la céramique découverte à «Șipot», ainsi que les ressemblances que l'on peut établir entre ces découvertes et la céramique du type « Prague », permettent de dater ce complexe du VIe siècle — début du VIIe ; ce que confirment également des découvertes récentes, faites à Histria. L'auteur appelle cette phase — la plus ancienne de Suceava et de toute la Moldavie — phase Suceava-Șipot ou *Suceava I a*.

La phase suivante, dans laquelle on englobe la station de « Curtea Domnească » et le niveau I de « Drumul național », a été attribuée à la seconde moitié du VIIe siècle. Cette datation est fondée sur le caractère plus évolué de la céramique qu'on y a découverte, ainsi que sur les ressemblances que l'on peut établir avec les découvertes de Sărata-Monteoru, la nécropole de ce dernier endroit ayant été datée, avec précision, de la seconde moitié du VIIe siècle. Cette phase de Suceava est appelée *Suceava I b*.

Enfin, le niveau II de «Drumul național», considéré le moins ancien des stations slaves de Suceava, a été daté par l'auteur des VIIIe —IXe

siècles ; ceci en raison des découvertes analogues faites dans les stations appartenant à l'aire culturelle Hlincea I — Luka Raïkovetzkaïa, où rentre aussi ce niveau de Suceava. Cette dernière phase de Suceava est la phase *Suceava I c*.

La découverte des stations slaves de Suceava est d'une importance exceptionnelle, tant pour l'étude du problème des Slaves sur le territoire de la Roumanie que pour élucider le lointain passé de la ville féodale de Suceava, dont le territoire paraît avoir été habité, sans interruption, depuis le VIe siècle jusqu'à nos jours.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Carte des stations slaves découvertes dans la ville de Suceava de 1953 à 1958.

Fig. 2. — Plan de l'habitation des VIe —VIIe siècles, découverte dans le secteur de « Şipot ».

Fig. 3. — Fragments céramiques de l'habitation de « Şipot ».

Fig. 4. — Fragments céramiques découverts à « Curtea Domnească ».

Fig. 5. — Profil de la paroi Ouest de la section VIII du secteur « Drumul național ».

Fig. 6. — Fragments céramiques typiques, découverts dans les habitations du niveau I de « Drumul național ».

Fig. 7. — Fragments céramiques découverts dans les habitations du niveau II de « Drumul național ».

Fig. 8. — Vases découverts dans le dernier niveau d'habitat d'Histria.

CONTRIBUŢIE LA CUNOAŞTEREA CERAMICII BIZANTINE DE LA CETATEA ALBĂ (BELGOROD DNIESTROVSKI)

(COL. VECHI M.N.A.)

În vechile colecţii ale Muzeului Naţional de Antichităţi există un mic lot de materiale arheologice, înregistrat sub nr. de inventar VII 1001 — VII 1097.

În afară de materialul ceramic bizantin de care ne ocupăm pe scurt în cele ce urmează, lotul amintit mai cuprinde şi cîteva fragmente de porţelan oriental, fragmente ceramice din epoca tîrzie romană (între care şi un fragment de *terra sigillata*) şi o bucată dintr-un mojar de marmură albă-cenuşie [1].

Întrucît este vorba de un material ceramic ce n-a fost valorificat deplin[2] şi cum el prezintă o valoare documentară deosebită în raport cu descoperirile similare din ultima vreme, am socotit utilă prezentarea ceramicii bizantine din fortăreaţa de la gura Nistrului, în limitele aşa de restrînse ale articolului de faţă.

1. CLASIFICARE ŞI DESCRIERE

Deşi lotul de care ne ocupăm cuprinde numai ceramică fragmentară, care se compune în proporţie de 70% din funduri de vase — iar restul din fragmente de pîntec şi buze — am putut împărţi materialul studiat în patru forme : ceşti, cupe, străchini şi farfurii.

Ceştile sînt în număr de 6, dintre care doar una poate fi reconstituită. Aceasta (fig. 1), constă dintr-un recipient cu peretele drept, uşor înclinat, subţire de 4—5 mm. El formează un unghi obtuz cu linia interioară a fundului propriu-zis (marcată în exterior printr-o muche proe-

---

[1] Inv. M.N.A., nr. VII 1085 — VII 1097.

[2] Precizăm că materialul ceramic de care ne ocupăm provine din săpăturile executate de Gr. Avakian, în anul 1929, la Cetatea Albă. A fost publicat, sub formă de planşe fotografice, în anul 1931 — cf. Gr. Avakian, *Săpăturile de la Cetatea Albă*, în *ACMI*, III, Chişinău, 1931, p. 47—104.

minentă). Cupa ceştii se sprijină pe un piciorуş inelar (*Standring*), scobit, înalt de 14 mm şi cu un diametru la bază de 4 cm. Înălţimea totală a ceştii este de 5,5 cm.

Decorul ocupă numai faţa exterioară a peretelui şi constă din două linii paralele incizate în pasta crudă (*sgraffito*), sub care se află un registru de fîşii uşor oblice, scoase din pasta vasului şi dînd naştere unui ornament în relief (prin procedeul denumit *champlevé*). Un smalţ de culoare galbenă-alburie acoperă exteriorul şi interiorul cupei, cu observaţia că reacţiile chimice din timpul arderii au dat o nuanţă brună deschisă fîşiilor scoase de pe faţa exterioară a peretelui.

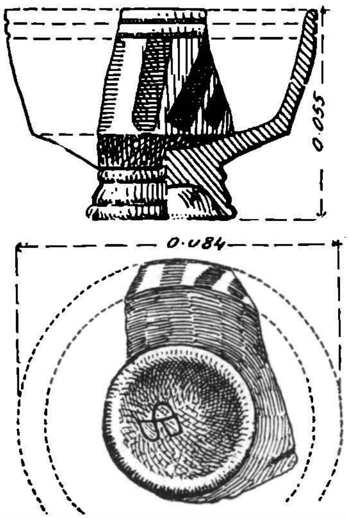

Fig. 1. — Ceaşcă decorată în tehnica *champlevé*.

În scobitura piciorului inelar s-a zgîriat *după ardere* un semn (fig. 1/2), considerat de Gr. Avakian drept litera armeană *ph* (cu majuscula Φ) — care ar reprezenta preţul de vînzare al vasului [1]. În realitate, avem de a face cu un simplu semn de proprietate, la fel ca şi în cazul semnului de pe fundul vasului din figura 3/4 [2].

Celelalte funduri de ceşti sînt smălţuite pe ambele feţe, dar toate sînt decorate în interior. Motivele sînt variate şi constau fie dintr-un decor în reţea executat în tehnica *sgraffito* cu smalţ policrom, monograma K înscrisă într-un cerc [3] — fie din decorul în tehnica *champlevé*, amintind de o tablă de şah, în care pătratele albe sînt scoase în relief şi acoperite cu smalţ galben-verzui, iar cele negre, adîncite, acoperite cu smalţ măsliniu [4].

Unul din fundurile de ceaşcă prezintă ca ornament o pasăre. Se combină aici tehnica *sgraffito* (capul, întors spre spate, aripile şi coada) cu aceea *champlevé* (gîtul, restul corpului şi picioarele) [5].

---

[1] Gr. Avakian, *op. cit.*, p. 102.

[2] *Ibidem*, socotit drept un semn creştin.

[3] O monogramă identică de pe un alt vas de la Cetatea Albă a fost publicată de B. Slătineanu, *Contribuţiuni la ceramica bizantină de la Turnu Severin, Cetatea Albă şi Enisala* (Extras din *Revista fundaţiilor*, 11, 1937, p. 14, fig. 7); există, de asemenea, pe un vas de la Enisala (colecţiile Muzeului din Galaţi) — informaţie Petre Diaconu. Alte monograme identice la D. Talbot Rice, *Byzantine glazed pottery*, Oxford, 1930, fig. 6/28; J. Ebersolt, *Catalogue des poteries byzantines et anatoliennes du Musée de Constantinople*, Constantinopol, 1910, fig. 11/54. Aceste monograme „imperiale" sînt incluse în grupa B-b4 (1237—1400) de B. Slătineanu, *Ceramica feudală romînească*, E.S.P.L.A., 1958, p. 55.

[4] Motive asemănătoare se află pe ceramica din secolul al XIII-lea de la Herson, cf. A. L. Iakobson, *Средневековый Херсонес*, în *MIA*, 17, 1950, pl. XXIII, 89_a, 89_b; cf. şi D. Talbot Rice, *op. cit.*, p. 62, fig. 4/4,6).

[5] Gr. Avakian, *op. cit.*, p. 64.

Reprezentările zoomorfe (inclusiv păsările) sînt frecvente pe ceramica bizantină sau de tradiție bizantină, atît în Bizanț, Atena, Sparta, Corinth cît și pe litoralul nord-pontic (Herson) etc.[1] Se admite în general

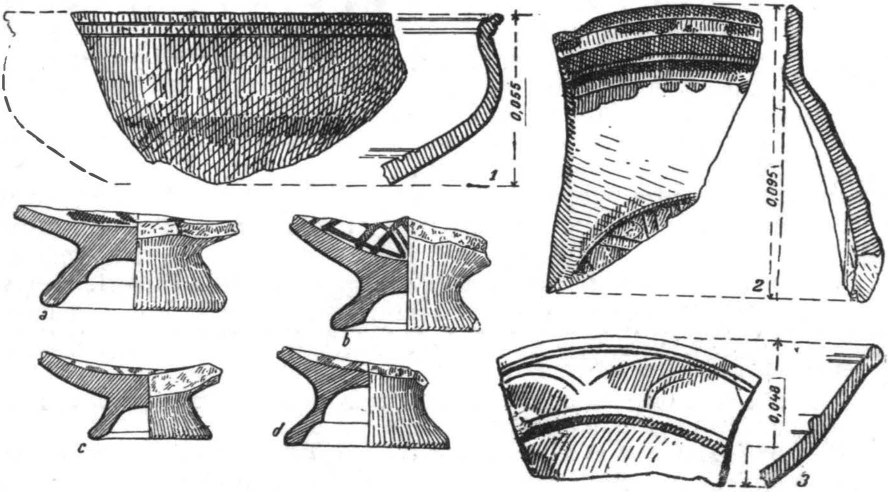

Fig. 2. — 1, fragment dintr-o cupă; 2—3, fragmente din marginea unor farfurii; *a—c*, secțiune prin fundurile de la pl. I/1—3.

că ele apar în ceramica bizantină ca un împrumut din lumea persană și arabă, mai ales după triumful asupra iconoclasmului[2].

★

Cupele, în număr de opt, au piciorul relativ înalt (15—20 mm), cu scobitura interioară în formă de cupolă. Distanța dintre pereți crește către bază, ca la o pîlnie, ajungînd la un diametru de 5—6 cm.

Decorul este executat fie în tehnica *sgraffito*, fie în *champlevé*. Motivele de decor sînt cercurile cu cîte opt spițe, rozete cu cîte opt petale (*champlevé*), motivul în șah, împletituri (ca la o plasă) etc. (pl. I și fig. 2/a—c). Smalțul este în general bicrom, de bună calitate (translucid),

[1] M. Alison Frantz, *Middle byzantine pottery in Athen*, în *Hesperia*, VII, 3, 1938 A. 74, fig. 14 (ap. A. L. Iakobson, *op. cit.*, p. 195); R. M. Drawkins and J. P. Droop, *Byzantine pottery from Sparta*, în *BSA*, XVII, 1910/1911, pl. XV, 25; W. de Bock, *Poteries vernissées du Caucase et de Crimée*, în *Mémoires de la Societé nationale des Antiquaires de France*, LVI, Paris, 1897, nr. 11; A. L. Iakobson, *op. cit.*, p. 195 și pl. XXVI (sec. XI—XII), p. 197—198 și pl. XXVIII, 109—111 (sec. XII—XIII), pl. XXIX, 116 (sec. XIII), pl. XXXII (sec. XIII), pl. XXXIV (sec. XIII—XIV) etc. Cf. și D. Talbot Rice, *op. cit.*, pl. XIII (Constantinopol) și pl. XV, a (Salonic).

[2] I. Barnea, *Relațiile dintre așezarea de la Bisericuța-Garvăn și Bizanț în secolele X—XII*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 657. Alte reprezentări similare apar la Dinogetia (I. Barnea, *op. cit.*, fig. 5/6—7) în sec. XI—XII, la Zimnicea, pe vechea ceramică din sec. XIV, la Suceava sectorul I.R.C. 1958 (inedite), la Giurgiu (I. Barnea și colaboratori, *Șantierul arheologic Giurgiu, Raport preliminar*, în *Materiale*, IV, 1957, fig. 13/1 (sec. XIV—XV).

predominînd culorile: galben în combinaţie cu brun închis. Unul din funduri prezintă urme de ardere secundară.

Fundurile de *străchini* sînt în număr de 31 : 15 funduri întregi şi 16 fragmentare ; sînt inelare, scunde, uşor evazate şi cu o scobitură simplă în interior (circa 1,5 cm). Pereţii sînt groşi de 9—14 mm, iar diametrul bazei variază între 5,5 şi 8,4 cm. Provin de la străchini de format mai mare. Vasele au fost lucrate la roata evoluată, au pasta foarte bună, fără impurităţi şi sînt arse unitar (oxidant) — elemente caracteristice de altfel întregului lot de materiale de la Cetatea Albă.

Decorul (pl. II), extrem de variat, este executat numai în tehnica *sgraffito* (Excepţii sînt două funduri: unul smălţuit, simplu, iar celălalt cu un decor spiralic executat cu pensula — smalţ galben pe fond portocaliu închis). Motivele sînt formate din tot felul de benzi de linii (duble sau triple, drepte sau ondulate), formînd un decor geometric, rozete cu cîte patru petale în combinaţie cu diverse motive etc. Uneori, motivele constau din suprapunerea unor triunghiuri echilaterale care dau naştere unor stele cu şase colţuri, iar alteori din vrejuri, spirale, rozete solare învîrtite, cercuri cu cîte patru spiţe etc.

Smalţul este de obicei policrom : predomină combinaţiile de galben cu verde şi cafeniu, galben cu portocaliu şi verde.

Farfuriile sînt puţine la număr şi tot atît de fragmentare. Se compun dintr-un recipient mai mult sau mai puţin adîncit, cu marginile drepte sau teşite orizontal. Fundurile sînt inelare, foarte puţin scobite şi înalte de abia 1 cm. Decorul, destul de variat, nu se deosebeşte de acela al străchinilor (motivele florale stilizate, rozete, vrejuri, diverse linii dispuse geometric etc.). Smalţul este policrom, predominînd culorile : verde, galben şi cafeniu, cu nuanţe mai închise sau mai deschise.

*

În lotul de materiale de la M.N.A. există şi un fragment dintr-un vas negru-cenuşiu, cu pereţii groşi, decoraţi la exterior cu cerculeţe executate în pastă crudă cu un tub gol.

Un exemplar de aceeaşi mărime, provenind din săpăturile de la Vechiul Orhei (R.S.S. Moldovenească), are forma de sferă terminată conic în partea inferioară[1]. Capătul opus, de formă cilindrică şi înalt de 2,5 cm, este străbătut de un canal vertical larg de 0,6 cm. Înălţimea totală a vasului este de 13 cm [2] (fig. 5).

Asemenea vase, frecvente la Cetatea Albă, sînt răspîndite pe o arie foarte întinsă, în Europa orientală, Asia Mică şi Mijlocie. Un exemplar a fost găsit şi la Dinogetia : are forma globulară, însă cu fundul plat, iar ornamentele lipsesc. A fost datat către mijlocul secolului al XI-lea[3].

---

[1] În terminologia rusească s-a adoptat chiar termenul de *„sferocon"*.

[2] Vasul este datat în secolul al XIV-lea. Îl publicăm cu aprobarea binevoitoare a tov. Gh. D. Smirnov. Desenul aparţine Larisei Tkacenko, din Chişinău.

[3] I. Barnea, *Elemente de cultură materială veche rusească şi orientală în aşezarea feudală (secolele X—XII) de la Dinogetia (regiunea Galaţi)*, în *Studii şi referate privind istoria Romîniei*, partea I, 1954, p. 207—209 şi pl. IV, 9.

Destinaţia acestor vase a fost pînă nu de mult controversată. Au fost socotite pe rînd, fie lămpi sau podoabe arhitecturale [1] fie „grenade" de mînă cu lichid inflamabil (aşa numitul „foc grecesc" — πῦρ θαλάσσιον, πῦρ ὑγρόν [2]. Studiile învăţaţilor ruşi şi sovietici (ca Pelţman, Popravski), au dovedit însă că aceste vase au servit la conservarea şi transportul mercurului — mai ales după descoperirea de către N. F. Vîsoţki, la Eski-Krîm (Crimeia) a unui vas plin cu mercur [3].

Aşadar, prezenţa acestor vase în centre de intensă producţie meşteşugărească (Cetatea Albă, Dinogetia, Vechiul Orhei) este pe deplin justificată, dat fiind importanţa mercurului în procesul de fabricare al oglinzilor, în arta bijuteriilor, medicină etc.[4].

2. DATAREA CERAMICII DE LA CETATEA ALBĂ

Cu rare excepţii, ceramica bizantină nu este datată încă cu precizie. Ea este încadrată îndeobşte, cu larghețe, în secolele X—XIV. „Fixarea în timp a ceramicii bizantine, spune M. F. Volbach, este aşa dar încă mereu ipotetică" [5] — şi această constatare este valabilă atît pentru centrele de civilizaţie bizantină propriu-zise cît, mai ales, pentru periferia acestei civilizaţii.

În cazul ceramicii de factură bizantină de la Cetatea Albă trebuie să recunoaştem că şi ea stă sub semnul întrebării în ce priveşte datarea. Rarele indicaţii de ordin stratigrafic, pe care ni le oferă autorul săpăturilor de aici [6] nu sînt în măsură să arunce o lumină, fie şi relativă, în această privinţă.

Totuşi, pentru ceramica noastră, avem posibilitatea să stabilim un *terminus ante quem*. Ne referim în chip special la moştenirea tehnicii şi ornamentaţiei ceramice, adică la acele elemente *preluate* din ceramica bizantină şi transmise în ceramica veche romînească din Muntenia şi Moldova (Zimnicea, Curtea de Argeş, Tîrgşor, Bucureşti, Giurgiu şi Suceava) — ceramică datată, după cum ştim, în ultima parte a secolului al XIV-lea şi în prima jumătate a secolului următor.

De aceea, avînd în vedere şi analiza stilistică şi tipologică a materialului ceramic feudal de la Cetatea Albă, reiese limpede că acesta este anterior ca dată materialelor din Muntenia şi Moldova, respectiv dintr-o perioadă care ar cuprinde atît prima, cît şi a doua jumătate a secolului al

---

[1] A se vedea discuţia la N. P. Sîcev, *К вопросу о булгарских сфероконических сосудах* în *KS*, XIV, 1947, p. 71—72.

[2] N. P. Sîcev, *op. cit.*, p. 71 ; G. Schlumberger, *Un empereur byzantin au dixième siècle : Nicéphore Phocas*, Paris, 1890, p. 56—59 (I. Barnea, *op. cit.*, p. 207).

[3] N. P. Sîcev, *op. cit.*, p. 71—72.

[4] Cf. mai pe larg la B. A. Rîbakov, *Ремесло древней Руси*, Moscova, 1948, p. 81 ; I. Barnea, *op. cit.*, p. 208.

[5] M. F. Volbach, *Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz* (Bildwerke der Kaiser Friedrich Museum), Berlin, 1930, p. 186 (I. Barnea, *Relaţiile . . .*, p. 655).

[6] Gr. Avakian, *op. cit.*, passim.

XIV-lea — perioadă ce corespunde pe plan politic stăpînirii tătărești în Cetatea Albă[1].

Fără îndoială, datarea la care ne-am oprit poate fi corectată numai de o cercetare metodică a întregului material ceramic de la Cetatea Albă.

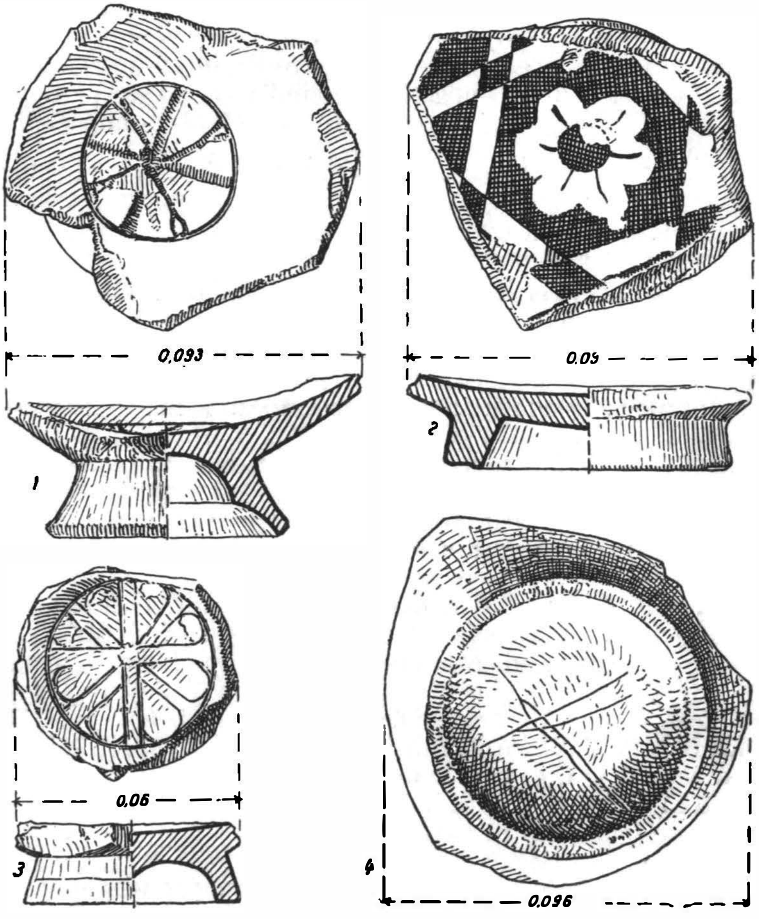

Fig. 3. — 1, picior de cupă; 2, fund de farfurie (orientală); 3, picior de cupă; 4, fund de farfurie cu un semn zgîriat.

3. ELEMENTE DE TRADIŢIE BIZANTINĂ ÎN CERAMICA MOLDOVENEASCĂ

Problema, ca atare, ar putea forma ea însăşi obiectul unui larg studiu. Aici însă ne mulţumim să subliniem numai cîteva din trăsăturile ce apar în evidenţă, chiar la o sumară cercetare a ceramicii sgraffitate şi smălţuite moldoveneşti.

[1] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, Buc., 1899, p. 35—38.

Unul din principalele rezultate ale cercetărilor arheologice de la Suceava, îl constituie îngustarea datării unor categorii ceramice. Cel puţin pentru secolul al XV-lea şi în special pentru epoca lui Ştefan cel Mare, materialul ceramic este în cea mai mare parte cunoscut şi datat — aşteptînd numai o valorificare deplină pe calea tiparului [1].

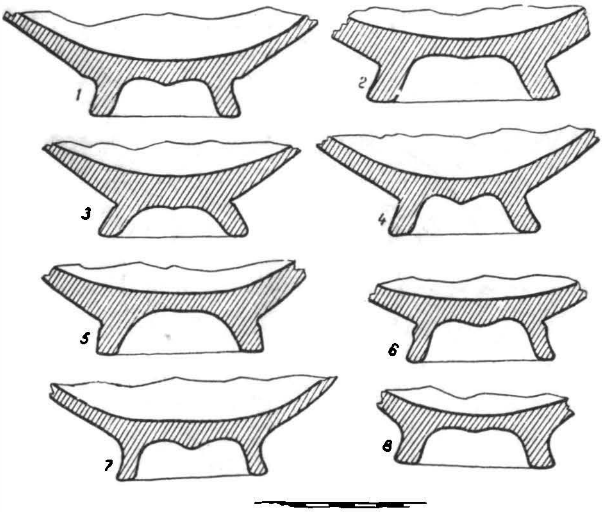

Fig. 4. — Secţiune prin cîteva funduri de străchini.

Ceramica sgraffitată şi cea smălţuită îşi face apariţia la Suceava, ca producţie locală, încă în prima jumătate a secolului al XV-lea, aşadar, ceva mai tîrziu decît este ea înregistrată în Cîmpia munteană [2].

Ceea ce este demn de subliniat însă, e faptul că deşi formele şi ornamentaţia acestei categorii ceramice sînt vădit inspirate din olăria bizantină, totuşi maniera de execuţie nu se deosebeşte de restul ceramicii moldoveneşti.

A fost semnalată la timp descoperirea unui cuptor de ars oale la Suceava [3]. Resturile ceramice descoperite în cuptor au arătat că olarul respectiv producea mai ales ceramică decorată în *sgraffito* sau în *champlevé* (motive geometrice şi vegetale stilizate), iar forma de vas predominantă este aceea de strachină cu fund inelar [4]. Totuşi, ceramica aceasta

[1] O încercare pe această linie — din păcate sărăcită de un material ilustrativ adecvat, — este articolul lui Tr. Martinovici, *Contribuţii la cunoaşterea ceramicii din a doua jumătate a secolului al XV-lea de pe teritoriul Sucevii*, în *Materiale*, IV, 1957, p. 361—372.

[2] Deja în altă parte făceam observaţia că în general ceramica munteană medievală (sec. XIV—XVII) păstrează un avans de circa un secol faţă de cea moldovenească din aceeaşi vreme — şi explicam acest avans muntean tocmai prin faptul că Muntenia a stat în contact mai strîns cu sudul Dunării şi civilizaţia bizantină, în ciuda opresiunii otomane (cf. D. Popescu, N. Constantinescu, Gh. Diaconu şi Seb. Morintz, *Şantierul arheologic Tîrgşor*, în *Materiale*, VI, 1959, p.727—755.

[3] *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 780—781.

[4] *Ibidem*, p. 782, fig. 26.

este moldovenească prin excelență, atît ca noțiune geografică cît și ca parte materială a ceea ce numim civilizație moldovenească — aceea care ni se dezvăluie așa de înfloritoare în epoca lui Ștefan cel Mare (pl. IV și fig. 6).

E adevărat, întîlnim în ornamentarea ceramicii *sgraffito* de la Suceava și unele motive orientale — fapt care a dus la concluzia că, cel puțin

Fig. 5. — Vas de mercur descoperit la Vechiul Orhei (R.S.S. Moldovenească).

în parte, această ceramică este opera unor meșteri orientali, anatolieni sau armeni, care au introdus și ceramica de tip oriental. Că meșterii străini puteau executa ceramică pe teritoriul Moldovei, reiese și din mult folositul uric al sloboziei de pe lîngă mănăstirea lui Iațco din Suceava, din 1453[1]. Dar mai esențial ni se pare faptul că elementul de tranzit sau de colonizare, în special cel armean, a fost nu atît producătorul ceramicii cu motive orientale din Moldova, cît, mai ales, cel care a răspîndit ceramica bizantină pe acest teritoriu, ea însăși inspirată în decorație din lumea orientală.

Așadar, ceea ce putem spune deocamdată e că producția autohtonă din secolul al XV-lea se dezvoltă în Moldova în strînsă legătură cu creșterea forțelor de producție, în condițiile unei piețe interne în continuă dezvoltare. Ceramica păstrează încă tradițiile locale, ce se pierd în epoca

[1] *DIR*, A. *Moldova, veacul XIV—XV*, I (1384—1475), p. 260—261, nr. 312.

feudalismului timpuriu, inspirîndu-se totodată, creator, din procedeele de execuție ale ceramicii bizantine.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, ceramica sgraffitată ca și cea smălțuită, ne apare ca un produs local, moldovenesc, iar formele și decorul dovedesc atît e perienţă cît și rafinament. Cu alte cuvinte, atri-

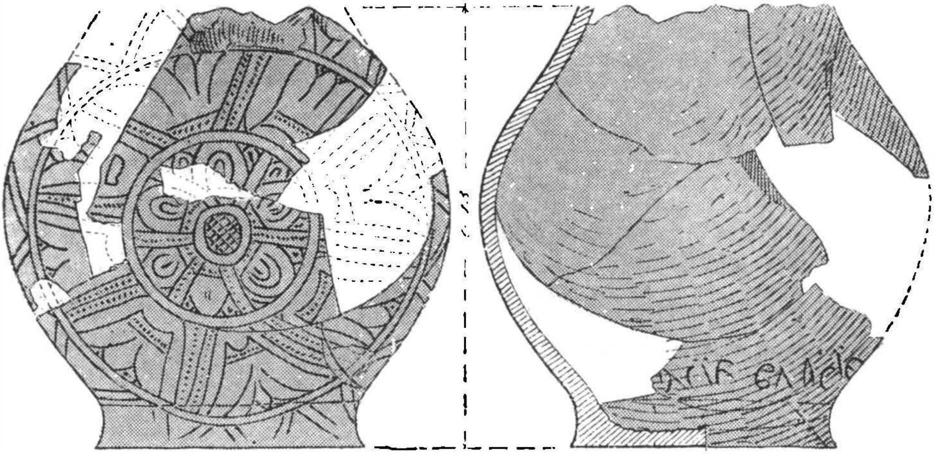

Fig. 6. — Vas decorat în tehnica *sgraffito* descoperit la mănăstirea Putna (epoca lui Ștefan cel Mare).

butele ceramicii bizantine se regăsesc într-o categorie a ceramicii moldovenești, dar aceasta din urmă este altfel alcătuită în esența ei.

Nu putem încheia, fără a sublinia că ceramica superioară ca tehnică de execuție și decor din Moldova era destinată claselor sociale dominante — marea boierime în frunte cu domnul, clerul înalt și vîrfurile negustorilor și meșteșugarilor — iar nu țăranilor sau sărăcimii orașelor. Acest lucru este dovedit cu prisosință de cercetările arheologice de pretutindeni.

N. CONSTANTINESCU

К ИЗУЧЕНИЮ ВИЗАНТИЙСКОЙ КЕРАМИКИ ИЗ ЧЕТАТЯ АЛБЭ
(Белгород Днестровский)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Автор описывает византийскую глазурованную керамику, найденную во время раскопок Г. Авакианом в Четатя Албэ (Украинская ССР) в 1929 г., находящуюся в старых коллекциях Национального музея древностей.

Изученный керамический материал распределяется автором по четырем формам: чаши, кубки, миски и тарелки.

Характерным для этих сосудов является их кольцевидное дно (Standring) более высокое у мисок, кубков и чаш и более низкое у тарелок.

Сосуды разнообразно орнаментированы стилизированными растительными, геометрическими и др. узорами; не отсутствуют и зооморфологические изображения. Техника орнаментации обычная, так называемая sgraffito. Несколько экземпляров украшено техникой champ levé, как например сосуды, орнаментированные шахматным узором.

Глазурь — высококачественная, прозрачная. Преобладают цвета — желтый, зеленый, кофейный.

Автор датирует материал из Четатя Албэ XIV в. При этом датировании автором было принято в соображение и то обстоятельство, что определенные, характерные для византийской керамики элементы технического оформления и орнаментации, были восприняты наиболее древней румынской глазурованной керамикой (Зимнича, Куртя-де-Арджеш, Тыргшор, Бухарест, Джурджу и Сучава).

В заключении статьи автор вкратце перечисляет особенности молдавской роскошной керамики XV в. орнаментированной техникой sgraffito и глазурью высшего качества. Выявляются приемы работы, характерные для молдавской керамики XV в., хотя ее форма и узор связаны с византийской привозной керамикой.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Чаша, разукрашенная техникой champ levé.

Рис. 2 — 1, обломок кубка; 2 — 3, отбитые края тарелок; а — с, разрез по дну предметов, изображенных на табл. I.

Рис. 3. — 1, ножка кубка; 2, дно тарелки (восточной); 3, ножка кубка; 4 дно тарелки с нацарапанным знаком.

Рис. 4. — Разрез по доньям мисок.

Рис. 5. — Сосуд для ртути, найден в Старом Орхее (Молдавская ССР).

Рис. 6. — Сосуд, разукрашенный техникой sgraffito, найден в монастыре Путна (времен Стефана Великого).

Таблица I. – Донья кубков, разукрашенные техникой champ levé.

Таблица II. – Донья мисок, разукрашенные техникой sgraffito.

Таблица III. – 1, обломок тарелки; 2 — 3, донья мисок.

Таблица IV. – Миска, найденная в Сучаве (вторая половина XV в.).

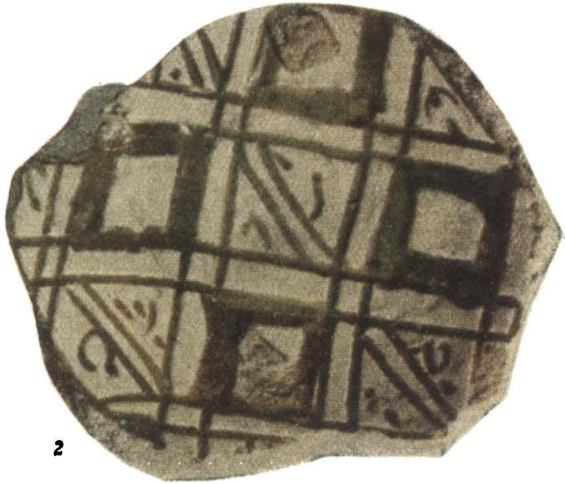
CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DE LA CÉRAMIQUE BYZANTINE DE CEȚATEA ALBĂ
(Belgorod Dniestrovski)

RÉSUMÉ

L'auteur présente la céramique byzantine émaillée, provenant des fouilles exécutées par Gr. Avakian à Cetatea Albă (R.S.S. d'Ukraine), en 1929, qui se trouve dans les anciennes collections M.N.A.

1

2

3

PLANŞA I **Funduri de cupe decorate în tehnica *champlevé*.**

PLANȘA II Funduri de străchini decorate în tehnica *sgraffito* (V. și fig 4/1,3–5).

PLANŞA III

1. Fragmente de farfurii; 2—3 funduri de străchini (V. şi fig. 4/2,6).

PLANŞA IV Strachină descoperită la Suceava (a doua jumătate a sec. XV).

Le matériel céramique étudié est classé par l'auteur en quatre catégories : tasses, coupes, écuelles et assiettes.

Une des caractéristiques de ces vases est leur fond annulaire (*Standring*), plus haut pour les écuelles, les coupes et les tasses, et plus bas pour les assiettes.

L'ornementation des vases est variée, comprenant des motifs floraux stylisés, des motifs géométriques, etc. Les figures zoomorphes n'en sont pas non plus absentes. La technique de décoration employée est en général le *sgraffite*. Quelques exemplaires sont décorés selon le procédé du *champlevé*, tels par exemple les vases décorés d'un échiquier.

L'émail, de qualité supérieure, est translucide. Le jaune, le vert et le brun prédominent.

L'auteur date le matériel de Cetatea Albă du XIVe siècle. On a tenu compte, pour cette datation, du fait que certains éléments de la technique d'exécution et d'ornementation, spécifiques de la céramique byzantine, ont été adoptés par la plus vieille céramique roumaine émaillée (Zimnicea, Curtea de Argeș, Tîrgșor, Bucarest, Giurgiu et Suceava).

Dans la dernière partie de l'article, l'auteur énonce les caractères de la céramique moldave de luxe, décorée suivant le procédé du sgraffite et avec un émail de qualité supérieure. Il en relève la manière de travail, spécifique de la céramique moldave du XVe siècle, alors que les formes et le décor se rattachent à la céramique byzantine.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Tasse décorée selon le procédé du champlevé.

Fig. 2. — 1, Fragment de coupe ; 2—3, fragments de bords d'assiettes ; *a—c*, les fonds de coupes de la planche I/1—3 — section.

Fig. 3. — 1, Pied de coupe ; 2, fond d'assiette (orientale) ; 3, pied de coupe ; 4, fond d'assiette portant un signe incisé.

Fig. 4. — Quelques fonds d'écuelles — section.

Fig. 5. — Vase à mercure découvert à Vechiul Orhei (R.S.S. Moldave).

Fig. 6. — Vase décoré suivant le procédé du sgraffite, découvert au monastère de Putna (époque d'Etienne le Grand).

Planche I. — Fonds de coupes, décorés suivant le procédé du champlevé.

Planche II. — Fonds d'écuelles, à décor au sgraffite.

Planche III. — 1, Fragments d'assiettes ; 2—3, fonds d'écuelles.

Planche IV. — Ecuelle découverte à Suceava (seconde moitié du XVe siècle).

UN NOU TIP DE UNEALTĂ ÎNTRE MICROLITELE DE LA BĂILE HERCULANE

Peştera Hoţilor de la Băile Herculane e cunoscută din punct de vedere arheologic încă din 1872, cînd un grup de medici şi naturalişti unguri au descoperit aici mai multe fragmente ceramice lucrate cu mîna şi la roată. Mai tîrziu s-au mai făcut cercetări în această peşteră descoperindu-se de asemenea numai materiale ceramice din perioade mai tîrzii.

În vara anului 1954, în timpul unor cercetări de teren efectuate de C. S. Nicolăescu-Plopşor şi Corneliu Mateescu în peşterile de pe amîndouă laturile Carpaţilor meridionali între rîurile Cerna şi Olt, s-a putut stabili că Peştera Hoţilor conţine numeroase urme arheologice şi că ar putea constitui un obiectiv important pentru lămurirea unor probleme legate de istoria străveche a regiunii.

Săpăturile din 1954 şi anii următori au dus la descoperirea a două straturi distincte, compuse din materiale cu totul deosebite.

La partea superioară a stratului inferior s-au descoperit două vetre cu aşchii şi unelte microlitice aparţinînd azilianului.

Numărul aşchiilor şi spărturilor de silex în comparaţie cu uneltele de diferite tipuri, este destul de mare de 91,60%. Prof. P. I. Boriskovski de la Leningrad, vizitînd institutul nostru şi studiind aceste materiale la sectorul paleolitic, a remarcat prezenţa unor piese de tip *ecailles* nepublicate în nici unul din articolele ce privesc microlitele de la Băile Herculane ([1–4]).

Între cele şase dăltiţe din silex aflate aici, patru sînt cioplite la ambele capete, pe ambele părţi, iar celelalte două exemplare sînt cioplite pe ambele părţi, numai la un singur capăt.

1. Una din cele mai caracteristice piese de acest tip este o piatră de rîu silicioasă, mult rulată, de culoare gălbuie închisă în forma unei prisme,

---

[1] C. S. Nicolăescu-Plopşor şi Eugen Comşa, *Microlitele de la Băile Herculane*, în *SCIV*, 1–4, 1957.

[2] C. S. Nicolăescu-Plopşor, *Rezultatele principale ale cercetărilor paleolitice în ultimii ani în R.P.R.*, în *SCIV*, 1–2, 1956.

[3] *Şantierul Arheologic Cerna-Olt*, în *SCIV*, 1–2, 1955.

[4] C. S. Nicolăescu-Plopşor şi colaboratori, *Şantierul arheologic de la Băile Herculane* în *Materiale*, III, 1957.

avînd mărimea de : 44 × 31 × 21 mm. La una din extremităţi piatra a primit o serie de lovituri intenţionate alterne, obţinîndu-se prin aceasta o parte activă ascuţită puţin ondulată. Piatra a căpătat prin aceste lovituri o formă de pană sau daltă. În mare parte unealta păstrează crusta naturală neatinsă putînd fi uşor mînuită datorită lipsei de asperităţi. Măruntele ştirbituri ce se văd pe partea activă arată că această daltă a fost din plin folosită.

Ţinînd seama de lipsa materiei prime de bună calitate în regiune şi de faciesul microlitic al vetrelor de la Herculane unde se întîlnesc şi lame ce nu depăşesc lungimea de 2 cm, şi avînd în vedere desprinderile prelungi ale uneia din feţele acestei dălţi, credem că ne aflăm în faţa unui nucleu care din cauza neomogenităţii miezului nu era propriu pentru desprinderea lamelor dorite. În urma acestei constatări pentru a nu fi aruncat ca inutil, nucleul a fost transformat în daltă prin cîteva lovituri date pe faţa cealaltă. Loviturile de pe ambele părţi se întîlnesc în unghi ascuţit ce formează pana dălţii.

În favoarea ipotezei că primele încercări care au fost făcute pentru a obţine un nucleu pledează şi desprinderea unei aşchii mari de pe faţa mai lată a pietrei, fapt care reprezintă, după noi, o încercare de a obţine aşchii sau lame din altă parte a nucleului socotită mai sănătoasă.

2. Dălţiţă microlitică de 20×20×9 mm, lucrată dintr-un nucleu microlitic epuizat. După ultimele desprinderi de lame microlitice pe două feţe, nucleul a rămas în formă aplatizată. Primind cîteva lovituri alterne mărunte la unul din capete s-a obţinut o linie puţin sinuoasă ascuţită, pe care se observă ştirbituri de întrebuinţare.

Asemenea lovituri au fost date şi la extremitatea opusă, obţinîndu-se un tăiş scurt, încovoiat şi ascuţit.

3. Dălţiţă microlitică de 16×24×11 mm, lucrată dintr-un nucleu microlitic epuizat. Pe o parte se păstrează negativele desprinderilor de lame microlitice, iar pe cealaltă parte o scobitură în urma desprinderii unei aşchii mai mari dînd nucleului o formă plată.

Pe latura inferioară fostul nucleu a primit cîteva lovituri mărunte pe ambele părţi formîndu-se prin aceasta partea activă, dreaptă şi ascuţită. Celălalt capăt păstrează planul de lovire dintr-o faţă naturală.

Alte exemplare aflate în această colecţie, sînt lucrate din aşchii microlitice la ambele capete prin lovituri nesistematice.

Verificînd însă şi celelalte colecţii aflate la sectorul paleolitic, am văzut că piese din acest tip sînt prezente şi în alte aşezări.

Astfel în aşezarea Podiş-Ceahlău de pe valea Bistriţei în nivelul ce aparţine culturii gravetiene, am găsit cîteva dălţiţe din nuclee şi aşchii.

1. Dălţiţă din aşchie nucleară de 69×25×15 mm care păstrează la un capăt o mică suprafaţă triunghiulară din planul de lovire şi urmele a două desprinderi anterioare de lamă. Se vede că nucleul a avut două planuri de lovire opuse. Ultima lovitură de desprindere în loc să dea naştere unei lame, a pătruns adînc în nucleu, fapt care a dat naştere la o aşchie nucleară masivă, terminată într-un mic plan triunghiular. Prin trei lovituri date din acest plan s-au desprins de pe partea centrală trei aşchii lamelare, obţinîndu-se o parte activă bine ascuţită şi puţin sinuoasă. Aceasta

păstrează ştirbituri de uzură puternice, ceea ce dovedeşte că dăltiţa a fost folosită din plin.

2. Dăltiţă de 50×34×15 mm lucrată dintr-un nucleu epuizat de menilit vineţiu. Pe partea dorsală se văd negativele ultimelor desprinderi de lamă care n-au mai mers pe întreaga lungime a nucleului.

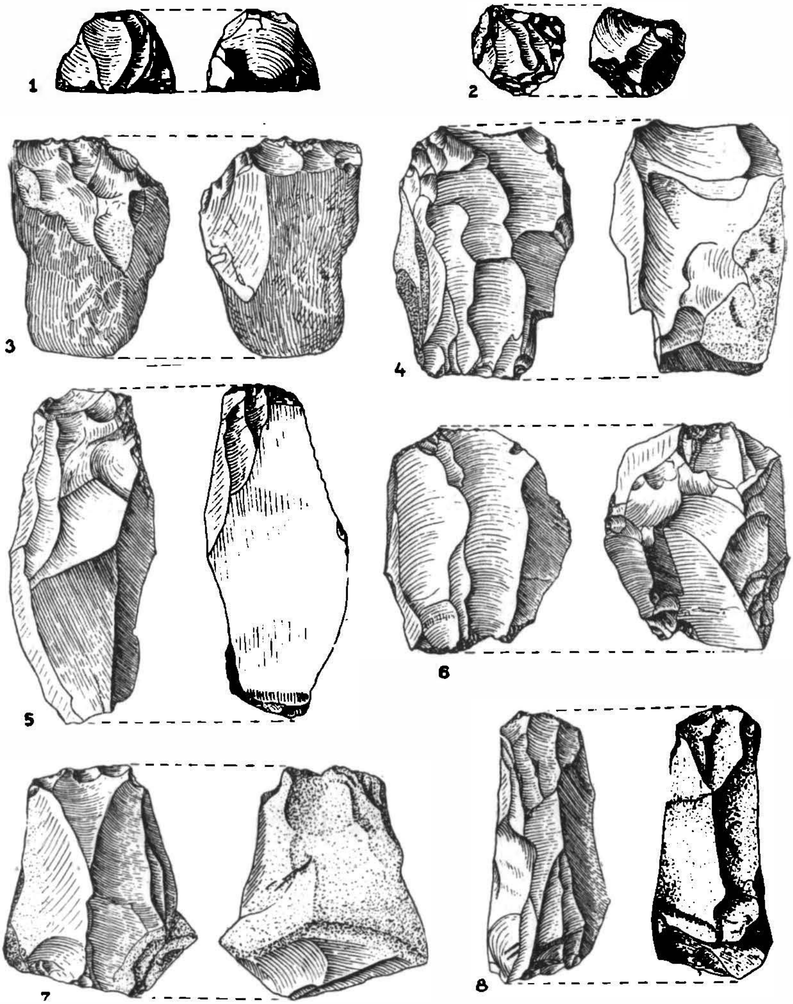

Fig. 1. — Dăltiţe de piatră. 1—3, Băile Herculane ; 4—6, Podiş-Ceahlău ; 7—8, Scaune-Ceahlău.

O desprindere anterioară pentru cercetarea miezului în partea inferioară centrală a nucleului s-a întîlnit în unghi ascuţit cu desprinderile de pe partea dorsală, dînd naştere unei dăltiţe ce a fost puţin folosită.

3. Dăltiţă din menilit vineţiu cu granulaţie fină avînd dimensiunile 47×33×15 mm, lucrată dintr-un nucleu de pe care au fost desprinse lame

din direcții opuse. Planul de lovire superior rămînînd larg, iar cel inferior îngust, prin cîteva lovituri date în partea inferioară centrală s-a obținut un tăiș puțin sinuos. Important de observat la această piesă sînt niște puternice desprinderi prin spărturi care au eliminat în întregime suprafața planului de lovire. Spărturile respective nu au rezultat în urma unor încercări de desprinderi lamelare și nici a unor plezniturí cauzate de foc. Aceste spărturi ne pun în situația de a înțelege modul de întrebuințare a acestor dălți. Pentru crăpatul lemnelor sau a oaselor mai mari, pana dălții era așezată în lungul fibrei acestora, primind lovituri în partea superioară — respectiv fostul plan de lovire al nucleului. Loviturile fiind puternice au cauzat aceste spărturi.

În comparație cu alte dălți care, credem că în timpul utilizării lor, primeau lovituri cu o scurtătură de lemn ceea ce a dus în majoritatea cazurilor la păstrarea muchiei de lovire, de data aceasta trebuie să admitem că loviturile care au cauzat spărturile au fost date cu altă piatră.

Între materialele provenite din așezarea swideriană aflată în partea de apus a masivului Ceahlău spre Bistra, la o înălțime de circa 1 300 m, am găsit o dăltiță nucleară din silex gălbui deschis de 56×28×22 mm. Unealta păstrează urme de detașări dintr-o singură direcție de pe planul de lovire pieziș pătrat. Subțierea nucleului la capătul inferior a permis realizarea tăișului dălții numai prin desprinderea alternă a cîtorva așchii, obținîndu-se astfel un tăiș în zig-zag.

Ținînd seama de faptul că partea activă a dălții nu prezintă știrbituri de uzură, iar zig-zagul este de o simetrie aproape perfectă, aceasta ar fi putut fi folosită și la realizarea unor incizii în coaja verde a lemnului sau în lut. Aceasta însă este numai o presupunere în urma experienței făcute pe plastilină obținînd un model destul de frumos și corect. Între materialele găsite în așezarea de la Scaune pînă în prezent, nu s-a aflat nici un obiect care să fi fost ornamentat astfel.

O daltă nucleară de 80×40×36 mm s-a găsit între macrolitele de la Malu Roșu din preajma orașului Giurgiu.

Unealta este lucrată din silexul obișnuit pentru atelierele de acolo — silex provenit din calcarele prispei prebalcanice. Pe partea dorsală, dalta păstrează negativele detașărilor lamelare dintr-o singură direcție. În urma desprinderilor nucleul s-a subțiat în partea inferioară, unde a primit două lovituri puternice creîndu-se prin întîlnirea lor pana necesară dălții. Știrbiturile de folosire ce se văd mai mult pe partea centrală a tăișului dălții, arată că aceasta putea fi folosită și ca gealău.

Acest tip de unelte a fost descris pentru prima dată de frații Bouyssonie în 1906. Ele sînt caracteristice pentru așezările aurignaciene din Franța, sînt prezente în peșterile din Caucaz și în așezările magdaleniene din raionul Kostenki Borșevo de pe teritoriul Uniunii Sovietice.

După cum observa P. I. Boriskovski, acestea sînt destul de rare în așezările paleoliticului superior de pe Desna și Nistru[1].

---

[1] P. I. Boriskovski, *Раскопки палеолитического жилища и погребения в Костенках II в 1953 г.*, în *SA*, 25, 1956.

În stațiunile din Gruzia, aceste piese se întîlnesc în tot paleoliticul superior, în special în fazele de sfîrșit [1].

Tot din magdalenian s-au găsit asemenea piese și în Cehoslovacia. Karel Žebera le vede ca prototipuri ale uneltelor mezolitice pentru despicat și ale dălțițelor neolitice cu tăișul drept și încovoiat [2].

A. N. Rogacev, în lucrarea privind așezarea Kostenki IV, arată că tehnica cioplirii capătului de lamă, așchii și bucăților de cremene mai mari cu tendința de a obține asemenea unelte, e caracteristică numai paleoliticului superior și e mai puțin răspîndită decît tehnica retușării [3].

La noi aceste unelte se găsesc în număr redus în așezările de sfîrșit a paleoliticului superior. Ele sînt lucrate intenționat sau sînt obținute întîmplător din nuclee folosite la maximum și din așchii.

N-am întîlnit nicăieri dălți lucrate din lame și răzuitoare, așa cum se întîmplă în majoritatea așezărilor cu asemenea unelte de pe teritoriul Uniunii Sovietice, Cehoslovaciei, Franței și altele.

Prin faptul că, în colecțiile noastre, am aflat un număr redus de dălți e greu de tras o concluzie definitivă asupra acestora, întrucît ele n-au fost cunoscute la noi și au fost date între așchiile și materialele atipice, care de multe ori au fost aruncate în timpul săpăturilor luîndu-se doar piesele tipice la libera alegere a cercetătorului. Aceasta e o mare deficiență în metoda noastră. Niciodată nu putem ști precis, privind cu ochiul liber, uneltele de silex dacă acestea au fost sau nu folosite și la ce anume au folosit. Metoda analizei binoculare a uneltelor din silex a lui S. A. Semenov a arătat noi funcții ale acestora [4]. De aceea trebuie ca materialele aflate în săpătură să fie culese toate și păstrate în colecțiile respective.

M. BITIRI

НОВЫЙ ТИП ОРУДИЯ СРЕДИ МИКРОЛИТОВ ИЗ БЭИЛЕ-ГЕРКУЛАНЕ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В коллекции кремней из Бэиле-Геркулане, хранящейся в палеолитическом секторе Бухарестского археологического института были обнаружены еще не опубликованные орудия типа ecailles.

Такие же орудия были найдены и в палеолитических местонахождениях в Чахлэу. Они изготовлены на отщепах и нуклевидных обломках. Отсутствуют орудия с подтеской концов, изготовленных из пластинок или скребков.

---

[1] S. N. Zamiatnin, *Пещерные навесы Мчвимери близ Чатуры*, în *SA*, III, 1937.

[2] Karel Žebera, *Magdalénienské Sidliště s abylnými jamami pod Syrým nebem a s bonatov Sibehovov industrii v Kvici u Slancho*, în *Antropozoikum*, IV, 1954.

[3] A. N. Rogacev, *Костенки IV поселение древнекаменного века на Дону*, în *MIA*, 45, 1955.

[4] S. A. Semenov, *Первобытная техника*, în *MIA*, 54, 1957.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Каменные долота. 1 — 3, Бэиле-Геркулане; 4 — 6, Подиш-Чахлэу; 7 — 8, Скауне-Чахлэу.

UN NOUVEAU TYPE D'OUTIL TROUVÉ PARMI LES MICROLITHES DE BĂILE HERCULANE

RÉSUMÉ

La collection de silex de Băile Herculane, conservée au Secteur paléolithique de l'Institut d'Archéologie de Bucarest, comprend aussi des outils du type écailles, encore inédits.

Des outils de ce genre ont également été trouvés dans les stations de Ceahlău. Ils sont travaillés dans des éclats et des nucléus utilisés au maximum.

Des ciseaux faits de lames ou des racloirs, n'ont encore été trouvés nulle part.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Petits ciseaux en pierre. 1—3, Băile Herculane; 4—6, Podiş-Ceahlău; 7—8, Scaune-Ceahlău.

INCENDII PALEOLITICE PE VALEA BISTRIȚEI

Dacă pentru epocile mai noi problema incendiilor pare a fi rezolvată, datorită faptului că asemenea fenomene au apărut frecvent în săpăturile arheologice, iar cercetătorul respectiv a fost obligat să dea la timp o interpretare sau alta, pentru paleolitic însă, unde astfel de dovezi apar extrem de rar, problema — avînd cu totul alt aspect — nu a căpătat încă o rezolvare definitivă.

Cu ani în urmă, N. N. Moroșan îmbogățea literatura arheologică cu rezultatele obținute în urma cercetărilor făcute în depozitele de loess de la Neporotova de pe Nistru în R.S.S. Moldovenească, unde constatase urmele unui violent incendiu din timpul Pleistocenului superior. Concluzia la care a ajuns a fost aceea că incendiul a fost provocat de om, fie din imprudență, fie — mai precis — că a fost folosit ca un procedeu de vînătoare [1].

De atunci, literatura noastră de specialitate nu a mai înregistrat un astfel de fenomen și niciodată în țară nu a fost semnalat vreun incendiu aparținînd Pleistocenului.

Dar cu prilejul săpăturilor arheologice efectuate în anul 1956 pe terasa Dîrțu-Ceahlău, s-a constatat că, la o adîncime cuprinsă între 1,40—1,80 m, apar urmele unor incendii repetate, reprezentate prin două nivele de arsură, bogate în cenușă și cărbune, care ating o grosime de peste 10 cm și se întind pe o suprafață destul de mare [2]. Urmele unui asemenea incendiu au fost observate în chip sporadic, cu un an mai tîrziu, și pe terasa Cetățica. În cele ce urmează ne vom ocupa îndeosebi de terasa Dîrțu.

Săpăturile arheologice de pe Dîrțu au început din anul 1955, atacîndu-se în primul rînd botul terasei. Cu acest prilej au fost identificate, în depozitele de bază ale loess-ului, atribuite stadiului Würm II, trei nivele de locuire, aparținînd aurignacianului mijlociu [3].

---

[1] N. N. Moroșan, *Un incendie durant la Pléistocène de la Roumanie, provoqué par l'homme paléolithique*, în *Institut Géologique de Roumanie. Comptes Rendus des séances*, XXI, București, 1937, p. 116—119.

[2] Urmele incendiilor au fost observate în toate șanțurile deschise în mijlocul terasei pe o suprafață de circa 400 m².

[3] C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Les phenomènes periglaciaires et la geochronologie du paléolitique supérieur de terasse en Roumanie*, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 390.

În campania din anul 1956 săpăturile s-au extins pînă către mijlocul terasei. Aici, spre deosebire de ceea ce se descoperise cu un an înainte, mărturiile de viaţă paleolitică aurignaciană aproape dispar, apărînd doar ici-colo cîteva aşchii şi lame. Astfel, s-a putut constata că purtătorii culturii aurignaciene au locuit numai pe botul terasei.

Urmele de incendii au fost semnalate în săpăturile din mijlocul terasei.

Stratigrafic, acestea se omologhează perfect cu nivelele II şi III ale aurignacianului mijlociu descoperit pe botul terasei ; ele apărînd în acelaşi strat şi la acelaşi nivel. Ba mai mult, în straturile de arsură apar cîteva piese litice, aparţinînd celor două niveluri, fiind deci contemporane.

Care au fost cauzele acestor incendii ?

Nu putem exclude total posibilitatea unor incendii provocate de agenţii fizici, deşi ne găsim în plin Würm II cînd asemenea fenomene se puteau petrece mai greu. Dar faptul că acestea se repetă de două ori la Dîrţu şi apar şi la Cetăţica într-o corespondenţă perfectă cu vetrele de locuire paleolitică, scade mult din probabilitatea unei astfel de opinii. În consecinţă, socotim că e mai bine să credem că incendiile au fost provocate de omul paleolitic.

În această situaţie se naşte întrebarea : acest fenomen se datoreşte unei neglijenţe sau a fost provocat în anumit scop ?

Nu credem în neglijenţă precum nu putem crede în repetarea pe cale naturală a acestor fenomene.

N. N. Moroşan, sprijinindu-se pe unele argumente care priveau configuraţia locului de la Neporotova, socotea că incendiul s-ar fi putut datora unui procedeu de vînătoare [1].

Pentru Dîrţu şi această posibilitate nu prezintă prea multă garanţie. Pe această terasă nivelele II şi III ale aurignacianului mijlociu au stratul de cultură foarte bogat, dovada unei aşezări temeinice, şi tot aici au fost descoperite mai multe vetre de foc cu straturi de cenuşă şi cărbune foarte groase şi credem că nu greşim dacă le atribuim unor locuinţe paleolitice. Aşadar, e greu să putem admite că oamenii paleolitici să fi fost atît de imprudenţi încît să fi dat foc pădurii de lîngă aşezarea lor numai cu scopul de a folosi incendiul — la un moment dat — ca un procedeu de vînătoare. Această stratagemă o puteau folosi oriunde în altă parte, fără nici un fel de risc.

Din cele arătate pînă aici reiese clar îndoiala noastră în acceptarea uneia din ipotezele de mai sus. Ne permitem ca în continuare să prezentăm şi părerea noastră asupra cauzelor care au determinat incendiile din paleoliticul superior pe aceste locuri.

Terasa Dîrţu oferea condiţii antropogeografice optime pentru o aşezare paleolitică. Era bine însorită, cu un bogat izvor de apă propriu, avînd o perspectivă al cărei cîmp vizual cuprindea valea Bistriţei pînă departe ; înconjurată şi apărată în acelaşi timp în bună parte de apele Bistriţei, aşezarea de pe Dîrţu constituia un adevărat bastion pentru vremurile de atunci.

---

[1] N. N. Moroşan, *op. cit.*

Prezenta însă un inconvenient : era puternic împădurită (determinările cărbunilor recoltați din straturile de arsură au stabilit prezența coniferelor : *Abies alba*, *Abies pectinata* și *Pinus silvestris*) [1].

Menționăm însă că urmele incendiilor nu au fost observate pe botul terasei, de unde tragem concluzia că acest loc era neîmpădurit.

Oamenii, așezîndu-se inițial pe botul terasei, și-au dat seama că sînt într-un permanent pericol datorită faptului că așezarea era prea aproape de pădure și oricînd puteau fi atacați prin surprindere de alte cete ale oamenilor primitivi, care ar fi dorit să se bucure și ele de condițiile minunate de locuire ale terasei, precum nu trebuia neglijată primejdia pe care o prezentau animalele sălbatice [2].

În această situație, oamenii paleolitici au recurs la un mijloc simplu și eficace : au dat foc pădurii, creînd astfel o zonă de securitate (deschisă, liberă) între așezare și pădure, obținîndu-se posibilitatea de a se semnala la timp pericolul — care nu putea veni decît din această parte — și de a se putea lua măsuri de apărare sau de retragere.

În sfîrșit, s-ar putea admite că oamenii au provocat incendiul tocmai pentru a-și face loc pentru așezare, dar săpăturile arheologice de la Dîrțu au dovedit că dimpotrivă oamenii nu s-au așezat pe locul incendiat ; aici, în comparație cu ce s-a descoperit pe botul terasei, mărturiile de cultură materială sînt aproape nule.

Ținînd cont de faptul că săpăturile în așezările paleolitice în aer liber în țara noastră au început numai de cîțiva ani, nu este exclus ca în săpăturile ulterioare să mai apară astfel de fenomene și în alte așezări care să ducă la constatarea unui procedeu obișnuit în paleoliticul superior, de defrișare a pădurilor prin foc pentru a mări aria de locuire și de siguranță a așezărilor subaeriene.

FLOREA MOGOȘANU

ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЕ ПОЖАРЫ В ДОЛИНЕ БИСТРИЦЫ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

На террасах Дырцу и Четэцика по долине реки Бистрицы, в основных лессовых отложениях, отнесенных к стадии Вюрм II, были обнаружены следы повторных пожаров, представленных несколькими обгоревшими слоями толщиною свыше 10 см.

Следы этих пожаров выявлены в Дырцу в полном соответствии с двумя горизонтами средней ориньякской культуры, найденными на террасном мысу.

Был сделан вывод, что эти пожары были вызваны палеолитическим человеком для создания открытой предохранительной зоны между поселением и лесом для предупреждения возможных опасностей.

---

[1] Determinările de cărbuni au fost efectuate de prof. R. Popovici (Sibiu).

[2] Determinările paleontologice au stabilit în depozitele de loess ale Würmului II prezența lui *Bos cf. primigenius Boj*, la Dîrțu, iar pe terasa de alături la Podiș, în același strat, prezența lui *Elephas primigenius*.

INCENDIES PALÉOLITHIQUES DANS LA VALLÉE DE LA BISTRIŢA

RÉSUMÉ

Des traces d'incendies répétés, représentées par plusieurs couches carbonisées, d'une épaisseur de plus de 10 cm, ont été découvertes dans la vallée de la Bistriţa — sur les terrasses de Dîrţu et de Cetăţica, dans les dépôts de base du lœss, attribués à la période Würm II.

Ces traces d'incendie apparaissent, à Dîrţu, en parfaite correspondance avec les deux niveaux de civilisation attribués à la phase moyenne de l'aurignacien, découverts à l'extrémité de la terrasse.

On en a conclu que ces incendies étaient dus à l'homme paléolithique, obligé d'aménager des zones découvertes, de sûreté, entre la station et la forêt, afin de se protéger contre les périls éventuels.

UN NOU ABRAXAS DE LA POROLISSUM

În toamna anului 1958 Muzeul raional din Zălau și-a îmbogățit considerabil inventarul arheologic prin achiziționarea colecției de antichități a familiei Wesselényi din Jibou [1]. Printre piesele colecției, strînse între anii 1880—1945 aproape exclusiv de la Porolissum, se află și o gemă, pe care o considerăm deosebit de interesantă și de care ne vom ocupa în cele ce urmează.

Gema (fig. 1) este dintr-o varietate de jaspis, cu suprafața mată și de culoare neagră cu pete roșii. Culoarea ei s-ar putea compara eventual cu aceea a unui vas, scos din pămînt, care mai păstrează pe alocuri urmele slipului cu care a fost inițial îmbrăcat. Forma ei este ovală și dimensiunile sînt următoarele : 17 mm lungime, 14,5 mm lățime și 4 mm grosime.

Fig. 1

Pe suprafața intaglio-ului este neglijent gravată o figură cu cap de pasăre, bust și brațe de om, și cu doi șerpi în loc de picioare. Capul figurii, după toate probabilitățile voind să reprezinte pe acela al unui cocoș, este ridicat în sus și întors spre stînga. El este format din două părți cvasi semisferice, de la intersecția cărora pornește un cioc prelung și încovoiat la capăt. Creasta cocoșului este redată printr-o linie dreaptă, mai groasă, deasupra căreia sînt alte trei linii oblice, paralele, săpate adînc. Pe gîtul lung sînt, de ambele părți, niște adîncituri subțiri, oblice, care vor să reprezinte penele. Bustul pare să fie uman, deși gravorul a omis orice detaliu anatomic specific. Veșmîntul, care îi acoperă partea inferioară a corpului, apare sub forma unor linii incizate în „brăduleț". În locul membrelor inferioare, figura prezintă doi șerpi cu corpurile în formă de S și cu capetele redate prin cîteva linii îngroșate. Două linii drepte, mai lungi decît celelalte, par să indice limbile șerpilor. Figura ține în mîna dreaptă un bici cu sfoara lungă, iar în stînga un scut cu interiorul spre privitor. În cîmpul gemei se văd trei stele formate din cîte opt raze ; una în dreptul taliei

---

[1] Mulțumesc directorului Muzeului raional din Zălau, V. Lucăcel, pentru bunăvoința de a-mi fi cedat gema spre publicare.

figurii, iar celelalte două de o parte şi de alta a scutului. Aceste stele vor să indice natura divină a figurii reprezentate [1].

Gema descrisă face parte din categoria aşa-numitelor *abraxasuri* [2], denumire improprie dată talismanelor purtate de gnostici. Acest apelativ pare să se datoreze şefului unei secte gnostice din Egipt, *Basilides*, care numea divinitatea supremă gnostică *Abraxas* [3].

Gemele gnostice înfăţişează o întreagă gamă de figuri fantastice, cu capete de animale, păsări, sfincşi, zeităţi orientale, stele. Reprezentările acestea sînt adeseori însoţite de inscripţii. Tipul cel mai caracteristic îl constituie figura cu cap de cocoş, simbolul raţiunii (phronesis), cu doi şerpi în loc de picioare, simbolizînd cuvîntul (logos) şi inteligenţa (nous), cu un scut într-una din mîini, simbolul înţelepciunii (sophia), şi un bici în cealaltă — simbolul forţei (dynamis) [4].

Gema de care ne ocupăm întruneşte toate elementele caracteristice enumerate mai sus. Reprezentări similare sînt citate în tratatele privind gemele antice sau în cele care studiază monumentele gnostice [5]. Ca, de altfel, şi celelalte geme din această categorie, gema de la Porolissum datează din sec. II—III e. n. [6], datare sprijinită şi de materialul din care este confecţionată — jaspis — caracteristic acestei perioade de timp [7].

Gema de care am vorbit nu constituie un ,,unicum'' nici la Porolissum, nici în Dacia, nici în general în ţara noastră, geme gnostice mai fiind cunoscute încă şi de la Porolissum, Romula [8], Orlea [9] şi Dinogetia [10]. Din păcate însă, necunoscînd toate produsele gnostice aflate în muzee, sîntem nevoiţi să limităm discuţia la două abraxasuri provenite de la Porolissum : unul, cel descris în rîndurile precedente, şi altul, cel reprodus în desen de K. Torma, în lucrarea *Adalék észak-nyugoti Dacia föld- és helyiratához*, Budapest, 1864, p. 17, pl. III, fig. 6. Acest abraxas, care se află actualmente în Muzeul arheologic Cluj, a fost publicat de N. Gostar-L. David, în *Activitatea muzeelor*, II, Cluj, 1956, p. 135—138, cu menţiunea că provine de la Romînaş, r. Zălau. În urma examinării atente a piesei din Muzeul arheologic Cluj şi a desenului lui Torma, s-a ajuns la concluzia că este vorba despre una şi aceeaşi gemă şi că adevăratul ei loc de pro-

---

[1] Chr. Bruston, *Essai d'explication d'une intaille gnostique*, în *RA*, XVI, 1922, p. 77.

[2] În scrierile greceşti de patrologie acest cuvînt apare în forma 'Αβρασάξ. Prin confuzia între Σ şi Ξ, în scrierile latine apare ca *Abraxas*. Vezi : M. Martiny, *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*, Paris, 1889, s.v. *Abraxas* ; DA, I, s. v. *Abraxas* şi Cabrol-Leclerq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, I, s.v. *Abrasax*.

[3] *RE*, I, s.v. *Abrasax*.

[4] Heron Lepper, *Les sociétés secrètes de l'antiquité à nos jours*, Paris, 1933, p. 56.

[5] E. Babelon, *Gemmae*, în *Dict. des Ant.*, II, p. 1481, fig. 3532 ; E. Saglio, *Abraxas*, în *Dict. des Ant.*, I, p. 10, fig. 22 ; Imhoof Blumner-Otto Keller, *Tier u. Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen*, Leipzig, 1889, pl. XXV, fig. 32 ; King, *Antique gems, their origin, uses and value*, Londra, 1866, p. 342 ; *Catalogue of the Southesk collection of antique gems*, Londra, 1908, pl. XIII, 1 ; Basserman-Jordan, *Der Schmuck*, Leipzig, 1909, p. 40 şi H. Lietzmann, *Kleine Schriften*, Berlin, 1958, pl. VII, fig. 1.

[6] Vezi diferitele încadrări cronologice ale abraxasurilor la N. Gostar-L. David, *O gemă gnostică în muzeul istoric Cluj*, în *Activitatea muzeelor*, II, Cluj, 1956, p. 137, nota 5.

[7] A. Furtwängler, *Die antiken Gemmen*, III, Leipzig-Berlin, 1900, p. 387—388.

[8] D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. II, Bucureşti, 1958, p. 100.

[9] *Idem*, în *SE*, 325.

[10] Gh. Ştefan, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 419, 421, fig. 28.

veniență este Porolissum, conform indicației lui Torma, și nu Romînaș, cum greșit a fost menționat în inventarul muzeului [1].

Din constatarea că de la Porolissum se cunosc două abraxasuri decurge întrebarea inerentă : cine au fost purtătorii lor? Niște adepți ai gnosticismului? Atingînd, fie chiar în treacăt, această problemă, nu o putem omite pe aceea a răspîndirii creștinismului în Dacia romană, problemă de care gnosticismul nu poate fi separat.

Vasile Pârvan (*Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 74) considera răspîndirea creștinismului în Dacia înainte de 271 drept „o necesitate logico-istorică". Primită cu rezerve de cercetători (Constantin Daicoviciu, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 192—203 și M. Macrea, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 281 cu nota 2 și 3 și p. 288), această teză nu a putut fi susținută, deoarece cercetările întreprinse au dovedit că despre o răspîndire în masă a creștinismului la populația daco-romană nu se poate vorbi înainte de sec. IV [2]. În acest fel existența creștinilor în Dacia traiană nu poate fi considerată „o necesitate logico-istorică", ci rămîne doar o posibilitate. Pe drept cuvînt C. Daicoviciu în studiul citat, p. 203 spune : „S-ar mai putea bănui că răzlețele elemente creștine din această epocă vor fi mai curînd în rîndurile populației flotante a provinciei (militari, negustori, oameni din administrația măruntă civilă) sosită, mai ales din Orient...". Socotim că această constatare își are valabilitate și în ceea ce privește gnosticismul.

Dacă în Dacia înainte de părăsire nu avem atestate comunități creștine, cu atît mai puțin am putea presupune, doar pe baza a două abraxasuri, existența unei comunități gnostice la Porolissum. În schimb, nimic nu ne împiedică, să credem, că ele au aparținut vreunui oriental, soldat sau negustor, adept al acestei credințe „de-a dreptul de la izvor" [3]. Pentru Porolissum această ipoteză este cu atît mai verosimilă, cu cît monumentele epigrafice atestă prezența orientalilor aici [4].

---

[1] Vezi discuția detaliată la L. Țeposu-David, *Gemele și cameele din MAC*, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*.

[2] Nu amintim decît studiile în care se fac priviri de ansamblu asupra răspîndirii creștinismului în Dacia : C. Daicoviciu, *Există monumente creștine în Dacia traiană?*, în *AISC*, III, 1933—1935, p. 192—203 ; I. Barnea, *Contribuții la studiul creștinismului în Dacia*, în *RIR*, vol. XIII, fasc. III, 1943, p. 32—42 ; M. Macrea, *À propos de quelques découvertes chrétiennes en Dacie*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 281—302 ; C. Daicoviciu, *Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie Trajane*, Extras din *Mélanges Marouzeau*, Paris, 1948 ; idem, *În jurul creștinismului din Dacia*, în Studii, 1, 1948, p. 122—127.

[3] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 28, iar M. Macrea, *op. cit.*, p. 288 consideră că eventualii creștini din Dacia romană nu au adoptat creștinismul aici, ci l-au adus cu ei.

[4] Pentru ilustrarea acestei afirmații nu sîntem în măsură să tratăm exhaustiv inscripțiile care atestă prezența orientalilor la Porolissum, de aceea ne vom mărgini la menționarea cîtorva dintre ele. Dintre corpurile de trupă, recrutate din Orient, sînt cunoscute la Porolissum : *Cohors I Augusta Ituraeorum* (în articolul *Moigrad* din Repertoriul arheologic sînt pomenite țigle cu stampila HIAVG) și *Numerus Palmyrenorum Porolissensium Sagittariorium* (*CIL*, III, 837 ; CIL, III, 803 ; CIL, III, 8075, 25 ; inscripția dedicată Herenniei Etruscilla de către Numerus Palmyrenorum Porolissensium Sagittariorium Civium Romanorum Decianus, publicată în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 328 ; diploma militară de la Porolissum publicată în *AISC*, II, p. 70—77 și cea publicată în *Dacia*, VII—VIII, p. 329—330).

Nume sigur orientale, atestate la Porolissum, se află în repertoriul publicat de I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—1942, p. 40—44 : *Alapatha* (*CIL*, XVI, 68) ; *Hamassaeo* (*CIL*, XVI, 68) ; *Ramus* (*CIL*, III, 837) ; *Salmas* (*CIL*, III, 837).

O altă ipoteză, mai puțin plauzibilă după părerea noastră, ar fi aceea, după care, figurile întîlnite pe abraxasuri, avînd o largă circulație în sec. II—III, erau reproduse de litoglyfi fără a cunoaște sensul lor mistic și fără a le destina, neapărat, adepților gnosticismului.

LUCIA ȚEPOSU-DAVID

НОВЫЙ ABRAXAS ИЗ POROLISSUM

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Автор описывает еще не опубликованную гностическую гемму (abraxas), происходящую из Porolissum, хранящуюся в настоящее время в археологической коллекции Залэуского районного музея.

Гемма сделана из яшмы и изображает фигуру с птичьей головой, человеческим торсом и руками, с кнутом в правой руке, и щитом в левой с двумя змеями вместо ног. На фоне три звезды. Гемма датируется II—III вв. н. э.

Описанный abraxas не является единственным известным из Porolissum. Известен еще один, изображение которого дано в работе К. Торма „Adalék észak-nyugoti Dacia föld- és helyiratához, Будапешт, 1864, табл. III, рис. 6.

Рассматривая вопрос о носителях этих гностических талисманов, автор полагает, что так же как нельзя говорить о распространении христианства в Дакии ранее IV в., нельзя, на основании двух abraxas, говорить о существовании во II—III вв. в Porolissum гностической общины. Автор полагает, что эти abraxas принадлежали людям с востока, известным в Porolissum из надписей, „прямым последователям источника" гностицизма.

Другой гипотезой является следующая: так как изображения гностических талисманов имели широкое распространение во II—III вв., специалисты по резьбе на камне воспроизводили их без того, чтобы они обязательно предназначались приверженцам гностицизма.

UN NOUVEL ABRAXAS DE POROLISSUM

RÉSUMÉ

L'auteur publie une gemme gnostique (abraxas) inédite, provenant de Porolissum, qui fait actuellement partie des collections archéologiques du Musée du district de Zălau.

Cette gemme de jaspe représente un être à tête d'oiseau, à buste et bras d'homme, tenant un fouet dans la main droite et un bouclier dans la

gauche ; deux serpents lui tiennent lieu de jambes. Le champ porte trois étoiles. La gemme en question date des IIe —IIIe siècles de notre ère.

Cet abraxas n'est pas le seul qui ait été trouvé à Porolissum. Il y en a encore un, dont le dessin se trouve dans le livre de K. Torma, intitulé «*Adalék észak-nyugoti Dacia föld- és helyiratához*», Budapest, 1864, pl. III, fig. 6.

Discutant la question des porteurs de ces talismans gnostiques, l'auteur croit que, de même qu'on ne peut parler avant le IVe siècle d'une expansion du christianisme en Dacie, deux abraxas ne peuvent attester l'existence d'une communauté gnostique à Porolissum aux IIe—IIIe siècles. Il estime que ces abraxas appartenaient à des orientaux, attestés à Porolissum par des inscriptions comme des « adeptes directs, de la source même » du gnosticisme.

Une autre hypothèse veut que les figures représentées sur les talismans gnostiques, qui connurent une large circulation aux IIe—IIIe siècles, aient été reproduites par des lithoglyphes, qui ne les destinaient pas nécessairement aux adeptes du gnosticisme.

SERAPIS, ESCULAP ŞI HIGYA PE UN TIPAR DE LA APULUM

Printre diferitele culte care pătrund şi se răspîndesc în Dacia, o dată cu ocuparea acesteia de către romani, de o mare popularitate s-a bucurat cultul lui Esculap şi al Higyei [1]. În legătură cu aceasta, dar mai ales legat de alte culte greco-orientale, de o oarecare răspîndire s-a bucurat şi cultul lui Serapis [2].

Numeroasele inscripţii, statui, basoreliefuri şi un sanctuar descoperite pînă acum, ne dovedesc din plin acest lucru.

În această notă nu vom insista asupra apariţiei, evoluţiei şi rolului pe care îl joacă în Dacia cultul lui Esculap şi al Higyei, deoarece aceste fapte sînt în general cunoscute [3].

Ne vom mărgini deci să prezentăm o nouă şi interesantă piesă : un tipar dublu, din lut ars, descoperit cu mai mulţi ani în urmă şi păstrat în colecţia arheologică a muzeului săsesc din Cib (nr. inv. 152).

Din informaţiile primite de la custodele acestui muzeu, reiese că tiparul a fost descoperit la Apulum — locul nu este precizat — de unde a intrat mai apoi în mica colecţie arheologică a muzeului [4].

El are forma unui medalion, cu un diametru de 11 cm şi o grosime de 2 cm, lucrat dintr-o pastă destul de bună, de culoare brună închis, cu pete cenuşii, bine arsă, figurile executate cu un oarecare simţ artistic. Starea de conservare este destul de proastă, partea inferioară lipseşte, astfel încît observaţiile şi descrierea se fac cu oarecare dificultate (fig. 1, *a*—*b*).

---

[1] N. Igna, *Cultul lui Esculap şi al Higyei — cu specială privire la Dacia superioară*, în *Bibl. medico-istorică*, VIII, 1935, p. 102, fig. 35.

[2] D. Popescu, *Le culte d'Isis et de Sérapis en Dacie*, în *Mélange de l'École roumaine en France*, Paris, 1927, p. 158—209 ; O. Floca, *I culti orientali nella Dacia*, în *ED*, VI, p. 219—220.

[3] Vezi pentru aceasta : *DA*, I, 1, p. 124—126 ; F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, p. 68—90 ; *DA*, III, 1, p. 321—332 ; idem, IV, 2, p. 1284—1251 ; N. Igna, *op. cit.* ; I.I. Russu, *Aesculapius, contribuţie la preistoria medicinei*, în *Istoria medicinei, Studii şi cercetări*, 1957 ; pentru cultul lui Serapis a se vedea : D. Popescu, *op. cit.*, p. 190—191, 201—202 şi 204 (se pare că Serapis şi-a avut cei mai numeroşi adepţi la Apulum) ; O. Floca, *op. cit.*, p. 219—220.

[4] Ţinem să precizăm că pe baza numeroaselor descoperiri legate de cultul lui Esculap s-a emis părerea că acest zeu ar fi fost patronul oraşului Apulum, vezi : N. Igna, *op. cit.*, p. 54.

Pe una din fețe (fig. 1, *a*) observăm două persoane : un bărbat și o femeie. Bărbatul cu barbă reprezintă pe Esculap, zeul medicinei, în picioare, cu bustul pe jumătate gol, capul încununat cu un *lemniscus*, restul corpului acoperit de un *palium*, prins pe umărul stîng cu o fibulă rotundă. În mîna dreaptă poartă obișnuitul baston pe care se încolăcește șarpele, animalul nedespărțit în toate reprezentările figurate ale lui Esculap, el fiind de altfel atributul său principal [1]. Mîna dreaptă o întinde spre cel de-al doilea personaj. Nu se poate observa dacă ține sau nu ceva în mînă, deoarece tiparul este erodat în această regiune.

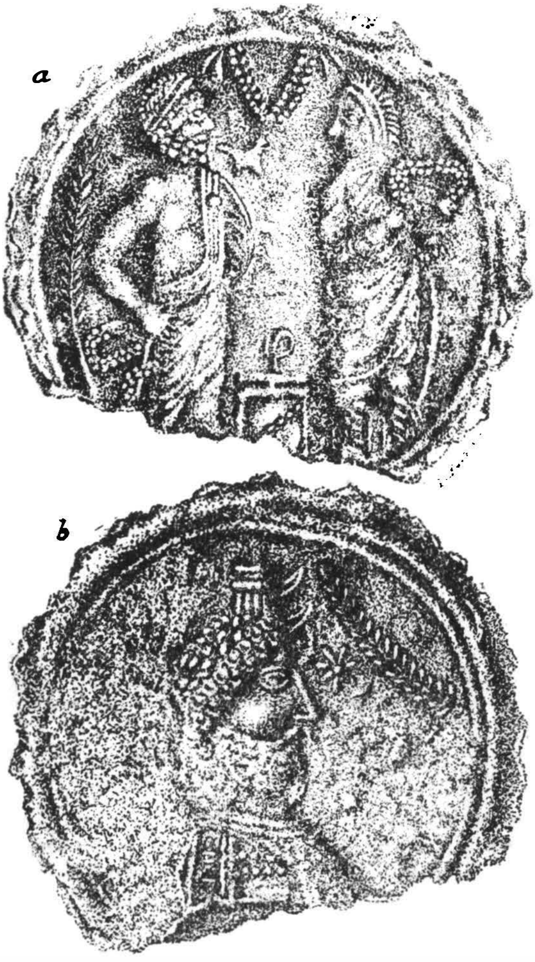

Fig. 1. — Apulum. *Terra sigillata*. *a*, Esculap și Higya ; *b*, Serapis.

Sus, în fața zeului observăm o pasăre — *cocoșul* — un alt atribut, semn al vigilenței, al vegherii, jertfă ce se face îndeosebi în cinstea lui Esculap [2].

Al doilea personaj reprezintă pe Higya, fiica și uneori soția lui Esculap [3], hrănind șarpele din obișnuita *patera*.

Un *peplos* îi acoperă corpul, privirea fiindu-i îndreptată spre personajul din fața sa.

În mijloc între cele două zeități se află un altar pentru sacrificii, împodobit cu o coroană din frunze. Sus, decorul este completat cu o ghirlandă,

---

[1] I.I. Russu, *op. cit.*, p. 19 ; pentru figurația lui Esculap și Higya, Solomon Reinach, *Repertoire de la statuaire grecque et romaine*, Paris, 1897, I, p. 287—295 ; idem, II, p. 31—38 și 290—300 ; Esculap și Higya sînt deseori întîlniți pe vase terra sigillata, monede și geme : J. Déchelette, *Les vases céramiques de la Gaule romaine*, II, p. 86 ; M. Rusu, *Esculap reprezentat pe vase terra sigillata romane găsite în Dacia* (*manuscris*) ; A. Furtwängler, *Die antike Gemen*, II, p. 193, pl. XL 35, p. 243, pl. L 26, p. 278, pl. LXI 58 ; idem, *Meisterwerke der griechischen Plastik*, p. 84, 394 ; Muzeul Brukenthal de asemenea are în colecția sa de geme cîteva reprezentări ale lui Esculap, inf. L. David-Cluj ; W.H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie*, I, p. 2791, Higya pe o monedă din Creta.

[2] N. Igna, *op. cit.*, p. 16 ; I.I. Russu, *op. cit.*, p. 19.

[3] I.I. Russu, *op. cit.*, p. 19—20.

iar în spatele personajului masculin observăm o ramură de palmier.

Pe cealaltă față a medalionului (fig. 1, *b*) distingem bustul unui bărbat, reprezentînd pe Serapis, zeitate de origine greco-egipteană care, în cadrul religiilor greco-orientale, are, pe lîngă alte atribute [1] și pe acela de vindecător, de izbăvitor — atribut pe care-l avea și în lumea romană — alături de o altă zeitate, Isis. Reprezentarea lui este cea obișnuită [2]; un bărbat în puterea vîrstei, cu părul și barba lucrate după cunoscuta tehnică „au repoussé", tehnică în care sînt lucrate de altfel pe cealaltă parte a medalionului, părul și barba lui Esculap, cei doi șerpi și ghirlanda din partea de sus a tiparului [3].

Serapis poartă pe cap un *calathus* — coșul sacru — foarte obișnuit în reprezentările acestui zeu, precum și a altor zeități din lumea greco-romană [4]; în fața zeului distingem o rozetă, decorul încheindu-se cu aceeași ramură de palmier ca și pe verso.

În ce privește întrebuințarea acestui tipar este destul de greu să ne pronunțăm. Aplicarea unor astfel de tipare pe vase, așa după cum susține și Christescu [5] pare imposibilă, dat fiind dimensiunile lor destul de mari. Foarte probabil ca el să fi fost întrebuințat pentru scoaterea unor pozitive, cu ocazia unui banchet sau a unei serbări în cinstea zeilor sănătății, fapt destul de obișnuit în asemenea cazuri.

Importanța tiparului nu poate fi contestată, el fiind un nou și prețios document arheologic legat de cultul zeilor medicinii, cult care, așa după cum se știe, s-a bucurat de o largă popularitate în Dacia.

Pentru regiunile noastre apariția lui Serapis alături de Esculap și Higya, constituie prima dovadă materială a apropierii între aceste trei zeități, Serapis asumîndu-și atributul de zeu tămăduitor.

Tiparul nostru se adaugă totodată celorlalte terra sigillata de acest gen din țara noastră, cum sînt cele din Muzeul arheologic din Cluj, publicate de V. Christescu precum și un exemplar inedit care se găsește în colecțiile Muzeului regional Alba Iulia [6].

ALEXANDRU POPA

---

[1] F. Cumont, *op. cit.*, p. 68, 90; D. Popescu, *op. cit.*, p. 191—192, 195, 203; O. Floca, *op. cit.*, p. 220.

[2] S. Reinach, *op. cit.*, I, p. 187, pl. 389, 673, p. 195, pl. 410, 692; idem, III, p. 8; W.H. Roscher, *op. cit.*, IV, p. 365, fig. 1, p. 371, fig. 3; L. Lerat, *Catalogue des collections archéologiques de Besançon, Les lampes antiques, Annales littéraires de l'Université de Besançon*, I, fasc. 1 (2e série), p. 7, pl. V/39,40.

[3] V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, p. 66—68, pl. V/1; J. Déchelette, *op. cit.*, I, p. 254, fig. 23.

[4] S. Reinach, *op. cit.*, p. 187, pl. 389, 673, p. 195, pl. 410, 692; idem, III, p. 8, 262; idem, IV, p. 10—11; W.H. Roscher, *op. cit.*, p. 365, fig. 1, p. 371, fig. 3, p. 373; coșul sacru — *calathus* — îl mai întîlnim și în reprezentările figurate ale altor zeități ca: *Abundenta, Fortuna, Artemis, Venus, Minerva, Isis, Pluto* etc. Preoții și preotesele cultului zeițelor Artemis, Demeter și Afrodita poartă pe coafura lor același coș sacru cu ocazia procesiunilor religioase, vezi *DA*, I, 2, p. 813—814, fig. 1004.

[5] V. Christescu, *op. cit.*, p. 67.

[6] *Ibidem*, p. 66—68, pl. III, 1; pl. V/1—2; Al. Alföldi, *Tonmodel und Reliefmedalion aus Donauländern*, în *Laurae Aquincenses*, 1938, p. 312—348, pl. LXVI, p. 254, fig. 23, pl. LXIX/2 și pl. LXIV/2; tiparul se găsește în sala romană.

СЕРАПИС, ЭСКУЛАП И ГИГЕЯ НА ЛИТЕЙНОЙ ФОРМЕ ИЗ APULUM

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Во время экскурсии в село Чиб, Албского района осенью 1957 г. автор обнаружил в археологической коллекции Сабина Оля двустороннюю литейную форму из обожженной глины.

Из полученных информаций вытекает, что эта форма была найдена в Apulum много лет тому назад.

Форма имеет вид медальона с диаметром в 11 см при толщине в 2 см; она сработана из довольно хорошей пасты и хорошо обожжена. Имеющиеся по обеим сторонам фигуры исполнены с некоторым художественным вкусом. Состояние формы, однако, довольно плохое (рис. 1 *a*—*b*).

На одной из сторон (рис. 1 *a*) можно различить стоящего на ногах Эскулапа; в правой руке он держит посох, вокруг которого обвилась змея, его главный атрибут. Наверху, перед божеством, виден петух, символ бдительности, — наиболее часто приносимая в честь Эскулапа жертва. Его голова увенчана lemniscus, торс наполовину оголен, а остальная часть тела покрыта palium.

Вторая фигура изображает дочь Эскулапа, Гигею, кормящую змею из известной patera. Тело ее покрывает peplos.

Посередине между обоими божествами заметен жертвенник; рисунок дополняется в верхней части гирляндой, а за спиной Эскулапа — пальмовой ветвью.

На другой стороне медальона (рис. 1 *b*) имеется другой персонаж— Серапис, божество греко-восточного происхождения. Помимо различных свойств, которыми обладало это божество, оно считалось богом—избавителем, исцелителем. Для этих областей форма является первым материальным доказательством сближения этих трех божеств.

Серапис изображен в виде мужчины во цвете лет, с волосами и бородой, сработанными по известной технике „au repoussé”, так же как, впрочем, и обе змеи, волосы и борода Эскулапа и гирлянда на оборотной стороне. На голове у Сераписа calathus; перед ним розетка, причем орнамент заканчивается той же пальмовой ветвью.

Трудно установить назначение подобного рода формы; весьма возможно, что с нее снимались отпечатки по случаю празднеств либо пиршеств в честь божеств, охраняющих здоровье. К тому же эта форма добавляется к другим однотипным находкам в Румынии, опубликованным В. Кристеску в Viața economică a Daciei romane, стр. 66—68, табл. V, 1—2, а также и к еще одной неопубликованной форме, хранящейся в археологической коллекции Областного музея Алба-Юлии.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Apulum, terra sigillata; *a*, Эскулап и Гигея; *b*, Серапис.

SÉRAPIS, ESCULAPE ET HYGIE REPRÉSENTÉS SUR UN MOULE D'APULUM

RÉSUMÉ

Une excursion au village de Cib (district d'Alba), pendant l'automne de l'année 1957, a permis à l'auteur de découvrir dans la collection archéologique de Sabin Olea un moule double en terre cuite.

D'après les informations recueillies, ce moule fut trouvé jadis à Apulum.

Il a la forme d'un médaillon de 11 cm de diamètre et de 2 cm d'épaisseur. La pâte en est bien cuite et d'assez bonne qualité. Les figures reproduites sur les deux faces du moule témoignent d'un certain sens artistique, mais son état de conservation laisse à désirer (fig. 1/*a*—*b*).

L'une des faces (fig. 1/*a*) montre Esculape debout, tenant dans la main droite le bâton sur lequel s'enroule le serpent, son principal attribut. Sa tête porte le *lemniscus*, le buste est à moitié nu, et un *palium* couvre le reste du corps. En haut, devant le dieu, un coq—emblème de la vigilance — que l'on sacrifie tout particulièrement à Esculape.

Le second personnage représente Hygie, fille d'Esculape, qui donne à manger au serpent dans la *patère*. Un *péplon* couvre son corps.

Au milieu, entre les deux divinités, on distingue un autel pour les sacrifices ; le décor est complété à la partie supérieure par une guirlande et, derrière Esculape, par une branche de palmier.

Sur l'autre côté du médaillon (fig. 1/*b*) on remarque un autre personnage, Sérapis, divinité d'origine gréco-orientale. Outre ses autres qualités, cette déité est aussi un dieu rédempteur et guérisseur. Pour le territoire de la Roumanie, ce moule constitue la première preuve matérielle du rapprochement entre ces trois divinités.

Sérapis est représenté comme un homme dans la force de l'âge. Ses cheveux et sa barbe sont travaillés « au repoussé », comme d'ailleurs les deux serpents, les cheveux et la barbe d'Esculape ainsi que la guirlande figurant au verso. Sa tête porte un *calathus* ; par devant se trouve une rosette, le décor étant complété par la même branche de palmier.

L'emploi d'un pareil genre de moule est difficile à préciser. Il est fort probable qu'il servait à la confection de moulages utilisés à l'occasion de fêtes ou de banquets organisés en l'honneur des dieux de la santé. Ce moule vient s'ajouter aux autres découvertes de ce même genre faites en Roumanie, que V. Christescu a publiées dans *Viaţa economică a Daciei romane* (La vie économique de la Dacie romaine), pp. 66—68, pl. V/1—2, ainsi qu'à un moule, encore inédit, qui se trouve dans les collections archéologiques du Musée régional d'Alba Iulia.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Apulum. *Terra sigillata*. *a*, Esculape et Hygie ; *b*, Sérapis.

UN MORMÎNT DIN SECOLUL V LA CEPARI (TRANSILVANIA)

Mormîntul care formează obiectul studiului de față a fost descoperit incidental pe teritoriul satului Cepari (com. Dumitra, r. Năsăud, reg. Cluj), localitate situată în afara fostei Dacii romane, cu vreo 15—20 km mai la nord de linia castrelor de graniță Cășei-Ilișua-Orheiul Bistriței. Locul descoperirii, numit de localnici „Cîrligate", se află la circa 2,5 km spre sud-vest de sat, în unghiul format de bifurcarea drumului ce duce de la Cepari spre Tărpiu și Mintiu (fig. 1 și 2). Descoperirea s-a produs în ziua de 22 august 1958, pe cînd săteanul Dumitru Buda și soția sa Parasca, ajutați de locuitorii Gavril Duma, Dumitru Buzilă și Traian Danciu, săpau șanțurile de fundație pentru casa ce și-o construiau atunci la „Cîrligate". În timpul lucrului, la adîncime de 0,60—0,70 m, muncitorii au dat peste un strat de pămînt, deosebit de cel de la suprafață, de culoare neagră și foarte gras, în care au observat oase de animale și fragmente ceramice. Fără a da prea mare importanță acestui fapt, ei au continuat în mod normal săpătura, în cursul căreia a apărut

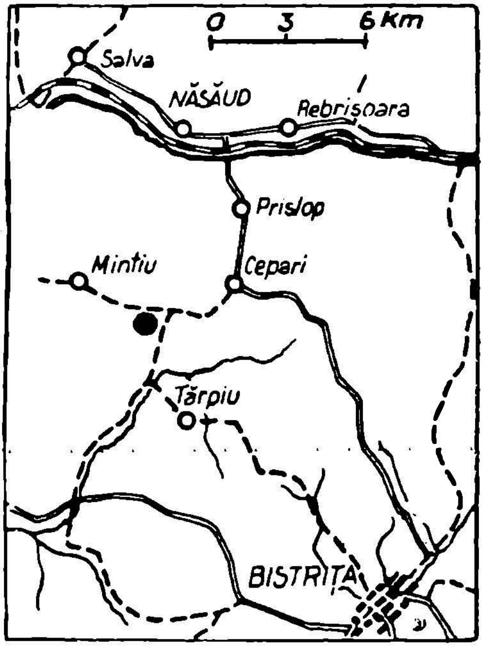

Fig. 1. — Cepari. Schița regiunii cu locul descoperirii mormîntului.

un schelet uman, iar lîngă el s-au găsit pe rînd următoarele obiecte: 1) un inel, 2) o cataramă mică, 3) o brățară și 4) o monedă, *toate de aur*

(fig. 3 și 4), precum și 5) cîteva mărgele de pastă roșie închis distruse în timpul scoaterii lor din pămînt. Urme de sicriu ori alte obiecte de inventar nu s-au observat.

Pentru stabilirea condițiilor în care a avut loc descoperirea mormîntului, s-au întreprins două recunoașteri succesive la Cepari : prima s-a făcut în 11 octombrie de către N. Someșan, directorul muzeului din Năsăud, cînd s-au reconstituit cele mai multe din amănuntele descoperirii, iar a doua de subsemnatul, la 20 octombrie, din însărcinarea academicianului C. Daicoviciu, directorul Institutului de istorie din Cluj[1].

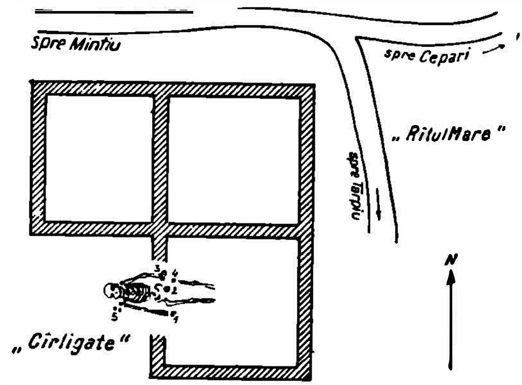

Fig. 2. — Punctul în care s-a găsit mormîntul și regiunea corporală în care au fost așezate obiectele de inventar : 1, inel ; 2, cataramă ; 3, brățară ; 4, monedă ; 5, mărgele.

În urma acestor două recunoașteri la locul descoperirii și a informațiilor date de descoperitori, a fost posibilă stabilirea multor amănunte referitoare la acest interesant mormînt de inhumație, amănunte care contribuie la integrala valorificare a descoperirii pe plan științific. Astfel, s-a putut stabili că scheletul era culcat pe spate în poziție orizontală, la adîncime de 0,70 m, orientat cu capul spre vest și picioarele întinse spre est, cu privirea spre est, iar mîinile întinse pe lîngă trup. Piesele de inventar funerar s-au găsit în următoarele regiuni ale corpului : inelul — pe o falangă de la mîna dreaptă, catarama — lîngă șoldul stîng, brățara împreună cu moneda — între mîna stîngă și bazin, iar mărgelele în preajma gîtului (fig. 2). Scheletul a fost distrus în cea mai mare parte și din el s-au putut salva doar cîteva fragmente din craniu și din oasele lungi, pe baza cărora se poate afirma că mormîntul aparține unui individ matur. Punctul exact al descoperirii se află la mijlocul peretelui de vest al odăii de sud a casei lui Dumitru Buda (fig. 2).

Cercetînd pămîntul scos din șanț, am găsit oase de animale, amestecate cu oase din scheletul defunctului și fragmente ceramice grosolane, foarte corodate, de culoare cărămizie-gălbuie, fără ornamente, provenite dintr-un singur vas, găsit întreg la distanță de 1 m în dreapta mormîntului. Vasul, fără toarte și lucrat cu mîna, spart intenționat de descoperitori pentru controlarea conținutului, nu avea înăuntru decît pămînt negru. El a fost găsit cu 0,15 m mai sus decît nivelul scheletului. Distanța și adîncimea la care a fost găsit în raport cu scheletul arată că vasul este străin de mormînt, fapt confirmat pe deplin de factura cioburilor, databile

[1] Mulțumesc și aici academicianului prof. C. Daicoviciu pentru bunăvoința de a-mi fi încredințat spre studiere și publicare descoperirea de la Cepari, față de care a manifestat o deosebită solicitudine.

în epoca bronzului. De altfel, vasul şi oasele de animale găsite trebuie să aparţină aşezării din epoca bronzului, semnalată mai demult la „Cîrligate"[1], unde pe o suprafaţă mai mare se constată frînturi de vase de aceeaşi factură şi bucăţi de chirpic.

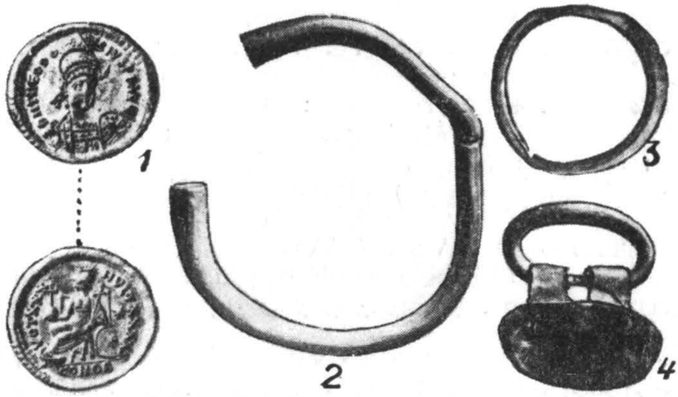

Fig. 3. — Piesele de aur care formau inventarul mormîntului.

Inventarul mormîntului (fig. 3—4), în afară de cele cîteva mărgele menţionate, se compunea din următoarele piese, *toate de aur*, în greutate totală de 41,09 g, a căror descriere o prezentăm în cele ce urmează :

1. *Inel* neornamentat, lucrat grosolan prin batere cu ciocanul (fig. 3/3 şi fig. 4/3). Placa, lipsită de locaş pentru fixarea pietrei preţioase, are

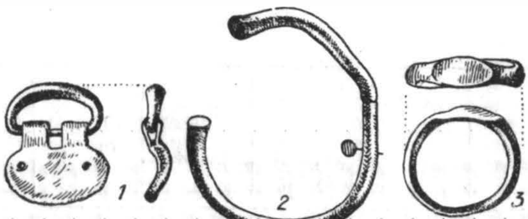

Fig. 4. — Obiecte de aur aflate în mormînt.

suprafaţa plată şi de formă ovală, lungă de 12 şi lată de 6 mm. Diametrul inelului : 19 mm (în interior) şi 23 mm (în exterior). Grosimea : 2 mm. Greutatea : 8,85 g.

2. *Cataramă*, formată din placa propriu-zisă şi verigă (fig. 3/4 şi fig. 4/1). Placa de 22 × 47 mm, cu formă ovală, este făcută din două lame subţiri de aur suprapuse, prinse de verigă prin două benzi, între care

[1] I. Marţian, în *AÉ*, XXIII, 1903, p. 286—287 ; M. Roska, *Erdély régészeti repertóriuma*, I, Cluj, 1942, p. 57, nr. 32.

se află locașul de fixare a spinului, acum pierdut. Cele două foițe ale plăcii erau prinse laolaltă prin două nituri mici, acum pierdute și ele, dispuse simetric spre margini. Niturile fixau în același timp catarama pe cingătoarea ei. Veriga cataramei are diametrul de 16 mm (în interior) și 20 mm (în exterior), iar grosimea la mijloc de 2,8 mm. Greutatea totală a cataramei : 7,42 g.

3. ***Brățară*** neornamentată, cu capetele ușor îngroșate, rotundă în secțiune, deformată și ruptă cu forța în două bucăți de către descoperitori (fig. 3/2 și fig. 4/2). Lungimea : 112 m. Grosimea : 2,7 mm (la mijloc) și 4,5 mm (la capete). Fragmentul mare : 75 mm ; 12,63 g. Fragmentul mic : 37 mm ; 7,73 g.

4. *Monedă de aur* (*solidus*) a împăratului Theodosius II (408—450) (fig. 3/1).

Av. DN THEODO SIVS PF AVG. — Bustul cu cască și redat din față al lui Theodosius II în costum militar, ținînd o lance pe umărul drept, iar în mîna stîngă un scut, pe care se distinge un călăreț călcînd un dușman trîntit la pămînt.

Rv. VOT XXX MVLT XXXXS. — Constantinopol (Roma ?) cu cască, șezînd spre stînga, ține în mîna dreaptă un glob cu cruce deasupra, iar în stînga sceptrul ; înapoia lui, un scut ; în cîmpul din față se vede o stea. În exergă : CONOB.

Diametrul : 26 mm. Greutatea : 4,46 g. Conservarea : foarte bună.

Sabatier, I, p. 116, nr. 14 ; cf. și p. 115, nr. 6 ; I. I. Tolstoi, I, p. 74, nr. 54.

Obiectele de inventar funerar de la Cepari au fost analizate de către Eugen Stoicovici, profesor la catedra de mineralogie a Facultății de Științe Naturale-Geografie de la Universitatea „V. Babeș-Bolyai" din Cluj, care, în privința greutății specifice și a fineței aurului, a obținut rezultatele din tabloul alăturat.

Obiect	Greutatea specifică găsită	Greutatea specifică a aurului forjat	Finețea în karate	(Titlul) în %	Observații
Moneda împăratului Theodosius II (408—450)	19,4	19,43	24	99,6	
Inelul (8,85 g)	19,2	,,	,,	99,2 *	*Valoarea mai mică se explică prin impuritățile înglobate în timpul prelucrării rudimentare.
Catarama (7,42 g)	19,2	,,	,,	,, *	
Segmentul mare al brățării (12,63 g)	19,4	,,	,,	99,6	
Segmentul mic al brățării (7,73 g)	19,4	,,	,,	,,	

Greutatea totală a obiectelor : 41,09 g.

Din datele analizei rezultă că toate obiectele au o compoziție unitară, fiind făcute dintr-un aur foarte pur și că ele au fost tratate mecanic, bătute cu ciocanul sau la presă (moneda), cauză pentru care densitatea lor este maximă. În buletinul de analiză se mai precizează că aur de finețea celui din piesele cercetate nu se găsește în mine, în filoane, ci numai în stare nativă, mai ales în nisipurile aluvionare. În țara noastră există multe cursuri de apă cu nisipuri aurifere, îndeosebi în Transilvania, dar dintre acestea numai Valea Pianului din Munții Sebeșului conține nisipuri aurifere de același grad de puritate cu al aurului obiectelor din mormîntul de la Cepari.

Piesele de inventar funerar, cu precădere podoabe (inel, mărgele, brățară), arată că mormîntul aparține unei femei, care, judecînd după obiectele exclusiv de aur, făcea parte din pătura socială bogată.

Dacă urmărim analogiile brățării și cataramei de la Cepari, exceptînd inelul care nu prezintă elemente caracteristice, constatăm răspîndirea lor, în morminte și tezaure, pe o vastă arie geografică, ce se întinde de la Volga pînă la Rin. Brățara cu capete îngroșate, confecționată de preferință din aur sau argint, reprezintă un tip comun, în cadrul căruia se disting exemplare cu corpul mai masiv și terminațiile mai puternic îngroșate, iar altele mai subțiri și cu capetele mai puțin groase în comparație cu corpul propriu-zis al brățării. Proveniența acestui tip de brățară trebuie căutată foarte probabil în forme romane tîrzii. În orice caz, brățările de acest tip au o viață foarte lungă, ele rămînînd în uz din preajma anului 300, cînd tipul este pe deplin dezvoltat, așa cum se constată la Ostroviany[1] în Slovacia (cu monedă de aur de la Etruscilla), Sackrau[2] (Silezia) și Alba Iulia[3] (în morminte romane tîrzii), pînă în secolul VII, cînd ele se regăsesc în morminte din Ucraina[4] și în mormintele perioadei avare din Transilvania. Ca analogii, perfecte sau mult apropiate, pentru brățara de la Cepari se pot cita, printre altele, exemplarele de la Kerci[5] (Crimeea), Smolin[6] (Moravia), Moigrad[7] și Apahida[8] (Transilvania), Mezőberény[9] și Beregszász[10] (Ungaria), Atzgersdorf[11], Laa an der Thaya[12] (Austria),

---

[1] Const. C. Diculescu, *Mannus-Bibliotek*, 1923, 3—4, p. 5.

[2] R. Forrer, *Reallexikon d. präh. klass. u. frühchristl. Altertümer*, Berlin-Stuttgart, 1907, p. 666, pl. 184.

[3] K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenburgens*, București, 1958, p. 64, fig. 19, nr. 9.

[4] B. A. Rîbakov, în SA, XVII, 1953, p. 65.

[5] N. Fettich, *ArchHung*, XXXII, 1953, pl. 20, nr. 6; J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, München, 1956, pl. 15, nr. 2.

[6] B. Svoboda, *Památky archeologické*, XLVIII, 1957, p. 465, fig, 2, nr. 12.

[7] N. Fettich, *op. cit.*, p. 59 și 161, pl. 46, nr. 1—2.

[8] H. Finály, în *AÉ*, IX, 1889, p. 312, nr. 4 și p. 313, pl. 4; J. Hampel, *Alterthümer*, III, pl. 35; N. Fettich, *op. cit.*, p. 44 și 147, pl. 22, nr. 4.

[9] F. Pulszky, în *AÉ*, V, 1885, p. 101, nr. 5; N. Fettich, *op. cit.*, p. 47—49 și 150—152, pl. 28 și 29, nr. 8.

[10] A. Alföldi în *ArchHung*, IX, 1932, p. 49, fig. 14.

[11] J. Werner, *op.cit.*, pl. 6, nr. 3.

[12] *Ibidem*, pl. 9, nr. 6—7.

Wolfsheim[1] pe Rin şi altele[2]. În cadrul ariei geografice amintite apare foarte frecvent şi tipul de cataramă din mormîntul de la Cepari, a cărei încadrare cronologică, spre deosebire de brăţară, nu depăşeşte în genere limitele secolului V. Mai evoluată decît cataramele din secolul IV din cadrul culturii Cerniahov, unde conturul plăcii este mai mult rotund, ea are acum placa lărgită, cu un contur oval. Acest tip evoluează apoi, în secolele VI şi VII, devenind mai masiv, iar baza spinului se lărgeşte în formă de scut. Catarame similare sau identice ca formă se cunosc la Musliumova pe Kama-Volga[3] (vechiul district Perm), Timosevskaia Staniţa în Kuban[4], în regiunea Niprului[5], la Kerci[6], Moigrad[7] şi Apahida[8], Mezőberény[9], Szeged-Nagyszéksós[10], Németkér[11] (Ungaria), Austria meridională[12] şi la Rin[13].

Moneda lui Theodosius II (408—450)[14], care, pe baza repertoriilor numismatice existente nu poate fi determinată mai precis, din lipsa unor elemente de datare în legendă, asigură datarea mormîntului în secolul V, foarte probabil în preajma anului 450. Celelalte piese ale inventarului nu infirmă această încadrare cronologică.

Atribuirea etnică precisă a mormîntului de la Cepari este dificilă, deoarece obiectele de inventar nu au nimic caracteristic, iar alte indicii mai sigure lipsesc în această privinţă. Chestiunea dacă mormîntul aparţine populaţiilor germanice din Transilvania perioadei hunice sau dacă el conţine rămăşiţele unei femei băştinaşe, care purta podoabe comune acestei epoci pe un vast teritoriu din Europa, nu poate primi un răspuns categoric. De altfel, cercetările din ultimele decenii sînt aproape unanime în a recunoaşte dificultatea stabilirii sigure a apartenenţei etnice a materialelor arheologice din perioada hunică, atît din cauza puţinătăţii materialului existent — şi acesta rezultat adesea din descoperiri izolate sau incom-

---

[1] N. Fettich, *op. cit.*, p. 51—53 şi 154—157, pl. 26, nr. 2; J. Werner, *op. cit.*, pl. 4, nr. 6 şi pl. 58 (Wolfsheim, nr. 7).

[2] Lucrarea lui O. Kleeman, *Die Kolbenarmringe in den Kulturbeziehungen der Völkerwanderungszeit, Jahresschrift f. mitteldeutsche Vorgeschichte*, 1951, p. 102—143, nu mi-a fost accesibilă.

[3] B. Pósta, *Zichy Jenő grof harmadik ázsiai utazása*, IV, Budapest-Leipzig, 1905, p. 375—382 şi fig. 223, nr. 3 şi 5; N. Fettich, *op. cit.*, pl. 19, nr. 2—4; J. Werner, *op. cit.*, pl. 59, nr. 2—5.

[4] B. Pósta, *op. cit.*, p. 382 şi urm., fig. 223, nr. 3—4.

[5] E. A. Simonovici, în *SA*, XXIV, 1955, p. 282—316, fig. 13, nr. 6 şi p. 300, fig. 14, nr. 3.

[6] J. Werner, *op. cit.*, pl. 15, nr. 13 şi 17.

[7] N. Fettich, *op. cit.*, pl. XLI, nr. 1 a (dar cu placă patrată).

[8] *Ibidem*, pl. XXVII, nr. 6—7.

[9] *Ibidem*, pl. XXIX, nr. 4—5.

[10] *Ibidem*, pl. I, nr. 4 şi 8.

[11] I. Kovrig, în *ActaArch*, X, 1959, 3—4, p. 219, nr. 11—11 a.

[12] J. Werner, *op. cit.*, pl. X, nr. 8—11.

[13] *Ibidem*, pl. 58 (Wolfsheim, nr. 4).

[14] Descoperirile de monede aparţinătoare lui Theodosius II sînt relativ puţine în regiunile carpato-danubiene. Pentru regiunile dunărene, vezi L. Huszár, în *ActaArch*, V, 1—2, p. 65—104, iar pentru Transilvania K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele* IV—XIII, Bucureşti, 1958, p. 17, la care se mai adaugă încă un exemplar (*solidus*) de la Răscruci, r. Gherla (I. Winkler, în *SCN*, II, 1958, p. 140). Pentru unele aspecte ale circulaţiei monetare pe teritoriul fostei Dacii romane, de la Aurelian pînă în sec. IV inclusiv, vezi şi M. Macrea, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 295—305, iar mai nou studiul asupra circulaţiei monetare din Transilvania de după Aurelian pînă la 450, întocmit de K. Horedt, *Contribuţii*..., p. 11—40.

plete — cît mai ales din pricina caracterului eterogen al populaţiilor care locuiesc acum în spaţiul carpato-danubian şi central-european[1]. Inventarele funerare bogate, cu obiecte de metal preţios, reprezintă o trăsătură specifică perioadei hunice. Ele trebuie în general atribuite păturii bogate, conducătoare, a populaţiilor supuse sau aliate în cadrul vastului imperiu hunic, fără trăsături etnice specifice.

Orientarea mormîntului în direcţia est-vest, cu privirea spre est, nu este decisivă asupra caracterului creştin şi indirect etnic al defunctei, întrucît aceasta e o practică generală, frecventă atît la populaţiile încreştinate, cît şi la triburile migratoare încă păgîne[2]. Orientarea est-vest reprezintă în Transilvania o fază ulterioară cimitirului de la Sîntana de Mureş, unde majoritatea covîrşitoare a mormintelor sînt îndreptate în direcţia nord-sud. De altfel, se pare că orientarea est-vest este ulterioară celei nord-sud şi se generalizează în regiunile carpato-dunărene în secolul V, fenomen care ar putea ascunde şi unele trăsături de ordin etnic[3].

Obiceiul de a pune monedă în mormînt, în genere caracteristic lumii greco-romane[4], ar putea constitui un indiciu pentru caracterul băştinaş al defunctei, dacă el nu ar fi fost preluat, cu sau fără semnificaţia lui originară, şi de către diferite seminţii migratoare dinafara imperiului romano-bizantin. Cert este că, în epoca migraţiei popoarelor, în centrul şi sud-estul european există numeroase morminte de etnic diferit prevăzute cu monede[5].

Din analiza fineţei metalului se constată că aurul din obiectele inventarului funerar provine nu din mine, ci din nisipuri aurifere cu foarte mare grad de puritate a aurului (24 *Karate*), nisipuri care, cu excepţia Văii Pianului din Munţii Sebeşului, lipsesc în cursurile de apă ale Transilvaniei. Această constatare ar indica alte regiuni, poate Balcanii sau Orientul apropiat, ca loc de provenienţă a aurului din mormîntul de la Cepari. Acelaşi grad de puritate a aurului atît în monedă, emisă la Constantinopol, cît şi în restul pieselor, lucrate rudimentar prin forjare, îndreptăţesc presupunerea că obiectele au fost confecţionate din monede topite[6], nu în mari ateliere — dovadă caracterul lor grosolan — ci de meşteri mai puţin pricepuţi, poate ambulanţi prin partea locului. Dacă este aşa, atunci trebuie admis că monedele respective au putut ajunge în regiunile noastre nu pe calea relaţiilor comerciale obişnuite, ci mai degrabă în urma unor expediţii de jaf în imperiul bizantin, făcute de triburi migratoare cu potenţial militar ridicat. Transformarea monedelor de aur în obiecte de

---

[1] J. Harmatta, în *ArchHung.*, XXXII, 1953, p. 103—112 ; N. Fettich, *op. cit.* ; J. Werner, *op. cit.* ; I. Kovrig, *op. cit.*, p. 211 şi urm. (cu bibliografia problemei). Pentru huni în Transilvania, vezi C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucureşti, 1945, p. 203 şi urm.

[2] Cf. Cabrol-Leclercq, *Dict. d'arch. chrét. et de liturgie*, XI_2, col. 1561—1562 (*mobilier funéraire*).

[3] I. Kovrig, *op. cit*, p. 212—215 şi îndeosebi p. 216.

[4] K. Zeuss, în *Bericht der röm.-germ. Komm.*, 31, p. 86.

[5] J. Werner, *Munzdatierte austrasische Grabfunde*, Berlin-Leipzig, 1935 ; L. Huszár, *op. cit.* şi K. Horedt, *Contribuţii...*, p. 11—40.

[6] Sugestia mi-a dat-o academicianul C. Daicoviciu. Acelaşi fenomen se constată de altfel şi în cazul tezaurelor de argint geto-dace (C. Preda, în *SCIV*, VIII, 1957, 1—4, p. 113—124).

podoabă arată, printre altele, că posesorii lor apreciau moneda nu ca mijloc de schimb, ci pentru metalul prețios ce conținea.

Precizarea dacă mormîntul în chestiune este izolat ori se încadrează într-un cimitir de anumite proporții va fi posibilă numai în urma unor săpături de verificare, prin care se va mări eventual posibilitatea de a se stabili dacă mormîntul sau cimitirul (?) aparține sau nu populației autohtone din această regiune, rămasă în afara granițelor Provinciei Dacia. Poziția retrasă a locului de descoperire față de principalele artere de comunicație ale vremii ar putea constitui un semn în acest sens.

Făcînd abstracție însă de caracterul etnic, descoperirea de la Cepari prezintă interes și din alt punct de vedere. Dacă descoperirile arheologice datînd din vremurile imediat următoare părăsirii Daciei de către romani (sec. III-IV) sînt acum numeroase în Transilvania, pe baza lor putîndu-se destul de bine contura tabloul istoric al acestei regiuni, în schimb de la venirea hunilor (a. 375) și pînă la sfîrșitul secolului V ele sînt incomparabil mai puține, fapt care ar putea lăsa, la prima vedere, impresia unei cezuri între reminiscențele culturii materiale antice și începuturile celei prefeudale propriu-zise. Din Transilvania secolului V se cunosc unele morminte cu inventar bogat, ce constă din obiecte de metal prețios, ca cele de la Velț[1] (r. Mediaș), Apahida[2] (r. Cluj) și Valea lui Mihai[3] (r. Săcueni). La acestea mai pot fi adăugate cîteva descoperiri de obiecte izolate, ca fibula cu cap semicircular de la Alba Iulia[4] bunăoară, și cunoscutul tezaur de la Moigrad[5] (r. Zalău). Această puținătate a vestigiilor arheologice din secolul V, în raport cu cele din secolul precedent și cel următor, credem că are doar un caracter momentan, ea putîndu-se datora insuficienței cercetărilor și încadrării cronologice nu totdeauna satisfăcătoare a unor descoperiri deja existente. De remarcat este că, cu timpul, descoperirile arheologice datînd din această epocă sporesc mereu, dovadă fiind chiar mormîntul de la Cepari, și fără îndoială vor continua să crească cantitativ, pe măsura intensificării investigațiilor. În legătură cu raritatea momentană a vestigiilor culturii materiale din Transilvania în secolul V, menționăm un fapt nu lipsit de semnificație. Pe teritoriul fostului imperiu roman de apus, în Franța și Germania de sud, Belgia și Anglia, regiuni cu veche și puternică tradiție romană, se semnalează un hiatus în cultura materială tocmai în secolul V: așezări, cimitire, unelte, obiecte de uz curent ori de podoabă etc. nu se constată arheologic[6]. Cu toate acestea, prezența acolo a populației autohtone este incontestabilă în epoca respectivă, ea fiind în chip peremptoriu probată de izvoarele literare. Dacă între resturile arheologice relativ puține din Transilvania secolului V și hiatul corespunzător din regiunile citate ale fostului imperiu roman

---

[1] Gy. László, *Közlemények*, I, 1941, p. 24–27; C. Daicoviciu, *Siebenbürgen im Altertum*, București, 1943, fig. 31.

[2] Vezi p. 479, n. 8.

[3] M. Roska, în *AISC*, I, 1928–1932, p. 69–72.

[4] K. Horedt, în *SCIV*, V, 1954, 3–4, p. 490, fig. 1, nr. 4.

[5] N. Fettich, *op. cit.*, p. 56–64 și 161–170, pl. 41–54.

[6] J. Dhoudt, S. J. De Laet et P. Hombert, *L'antiquité classique*, XVII, 1958, p. 133–156. Indicația bibliografică o datorez lui K. Horedt.

apusean, o comparaţie în sensul similitudinii sau identităţii fenomenului ni se pare problematică şi prematură, în schimb socotim că situaţia amintită din regiunile apusene ale fostului imperiu roman este o dovadă clocventă şi pentru teritoriile vechii Dacii că lipsa sau raritatea vremelnică a materialelor arheologice nu înseamnă numaidecît şi absenţa populaţiei autohtone.

Privită prin optica fixării ei în cadrul unei problematici mai largi, descoperirea de la Cepari, datată prin moneda lui Theodosius II în mod sigur pe la mijlocul secolului V, capătă un interes mai mare şi prin faptul că îmbogăţeşte puţinul material arheologic din epoca hunică în Transilvania şi totodată din spaţiul carpato-dunărean.

D. PROTASE

ПОГРЕБЕНИЕ V в. В ЧЕПАРИ (ТРАНСИЛЬВАНИЯ)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Летом 1958 г. у села Чепари в Северной Трансильвании, расположенном между Бистрицей и Нэсэудом, в 15—20 км к северу от границы бывшей римской Дакии случайно было открыто погребение с трупоположением.

Принадлежащий, по-видимому, женщине костяк находился на глубине 0,70 м и имел направление головы на запад, а вытянутых ног на восток; руки были положены вдоль туловища (рис. 2). Найденный в могиле погребальный инвентарь состоит из следующих предметов: кольца, маленькой пряжки, браслета и монеты Феодосия II — все золотые (рис. 3—4), а также и несколько бусин из пасты, поврежденных при выкапывании. После длительного странствования эти вещи попали в Нэсэудский музей, где хранятся и поныне.

В результате анализа (см. таблицу) было установлено, что особенностью этих вещей является высококачественность золота, весьма высокой степени чистоты (24 карата), добытого не из рудника, а из золотоносных песков. По-видимому, золото не трансильванское, а скорее балканское либо ближневосточное.

Подобные пряжки и браслеты весьма часто встречаются в кладах и погребениях и находятся на обширном географическом ареале, лежащем от Волги до Рейна. Тип чепарского браслета, выделываемого преимущественно из ценного металла, имеет за собою длительное существование: этим типом пользовались примерно с 300 г. до VII в., когда он встречается в украинских захоронениях и в захоронениях аварского периода в Трансильвании. В отличие от браслета тип пряжки из этого погребения не выходит, вообще, за пределы V в. Более развитый, чем пряжки IV в. в рамках Черняховской культуры, в VI и VII вв. этот тип эволюционирует дальше, становится массивнее, а язычок расширяется в форме щитка.

На основании монеты погребение датируется V в., весьма вероятно около 450 г. Прочие предметы инвентаря не противоречат такому хронологическому отнесению.

Затруднительно установить определенную этническую принадлежность погребения, так как в погребальном инвентаре нет характерных элементов, а других, более точных указаний в этом отношении не имеется. Будущие проверочные раскопки установят, было ли это погребение одиночным или же оно принадлежит к более или менее крупному могильнику. В последнем случае возможно будут получены сведения этнического характера.

Богатые погребальные инвентари с предметами из ценных металлов представляют собой специфическую черту гуннского периода. Вообще их нужно считать принадлежащими богатому, руководящему слою подвластной либо союзной народности обширной гуннской империи, не имеющими особой этнической специфики.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Чепари. Набросок плана местности с местом открытия могилы.
Рис. 2. — Место, где находилось погребение и расположение предметов инвентаря вокруг костяка: 1, кольцо; 2, пряжка; 3, браслет; 4, монета; 5, бусины.
Рис. 3. — Золотые вещи, составлявшие погребальный инвентарь.
Рис. 4. — Золотые вещи, находившиеся в погребении.

UNE TOMBE DU Vᵉ SIÈCLE DÉCOUVERTE À CEPARI (TRANSYLVANIE)

RÉSUMÉ

La tombe à inhumation de Cepari — village de la Transylvanie septentrionale, situé entre Năsăud et Bistrița, à environ 15—20 km au Nord de la frontière de l'ancienne Dacie romaine — a été découverte d'une manière fortuite durant l'été 1958.

Le squelette — probablement celui d'une femme — se trouvait à une profondeur de 0,70 m et était orienté la tête vers l'Ouest, les jambes (étendues) vers l'Est avec les bras le long du corps (fig. 2). Cette tombe recélait le mobilier funéraire suivant : une bague, une petite boucle, un bracelet et une pièce de monnaie de Thédose II, *le tout en or* (fig. 3—4), ainsi que quelques perles en pâte, détruites lors de l'exhumation. Après de longues pérégrinations, ces objets se trouvent maintenant au Musée de Năsăud.

L'analyse (cf. le tableau) a permis de constater que l'or très fin (24 carats) de ces objets ne provenait pas d'une mine, mais de sables aurifères. Il semblerait qu'il ne s'agisse pas d'or de Transylvanie, mais plutôt d'or provenant des Balkans ou du Proche-Orient.

En ce qui concerne la boucle et le bracelet, les analogies en sont très fréquentes dans les trésors et les tombes et sont répandues sur une vaste aire géographique, allant de la Volga au Rhin. Le type de bracelet du genre de celui de Cepari, exécuté de préférence en métal précieux, a connu une longue période d'existence : il est en usage depuis environ l'an 300 jusqu'au VIIe siècle, lorsqu'on le rencontre dans des tombes d'Ukraine et dans les sépultures de la période des Avars de Transylvanie. A l'opposé de celui du bracelet, le type de la boucle de Cepari ne dépasse généralement pas les limites du Ve siècle. Plus évolué que les boucles du IVe siècle, appartenant à la civilisation de Tchernéakhov, ce genre de boucle évolua encore par la suite, aux VIe et VIIe siècles, et devint plus massif, l'ardillon s'élargissant en forme de bouclier.

La monnaie permet de dater cette tombe du Ve siècle, très probablement vers l'an 450. Les autres pièces de l'inventaire n'infirment pas cette chronologie.

L'attribution ethnique précise de cette tombe est malaisée, le mobilier funéraire étant dépourvu d'éléments caractéristiques ; par ailleurs, d'autres indices, plus certains, à ce sujet, font défaut. Les fouilles à venir établiront s'il s'agit là d'une tombe isolée ou si elle appartient à une nécropole de certaines proportions. Dans ce dernier cas, il sera éventuellement possible d'obtenir des renseignements d'ordre ethnique.

Les mobiliers funéraires riches, comprenant des objets en métal précieux, représentent un trait propre à la période des Huns. On doit généralement les attribuer à la classe riche, des dirigeants, des populations assujetties ou alliées du vaste Empire des Huns, sans caractères ethniques spécifiques.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Cepari. Croquis de la région indiquant l'emplacement de la tombe.

Fig. 2. — Emplacement de la tombe découverte et région du corps près de laquelle les objets d'inventaire étaient disposés : 1, bague ; 2, boucle ; 3, bracelet ; 4, monnaie ; 5, perles.

Fig. 3. — Pièces d'or de la tombe.

Fig. 4. — Objets en or trouvés dans la tombe.

UN NOU TIP CERAMIC DIN EPOCA ROMANO-BIZANTINĂ

La Mangalia, cu ocazia săpării unor şanţuri pentru canalizarea apei, au apărut resturile unor locuinţe de suprafaţă cu pereţii din calupuri de chirpic şi cu acoperişul din olane. Toate locuinţele au fost distruse de un puternic incendiu, care, potrivit observaţiilor făcute de noi la faţa locului, a avut loc la începutul sec. VII e. n.

Inventarul locuinţelor se compune, în principal, din material ceramic. După factura tehnică, forme şi decor, acesta se poate împărţi în trei grupe.

Din prima grupă face parte obişnuita ceramică romano-bizantină, caracteristică aşezărilor din Dobrogea datate în sec. VI. În cea mai mare parte ea este reprezentată de fragmente provenind de la amfore cu gura răsfrîntă oblic în afară şi cu torţile uşor aplatizate, amfore cu gura largă, mărginită de o buză scurtă şi îngroşată, aplecată uşor înspre interior (fig. 1/1) şi cu corpul alungit, amfore decorate cu linii orizontal incizate, ulcele cu buza dreaptă, uşor îngroşată şi teşită la partea superioară, capace de amforă şi, în sfîrşit, din străchini-platou.

A doua grupă este reprezentată de un număr restrîns de fragmente ceramice, provenite de la cîteva vase lucrate cu mîna sau la roata înceată dintr-o pastă impură, în amestecul căreia se observă, ici-colo, şi urme de cioburi pisate. Buza unuia dintre aceste vase, răsfrîntă mult în afară şi teşită orizontal pe faţa ei superioară, pare a imita o anumită formă de vas roman, din sec. IV (fig. 1/2). De altfel, acesta nu este singurul fragment de vas lucrat cu mîna, care sugerează o apropiere de formele romane. În acest sens, pentru exemplificare, se mai pot reţine un alt fragment dintr-o buză de oală (fig. 1/3) precum şi un ciob dintr-un urcior cu gura lui lobată.

A treia şi ultima grupă ceramică apărută la un loc cu celelalte două grupe amintite mai sus şi care, prin noutatea anumitor forme de vase, factură tehnică şi decor, stîrneşte un deosebit interes, este reprezentată de cîteva urcioare şi numeroase alte fragmente.

Ceramica din această categorie este lucrată la roată dintr-o pastă relativ curată, avînd ca degresant o cantitate redusă de nisip. Iniţial, ea a suferit o ardere oxidantă incompletă în urma căreia pereţii vaselor au căpătat culoarea cafenie-gălbui cu nuanţe cenuşii. Fireşte că, datorită

incendiului care a mistuit locuințele, marea majoritate a ceramicii are astăzi altă culoare cuprinzînd toate nuanțele de la roșu-cărămiziu la negru-cenușiu.

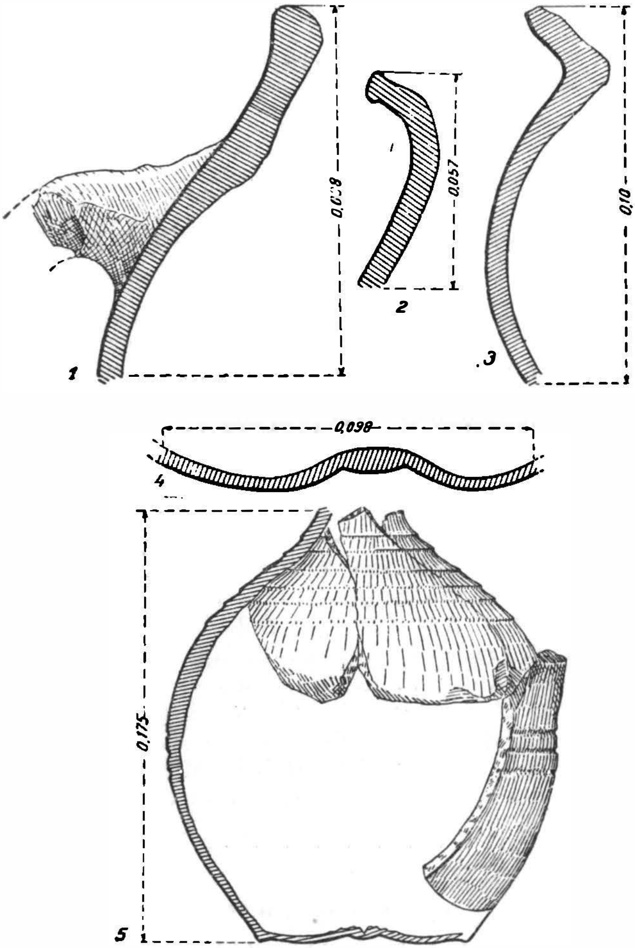

Fig. 1. — Ceramică de la sfîrșitul sec. VI și începutul sec. VII.

Forma predominantă este reprezentată de urcioare cu o singură toartă avînd gura circulară, sau trilobată. Umerii urcioarelor, de obicei sînt puternic lăsați în jos, iar capul, deseori bombat (fig. 1/4). Unele urcioare au forma complet sferică, iar altele ușor bitronconică, acestea din urmă asemănîndu-se în ceea ce privește profilul corpului cu o anumită categorie a amforelor, de la sfîrșitul sec. VI și începutul celui următor. În ce privește arhitectonica vaselor, particularitatea esențială este cons-

tituită de fundul puţin bombat în afară, prevăzut şi cu un fel de „umbo" situat de asemenea în exterior (fig. 1/3—4).

În cîteva cazuri au fost găsite şi urcioare piriforme cu două torţi avînd gura rotundă şi fundul drept.

Decorul în general se compune din linii canelate dispuse în benzi orizontale (fig. 1/5). Pe unul dintre urcioarele cu fundul bombat, alături de caneluri, olarul a mai realizat două linii în val şi un şir de alveole (fig. 2) elemente decorative, care se vor dezvolta către sfîrşitul mileniului întîi şi începutul celui următor.

Fig. 2. — Urcior de la sfîrşitul sec. VI şi începutul sec. VII.

Forma puţin obişnuită a ceramicii de care ne ocupăm cît şi fundurile uşor convexe cu „umbo" nu-şi găsesc pînă acum nicăieri o analogie în afară de descoperirile lui Pamfil Polonic făcute la Hinog, în apropierea Cernavodei, în anul 1898. Cu acea ocazie au fost găsite între altele şi patru vase, dintre care trei, păstrate acum în depozitul Institutului de Arheologie din Bucureşti, au fundul bombat prevăzut cu „umbo".

Din păcate însă, condiţiile de găsire a vaselor de la Hinog sînt necunoscute. Totuşi, datorită asemănării formelor lor cu ale unora dintre cele de la Mangalia, la care se adaugă aceeaşi factură tehnică precum şi observaţia că fundul lor rotunjit au cîte un „umbo", acestea pot fi încadrate în aceeaşi grupă din care fac parte şi vasele de la Mangalia.

Dacă în privinţa datării acestei ceramici (către sfîrşitul sec. VI şi începutul sec. VII) nu mai putem avea rezerve, cu totul altfel se prezintă situaţia cînd se încearcă stabilirea originilor ei. Factura tehnică cît şi gura trilobată a anumitor urcioare aminteşte de tradiţia ceramicii provincial-romane, dar fundul bombat şi profilul cîtorva forme sînt de natură să sugereze o influenţă străină de tradiţia ceramicii romane. Aşa stînd lucrurile problema originii acestei ceramici rămîne deschisă urmînd ca ea să fie cercetată numai în măsura în care vor apărea observaţii noi.

Deocamdată, trebuie reţinut faptul că ea a fost găsită, la Mangalia, în asociere cu ceramica romano-bizantină lucrată la roată şi cu alte fragmente provenind de la vase lucrate cu mîna.

Dat fiind, că acest grup ceramic, pe de o parte, este necunoscut pînă acum în aşezările romano-bizantine, iar pe de altă parte, se individualizează prin cîteva particularităţi între care cele mai izbitoare sînt forma vaselor şi fundul bombat cu „umbo", propunem ca el să fie numit de tip „Hinog", adică după numele aşezării unde a fost descoperită pentru prima dată.

PETRE DIACONU

НОВЫЙ ТИП КЕРАМИКИ РИМСКО-ВИЗАНТИЙСКОЙ ЭПОХИ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В некоторых жилищах Мангалии, сожженных в начале VII в., наряду с обычной римско-византийской керамикой, а также с немногочисленными обломками сосудов, вылепленых вручную либо сработанных на медленном кругу, появился вид керамики не встречавшийся еще в добруджских поселениях VI—VII вв. Характерной особенностью этого вида керамики является более или менее выпуклое дно и, кроме того, имеющий и умбон. Господствующей формой среди этих сосудов является кувшин с круглым либо трехлопастным отверстием горлышка. Тулово некоторых кувшинов почти совершенно круглое, но у большинства веретенообразное.

Некоторую аналогию можно провести с сосудами, найденными в 1898 г. в Хиноге вблизи Чернавода.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Керамика конца VI и начала VII в.
Рис. 2. — Кувшин конца VI и начала VII в.

UN NOUVEAU TYPE CÉRAMIQUE DE L'ÉPOQUE ROMANO-BYZANTINE

RÉSUMÉ

Dans quelques habitations de Mangalia, incendiées au début du VIIe siècle, les fouilles ont mis au jour — en dehors de l'habituelle céramique romano-byzantine, à laquelle s'ajoutent aussi des tessons de vases travaillés à la main ou au tour lent — une espèce céramique qu'on n'avait pas encore rencontrée dans les stations des VIe—VIIe siècles découvertes en Dobrogea. La principale caractéristique de cette céramique est le fond plus ou moins bombé, pourvu en outre d'un « umbo ». La forme prédominante parmi ces vases est celle du broc à ouverture ronde ou trilobée. La panse de certains de ces brocs est arrondie, mais, chez la plupart, elle est fusiforme.

Une certaine analogie existe avec quelques vases découverts en 1898 à Hinog, à proximité de Cernavoda.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Céramique de la fin du VIe siècle et du début du VIIe.
Fig. 2. — Broc de la fin du VIe siècle et du début du VIIe.

ÎN LEGĂTURĂ CU DATAREA OLANELOR CU SEMNE ÎN RELIEF DESCOPERITE ÎN AŞEZĂRILE FEUDALE TIMPURII DIN DOBROGEA

În cîteva aşezări feudale timpurii din Dobrogea, cum sînt Isaccea (r. Tulcea), Bisericuţa-Garvăn (r. Măcin), Capidava (r. Hîrşova), Păcuiul lui Soare (r. Adamclisi), a apărut o serie de olane, a căror particularitate constă în aceea că pe partea lor convexă sînt realizate în relief diferite semne plasate de obicei într-un colţ al olanelor, dintre care unele reproduc forma literelor greceşti K, P, B şi Δ (fig. 1 şi 2). Datorită faptului că semnele reliefate reprezintă negativul literelor de pe tipar, P de pe olane apare totdeauna inversat adică ꟼ[1] (fig. 1/4).

Dat fiind că nici unul dintre olanele găsite nu este întreg, dimensiunile lor s-au putut stabili numai cu oarecare aproximaţie. Unele au lungimea de circa 30 cm în timp ce altele au lungimea cuprinsă între 0,35—0,40 m. Lăţimea măsoară circa 0,24 m, iar grosimea 0,02 m.

De cele mai multe ori, olanele sînt lucrate dintr-un lut nisipos, curat. Foarte rar se pot observa în pastă anumiţi degresanţi între care şi o anumită cantitate de pleavă.

Din cauza apariţiei lor în număr mai mare în jurul bisericuţei de la Garvăn, s-a presupus iniţial că ele provin din acoperişul acesteia[2] şi, în consecinţă, au fost datate în secolul XI. În anul 1952 însă, cercetîndu-se poarta exterioară a cetăţii, s-a observat că în zidurile laterale ale acesteia au fost folosite ca material de construcţie şi bucăţi de astfel de olane. Admiţîndu-se la acea dată că poarta exterioară a fost construită în secolul VI, s-a emis părerea că şi olanele cu semne reliefate aparţin aceleiaşi epoci[3]. De aci, implicit şi încheierea că olanele din jurul bisericuţei n-au nici o legătură cu aceasta[4]. La aceeaşi datare s-a oprit şi colectivul arheo-

---

[1] De altfel, din aceleaşi motive şi celelalte litere ar trebui să apară pe olane inversate. Ele pot fi însă privite corect prin simpla inversare a poziţei olanelor.

[2] *Şantierul Garvăn-Dinogetia*, în *SCIV*, 1—2, 1953, p. 262.

[3] *Ibidem*.

[4] *Ibidem*.

logic care, în anul 1953, a recuperat de la sătenii din com. Slava Rusă (r. Histria) 14 olane dintre care 13 aveau diferite semne în relief[1] (fig. 2). Dat fiind că aceste olane proveneau — după informația localnicilor — din zidurile cetății Ibida, ele au fost datate în secolul VI[2], plecîndu-se de la

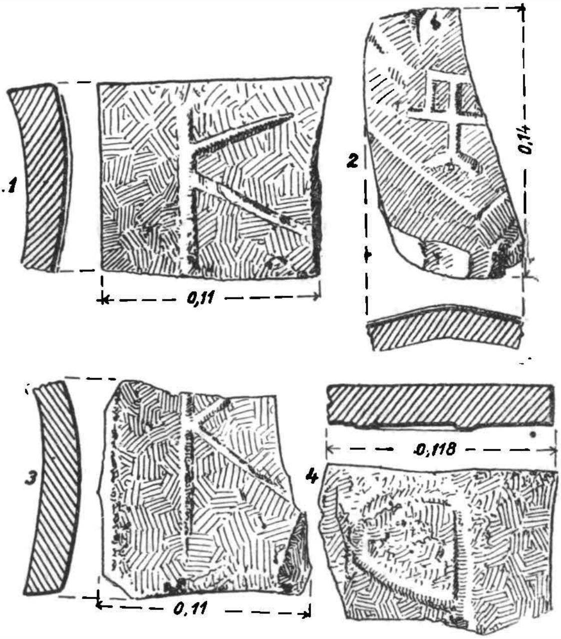

Fig. 1. — Fragmente de olane cu semne în relief: 1, 4, Bisericuța-Garvăn; 2, Noviodunum-Isaccea; 3, Păcuiul lui Soare.

convingerea că ultimele vestigii materiale din lăuntrul acestei cetăți sînt cel mai tîrziu din secolul VI. Convingerea era motivată, între altele, de constatarea că în nici unul din cele trei secțiuni executate în preajma cetății nu s-a găsit vreun indiciu din epoca feudală timpurie.

Înmănunchierea tuturor datelor de ordin stratigrafic și coroborarea lor cu observații indirecte, legate de realitățile din așezările romane sau romano-bizantine și feudale timpurii, sînt de natură însă să ducă la o altă clasare a acestor olane.

Căci, dacă ele s-ar data în secolul VI, atunci ar fi trebuit ca măcar în cetatea de la Bisericuța-Garvăn, să fi fost găsite asemenea olane în nivelul de viețuire din sec. VI. Or, situația aceasta n-a fost întîlnită nicăieri în așezarea mai sus-amintită. Aceeași constatare este valabilă și pentru așezarea de la Capidava. Cele două olane descoperite și care au ca semn litera K provin din stratul feudal timpuriu. În plus, trebuie reținut faptul, că dacă aceste olane s-ar data în secolul VI, în mod necesar ele ar fi

[1] Radu Vulpe, *Șantierul arheologic Histria*, în *SCIV*, 1—2, 1954, p. 114, fig. 34 și 35.
[2] *Ibidem*, p. 112.

trebuit să apară la Histria, Adamclisi, Ulmetum, Callatis, şi în celelalte obiective din epoca romano-bizantină din Dobrogea, fapt care nu este confirmat în nici una dintre aceste aşezări. Dimpotrivă, două olane al căror semn este reprezentat de litera K au fost găsite la Păcuiul lui Soare

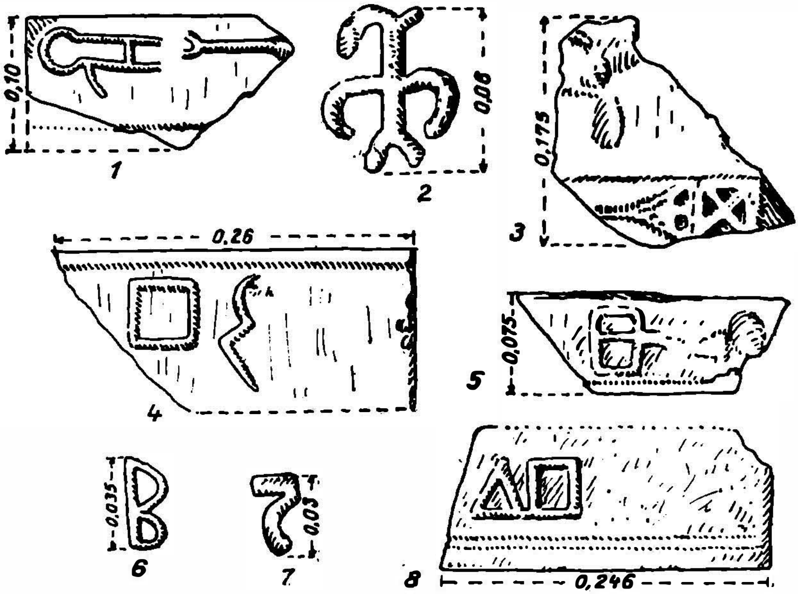

Fig. 2. — Semne în relief pe olane descoperite la Ibida-Slava Rusă.

unde, după cum s-a dovedit, nu există un nivel de vieţuire din epoca romano-bizantină. Alte două olane avînd ca semn litera K provin din acoperişul bisericii nr. 37 de la Pliska[1]. Olane din epoca feudală timpurie avînd ca semn aceeaşi literă se întîlnesc de asemenea foarte des la Kersones[2].

Numărul olanelor cu diferite semne în relief este foarte mare în această aşezare[3]. Semnele care se găsesc pe olanele din R. P. Bulgaria sînt realizate prin apăsarea unui beţişor sau a degetului în pasta crudă[4].

---

[1] Stamen Mihailov, *Археологически материали от Плиска (1948—1951г.)*, în *Izvestiia-Institut*, XX, Sofia, 1955, p. 53, fig. 6—7.

[2] A. L. Iakobson, *Средневековый Херсонес, (XII—XIV вв.)*, *MIA*, 17, 1950, p. 119, fig. 85[a].

[3] *Ibidem, passim.*

[4] Olane cu semne incizate s-au găsit între altele în sectorul G de la Pliska, Stamen Mihailov *op. cit.*, p. 122, fig. 60 şi p. 123, fig. 61. Alte olane provin de la mănăstirea Vălkaşina de lîngă Preslav, vezi Liuba Ognenova şi Sonia Gheorghieva, *Разкопките на монастира под Вълчашина в Преслав*, în *Izvestiia-Institut*, XX, Sofia, 1955, p. 384, fig. 9 şi fig. 10; de asemenea şi în ruinele cîtorva biserici de la Preslav, vezi Stancio Stancev, *Три новоразкрити церкви в Преслав* în *Разкопки и Проучивания*, III, Sofia, 1949, p. 90, fig. 20,

Ţinînd seama de cele expuse mai sus, înclinăm să credem că nici olanele de la Slava Rusă nu pot data dintr-o vreme anterioară sec. X. Faptul că în săpăturile efectuate în afara incintei romane de acolo nu s-a găsit nici o urmă de vieţuire din epoca feudală timpurie, nu poate constitui un argument peremptoriu pentru datarea olanelor cu semne în relief în secolul VI. Este adevărat că urme din epoca feudală timpurie, cu excepţia olanelor menţionate, nu s-au găsit în interiorul zidului de incintă. Dar aceasta se poate datora faptului că acolo nu s-au executat săpături. Aşadar, pentru precizarea datării olanelor de la Slava Rusă sînt necesare săpături în interiorul cetăţii. În sprijinul datării propuse de noi a olanelor de la Ibida, pledează asemănarea unora dintre semnele lor cu cele de pe unele olane de la Kersones. Este vorba de semnele Δ, B şi Σ[1]. Semnul B se reîntîlneşte ca semn, scrijilat pe umerii unei amfore din secolele X—XI de la Bisericuţa-Garvăn [2].

Interesant de reţinut faptul că semnul K de pe olanele din Dobrogea se întîlneşte şi ca marcă de olar pe fundul cîtorva vase feudale timpurii de la Capidava [3] şi Bisericuţa-Garvăn [4]. Acelaşi semn este scrijilat cîteodată şi pe umerii amforelor de la Bisericuţa-Garvăn, datînd din aceeaşi epocă [5].

Cît priveşte semnul ꟼ (P întors), şi acesta îşi găseşte o analogie sub forma unei scrijilituri făcută în pasta arsă a unei amfore feudale timpurii de la Capidava. Semnul se întîlneşte mai des pe olanele din Kersones datate în secolele XI—XII. Semnul B se întîlneşte, de asemenea, frecvent ca marcă de olar în aşezările de la Bisericuţa-Garvăn, Isaccea şi Troesmis [6].

Faptul că olanele cu semne în relief nu se găsesc nicăieri în nivelul de vieţuire din epoca romană sau romano-bizantină şi că ele apar totdeauna în nivelurile feudale timpurii, cît şi împrejurarea că unele dintre semne ca B, K şi ꟼ, Δ se întîlnesc şi ca mărci de olar sau ca semne de proprietate pe ceramica acestor niveluri, constituie tot atîtea argumente în sprijinul datării olanelor în epoca feudală timpurie. Dacă ţinem seama de indiciile stratigrafice [7] de la Păcuiul lui Soare datarea trebuie restrînsă la ultimul pătrar al sec. X şi la primii ani ai secolului următor, adică tocmai în epoca de început a reocupării Dobrogei de către bizantini.

Săpăturile efectuate în aşezările feudale timpurii din Dobrogea oferă date suficiente care dovedesc că o dată cu instaurarea noii adminis-

---

p. 91, fig. 21; apoi în imediata apropiere a Preslavului, vezi Stancio Stancev, *Разкопки по десния бряг на р. Тичя в Преслав през 1951—1952 г*, în *Izvestiia-Institut*, XX, Sofia, 1955, p. 423, fig. 5. Între olanele din acest loc se găsesc şi unele care au ca semn litere greceşti ca T, X ş. a.

[1] A. L. Iakobson, *op. cit.*, pentru Δ vezi p. 133, pl. 10, 148; pentru B, vezi p. 120, fig. 85[a]; pentru Σ vezi p. 120, fig. 85[a], 139.

[2] I. Barnea, *Amforele feudale de la Dinogetia*, în *SCIV*, 3—4, 1954, p. 517, fig. 2/6.

[3] Gr. Florescu şi colaboratori, *Capidava*, vol. I, 1958, p. 218, pl. XXXI, 6 şi p. 219, fig. 114, 30.

[4] Gh. Ştefan şi colaboratori, *Şantierul Garvăn-Dinogetia*, în *SCIV*, 1—2, 1953, p. 251 şi fig. 14.

[5] I. Barnea, *op. cit.*, p. 617, fig. 2/11 şi p. 576, fig. 5/17.

[6] Vezi această pagină, nota 2.

[7] Gh. Ştefan şi colaboratori, *Şantierul Bisericuţa-Garvăn*, în *Materiale*, V, 1959, p. 572.

trații, bizantinii s-au grăbit să întărească linia Dunării (poate și unele centre din interiorul Dobrogei) în vederea apărării împotriva atacurilor populațiilor migratorii — la acea dată — pecenegii. Pentru aceasta, ei au refolosit o bună parte dintre vechile cetăți romane.

Astfel, la Bisericuța-Garvăn după ce au nivelat dărîmăturile scoase din turnuri și din interiorul cetății, bizantinii au reparat și unele ziduri[1] așa cum au făcut cu intrarea principală[2]. Adăugirea exterioară a porții, la construirea căreia au fost folosite și bucăți de olane cu semn în relief, datează nu din secolul VI, așa cum s-a crezut mai demult, ci din secolul X[3]. La Capidava, de asemenea, se știe precis că bizantinii au construit în secolul X un zid de incintă[4], în timp ce în insula Păcuiul lui Soare, tot în aceeași vreme, a fost ridicată din temelie o nouă cetate. Pe măsură ce se vor extinde cercetările arheologice sperăm că dovezile se vor înmulți. Deja există indicii care permit să se presupună, încă de pe acum, că bizantinii au folosit și cetățile romane de la Troesmis-Iglița, Arrubium-Măcin și Noviodunum-Isaccea.

Această intensă activitate de renovare a unor cetăți mai vechi și de construire a altora noi, reclama un avansat stadiu de dezvoltare a meșteșugurilor legate de tehnica constructivă. Între acestea un loc deosebit îl va fi ocupat și fabricarea cărămizilor. Din păcate, în actualul stadiu al cercetărilor nu se pot aduce preciziuni asupra cărămidăriilor și cu atît mai puțin asupra raporturilor dintre aceste ateliere și autoritatea politico-militară.

În ceea ce privește semnele de pe olane, este greu de precizat ce semnificație vor fi avut ele. După toate probabilitățile ele ar putea indica proprietatea celor care le-au produs. Unii cercetători sînt de părere că literele de pe olane ar reprezenta inițiala numelor proprietarilor de cărămidării. În cazul cînd această ipoteză va fi confirmată prin noi descoperiri, va trebui să admitem că olanele cu litere grecești provin din cărămidării ai căror proprietari erau greci. Nu este exclus însă ca în anumite împrejurări o parte din olane să fi provenit din cărămidării ai căror proprietari nu erau greci. Așa s-ar putea explica unele olane de la Ibida-Slava Rusă, ca și un exemplar de la Noviodunum-Isaccea, care au ca semn nu litere grecești, ci diferite semne, asemănătoare cu mărcile de pe ceramica feudală timpurie.

În concluzie, părerea noastră este că, indiferent de originea etnică a celor care produceau olane, practica fabricării lor este de origine bizantină. Căci numai așa se poate explica de ce ele apar exclusiv în regiunile stăpînite de bizantini sau care au fost în contact direct cu Bizanțul.

PETRE DIACONU

---

[1] Gh. Ștefan și colaboratori, *Șantierul Bisericuța-Garvăn*, în *Materiale*, V, 1959, p. 572.

[2] Această ipoteză este împărtășită și de prof. Gh. Ștefan, care a făcut săpături în anul 1958 într-unul din turnurile de la poarta cetății de la Bisericuța-Garvăn.

[3] Aci e locul să se specifice că ipoteza formulată mai de mult precum că olanele cu semne în relief descoperite în preajma bisericuții de la Garvăn provin din acoperișul acesteia și părăsită apoi, rămîne totuși valabilă.

[4] Gr. Florescu și colaboratori, *op. cit.*, p. 135 și urm.

В СВЯЗИ С ДАТИРОВАНИЕМ ЧЕРЕПИЦ С РЕЛЬЕФНЫМИ ЗНАКАМИ, НАЙДЕННЫХ В ДОБРУДЖСКИХ РАННИХ ФЕОДАЛЬНЫХ ПОСЕЛЕНИЯХ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В этой статье говорится о черепице с рельефными знаками, найденной в добруджских поселениях Бисерикуца-Гарвэн, Новиодунум-Исакча, Капидава, Пэкуйул-луй-Соаре и Ибида.

Автор считает, что эта черепица относится к концу X и началу XI вв. и, следовательно, опровергает прежнее датирование, по которому такая черепица относилась к VI в. Поддерживая ее датирование X—XI вв., автор основывается на том, что многие из знаков на черепице имеют аналогию с гончарными клеймами на ранней феодальной керамике и с знаками на ранней феодальной черепице в Херсонесе и Народной Республике Болгария.

В то же время автор базируется и на том, что такая черепица не была обнаружена ни в одном из римско-византийских поселений с культурным слоем VI в.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Обломки черепицы с выпуклыми знаками: 1, 4, Бисерикуца-Гарвэн; 2, Новиодунум-Исакча; 3, Пэкуйул-луй-Соаре.

Рис. 2. — Выпуклые знаки на черепицах, найденных в Ибида-Слава-Русэ.

À PROPOS DE LA DATE DES TUILES PORTANT DES SIGNES EN RELIEF, DÉCOUVERTES DANS LES STATIONS FÉODALES DE LA PREMIÈRE ÉPOQUE, EN DOBROGEA

RÉSUMÉ

L'article est consacré aux tuiles creuses, portant des signes en relief, découvertes à Bisericuța-Garvăn, Noviodunum-Isaccea, Capidava, Păcuiul lui Soare et Ibida, toutes, stations de la Dobrogea.

L'auteur estime que ces tuiles datent de la fin du Xe siècle et du début du XIe, et non pas du VIe siècle comme on l'avait à tort établi. A l'appui de cette chronologie, des Xe — XIIe siècles, il invoque le fait que, parmi les signes figurant sur ces tuiles, nombreux sont ceux qui trouvent leurs analogies dans les marques de potier apposées sur la céramique de la première époque féodale ainsi que sur les tuiles de la même époque, trouvées à Kherson et en Bulgarie.

L'auteur excipe également du fait que l'on n'a jamais trouvé de tuiles de cette sorte dans les stations romano-byzantines ayant une couche de civilisation du VIe siècle.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Fragments de tuiles creuses, à signes en relief. 1 et 4, Bisericuţa-Garvăn ; 2, Noviodunum-Isaccea ; 3, Păcuiul lui Soare.

Fig. 2. — Signes en relief sur des tuiles découvertes à Ibida-Slava Rusă.

PODOABE FEUDALE DESCOPERITE LA OLTENI
(R. FOCŞANI)

În toamna anului 1956, locuitorul T. Teodorescu din com. Olteni, raionul Focşani, a descoperit, cu ocazia replantării unei vii, podoabele despre care vom vorbi mai jos.

Locul descoperirii se află la circa 2 km de sat şi la 100 m de şoseaua Focşani-Vîrteşcoi (fig. 1), la sud de Milcov. După spusele actualei pro-

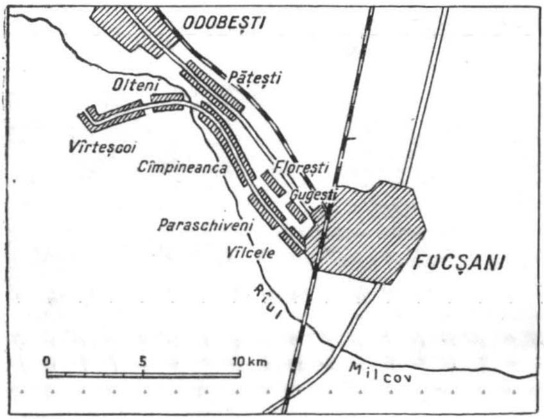

Fig. 1. — Harta împrejurimilor dinspre NV ale oraşului Focşani.

prietare, podoabele au fost găsite la un loc, la circa 0,40 m adîncime, fără a fi observat urma vreunui vas sau altceva în care să se fi depozitat. De asemenea, n-a remarcat nici urme de oase umane în preajmă [1].

Din cele de mai sus rezultă că reconstituirea chiar relativă a condiţiilor de zacere în pămînt a acestor podoabe este anevoioasă : totuşi po-

---

[1] Gh. Untaru a întreprins o recunoaştere la faţa locului. Tot d-sa a pus la dispoziţie podoabele de la Olteni, spre publicare.

doabele nu ies din comun în comparaţie cu alte descoperiri de acest fel, ba chiar pot fi datate cu multă certitudine.

Lotul podoabelor de la Olteni se compune din 4 cercei de argint, dintre care două piese sînt aurite pe cale chimică prin metoda „aurului

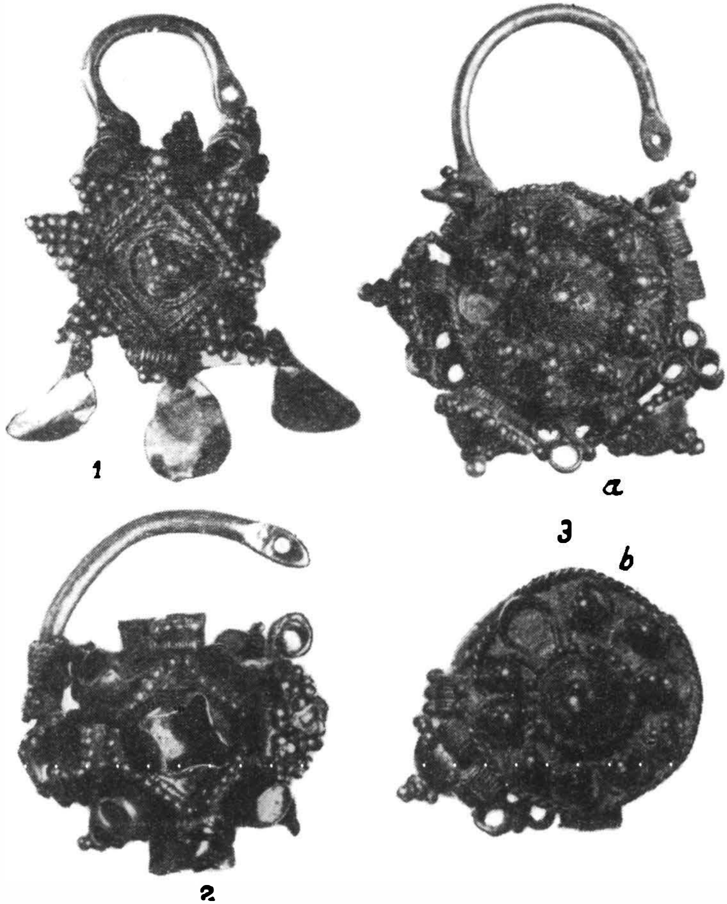

Fig. 2. — Cercei descoperiţi la Olteni, r. Focşani (sec. XV).

ars" (un amalgam de aur şi mercur) — procedeu frecvent în arta giuvaergeriei medievale[1]. Avem de-a face cu trei tipuri, după cum urmează :

Tipul 1 (fig. 2/1 şi fig. 3). Cercel de argint, aurit (cu urme de oxid de cupru). Greutatea : 6,07 g. Este format dintr-o verigă simplă, arcuită, turtită şi găurită la capete. Capătul fix stă prins între două mici tuburi executate din sîrmă şi fixate pe montură : o sîrmuliţă străbate tuburile şi urechiuşa de fixare. Un dispozitiv identic se află la capătul mobil al

[1] Cf. B. A. Rîbakov, *Ремесло древней Руси*, Moscova, 1948, p. 81.

verigii. Grupuri de cîte două bobițe de argint stau lipite pe partea superioară a tuburilor de sîrmă, de o parte și de alta a capetelor verigii.

Montura cercelului este executată din tablă ciocănită la rece și are forma poliedrică. Ea se compune din 6 fețe rombice, cu laturile de cîte

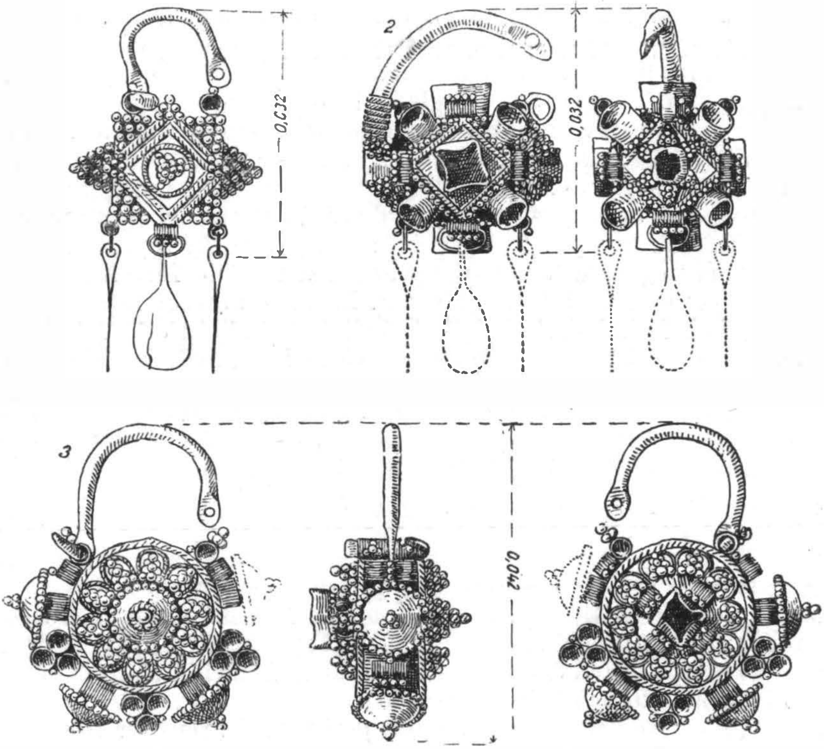

Fig. 3. — Olteni : Cercei din secolul XV. 1, tipul 1 ; 2, tipul 2 ; 3, tipul 3 a.

11 mm, marcate pe margine cu o sîrmuliță fin răsucită. În centrul fiecărei fețe stă lipit un cerculeț executat tot din sîrmă (sudată), iar în mijlocul cerculețului tronează o piramidă cu baza triunghiulară — alcătuită la 5 din fețe din cîte 31 bobițe de argint, iar la a 6-a numai din 18 bobițe. Între fețele rombice există spații fațetate triunghiular, în număr de 8 ; în mijlocul lor se află de asemenea cîte o piramidă de 18 bobițe. Colțurile fațetelor sînt marcate și ele cu cîte o piramidă — de data aceasta alcătuită din numai 9 bobițe de argint (excepție fac colțurile părții superioare a monturii, unde locul piramidelor de 9 bobițe este luat de tuburile amintite).

În sfîrșit, de partea inferioară a monturii, fixate de colțurile fețelor romboidale, atîrnă un număr de 4 „pandantive" — de fapt o bucată de tablă ciocănită la rece, avînd forma unei petale, prevăzută cu un capăt de fixare îngustat, lățit și străbătut de un orificiu ; o sîrmă subțire trece

prin acest orificiu — după ce străbate un tub de felul celor descrise mai sus, împodobit însă cu cîte trei bobiţe de argint.

Poziţia feţei rombice, ornată cu o piramidă din 18 bobiţe, precum şi locul capătului fix al verigii — ne arată că acest cercel se purta la urechea dreaptă.

Tipul 2 (fig. 2/2 şi fig. 3/2). Cercel de argint, aurit. Greutatea : 12,51 g. Se compune dintr-o verigă simplă, turtită şi găurită la capătul liber, iar celălalt, înfăşurat într-o sîrmă dublu împletită, stînd prins de montură şi terminîndu-se cu o steluţă în 6 colţuri, alcătuită din mici piramide cu baza triunghiulară. În mijlocul steluţei există un coşuleţ de formă pătrată ce adăposteşte un rest dintr-o piatră semipreţioasă de culoare albăstruie-verzuie.

Montura are aceeaşi formă poliedrică întîlnită la tipul precedent. Mai mult, întîlnim la tipul 2 de cercel aceeaşi idee în repartizarea decorului. Astfel, se regăsesc la acest tip aceleaşi feţe de formă rombică alternînd cu altele de formă triunghiulară. Laturile acestor faţete sînt marcate cu mici bobiţe, iar colţurile cu tuburi de sîrmă cu cîte 4 bobiţe deasupra lor. Deosebirea faţă de tipul 1 constă în faptul că, la tipul pe care-l descriem, locul piramidelor din bobiţe este luat de coşuleţe : rombice la feţele mari şi cilindrice la feţele triunghiulare. De asemenea, precizăm că pe faţa rombică, opusă aceleia în care stă capătul fix al verigii, regăsim steluţa în 6 colţuri şi coşuleţul cilindric din mijlocul ei.

Resturi de pietre se mai găsesc în şapte din cele opt coşuleţe cilindrice.

Şi acest tip de cercel era prevăzut în partea inferioară cu patru ,,pandantivi'', aşa cum indică sîrmuliţele de prindere care mai există.

Tipul 3a (fig. 2/3 şi fig. 3/3). Cercel de argint. Greutatea : 8,39 g. Se compune dintr-o verigă simplă, arcuită. Capătul fix se prinde de montură la fel ca la tipul 1 (cu deosebirea că tuburile de sîrmă sînt ornamentate cu cîte 4 bobiţe dispuse în piramidă).

Montura este de formă discoidală, perimetrul arcurilor fiind marcat cu sîrmă împletită. În centrul părţii exterioare a monturii se află un coşuleţ de formă dreptunghiulară pentru piatră (în cazul de faţă în coşuleţ se află o mică bucată de sticlă simplă). Coşuleţul este mărginit în colţuri de cîte un tub de sîrmă, cu cîte trei bobiţe deasupra, dispuse liniar. De jur-împrejurul acestora se găsesc 10 piramide executate din cîte 10 bobiţe de argint. Baza piramidelor este înconjurată de sîrme răsucite, sudate, formînd o frumoasă rozetă cu 10 petale. Pe partea cealaltă a monturii, în loc de coşuleţ se află o calotă semisferică din foiţă de tablă, a cărei bază este mărginită de 21 bobiţe de argint. Partea superioară a calotei este ornată la rîndu-i de un grup de 4 bobiţe în piramidă, mărginite de o sîrmă împletită. Restul suprafeţei este decorat identic cu faţa cealaltă a monturii discoidale.

De jur-împrejurul monturii se află alte 4 calote semisferice, dispuse asimetric : la acestea, cele patru bobiţe nu mai sînt înscrise într-un cerc de sîrmă împletită. Calotele sînt montate pe cîte două tuburi de sîrmă, iar între calote se află grupuri de cîte trei tuburi — două jos şi una deasupra.

Şi acest cercel se purta la urechea dreaptă.

Tipul 3b (fig. 2) este întru totul asemănător tipului 3a, cu deosebirea că bobiţele de argint sînt mai mici ca la tipul 3a. Şi greutatea lui diferă : 8,60 g, în starea în care se află.

★

Deşi nu cunoaştem încă exemplare asemănătoare, totuşi podoabele de la Olteni prezintă o tehnică de execuţie a decorului întîlnită destul de frecvent, mai ales la unele bijuterii descoperite pe teritoriul Moldovei.

Astfel, cîteva detalii decorative se regăsesc în cerceii din tezaurul de la Ţifeşti, îngropat pe la 1490—1491[1], şi mai ales în cerceii descoperiţi în cimitirul din faţa Cetăţii de Scaun din Suceava, dataţi în a doua jumătate a secolului al XV-lea[2].

Exemplarele noastre, aşa cum reiese şi din compararea între ele, sînt produse ale aceluiaşi atelier : *grosso modo* ele pot fi încadrate în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Este vremea cînd tradiţia podoabelor bizantine se resimte încă : poate că ne aflăm chiar în faţa unor produse locale, destinate vîrfurilor boierimii şi negustorimii din preajma hotarului moldo-valah.

Datorită condiţiilor incerte de găsire, nu putem şti dacă piesele de la Olteni provin cumva din morminte sau sînt simple tazaurizări, în genul acelora de la Ţifeşti.

★

Asupra toponimicului *Olteni* — există o controversă. S-a încercat acreditarea părerii că localitatea cu acest nume, menţionată des în hărţile medievale[3] (cam în locul unde există şi astăzi, lîngă Vîrteşcoi) — n-ar fi bine plasată pe aceste hărţi şi că, în fapt, e vorba de satul Olteni (azi Lungociul) de pe Siret[4], pomenit în actele moldoveneşti la 17 decembrie 1514[5].

Totuşi, în ciuda faptului că există mai multe toponimice cu acest nume, nu ni se pare lipsită de semnificaţie această localizare a Oltenilor în preajma Milcovului şi mereu pe malul *drept*[6] al acestui rîu.

---

[1] Cf. C. Moisil, *Monede şi podoabe de la sfîrşitul veacului al XV-lea* (Tezaurul din Ţifeşti jud. Putna), în *BSNR*, XIII, 27, 1916, p. 12 şi fig. I (cerceii din centru). Crede a fi produse locale (*ibidem*, p. 13).

[2] *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 362, fig. 25/1.

[3] De pildă : la 1550 — G. Reichersdorf, *Chorografia Moldaviae* (la A. Papiu-Ilarian, *Tesauru de monumente istorice pentru Romînia*, t. III, Bucureşti, 1864, p. 132—133) ; la 1584 — Iacob Castaldo, *Romaniae quae olim Thracia dicta*... (la M. Popescu-Spineni, *Romînia în istoria cartografiei pînă la 1600*, II, Bucureşti, 1938, harta nr. 46) ; în harta lui Gerhardt Mercator (m. la 1594) intitulată : *Valachia, Servia, Bulgaria et Romania* apărută în *Atlas minor* la 1607 (M. Popescu-Spineni, *op. cit.*, harta nr. 54) ; în sfîrşit, localitatea apare în acelaşi loc în hărţile executate de Hulsius Levinus (1630), G. Valck (1678), Sigismund Birken (1683) şi Nicolaus Visscher din Amsterdam (sec. XVII) (C. C. Giurescu, în *RIR*, X, 1940, p. 132 şi note).

[4] C. C. Giurescu, *loc cit.*, p. 131 şi urm. Pentru interpretarea toponimicului *Olteni* cf. şi P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, Bucureşti, 1944, p. 226—227.

[5] M. Costăchescu, *Documentele moldoveneşti de la Bogdan Voevod* (1504—1517), Bucureşti, 1940, p. 342.

[6] Satul se află într-adevăr pe partea dreaptă a Milcovului şi nu altfel ; de aceea localizarea cartografilor medievali nu este greşită, cum afirmă C. C. Giurescu, *loc cit.*, p. 132.

Am atrage astfel atenția că eventual va fi existat un tîrg cu acest nume, poate chiar legat de Vîrteșcoi — menționat ca tîrg *de căpetenie*, e drept mai tîrziu[1].

Oricare ar fi situația, avînd în vedere descoperirea pieselor de pe teritoriul de azi al satului Olteni — o confruntare la fața locului se impune de la sine și merită a fi însoțită de o cercetare arheologică propriu-zisă. Cu atît mai mult cu cît ne aflăm, cu siguranță, în zona mult căutatei cetăți Crăciuna.

N. CONSTANTINESCU și GH. UNTARU

ФЕОДАЛЬНЫЕ УКРАШЕНИЯ, НАЙДЕННЫЕ В ОЛТЕНИ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Авторы описывают четыре серебряные серьги (две позолоченные), найденные на территории села Олтени (рис. 2—5) в русле реки Милков.

Сработаны они весьма заботливо, отражая влияние византийских украшений. Возможно, что они были изготовлены местным мастером для боярства либо купцов на молдаво-валашской границе.

На основании установленных аналогий в технике исполнения узора (Цифештский клад, украшения из Сучавского могильника), авторы датируют олтенские серьги XV в. (вторая половина).

В заключительной части статьи вкратце говорится о разногласии, возникшем в связи с названием Olteni, причем подчеркивается необходимость археологического обследования в этой зоне, особенно потому, что на этой территории находилась крепость Крэчуна, местоположение которой еще не обнаружено.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Карта северо-западных окрестностей города Фокшаны.
Рис. 2. — Серьги, найденные в Олтени, Фокшанского района (XV в.)
Рис. 3. — Олтени: серьги XV в. 1, тип 1; 2, тип 2; 3, тип 3 *a*.

PARURES FÉODALES DÉCOUVERTES À OLTENI

RÉSUMÉ

Les auteurs présentent quatre boucles d'oreilles en argent (dont deux dorées), trouvées sur le territoire du village d'Olteni (fig. 2—5), dans le lit de la rivière Milcov.

[1] Cf. *Însemnălatea tîrgurilor din Ardeal și a tîrgurilor de căpetenie din Banat, din Țara Ungurească și Romînească*, tipărită în calendarul lui Gh. de Cluzias, Buda, 1849 (luna august).

Il s'agit de pièces d'une facture soignée, dénotant l'influence des parures byzantines. Il est possible qu'elles aient été exécutées par un artisan de l'endroit, pour des boyards ou des marchands de la frontière moldo-valaque.

D'après des analogies établies en fonction de la technique d'exécution du décor (trésor de Ţifeşti, objets de parure d'un cimetière de Suceava), les auteurs font dater les boucles d'oreilles d'Olteni de la seconde moitié du XVe siècle.

La fin de l'article expose en quelques mots la controverse roulant sur le toponyme *Olteni*, et insiste sur la nécesité des recherches archéologiques dans cette zone, d'autant plus que l'on est là sur le territoire de la forteresse de Crăciuna, dont l'emplacement exact n'a pas encore été identifié.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Carte des environs de la ville de Focşani, vers le Nord-Ouest.
Fig. 2. — Boucles d'oreilles découvertes à Olteni — district de Focşani (XVe siècle).
Fig. 3. — Olteni : boucles d'oreilles du XVe siècle ; 1, type 1 ; 2, type 2 ; 3, type 3 *a*.

CRONICĂ

PALEOLITICUL TIMPURIU ÎN U.R.S.S.
CERCETĂRILE DIN ULTIMA DECADĂ 1946—1955

În cadrul celui de-al V-lea Congres internațional al științelor antropologice și etnologice, între comunicările delegației sovietice remarcăm pe aceea a lui V. P. Lubin și A. A. Formosov : *Studiul paleoliticului inferior în U.R.S.S. în timpul ultimei decade 1946—1955* [1].

În această succintă comunicare, autorii ne pun în curent cu ultimele realizări ale arheologiei sovietice pentru cunoașterea celui mai îndepărtat trecut al omenirii. Vom trece fugar în revistă aceste descoperiri, stăruind mai mult asupra celor din preajma noastră. Ne vom ocupa însă numai de descoperirile aparținînd adevăratului paleolitic inferior : chelleanul, acheuleanul și clactonianul, culturi care se pot raporta oamenilor maimuțe, lăsînd musterianul primilor oameni, paleoliticului mijlociu.

Cu acest prilej să-mi fie îngăduit a exprima o nedumerire : e de neînțeles că încă nu s-a căzut de acord cu privire la împărțirea paleoliticului în trei trepte : timpuriu, mijlociu și tîrziu. În vreme ce acești doi arheologi sovietici socotesc musterianul ca aparținînd paleoliticului inferior, tot atît de neînțeleasă este tendința arheologului cehoslovac Karel Zebera, care începe paleoliticul superior cu musterianul [2].

Descoperirea resturilor fosile ale ubdanopitecului un antropoid pliocen în Georgia și a unei bogate industrii chelleene în Armenia, au impus includerea Transcaucaziei „în zona de umanizare a primatelor". Cercetările au arătat apoi că atît Caucazul de nord cît și coasta septentrională a Mării Negre, au fost locuite în epoca acheuleană de oameni veniți dinspre sud.

Cea mai veche civilizație omenească pe teritoriul U.R.S.S. e documentată de uneltele de piatră chelleo-acheuleene de la Satani-Dar din Armenia, o adevărată așezare în care abundă toporașele de mînă primitive și așchii cu trăsături tipice ale tehnicii clactoniene [3].

În zona piemontană a Osetiei de sud au apărut peste 30 așezări paleolitice, dintre care jumătate aparțin acheuleanului, cea mai puternică așezare fiind cea de la Laché-Balta, cu un inventar complex al perioadei de tranziție acheuleană : topoare de mînă primitive, așchii clactoniene, vîrfuri, racloare și chiar lame levalloisiene tipice.

---

[1] V. P. Liubin și A. A. Formozov, *Изучение нижнего палеолита СССР за последние десять лет* (*1946—1956*), Moscova, 1956.

[2] *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 382.

[3] M. Z. Panicikina, *Палеолит Армении*, Leningrad, 1950.

Pe Cuban la Ilskaia lîngă Maikop, pe rîul Fortepianka a apărut clactonianul. La Luka-Vrublevețkaia pe Nistru, P. I. Boriskovski culege din prundiș o serie de toporașe de mînă cheleo-acheuleene și așchii clactoniene [1].

Amintim apoi descoperirile mai recente de lîngă Tiraspol, unde același P. I. Boriskovski, a descoperit trei locuri cu urme paleolitice inferioare pe grindul Kalkatov aparținînd clactonianului [2]. Uneltele sînt puternic rulate și patinate, cu planul de lovire, larg, drept, nepregătit și unghiul de desprindere mult deschis. Dar ceea ce este mai interesant, este faptul că pe același grind Kalkatov se descopăr mereu oase fosile de mamifere aparținînd pleistocenului timpuriu. O cercetare mai atentă în aceste locuri, ar putea duce, credem, la descoperirea în strat a așchiilor clactoniene în asociere cu resturile fosile ale mamiferelor de climă caldă.

Atît Luka-Vrublevețkaia de pe Nistru cît și Kalkatov de lîngă Tiraspol sînt un îndemn pentru continuarea săpăturilor și cercetărilor asupra paleoliticului nostru timpuriu. Aceasta cu atît mai mult cu cît după cîte cunoaștem la Mitoc pe valea Prutului și la Valea Lupului pe Bahlui, paleoliticul inferior a fost descoperit în perfectă poziție stratigrafică.

În septenalul apropiat arheologii sovietici au înscris în plan lărgirea cercetărilor asupra paleoliticului inferior, ceea ce, după cum afirmă autorii „fără nici o îndoială va furniza științei multe date noi asupra trecutului celui mai îndepărtat al omenirii".

C. S. NICOLĂESCU-PLOPȘOR

PALEOLITICUL ÎN R. S. S. MOLDOVENEASCĂ
(relație sumară)

Ipoteza că teritoriul Uniunii Sovietice n-ar fi făcut parte din acea zonă unde s-a produs desprinderea omului din lumea animală, a fost susținută mai mult timp, chiar și de către antropologii sovietici. Descoperirile paleontologice și mai ales cele arheologice au dovedit prin materiale concrete, că regiunile de sud ale Uniunii Sovietice intrau în zona formării omului. Despre acest fapt ne vorbesc rămășițele de cultură din paleoliticul timpuriu descoperite în ultimii 15—20 ani în aceste regiuni de sud, precum și rămășițele osteologice ale unei maimuțe superioare.

Este vorba despre fragmentul de maxilar superior cu doi dinți ai ubdanopitecului terțiar descoperit în Gruzia de Răsărit [3], de asemenea descoperirea a numeroase puncte cu rămășițe de cultură materială chelleene și achelleene din Abhazia, Armenia, pe Nipru și pe Nistru.

Cele mai vechi materiale paleolitice de pe Nistru sînt cele chelleene de la Luka-Vrublevețkaia [4] descoperite de P. I. Boriskovski și N. S. Bibikov în 1946 și cercetate de P. I. Boriskovski în 1946 și 1947.

Pe plaja Nistrului de lîngă Luka-Vrublevețkaia, pe o suprafață de 400 m lungime și 20—30 m lățime, se răspîndesc unelte prelucrate de mîna omului primitiv. Pietrișul din lunca Nistrului se întinde mai departe în sus și în jos, dar dincolo de suprafața indicată nu se mai

---

[1] P. I. Boriskovski, *Палеолит Украины*, cap. III, *MIA*, 40, 1953.

[2] Idem, *Разведки памятников каменного века между Тирасполем и Раздельной*, în *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, I, 1957.

[3] P. I. Boriskovski, *Палеолит Украины*, în *MIA*, 40, 1953; N. O. Burciak Abramovici și E. T. Gabașvili, *Находка ископаемой человекообразной обезьяны в пределах Грузии*, în *Природа*, nr. 9. 1950.

[4] P. I. Boriskovski, *op. cit.*

întîlneşte cremenea prelucrată. Aici este cremene extrem de multă dar uneltele oamenilor chelleeni fiind foarte simple, se deosebesc greu de pietrele sparte întîmplător. Colecţionarea de către P. I. Boriskovski a celor 50 piese sigur cioplite s-a făcut cu foarte mare atenţie, întrucît acestea reprezentau doar 2% din numărul general al spărturilor naturale aflate aici la suprafaţă. Piesele nu sînt rulate deopotrivă şi faptul este explicat de către cercetător prin aceea că unele piese au

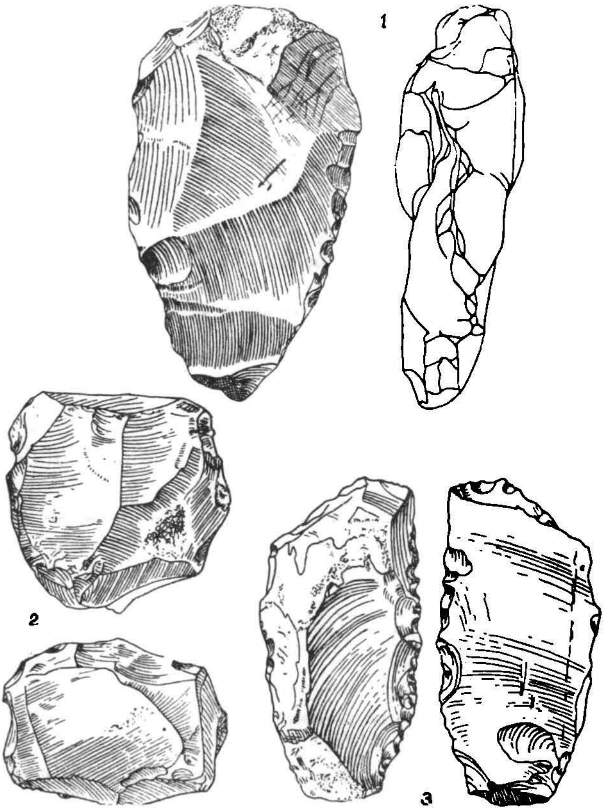

Fig. 1. — Unelte de silex de la Luka-Vrublevetkaia. 1, toporaş de mînă; 2, nucleu; 3, aşcnie.

fost mai la suprafaţă şi au fost mai mult rostogolite de apă. Stratul de cultură iniţial în care s-au aflat acestea, a fost probabil spălat recent.

Marea majoritate a pieselor sînt prelucrate în cremene neagră opacă. Mai tîrziu, în paleoliticul superior, pentru regiunile de mijloc ale Nistrului sînt caracteristice uneltele din cremene cenuşie închisă, transparentă, cu granulaţie fină. În neolitic s-a întrebuinţat de asemenea cremenea cenuşie însă cu granulaţie mai mare.

Între uneltele paleolitice găsite la Luka-Vrublevetkaia, P. I. Boriskovski deosebeşte trei grupe: aşchii, nuclee şi toporaşe de mînă. Cele mai frecvente sînt aşchiile, în număr de 39 (fig. 1/3).

Toate acestea sînt groase, masive, cu bulbul de percuţie proeminent. Planul de lovire drept şi larg, în unghi deschis faţă de linia de desprindere. Nucleele din care au fost desprinse sînt grosolane şi nepregătite special.

La Luka-Vrublevețkaia s-au găsit 8 nuclee, unele dintre ele apropiindu-se de forma cubului altele însă au formă discoidală (fig. 1/2).

Toporașele de mînă în număr de cinci sînt masive, prelucrate pe două părți prin lovituri puternice și desprinderi de așchii mari, toate avînd formă migdaloidă (fig. 1/1).

Complexul de materiale de la Luka-Vrublevețkaia se datează ca aparținînd chelleanului, dar, avînd în vedere numărul restrîns de piese nu se poate preciza dacă este vorba de chellean timpuriu sau tîrziu.

Tot pe Nistru, în urma cercetărilor de teren din 1954, P. I. Boriskovski a descoperit trei locuri cu urme paleolitice inferioare pe grindul Kalkatov în apropiere de Tiraspol, unde ani de-a rîndul s-au găsit resturi de oase, aparținînd mamiferelor din pliocenul timpuriu [1].

Uneltele aflate aici la suprafață sînt puternic rulate și patinate, cu planul de lovire larg drept, nepregătit și unghiul de desprindere mult deschis. Acestea se apropie mult de uneltele chelleene de la Luka-Vrublevețkaia.

Afară de aceste puncte care au dat unelte ce aparțin paleoliticului inferior, s-au mai descoperit și altele aparținînd paleoliticului superior final.

Deși materialele au fost culese la suprafață, aceste puncte rămîn totuși foarte importante întrucît sînt primele urme ale paleoliticului inferior și superior din partea inferioară a Nistrului. Nu este exclus faptul că prin cercetări și sondaje viitoare să se găsească aceste materiale și în poziție stratigrafică precisă, așa cum sînt piesele paleoliticului timpuriu de la noi, din așezarea Mitoc pe Valea Prutului și la Valea Lupului pe Bahlui.

În timpul vizitei sale în țara noastră P. I. Boriskovski a avut prilejul să vadă aceste materiale și în discuțiile purtate cu C. S. Nicolăescu-Plopșor a confirmat apartenența clactoniană a pieselor de la Mitoc și Valea Lupului.

Tot pe Nistru, la vreo 500 m mai sus de Hotin, în 1956, P. I. Boriskovski a descoperit un punct musterian, care, după condițiile de depunere, se aseamănă mult cu Luka-Vrublevețkaia. Ca și aici, cercetătorul a cules toată cremenea aflată la suprafață și numai după aceea a ales din ea ceea ce reprezenta sigur unelte cioplite de om. Pe o suprafață de 300 × 50 m s-au găsit 20 obiecte de cremene cioplită, ceea ce reprezintă 1 % din cremenea strînsă. Din cele 20 piese cioplite fac parte 6 nuclee și 14 așchii. Nucleele sînt drepte, discoidale, cu planul de lovire format prin cîteva lovituri, avînd un caracter musterian. Așchiile de la Hotin sînt tot atît de arhaice ca și cele de la Luka-Vrublevețkaia, cu deosebire că acestea au planul de lovire mai mic sub unghi drept spre partea ventrală.

Cercetătorul presupune că aceste materiale au fost lăsate de purtătorii lor pe vechea terasă a Nistrului care mai tîrziu s-a distrus, ele rămînînd pe terasa inferioară actuală.

În rîpa Bailov la o distanță de 200 m de Nistru se află așezarea musteriană Molodova [2] cercetată de N. Moroșan și I. Botez în 1927—1931.

Într-un strat de nisip cu argilă gros de 2 m, s-au găsit oase de mamut, două nuclee discoidale, un strat subțire de cărbuni și cenușă, mai multe așchii, rîcîitoare și vîrfuri de tip musterian. Mai sus, în malul acestei rîpe, se deosebeau încă trei niveluri de cultură aparținînd paleoliticului superior.

În sus pe Nistru, mai sînt cîteva așezări musteriene destul de sărace în material. P. I. Boriskovski remarcă însă că majoritatea uneltelor descoperite în aceste așezări sînt din cuarțit, în timp ce uneltele din așezările paleoliticului tîrziu, aflate în aceleași raioane, sînt exclusiv din cremene.

---

[1] I. P. Boriskovski, *Разведки памятников каменного века между Тирасполем и Раздельной*, în *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, I, Odesa, 1957.

[2] I. Botez, *Date paleolitice pentru stratigrafia loessului în nordul Basarabiei*, în *ARMSS*, seria III, t. VII, București, 1931; P. I. Boriskovski, *op. cit.*

Aceeaşi situaţie s-a observat şi în timpul cercetării materialelor de la Luka-Vrublevetkaia şi în alte staţiuni : în diferite epoci se întrebuinţa materia primă diferită, deşi atît cremene cît şi cuarţit se găseşte din abundenţă pe Nistru şi pe afluenţii lui.

Diferenţa de materie primă de la o epocă la alta e probabil legată de faptul că oamenii în diferite epoci n-au cunoscut toate locurile de aprovizionare cu materie primă.

În ceea ce priveşte paleoliticul superior de pe teritoriul R.S.S. Moldoveneşti, el este cunoscut mai bine prin descoperirea unui mare număr de aşezări destul de bogate în materiale arheologice. Pe malul drept al Nistrului şi pe Prut, în apropiere de Hotin şi Cernăuţi, în perioada 1920—1930, a fost descoperită o mare grupă de aşezări paleolitice de către N. N. Moroşan [1], C. Ambrojevici şi I. Botez.

Începînd din 1945 noi aşezări paleolitice au fost descoperite de S. N. Bibikov [2] şi P. I. Boriskovski iar în ultimul timp de către A. P. Cernîş [3] care a cercetat şi publicat cele mai multe materiale.

Aşezările paleolitice de pe malul drept al Nistrului se concentrează pe terasele înalte ale acestuia şi pe platouri, în apropierea apei şi a locurilor bune pentru vînătoare, în timp ce aşezările de pe malul stîng sînt mult mai răspîndite, întrucît de pe această parte Nistrul primeşte mai mulţi afluenţi.

Oamenii paleolitici găseau apa necesară departe de malul Nistrului şi nu simţeau nevoia de a se aşeza numai pe terasele acestuia.

Spre sfîrşitul paleoliticului superior aşezările se schimbă şi coboară pe terasele inferioare în apropiere de apă. Aceasta e legată de faptul că, în acest timp, se schimbă mai mult modul de viaţă, aşezările şi activitatea oamenilor paleolitici. P. I. Boriskovski în lucrarea sa *Paleoliticul Ucrainei* în capitolul referitor la aşezările paleoliticului tîrziu din bazinul Nistrului şi Prutului, împarte aşezările paleolitice de pe acest teritoriu în cinci grupe cronologice de dezvoltare luate în comparaţie cu nivelurile de cultură din peştera Stînca Ripiceni cercetată de N. Moroşan [4].

P. I. Boriskovski încadrează în prima grupă cronologică aşezările paleolitice cu rămăşiţe de cultură materială aurignaciană ca Babin I [5] care se află pe malul drept al Nistrului, la distanţă de 1,5 km de apă şi la 70—80 m deasupra nivelului actual al Nistrului.

Aşezarea Babin I a fost descoperită şi cercetată de N. Moroşan în 1928—1930 iar în 1949—1951 cercetările au fost reluate de A. P. Cernîş. După caracterul stratului de cultură s-a stabilit că aici a fost o aşezare temporară cu unelte de muncă făcute din cremene de culoare închisă, care se deosebeşte mult de cremenea întrebuinţată în paleoliticul inferior.

Ca unelte mai caracteristice aici se întîlnesc : nuclee mari, lame de 9—16 cm lungime, gratoare pe lamă, biurene mediane şi pe colţ.

Tot în această grupă se încadrează aşezarea Kolacikovţî I de pe malul stîng al Nistrului. Inventarul litic din aceste două aşezări (Babin I şi Kolacikovţî) se apropie mult de inventarul din primele două niveluri aurignaciene din peştera Stînca Ripiceni.

---

[1] N. Moroşan, *Noi contribuţiuni preistorice asupra Basarabiei de Nord*, în *ARMSS*, seria III, t. VI, mem. I, Bucureşti, 1929.

[2] S. N. Bibikov, *Поселение Лука-Врублевецкая и его значение для истории раннеземледельческих племен юга СССР*, în *SA*, XI, 1949.

[3] A. P. Cernîş, *Новые палеолитические местонахождения на территории Молдавской СССР*, în *KS*, XXVI, 1949 ; A. P. Cernîş, *Новые данные о палеолите и мезолите на Днестре*, în *KS*, XXXII, 1950.

[4] N. Moroşan, *La station paléolithique de grotte de Stînca Ripiceni*, în *Dacia*, V—VI, Bucureşti, 1938.

[5] A. P. Cernîş, *Палеолитическая стоянка Бабин I по материалам раскопок 1949—1950 гг.*, în *KS*, XLIX, 1953.

A doua grupă cronologică de așezări paleolitice de pe Nistru e reprezentată prin vîrfuri de cremene prelucrate cu retușă solutreană care pot fi comparate cu cele din stratul solutrean de la Stînca Ripiceni.

Din această grupă fac parte așezările Nezviski și Gorodnița[1] de pe malul drept al Nistrului, în raionul Gorodenki.

Pentru așezarea Nezvișki sînt caracteristice unelte solutreene timpurii ca vîrfuri în formă de frunză prelucrate pe două părți cu retușă grosolană, gratoare pe lamă, lame.

După cum reiese din descriere, vîrfurile în formă de frunză de la Nezvișki ar semăna cu ceea ce noi numim vîrfuri seletiene însă care la noi apar într-un mediu musterian final (Baia de Fier, Nandru, Iozășel).

În ceea ce privește așezarea Gorodnița, ea conține materiale mai dezvoltate cum sînt: lame masive cu retușă solutreană care ajunge mult pe partea dorsală, vîrfuri ascuțite de circa 10 cm lungime, lame mici cu marginile teșite, gratoare, biurene pe lamă, nuclee prizmatice și altele care sînt culese la suprafață. Stratigrafia acestei stațiuni nu este studiată. La sfîrșitul solutreanului e plasată așezarea Zamostie I de pe malul Ceremușului, la 35 km NV de Cernăuți. Aici nu e un strat de cultură bine concentrat. Materialele încep să apară de la baza cernoziomului și merg în jos pînă la 1 m. În strat s-au găsit bucăți de cremene arse și cărbuni, aceasta dovedind că în așezare a fost foc. Inventarul litic de aici constă din gratoare masive de multe ori pe lame care la capătul opus se îngustează, lame cu margini teșite, vîrfuri de săgeată cu pedunculul lat retușat pe ambele părți, biurene foarte puține.

Majoritatea uneltelor sînt prelucrate cu retușă măruntă teșită. Retușa solutreană lipsește. Inventarul litic din așezarea Zamostie I amintește inventarul din așezările gravettiene Pușkari I, Pogon, Gagarino, Borșevo I, Morovani de pe rîul Vag din Slovacia. P. I. Boriskovski plasează această așezare în grupa așezărilor solutreene, însă nu exclude faptul ca ea să fie ceva mai tîrzie.

Din grupa a treia, face parte așezarea Studenița-Belaia Gara de pe malul stîng al Nistrului, descoperită de V. B. Antonovici în 1883 apoi studiată îndeaproape de Rudinski.

Toate materialele (nuclee prizmatice, lame macrolitice, cîteva gratoare și mai multe biurene) sînt strînse la suprafață. Se remarcă faptul că în comparație cu spărturile, uneltele predomină, ceea ce înseamnă că purtătorii acestora au venit aici cu ele gata prelucrate, contrariu situației de la Zamostie I unde prelucrarea s-a făcut probabil pe loc și au rămas foarte multe spărturi.

Din această grupă mai fac parte așezările Kitaigorod I și II de pe malul stîng al Nistrului descoperite și studiate de Rudinski. Ca și în așezările de mai sus, materialul de aici e cules la suprafață.

Dintre așezările de pe malul drept al Nistrului P. I. Boriskovski încadrează în această grupă Marianovka I descoperită și cercetată de S. N. Bibikov în anii 1945—1949. Spre deosebire de celelalte așezări aceasta e pe o terasă în pantă, numai la 35 m deasupra nivelului Nistrului.

Aici se întîlnesc nuclee prizmatice, biurene pe lame drepte, gratoare, lame și vîrfuri pe lame. Materialele din grupa a treia de așezări se deosebesc de cele din primele două grupe și nici nu au analogii apropiate cu materialele provenite din straturi de cultură din Stînca Ripiceni. P. P. Efimenko a făcut deosebirea acestei grupe de așezările mai vechi ca: Kostenki I, Gagarino și cele mai tîrzii de tipul Borșevo II și Ganțovskaia datînd acestea ca magdaleniene timpurii. Această datare e confirmată și de P. I. Boriskovski.

---

[1] P. I. Boriskovski, *op. cit.*, p. 1.

Grupa IV încadrează aşezarea Sokol I de pe malul stîng al Nistrului. Această aşezare se caracterizează prin microlitizarea uneltelor, aceasta fiind deosebirea principală a grupei a patra de primele trei.

Asemenea deosebiri de dimensiuni la unelte se observă şi la diferite grupe cronologice de aşezări paleolitice tîrzii din bazinul rîului Desna şi Don. La sfîrşitul paleoliticului superior în urma progresului tehnic general, pe tot teritoriul cîmpiei Ruse, uneltele paleolitice merg spre microlitizare.

Pe malul drept al Nistrului, nu departe de Sokol, se află aşezarea Voronoviţî la 80 m deasupra nivelului Nistrului, pe un deal între două rîpe. Ca şi în celelalte aşezări materia primă predominantă este cremenea cretacică transparentă. Toate nucleele sînt de dimensiuni mici 3—5 cm cu urme a desprinderii lamelor, mai multe biurene masive mediane pe aşchii.

Aşezarea Babin III descoperită de C. Ambrojevici a fost săpată în 1949—1953 de A. P. Cernîş descoperindu-se aici trei niveluri de cultură : aurignacian, solutrean tîrziu (cel mai bogat) şi magdalenian.

Între aşezările din grupa cronologică IV datate ca magdaleniene mijlocii e încadrată şi staţiunea Oselovka (Kişla Nedjimova).

Grupa a V-a reprezintă aşezări ce datează din magdalenianul tîrziu, finalul paleoliticului superior tinzînd mai mult spre mezolitic.

Aici se încadrează aşezarea Dîmşin, ca şi Marianovka II, care se află pe terasa inferioară a Nistrului, la 20 m deasupra nivelului apei. Materialele sînt culese la suprafaţă.

Această împărţire are un caracter preliminar, fiind mai mult o schemă de lucru întrucît se sprijină numai pe stratigrafia din peştera Stînca Ripiceni. În felul acesta, pe Nistru s-au deosebit 5 grupe cronologice de aşezări ce corespund etapelor de dezvoltare ale culturii paleoliticului superior : 1) aurignacian, 2) solutrean, 3) magdalenian timpuriu, 4) magdalenian mijlociu, 5) magdalenian tîrziu, fără a despărţi aşezarea Zamostie I într-o grupă separată, ci încadrînd-o în grupa a doua la sfîrşitul solutreanului.

În ultimii ani A. P. Cernîş se ocupă îndeosebi de cercetările poleolitice din R.S.S. Moldovenească. El a descoperit aici aşezări interesante cu mai multe niveluri de cultură şi cu urme de locuinţe permanente aparţinînd paleoliticului superior.

În perioada 1949—1956, A. P. Cernîş a făcut săpături sistematice în punctele : Babin I [1], Voronoviţî [2], Molodova I şi V [3].

Dintre acestea cea mai interesantă e aşezarea Molodova V unde s-au păstrat urmele a unsprezece niveluri de cultură din perioade diferite, începînd din solutrean pînă în mezolitic. În nivelul III de locuire s-au păstrat urmele unei locuinţe permanente.

Aşezarea Molodova V este descoperită de A. P. Cernîş în 1948. Ea se află pe malul drept al Nistrului, în partea de apus a satului Molodova, în raionul Kelmeniţa, regiunea Cernăuţi. Cercetările începute în 1951 au continuat an de an pînă în 1956. Rămăşiţe de cultură materială a oamenilor primitivi apar la 0,40 m de la suprafaţa solului şi continuă pînă la 10 m adîncime. O importanţă deosebită o prezintă rămăşiţele locuinţei permanente de formă ovală neregulată din stratul III, la adîncimea de 1,60—1,80 m de la suprafaţă. Locuinţa ocupă o suprafaţă de 5,3 × 3 m şi e adîncită 12—15 cm în vechea suprafaţă de călcare (fig. 2).

În centrul locuinţei se află vatra de foc cu dimensiunile de 1,3 × 1,3 m, alveolată 10—13 cm şi umplută cu cenuşă, cărbuni şi fragmente de oase arse.

---

[1] A. P. Cernîş, *op. cit.*
[2] Idem, *Палеолитическая стоянка Вороновицы I*, în *KS*, 63, 1956.
[3] Idem, *Многослойная стоянка Молодова V*, în *KS*, 67, 1957.

În afară de vatra de foc, în podeaua locuinței s-au mai găsit cinci gropițe, probabil, pentru păstrarea uneltelor (așa cum erau gropițele din podeaua suprafeței de locuire Kostenki I în care s-au găsit ascunse cele mai bune unelte și statuete).

Pe marginea alveolării locuinței s-au păstrat 64 urme de pari înclinate spre centrul ei. Faptul că s-au găsit gropile de pari pe margine înclinate spre centru, dă drept cercetătorului să

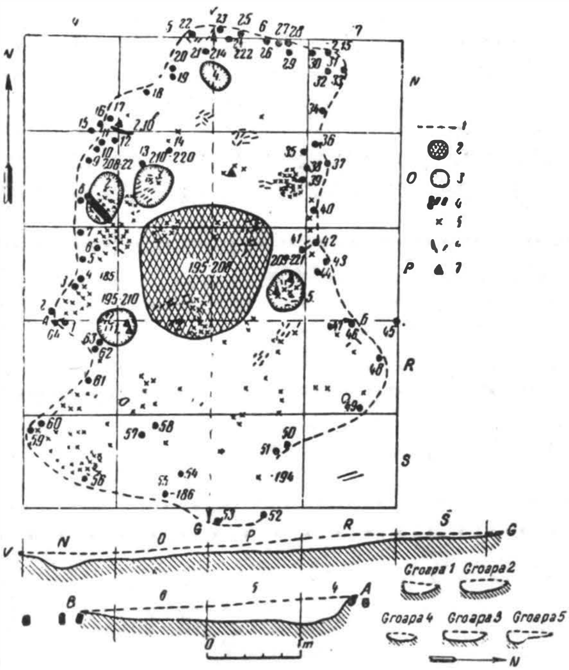

Fig. 2. — Locuința de la Molodova V. 1, limitele locuinței; 2, vatră; 3, gropi; 4, gropi de pari; 5, silexuri; 6, oase; 7, unelte.

presupună că locuința avea un acoperiș în formă de con, format din pari, crengi, ierburi și probabil piei de animale, care nu s-au păstrat rămînînd pînă în zilele noastre doar urmele parilor.

În partea de sud-est, pe o distanță de circa 70 cm, podeaua locuinței se unește în pantă ușoară cu suprafața de călcare din jur, în acest loc neaflîndu-se nici o urmă de par, ceea ce face să se presupună că aici a fost intrarea în locuință.

Locuința paleolitică din stratul III Molodova V prezintă un interes deosebit, întrucît dă material nou pentru clarificarea problemelor de construcție în epoca paleolitică. În prezent se cunoaște un număr destul de mare de locuințe paleolitice, dar la nici una din acestea nu s-au păstrat atîtea urme de pari ca aici. Aceste urme de pari care se păstrează pe marginea locuinței indică sigur forma ei inițială.

Spre această locuință, de a cărei formă ovală neregulată nu ne putem îndoi, ar trebui să-și îndrepte atenția D. A. Krainov care susține că toate locuințele trebuie să fi fost perfect dreptunghiulare așa cum sînt cele de la Timonovka [1].

[1] D. A. Krainov, *Жилища Тимоновской палеолитической стоянки*, în *SA*, XXV, 1956.

De asemenea cred că nu are dreptate în această problemă I. G. Şovkoplias, care a cercetat şi publicat locuinţele paleolitice de la Mezin [1] şi a ajuns la concluzia că toate locuinţele paleolitice trebuie să fi fost mici şi rotunde în plan ca cele de aici.

La Mezin locuinţele sînt într-adevăr rotunde şi mici, după cum rezultă din materialele publicate de dînsul. După alte materiale însă, rezultă că sînt şi locuinţe ovale, neregulate mai mici sau mai mari, depinzînd probabil de numărul de oameni din colectivul respectiv şi de tehnica de construcţie ce le era cunoscută acestora.

Tot în regiunea Cernăuţi în punctul Voronoviţî, A. P. Cernîş a descoperit o locuinţă paleolitică. În acest punct descoperit încă de Ambrojevici prin 1920 a făcut săpături şi P. I. Boriskovski în 1947—1948.

Aşezarea de la Voronoviţî [2] are două niveluri de cultură, aparţinînd paleoliticului superior. Stratul de sus se află între 1,60—2,15 m adîncime de la suprafaţa solului. În acest strat s-a găsit locuinţa paleolitică alveolată, ovală, cu lungimea de 3,50 m şi maximum de lăţime de 2,45 m.

În partea de răsărit, locuinţa se îngustează mult şi se presupune că aici a fost intrarea.

În podea s-au găsit două vetre de foc, una centrală, mai mare, şi alta alături, mai mică.

Vatra mare (1,60 × 1,30 m) puţin alveolată era umplută cu cenuşă, cărbuni, fragmente de oase arse şi cîteva pietre puternic arse. Două dintre aceste pietre erau aşezate intenţionat pe fundul vetrei.

Asemenea vetre alveolate şi căptuşite cu pietre s-au găsit şi la noi pe valea Bistriţei în punctul Bistricioara, fără a putea însă deosebi urmele vreunei locuinţe.

În afara locuinţei de la Voronoviţî s-au găsit încă 15 vetre de foc, majoritatea dintre acestea (8 din 15) fiind dispuse în cerc în jurul locuinţei. Celelalte vetre, excluzînd una, formează parcă un al doilea cerc şi sînt probabil dispuse în jurul altei locuinţe care însă intra sub peretele săpăturii.

Petele de cenuşă şi cărbuni de pe aceste vetre ating grosimea de 0,15 m. Construcţia acestei locuinţe e interesantă şi se deosebeşte de construcţia celorlalte cunoscute pînă acum. Dacă în Kostenki [3] şi Kostenki IV [4] (pe Don) sau la Puşkari [5] (pe Desna) vetrele de foc se întind în lanţ una după alta la distanţe aproape egale pe mijlocul locuinţei, aici vetrele de foc sînt răspîndite în jurul alveolării centrale a locuinţei. S-ar putea ca toate acestea să formeze un singur complex de locuire după cum presupune A. P. Cernîş.

Prin modul de răspîndire a acestor vetre din jur, locuinţa de la Voronoviţî se deosebeşte de toate cele cunoscute pînă acum.

Pînă în prezent pe Nistru se cunosc puţine locuinţe paleolitice, dar descoperirile lui A. P. Cernîş din ultimul timp au adus multe date noi.

Locuinţă ca cea din Molodova V nivelul III de locuire unde s-au păstrat 64 urme de pari, nu are analogii între locuinţele paleolitice cunoscute pînă acum.

De asemenea locuinţa paleolitică de la Voronoviţî I înconjurată de opt vetre de foc este un tip nou de construcţie în paleoliticul superior.

În domeniul paleoliticului din R.S.S. Moldovenească date şi materiale noi, avem nu numai în problema locuinţelor. În general, pe Nistru, unde înainte de Revoluţie se cunoşteau

---

[1] I. G. Şovkoplias, *Жилища Мезинской стоянки*, în *KSIA*, Kiev, 6, 1956.
[2] A. P. Cernîş, *Палеолитическая стоянка Вороновицы I*, în *KS*, 63, 1956.
[3] P. P. Efimenko, *Костенки I*.
[4] A. N. Rogacev, *Костенки IV*.
[5] P. I. Boriskovski, *op. cit.*, p. 1; M. Bitiri, *Contribuţia arheologiei sovietice în problema locuinţelor paleolitice*, în *SCIV*, 2, 1958.

numai două puncte paleolitice, se cunosc acum mai mult de 200 puncte şi aşezări care se referă la diferite etape de dezvoltare ale paleoliticului. Cercetările făcute de A. P. Cernîş în perioada 1946—1952 şi apoi şi celelalte din ultimii ani permit o nouă interpretare cronologică mai detaliată a materialelor din aceste cercetări pentru stabilirea etapelor de dezvoltare istorică a culturii oamenilor primitivi.

Pînă în ultimii ani problemele de periodizare ale paleoliticului tîrziu de pe Nistru erau luate mecanic după schemele oamenilor de ştiinţă din Europa Centrală şi Apuseană, chiar dacă unele materiale nu intrau în aceste scheme. Aşa a făcut C. Ambrojevici care a descoperit 27 puncte paleolitice încadrîndu-le pe toate în aurignacian. La fel a procedat I. Botez, N. Florov şi N. Moroşan. Cercetătorul sovietic M. I. Rudinski, care a descoperit mai multe puncte paleolitice pe malul stîng al Nistrului, le-a încadrat de asemenea pe toate în aurignacian.

Primul care a încercat să facă periodizarea paleoliticului superior de pe Nistru a fost prof. P. I. Boriskovski care a deosebit mai multe faze de dezvoltare, cea mai veche fiind după părerea sa aurignacianul [1].

S. N. Bibikov s-a ocupat de asemenea cu această problemă, deosebind trei grupe de aşezări din perioade diferite.

După cum arată A. P. Cernîş aceste încercări de periodizare s-au făcut pe materiale culese la suprafaţă sau pe materiale din mici sondaje.

În urma săpăturilor sistematice făcute de arheologii sovietici, cunoştinţele despre dezvoltarea istoriei în această parte a Europei se îmbogăţesc din ce în ce mai mult.

Am arătat mai sus că pe Nistru s-au descoperit multe aşezări începînd cu paleoliticul inferior pînă în mezolitic.

Pentru cunoaşterea perioadelor de dezvoltare, o deosebită importanţă o au aşezările cu mai multe niveluri de cultură. Din acest punct de vedere cea mai interesantă rămîne aşezarea Molodova V cu cele 11 niveluri de cultură care începe din solutrean mergînd pînă în mezolitic.

A. P. Cernîş arată [2] că sarcina principală pentru viitor rămîne aceea de a face cercetări sistematice de teren şi de a continua studierea depunerilor cuaternare de pe Nistru, după cum şi efectuarea de săpături ample în puncte noi, pentru a putea să se stabilească definitiv cronologia paleoliticului din această parte.

În ceea ce priveşte problema paleoliticului nostru în aer liber, el a fost cercetat în ultimii ani pe valea Bistriţei în zona viitorului lac de acumulare al Hidrocentralei „V. I. Lenin" de la Bicaz.

În diferite puncte s-au descoperit aşezări cu mai multe niveluri de cultură. Pentru începuturile paleoliticului superior, menţionăm aşezarea Cetăţica I unde au apărut urme ale culturii szeletiene, iar pentru succesiunea celorlalte culturi, amintim aşezarea Bistricioara unde, pe o adîncime de circa 2,50 m de la suprafaţa solului, s-au descoperit şase nivele de cultură, începînd cu aurignacianul mijlociu şi mergînd pînă în epigravetianul cu influenţe magdaleniene.

Pentru problemele paleoliticului de pe valea Bistriţei, această aşezare are o importanţă deosebită, întrucît arată aproape întreaga periodizare a paleoliticului superior. Începînd din aurignacianul mijlociu pe această terasă e o continuitate a existenţei omului paleolitic pînă la sfîrşitul epocii paleolitice, remarcîndu-se doar întreruperi de scurtă durată.

---

[1] P. I. Boriskovski, *Основные группы палеолитических местонахождений среднего Поднестровья*, în *KS*, 26, 1949.
[2] A. P. Cernîş, *KS*, 56.

Chiar dacă nu avem aici unsprezece niveluri de cultură şi nici locuinţe paleolitice, putem totuşi face o paralelă între Bistricioara şi Molodova V din punctul de vedere al importanţei lor pentru problemele de periodizare ale paleoliticului superior, fiecare însă pentru teritoriul unde e situată.

Din punct de vedere al materialelor diferenţa între aceste puncte e mare, întrucît profilul culturii materiale e altul. Aici şi în general pe valea Bistriţei noi nu avem solutrean şi magdalenian. Totuşi se remarcă o influenţă magdaleniană atît la Bistricioara cît şi în punctul Bofu V.

Tot în ultimii ani cu ocazia săpăturilor de pe valea Bistriţei, în urma cercetărilor de teren, C. S. Nicolăescu-Plopşor a descoperit la o înălţime de 1350 m pe Ceahlău, prima aşezare swideriană din ţara noastră. În urma săpăturilor efectuate acolo, institutul nostru dispune în prezent de o frumoasă colecţie de vîrfuri swideriene, nuclee şi alte unelte caracteristice pentru această cultură.

Descoperirea acestei aşezări la o atare înălţime a trezit un viu interes în rîndul oamenilor de ştiinţă din acest domeniu.

Prof. P. I. Boriskovski, care a văzut aceste materiale cu prilejul vizitei sale la noi, şi-a exprimat părerea că apariţia acestora la o atare înălţime, este o enigmă.

Materialele provenite din săpăturile de pe valea Bistriţei se află încă în studiu. Primele rezultate sumare au apărut şi vor apare curînd în rapoartele preliminare, apoi mai tîrziu va apare monografia privind cercetările din zona viitorului lac de acumulare al Hidrocentralei „V. I. Lenin" de la Bicaz.

O amănunţită paralelă între paleoliticul Moldovei şi paleoliticul R.S.S. Moldoveneşti, atît în ceea ce priveşte succesiunea culturilor materiale cît şi interpretarea lor geocronologică ar duce la rezultate ce ar interesa ambele părţi.

M. BITIRI

O NOUĂ COPIE A SOSANDREI LUI CALAMIS ŞI UN ATELIER DE COPII SCULPTURALE LA BAIA

În termele romane de la Baia s-a descoperit recent (Mario Napoli, *Una nuova replica, della Sosandra di Calamide*, în *Boll. d'arte*, 1954, p. 1—10) o replică aproape intactă a statuiei cunoscută în general sub numele de „Aspasia", identificată de unii critici cu Afrodita Sosandra a lui Calamis. Această replică e deosebit de interesantă, nu numai prin faptul că este singura copie de mărime naturală (înălţimea 1,87 m) şi în foarte bună stare de conservare a unui original vestit, dar şi pentru că fiind lăsată neterminată — din pricina unor crăpături ale marmurii, vizibile şi azi — ne obligă să admitem un atelier local de copii sculpturale ; pe baza datelor oferite de săpătură, acest atelier ar fi funcţionat pe la începutul secolului III e.n. Ca singură copie de mărime naturală a unui original pierdut, statuia din Baia permite reluarea în discuţie, pe noi baze, a problemei uneia dintre cele mai frumoase tipuri statuare create în jurul anului 460. În această privinţă, după un scurt examen critic al celorlalte copii cunoscute pînă acum, precum şi a reconstituirii încercate de W. Amelbung, autorul ajunge la concluzia că replica de la Baia este foarte fidelă originalului şi că ne oferă posibilitatea de a înţelege limpede valoarea acestei creaţii. Dar nimic nu ne spune şi nici nu ar putea să ne spună în ceea ce priveşte atribuirea ei lui Calamis, şi e logic, pentru că personalitatea unui artist nu poate reieşi niciodată din copii.

20 – c. 3041

Referitor la cealaltă problemă, atelierul de copii în care această statuie (împreună cu un Hermes de mai mică importanță) pare să fi fost lucrată, autorul dă într-o scurtă notiță, detalii de cel mai mare interes, și anume: într-o încăpere a aceluiași edificiu unde s-a găsit statuia (care nefiind terminată, nu fusese expusă, ci lăsată provizoriu într-un colț), au fost găsite diferite bucăți de statui de gips, nu însă fragmente, ci părți tăiate din forme de tipar. Aceste bucăți, provenind de la diferite statui sînt suficiente pentru a dovedi aci existența neîndoielnică a unui atelier de copii.

E inutil să insistăm asupra importanței acestei descoperiri unică în felul ei. Se descoperiseră pînă acum tipare și mulaje de tot felul și din toate timpurile pînă la senzaționala descoperire a pretinsului atelier al lui Fidias la Olimpia. Existența însă a unor copii în gips făcute direct după originale vestite din bronz, era pînă acum numai o ipoteză admisă de toată lumea, dar nedovedită de datele săpăturilor.

Descoperirea de la Baia aduce o contribuție fundamentală la complexa problemă a copiilor romane, cercetată azi cu precădere spre a fi clarificată și precizată. De aceea așteptăm cu interes studiul anunțat despre gipsurile găsite în atelier.

GABRIELLA BORDENACHE

ALEXANDER HÄUSLER, *Die Felszeichnungen der Kamennaja Mogila bei Melitopol und die megalithischen Einflüsse in Südrussland.* Extras din *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Ges.-Sprachw.*, VII/2, 1958, p. 497—518.

Dintre numeroasele descoperiri de desene rupestre făcute în ultimii ani pe teritoriul U.R.S.S., autorul se opreşte asupra remarcabilelor reprezentări ale complexului de la Kamennaia Moghila, pentru a le aşeza într-un cadru mai larg, pornind de la numeroasele publicaţii apărute la Moscova şi Kiev. Grotele şi copertinele masivului din valea rîului Molocinaia, în mare parte prăbuşite, poartă diferite reprezentări de animale, oameni, desene geometrice etc., executate în diferite tehnici.

Din punct de vedere stilistic şi al locului unde se află, A. Häusler, urmînd pe Danilenko[1] împarte întregcomplexul de la Kamennaia Moghila în şase grupe stilistice, dintre care grupa a treia este cea mai bogată. Acesteia îi aparţin numeroasele figuri geometrice. O atenţie deosebită este acordată reprezentării „mamutului" care a şi dat numele grotei respective. A. Häusler comparînd „mamutul" cu celelalte reprezentări de mamut cunoscute, socoteşte interpretarea ca neîntemeiată, cu atît mai mult cu cît la Kamennaia Moghila nu există indicii pentru o vîrstă paleolitică.

Problema datării precise a reprezentărilor de la Kamennaia Moghila nu poate fi socotită ca rezolvată şi trebuie admis că reprezentările sînt mai mult sau mai puţin contemporane, căci nu s-au putut constata suprapuneri, prezenţa alături a compoziţiilor naturalistice şi geometrice fiind posibilă. La părerea lui Rudinski că pietrele cu urme de şlefuire ar putea fi utilizate pentru datare, A. Häusler remarcă faptul că în nici un caz nu s-a putut stabili că acestea au apărut secundar pe pietre. Admite că nu pot fi mai vechi decît neolitice, dar cum răspîndirea lor în timp şi spaţiu este foarte mare, socoteşte că nu permit o datare precisă.

Tot atît de dificilă este şi datarea pietrelor cu „cupe" dar cum acestea îşi au cea mai largă răspîndire în neolitic, A. Häusler crede că o bună parte din desenele rupestre se pot data în această vreme. Mai aminteşte că în sudul U.R.S.S. se mai cunosc pietre cu „cupe", între altele la Razmariţin într-un grup de kurgane şi la Petrovka, unde au apărut pe pereţii interiori ai unei ciste de piatră. Deşi A. Häusler pomeneşte mai departe şi cupele de pe stela de la Simferopol, am mai putea adăuga şi cele trei pietre cu cupe găsite în grupul de kurgane de la K'azanki[2] precum şi cupele ce apar împreună cu desene rupestre — figuri umane şi geometrice etc. în regiunile Pleven şi Trojan din Bulgaria[3].

---

[1] V. M. Danilenko, *Про наскельни зображения Кам'яної могили*, în *Arheologhia*, Kiev, IV, 1950, p. 79 şi urm.

[2] A. A. Scepinski, *Новая антропоморфная стела эпохи бронзы в Крыму*, în *SA*, 2, 1958, p. 143.

[3] V. Mikov, *Скални изображения от България*, în *Izvestiia-Institut*, V, 1928—1929, p. 291—307.

În a doua parte a articolului, A. Häusler se ocupă de problema documentării celui mai vechi „scris". Aduce în discuţie desenele rupestre din Horezm asupra cărora socoate că trebuie păstrată rezervă, datarea şi interpretarea lor nefiind asigurată pentru moment. Mai aminteşte şi un alt grup de monumente din spaţiul nordpontic, anume diversele semne de pe vase ale culturii srubnaia (a doua jumătate a mil. II), care trebuie deosebite de ornamente. Cum acestea se găsesc în morminte dar şi în aşezări, nu mai pot fi socotite simboluri ale cultului morţilor, iar repetarea lor pe acelaşi vas face neprobabilă interpretarea ca semn de proprietate. A. Häusler crede că prin înmulţirea descoperirilor de acest fel s-ar putea face legătura cu semnele-litere ale sciţilor. Gravurile de la Kamennaia Moghila nefiind destul de clare pentru a li se putea atribui un caracter de scris fac pe A. Häusler să socoată că trebuie avută în vedere posibilitatea ca acestea să reprezinte simboluri cultice, semne dătătoare de putere sau cu puteri vindecătoare.

Ultima parte a articolului şi cea mai importantă tratează influenţele megalitice în sudul U.R.S.S. Pleclnd de la opinia lui Rudinski că desenele de la Kamennaia Moghila au la bază o influenţă megalitică autorul caută să vadă întrucît poate fi vorba acolo de o asemenea influenţă. Problema acestei influenţe fusese deja soluţionată de Tallgren în special pentru Caucazul de nord-vest şi A. Häusler aminteşte elementele comune Caucazului şi culturii megalitice din vestul Europei, cărora li se atribuie importanţă în legătură cu cultul morţilor.

Ca aparţinînd aceleiaşi lumi a ideilor megalitice socoteşte A. Häusler şi imaginile antropomorfe din piatră admiţînd posibilitatea existenţei într-o vreme anterioară în spaţiul nordpontic a numeroşi menhiri. De la descoperirea la sfîrşitul secolului trecut la Belozerka (Kerson) a lespezilor — unele antropomorfe — care acopereau înmormîntări ale culturii mormintelor cu ocru, numărul acestora a crescut mereu. Şi A. Häusler se opreşte asupra recentelor descoperiri de la Pervomaevka.

Lîngă satul Pervomaevka [1], r. Verchnerogacíksk, reg. Kerson, într-o movilă au apărut trei lespezi fasonate, dintre care cea mijlocie zăcea peste groapa mormîntului care conţinuse probabil un schelet chircit. În umplutură s-au găsit urme de ocru şi fragmente ceramice ale culturii iamnaia sau katakombnaia. Lespedea centrală antropomorfă se apropie de piesele amintite de la Belozerka ca şi cea de lîngă Novo-Filippovka (Melitopol) care s-a găsit într-o movilă cu mormînt iamnîi şi aminteşte că placa antropomorfă ca şi altele din morminte de la Novo-Filippovka provin de la Kamennaia Moghila.

A doua stelă de la Pervomaevka [2], r. Verchnerogaciksk, reg. Zaporojie s-a găsit în movilă deasupra mormîntului unui copil aparţinînd vremii culturii iamnaia-katakombnaia.

A. Häusler remarcă faptul că stelele antropomorfe acopereau mereu o groapă de mormînt şi nu erau aşezate vertical deşi aceasta pare posibil în unele cazuri. Numai că la o examinare mai atentă se observă că aproape toate lespezile antropomorfe sînt lucrate în aşa fel ca partea inferioară să fie înfiptă în pămînt. În plus o bună parte din aceste stele au reprezentări pe ambele feţe.

În legătură cu prezenţa lespezilor antropomorfe în movilă, autorul aminteşte descoperirile mai vechi de la Krivoi Rog. Unul din menhirii de acolo pare a fi stat deasupra unui kurgan scitic, deci presupune A. Häusler în poziţie secundară, în timp ce al doilea s-a găsit într-un kurgan de la sfîrşitul neoliticului în imediata apropiere a unei gropi de jefuitori. Dar menhirii de la Krivoi Rog nu pot fi înglobaţi în această serie de statui-menhiri de care se deosebesc tipologic; mai mult, cel de-al doilea citat poartă gravate nişte semne-litere foarte apropiate de cele de pe una din statuile „scitice" de la Krasnodar [3] iar la centură un

[1] V. I. Kaniveţ, *Курган раннего бронзового века у с. Первомаевки на Херсонщине*, în *KSIA Kiev*, 5, 1955, p. 75—77.

[2] G. T. Titenko, *Каменная стела из с. Первомаевки*, în *KSIA Kiev*, 5, 1955, p. 78—79.

[3] A. A. Miller, *Новый источник к изучению связи Скифии с Кавказом*, în *IRAIMK*, IV, 1925, p. 107, fig. 6.

„ciucure" asemănător cu cel de pe statuia tot „scitică" de la Jdanovsk [1].

În continuare este amintită şi stela din apropiere de Simferopol (Krasnaia Gorka) care acoperea groapa unui copil, folosită probabil secundar. De aici autorul trage concluzia că în cele mai multe cazuri, statuile menhir au fost folosite la acoperirea gropilor de morminte — în cea mai mare parte de copii. Această întrebuinţare a lor o leagă de obiceiul larg răspîndit la sfîrşitul neoliticului din sudul U.R.S.S. de a se acoperi gropile mormintelor cu bîrne de lemn, plăci de piatră sau grămezi de piatră. Mai aminteşte că o stelă asemănătoare cu cea din primul kurgan de la Pervomaevka s-a găsit printre lespezile ce înconjurau mormîntul 21 de la Mariupol. Pentru a-şi întări presupunerea aduce analogii pentru folosirea secundară a stelelor din Germania centrală.

Oprindu-se asupra statuii-menhir de la Hamangia, A. Häusler remarcă prezenţa colierului „Zeiţei morţilor" constatînd că spre deosebire de cele mai multe piese din Franţa, la Hamangia braţele sînt clar conturate, un obicei ce pare să se fi răspîndit din Italia peste ţara noastră pînă în sudul Uniunii Sovietice. Compară statuia noastră cu cele de la Belogrudovka, şi în ceea ce priveşte poziţia mîinilor, cu piesele de la Pervomaevka. De fapt credem că numai cu una din piese, întrucît prima nu le are reprezentate. Mai aminteşte stela de la Kapustino care se pare s-a găsit în poziţie verticală lîngă un mormînt cu schelet chircit, în parte distrus. În aceeaşi serie A. Häusler înscrie cele trei stele antropomorfe de la Tiritake pe care le apropie şi ca dată de cea de la Kapustino, precum şi o piesă din Muzeul Raional Novocerkask. De asemenea aminteşte statuia-menhir de la Bahcisarai (Crimeia) scoasă de plug de pe un kurgan. Pe aceasta, sub braţe — de fapt sub centură — sînt înfăţişate două siluete omeneşti, elemente ce apar ades în materialele din Franţa. În legătură cu aceasta, autorul aşază şi figura semicirculară care apare în cromlechul de la Verbovka.

[1] A. I. Meliukova, *Каменная фигура скифа-воина*. în *KS*, XLVIII, 1952, p. 125 şi urm., fig. 39.

A. Häusler mai crede că o supravieţuire a statuilor-menhir este documentată prin stelele antropomorfe din secolele V—IV î.e.n. din Crimeia şi Regatul Bosporan ; de asemenea prin figurile antropomorfe scito-sarmatice dintre care unele crede că se vor dovedi cu mult mai vechi decît s-a socotit pînă acum. Noi socotim că aceasta se va putea face însă numai odată cu împingerea înapoi a datei celui mai vechi akinakes — element care apare aproape pe toate statuile „scitice".

Pentru spaţiul nordpontic, prin folosirea secundară, autorul trage concluzia prezenţei statuilor-menhir care după formă şi conţinut aparţin domeniului megalitic mediteran-atlantic. Aduce în discuţie şi kurganul cu cromlech din lespezi cu decor geometric de la Verbovka ce aparţine probabil culturii iamnaia, astfel socotind că se poate face mai uşor legătura prin recunoaşterea influenţelor megalitice venite din sud asupra mormintelor cu ocru. În sudul U.R.S.S. mai sînt descoperiri care ar putea fi discutate. Între acestea socoate A. Häusler unele ornamente de pe vase ale culturii katakombnaia care ar putea fi puse în legătură cu motivul ochilor, atît de obişnuit în cercul megalitic.

Astfel există un număr însemnat de exemple pentru influenţa domeniului ideilor megalitice la sfîrşitul neoliticului nordpontic. Pentru desenele de la Kamennaia Moghila pe baza celor publicate pînă acum A. Häusler socoate că nu se poate încă stabili, deşi acest lucru este în cadrul posibilului. La tratarea influenţelor megalitice mai pomeneşte şi cultura megalitică a Volhîniei unde este vorba de o grupă a amforelor globulare care cunoaşte între altele înmormîntări în ciste, menţionînd într-un caz două pietre de tip menhir, în al doilea o lespede cu indicaţii antropomorfe. În concluzie, la Kamennaia Moghila A. Häusler vede mai degrabă urmele unei activităţi artistice neolitice. Asemănările cu desenele paleolitice sînt numai întîmplătoare, după cum şi socotirea lor ca documente ale primului scris nu poate fi luată în consideraţie. Descoperirile recente din sudul U.R.S.S. în special pentru coasta Mării Negre, documentează influenţa unor curente megali-

tice din spaţiul atlantic-mediteranean. Numai că absenţa descoperirilor la est de Germania centrală împiedică documentarea pătrunderii influenţei vestmegalitice peste Europa centrală spre est.

La sfîrşit autorul mai adaugă şi stela antropomorfă de la Natalivka făcînd o apropiere între reprezentarea arcului cu acela de pe cista de la Göhlitzsch (Germania centrală). Figura înfăţişată deasupra centurii o socoate ca reprezentare schematică a zeiţei dolmenilor, iar pe spate sub centură vede reprezentarea unei cornute mari, aşa cum apare pe lespedea de la Züschen (Hessen). Nouă ni se pare mai degrabă a fi vorba de prelungirea coloanei vertebrale şi de reprezentarea bazinului. Autorul nu este de acord cu Danilenko care socotise stela de la Natalivka cimmeriană şi o comparase cu cele de la Belozerka, care ar fi mai noi decît cultura iamnaia. Dar după cercetarea descoperirilor de la Belozerka făcută de A. Häusler, mormintele cu stele sînt mai vechi decît mormintele cu ceramica iamnaia şi sînt chiar ceva mai vechi decît mormintele cu ace-ciocan. Astfel toate stelele pomenite şi din punct de vedere cronologic aparţin epocii marii răspîndiri a influenţelor megalitice. Dar A. Häusler nu ne spune clar de ce socoate acele morminte cu stele de la Belozerka mai vechi, căci dacă înţelegem să admitem din cauza deteriorării antice a unora dintre ele, că au fost folosite secundar, nu înţelegem de ce ar fi mai vechi decît mormintele culturii iamnaia. Chiar dacă am aduce în discuţie piesa asemănătoare de la Mariupol, aceasta nu face parte din grupul mare de morminte de acolo care sînt mai vechi decît cele ale culturii iamnaia.

Ceea ce ni se pare că a neglijat autorul este o încercare de grupare cronologică mai strînsă a stelelor antropomorfe, acest lucru permiţînd a se stabili cît timp durează perioada în care se simt influenţele megalitice, nouă părîndu-ni-se că la un moment dat unele elemente de influenţă megalitică au o dezvoltare independentă în lumea stepei răsăritene.

Cu ocazia publicării stelei antropomorfe de la Kazanki r. Bahcisarai amintită mai sus, Scepinski [1] împarte stelele antropomorfe în două grupe : din prima fac parte piesele de la Novo-Filippovka, Pervomaevka (Kerson) şi Belozerka, pe care le socoteşte ca aparţinînd vremii culturii iamnaia, bazîndu-se probabil pe faptul că piesa de la Novo-Filippovka s-a găsit într-o movilă cu mormînt iamnîi, iar cea de la Pervomaevka într-o movilă în al cărei pămînt s-au găsit fragmente ceramice ale culturii iamnaia sau katakombnaia. În grupa a doua Scepinski aşază piesele de la Belogrudovka, Natalivka, Pervomaevka (Zaporojie), Kapustino, Tiritake şi Kazanki, datate din vremea de trecere de la cultura iamnaia la katakombnaia. Această datare e permisă de faptul că piesa de la Pervomaevka s-a găsit într-un mormînt din vremea de trecere de la iamnaia la katakombnaia.

Noi am încerca să mergem ceva mai departe şi să vedem dacă monumentele pe care le cunoaştem pînă în prezent nu permit cumva o grupare mai strînsă a lor, adăugînd la exemplarele de pe teritoriul Uniunii Sovietice şi pe cele de pe teritoriul ţării noastre care ni se par a face parte din aceeaşi mare categorie de monumente.

În grupa I, adică a lespezilor mai degrabă rectangulare cu colţuri rotunjite şi cu oarecare indicaţie de antropomorfism prin profilarea capului, păstrăm piesele din prima grupă a lui Scepinski la care adăugăm piesa de la Mariupol şi pe cea de la Gherla (r. Gherla, reg. Cluj) [2] descoperită în 1903 într-o cărămidărie. Aceasta din urmă reprezintă un exemplar mai evoluat din prima grupă, avînd şi indicaţii de sîni.

În grupa a II-a ar intra piesele de la Kapustino şi Tiritake la care lespedea în general trapezoidală are partea superioară lată, îngustîndu-se în jos, o uşoară profilare a capului, cu indicaţii de ochi, nas, gură şi sîni (la Kapustino şi la două din piesele de la Tiritake), cu reprezentarea braţelor pornind din umeri oblic spre abdomen (la cele trei piese de la

[1] A. A. Scepinski, *op. cit.*, p. 145—146.

[2] Orosz Endre, *Egy osköri köbálvány Szamosújvárról*, în *AÉ*, XXIV, 1904, p. 405—408; V. Pârvan, *La „statue-menhir" de Hamangia*, în *Dacia*, II, 1925, p. 422, fig. 1.

Tiritake) şi colier (la Kapustino şi una din piesele de la Tiritake).

În grupa a III-a am încerca să facem o înscriere pornind în primul rînd de la poziţia braţelor. Am obţine astfel la început statuia-menhir de la Hamangia [1] care are braţele uşor îndoite din cot şi palmele spre abdomen. În al doilea rînd ar urma statuia de la Kazanki unde braţele, redate ca şi la Hamangia numai pe faţa statuii, se îndoaie din cot în unghi drept, palmele atingîndu-se. Aceeaşi poziţie a braţelor, dar cu braţele şi antebraţele reprezentate pe feţele laterale, pe faţa anterioară fiind reprezentate numai palmele faţă în faţă, se întîlneşte la piesa din Muzeul Novocerkask. În al treilea rînd, ar urma stela de la Pervomaevka (Zaporojie) la care braţele sînt îndoite din cot cu antebraţele în sus, palmele întîlnindu-se pe piept. În sfîrşit în grupa a IV-a ar urma stelele de la Natalivka, Belogrudovka şi Baia de Criş (r. Brad, reg. Hunedoara) [2], cu braţele îndoite din cot şi antebraţele în sus pe piept, dar fără ca palmele să se atingă.

În linii mari înscrierea este valabilă tipologic şi credem şi cronologic, dar mai trebuie să ţinem seama şi de prezenţa sau absenţa unor elemente reprezentate pe statui. Dacă pentru grupele I şi a II-a situaţia este relativ simplă, în grupa a III-a situaţia este mai dificilă. Din punct de vedere al periodizării, sîntem de acord cu Scepinski pentru datarea în vremea culturii iamnaia a grupei I. În ceea ce priveşte grupa a II-a, stela de la Kapustino a fost găsită într-un mormînt pe care Danilenko îl socoteşte katakombnaia. Or, aceasta pare mai veche decît Pervomaevka (Zaporojie) care este datată sigur la trecerea de la iamnaia la katakombnaia. Dar stela de la Pervomaevka pare a reprezenta un copil, şi cum are şi o formă diferită, pare a ocupa un loc deosebit. În grupa a III-a, avem impresia că piesa de la Hamangia [3] — care stă desigur în legătură cu morminte cu ocru precum şi cu o grămadă de pietre, începe sau mai degrabă încheie o serie. Comună grupei a III-a este prezenţa centurii, excepţie făcînd iarăşi Pervomaevka (Zaporojie). Reprezentările de tălpi de asemenea se întîlnesc numai în grupa a III-a, şi anume la Hamangia, la una din piesele de la Belogrudovka şi la piesa din Muzeul Novocerkask. În legătură cu aceasta nu trebuie uitată prezenţa numeroaselor tălpi de la Kamennaia Moghila precum şi un interesant text din Herodot IV § 82 în care se pomeneşte de o stîncă în apropiere de fluviul Tyras pe care se vede urma piciorului lui Herakles. Dificilă este interpretarea acestor reprezentări de tălpi care apar atît în regiunea ce ne interesează, inclusiv Caucazul cît şi în dolmenele din Franţa sau în desenele rupestre scandinave, interpretările date pînă în prezent [4] nefiind nici pe departe mulţumitoare.

Ar mai fi de amintit că la Hamangia şi Natalivka sînt marcate şi unele particularităţi anatomice — coloană vertebrală [5], omoplaţi, iar la Natalivka şi coaste. Noi credem că şi la piesa de la Novocerkask ceea ce socotea A. Häusler ca transformare a colierului ar putea reprezenta de fapt coaste.

Pornind de la acest fapt, ni se pare că autorul studiului ce ne preocupă vorbeşte prea mult despre zeiţa morţilor sau a dolmeni-

---

[1] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 22 şi urm., fig. 4—6.

[2] Téglás Gábor, *Bányászszobrok a Dáciai aranyvidékről*, în *AÉ*, V, 1885, p. 16—20; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 422, fig. 2.

[3] Din informaţiile primite de la D. Berciu relese că statuia-menhir reprezintă cel de-al treilea moment în construcţia tumulului de la Hamangia şi deci este posterioară celor două morminte cu ocru aflate acolo.

[4] Ebert, *RL*, IV—1, p. 162; Sverre Marstrander, *New Rock-carvings of Bronze-age Type in the District of Trõndelag, Norway*, în *Congrès Zürich*, 1950, p. 245.

[5] V. Canarache, *Consideraţii asupra unei statui inedite din timpul orînduirii comunei primitive în Dobrogea*, în *SCIV*, IV, 1953, p. 713. Deci nu este vorba de un cordon care ar uni colierul cu centura cum credea V. Pârvan, *op. cit.*, p. 426 sau de o curea cum crede Danilenko, *Докиммерийской проблемий* în *Arheologhia*, Kiev, V, 1951, p. 223 şi nici de o tresă cum voia s-o interpreteze A. M. Tallgren, *Sur les monuments mégalithiques en Caucase occidental*, în *ESA*, IX, 1934, p. 42.

lor. Ni se pare că cel puțin pentru stelele de la Belogrudovka, Natalivka sau Baia de Criș nu poate fi vorba de o zeiță. Mai mult, la Hamangia — pentru care cea mai apropiată analogie este Natalivka — ni se pare că surprindem momentul cînd imaginea antropomorfă își schimbă sensul. Pentru că dacă la Hamangia mai întîlnim încă topoare reprezentate sub sau lîngă omoplați — deci de nefolosit în chip practic — găsim totuși și topoare prinse la centură. La Natalivka însă atît toporul cît și arcul sînt reprezentate chiar lîngă palmele mîinilor. Și tot în grupa a III-a, cum am mai spus, apar reprezentate particularitățile anatomice pe care cu greu ne vine să le punem în legătură cu reprezentarea unei divinități.

Și pentru că poziția brațelor pare a avea un oarecare sens, socotim că poate nu este lipsit de interes faptul că în cele mai multe din mormintele culturii iamnaia, cei înmormîntați aveau brațele întinse de-a lungul corpului pentru ca în perioada mai tîrzie a mormintelor cu ocru, poziția brațelor să fie mai variată.

Pentru piesele cele mai evoluate din grupa a III-a, am avea de subliniat asemănarea dintre una din piesele de la Belogrudovka și cele trei piese de la Baia de Criș, unde cum observase și Danilenko [1] apare un adevărat „harnașament", a cărui piesă caracteristică este o bandă lată în relief de-a lungul coloanei vertebrale, care pare a reprezenta un sac atîrnat de curelele care — la Baia de Criș — se prind în față de centură. Numai că piesele din Transilvania par a avea capul tăiat. Făcînd comparația cu forma capului piesei de la Belogrudovka, care apare foarte puțin depășind linia umerilor, am putea crede că piesele de la Baia de Criș sînt nefinisate, adică numai sculptarea feței lipsește. Și ipoteza nu este lipsită de probabilitate căci chiar dacă două din cele trei piese sînt fragmentare, partea superioară se păstrează la toate și nicidecum nu pare a fi suferit vreun accident care să ducă la pierderea capului. De asemenea la Baia de Criș apare remarcabil redat toporul de luptă prins în centură la șoldul stîng, la toate trei piesele. Ni s-a părut mai greu de explicat prezența statuilor-menhir în Transilvania unde nu cunoaștem morminte cu ocru de tipul răsăritean. Totuși avem în Transilvania o statuie — menhir de tipul cel mai vechi — Gherla — și trei piese — la Baia de Criș — de tipul cel mai evoluat.

Chiar dacă sîntem de acord cu autorul în privința apariției statuilor-menhir în legătură cu pătrunderea influenței megalitice — pe ce cale rămîne a se stabili în viitor — trebuie să subliniem totuși că aceste monumente prezintă o evoluție a lor în lumea stepei răsăritene pentru că pînă în prezent, nu se poate stabili o paralelă cu monumentele central și vest europene. De asemenea nu credem că în general poate fi vorba de o folosire secundară a lor.

Iar în privința plasării în timp, chiar dacă se verifică datarea mai veche a stelelor de la Belozerka față de mormintele cu ceramică iamnaia, poate că este vorba de iamnaia tîrzie și deci este probabil ca piesele de la Belozerka să fie puse în legătură cu iamnaia veche așa cum socoate Scepinski pentru întreaga lui primă grupă. Pentru grupa a II-a nu poate fi vorba decît de iamnaia tîrzie sau trecerea la katakombnaia, pentru ca grupa a III-a să fie datată în perioada timpurie katakombnaia. Datarea tuturor stelelor în vremea marii răspîndiri a influențelor megalitice în lumea veche, ni se pare prea vagă. Căci dacă se pun în legătură cu cultura amforelor globulare, acestea nu pot fi legate decît de cultura iamnaia tîrzie, iar creșterea importanței toporului de luptă este pus tot în legătură cu o perioadă mai tîrzie — katakombnaia.

Readucerea în discuție a influențelor megalitice în răsărit este de mare importanță chiar dacă nu se poate încă stabili pe ce cale au pătruns. Unele legături sînt evidente, și încă Tallgren [2] făcuse apropierea între ceramica găsită în dolmenele din Caucaz și ceramica Bernburg precum și cu ceramica megalitoidă în Germania sudică. Pe de altă parte stele funerare gen menhir s-au găsit în special

[1] V. M. Danilenko, *op. cit.*, p. 222—223.
[2] A. M. Tallgren, *op. cit.*, p. 28.

în mediu Bernburg[1] de care sînt legaţi şi menhirii simpli şi de la care se pare s-au transmis la purtătorii ceramicii cu şnur şi cu amfore globulare[2] care poate le-au vehiculat spre răsărit. Dar cum statuile-menhir din Germania centrală nu sînt decît imitaţii şi probabil şi ultimii reprezentanţi ai celor apusene[3] este greu de făcut legătura cu grupul nostru de monumente cu care au comun numai ideea care a stat la bază, dar care au evoluat apoi independent.

Credem că din cele expuse mai sus reiese clar deosebitul interes al studiului lui A. Häuler, cu atît mai mult cu cît problemele discutate se referă şi la monumente de pe teritoriul patriei noastre.

A. D. Alexandrescu

DORO LEVI, *Attività della Scuola Archeologica Italiana di Atene nell'anno 1954 — Festos*, în *Boll. d'Arte*, aprilie-iunie 1955, p. 141—164.

Săpăturile Şcolii arheologice italiene în Creta s-au desfăşurat în 1954 la palatul minoic şi în cartierul de locuinţe de la Phaistos, continuînd campaniile precedente şi dînd la iveală noi complexe interesante. Concomitent cu dezvelirea monumentelor s-a efectuat şi restaurarea lor, opera de consolidare şi restaurare ocupînd un loc foarte important în activitatea colectivului. Astfel s-a procedat la repararea palatului cu lespezi de alabastru, s-au înlocuit treptele distruse ale scării nr. 76, s-au reconstituit şi consolidat zidurile şi pereţii, evitîndu-se distrugerea resturilor şi dînd palatului un aspect cît mai apropiat — în limita posibilului — de înfăţişarea impunătoare din vechime.

Lucrările de dezvelire au fost îngreunate de existenţa unui material de umplutură asemănător mortarului (calcestruzzo), utilizat de cei care au reconstruit palatul în diverse faze, pentru a nivela şi astupa ruinele fazei anterioare.

Săpăturile întreprinse la palatul minoic de la Phaistos în 1954 au reuşit să stabilească legătura între încăperile săpate în campaniile trecute, şi au făcut să apară cu claritate patru palate minoice suprapuse, primele trei din Minoicul Mijlociu I şi II (Kamares), iar al patrulea, fondat în ultima fază a Minoicului mijlociu, a durat pînă în Minoicul tîrziu.

Printre descoperirile interesante din palat se numără şi aceea din încăperea numerotată LIV, în care s-a găsit o banchetă destul de largă, înaltă de 0,35 m de la nivelul podelei, cu două lespezi de calcar la cele două extremităţi, aşa încît are aspectul unui pat. Peretele de deasupra patului e ornamentat cu stuc albastru, ca şi pereţii altor încăperi, iar podeaua, acoperită în întregime cu stuc, a oferit o surpriză, fiind parţial pictată cu elemente cvadrilobate, cu contur dublu de culoare roşie cărămizie. Această frescă precede cu cîteva secole pe cele cunoscute pînă acum (şi este desigur cea mai veche podea pictată). Pe bancheta menţionată s-au găsit patru vase, dintre care unul cu decor spiraliform în alb, galben şi roşu pe fond negru în formă de sosieră cu cioc şi cu două torţi laterale pe buză. Încăperea LIV e de altfel foarte bogată în material ceramic de forme şi întrebuinţări variate, printre care semnalăm prezenţa unui vas în formă de ceainic, dintr-o pastă gălbuie foarte fină, cu angobă albă, ce se încadrează într-o categorie ceramică puţin cunoscută, întrucît primele exemplare de acest fel şi-au făcut apariţia abia în campania precedentă.

O descoperire importantă este aceea a două turnuri de pază aşezate chiar la una dintre intrările palatului. Ele aparţin primului şi celui de-al doilea palat (M.M. I—II) şi existenţa lor infirmă ipoteza larg răspîndită că palatele minoice nu aveau fortificaţii, ipoteză elaborată pe baza concepţiei despre thalasocraţia cretană şi acceptată pînă la descoperirile din 1954. De asemenea s-a dovedit greşită considerarea palatelor minoice drept palate-oraş, cu alte cu-

[1] Waldtraut Schrickel, *Westeuropäische Elemente im Neolithikum und in der frühen Bronzezeit Mitteldeutschlands*, I. Teil Text, Leipzig, 1957, p. 33.
[2] *Ibidem*, p. 44.
[3] *Ibidem*, p. 53.

vinte palate care să adăpostească atît pe conducători, cît şi pe cei mai mulţi dintre subordonaţi. În realitate, atît la Phaistos cît şi în jurul celorlalte palate din Creta s-au găsit cartiere de locuinţe mai modeste, ce dau centrelor respective caracterul unor aşezări de tip urban. Începerea săpăturilor în sectorul locuinţelor a fost determinată la Phaistos de construirea unei şosele în apropierea ruinelor palatului. S-a lucrat astfel la 8 complexe de locuinţe, dar condiţiile de lucru au fost dificile, întrucît se suprapun mai multe niveluri de vieţuire, mergînd din perioada primului palat pînă în epoca elenistică tîrzie. În general locuinţele au fost greu de delimitat. Încăperile au dat la iveală un bogat material ceramic, iar unele dintre ele aveau podeaua de stuc.

Descoperirile de la Phaistos din 1954 scot în relief faptul că şi în regiuni sau staţiuni cercetate amănunţit şi îndelung din punct de vedere arheologic, deci acolo unde se credea că s-au putut preciza în mod sigur anumite concluzii, continuarea cercetărilor poate aduce noi date importante pentru interpretările istorice.

Carmen Radu

J. D. BEAZLEY, *Attic Black-Figure Vase-Painters*, Oxford, at the Clarendon Press, 1956, XVI + 851 p.

Volumul este rodul unor îndelungate şi fecunde studii pe care prof. John Beazley, le întreprinde de aproape treizeci de ani asupra ceramicii atice cu figuri negre.

Caracterul lucrării este acela al unui catalog; e drept, un catalog în care sînt înscrise aproape toate vasele sau fragmentele atice cu figuri negre, răspîndite în muzeele mari şi mici de pe glob. Autorul a sistematizat acest imens material, în parte inedit, supunîndu-l criticii şi erudiţiei sale neîntrecute şi organizîndu-l pe grupe şi categorii stilistice şi formale. Metoda sa de lucru a fost aceeaşi ca şi în cunoscutul volum *Attic Red-Figure Vase-Painters*, Oxford, 1942, şi ca de altfel în toate lucrările sale privind ceramica atică, căreia Beazley i-a dedicat cea mai mare parte a talentului şi muncii sale. Vasele au fost grupate împreună după criterii foarte riguroase, autorul căutînd să redea prin clasificarea sa personalităţile variate ale diverşilor pictori ceramişti, cît şi şcolile şi influenţele pe care le-au creat. Deşi precisă, sistematica lui Beazley este totuşi suficient de elastică pentru a permite distincţia între operele unui maestru şi acelea ale elevilor săi apropiaţi, sau ale şcolii sale de acelea înrudite cu ea (astfel există grupul vaselor aparţinînd direct pictorului, acela a tovarăşilor săi de atelier, acela a vaselor pictate „în maniera sa" şi — în fine — grupele vag înrudite cu el).

Lucrarea, lipsită de ilustraţii, are un caracter aproape exclusiv tehnic; introducerile înseşi la fiecare capitol, foarte rezumative, lasă impresia unei prezentări critice de bibliografie. Lucrul este firesc dacă ne gîndim la imensitatea materialului utilizat. Totuşi, chiar din punctul de vedere stilistic şi formal, pe care autorul şi l-a impus cu stricteţe în acest volum, regretăm absenţa unor indicaţii de cronologie. În afara ordinei de aşezare a pictorilor, ea însăşi destul de aproximativă, nu există în acest manual nici o indicaţie de cronologie absolută sau relativă. E adevărat că unele precizări, rare dealtminteri, se găsesc în *The Development of Attic Black-Figure*, Berkeley California, 1951, lucrare care poate servi drept introducere la volumul recent apărut. Totuşi cîteva puncte de reper cronologic, îndeosebi pentru principalele opere, ar fi fost deosebit de preţioase. În această materie se aşteaptă de atîta timp un tabel care să înlocuiască acela atît de valoros, dar totuşi învechit, pe care Payne, *Necrocorinthia*, Oxford, 1931, p. 344, l-a dat pentru ceramica atică timpurie.

Catalogul prezentat de Beazley este aproape complet, cu două excepţii, asupra cărora autorul atrage atenţia în introducere: prima este aceia a vaselor *lekythoi*, studiate de E. C. H. Haspels în *Attic Black-Figured Lekythoi*, Paris, 1936; a doua se referă la grupa vaselor thyrrheniene, despre care Dietrich von Bothmer, de la Metropolitan Museum, pregăteşte un studiu monografic. În afara acestor două mari excepţii, lucrarea recentă a

prof. John Beazley cuprinde întregul material cunoscut pînă în prezent [1]. Volumul începe cu o mică grupă de vase, *earliest black-figured* din ultimele decade ale secolului VII î.e.n. în care se încadrează şi pictorul amforei Nettos urmează apoi perioada timpurie a stilului figurilor negre (*early black-figured*), dominată de pictorul Gorgonei, de acela al grupului comaştilor şi de Sophilos, apoi pictorii din grupul cupei de la Siana, după care Clitias (decoratorul vasului François), Nearchos şi grupul vaselor tirrheniene; urmează Lydos (la acest capitol se găsesc interesante observaţii şi puncte de vedere în problema delimitării stilului său de acel al lui Sakonides); capitolul următor aparţine lui Exekias şi pictorilor influenţaţi de el, cuprinşi în grupul E; urmează Amasis; apoi cupele micilor maeştri (în care Beazley a inclus şi cupele „Droop"); în sfîrşit alte categorii mai mărunte de cupe; seria se continuă cu pictorii Nikosthenes şi Pamphaios, după care urmează grupul manieriştilor; numele de *Lysippides painter*, a fost dat de Sir John Beazley pictorului care a decorat cu figuri negre unele vase avînd pe o parte figuri negre iar pe alta figuri roşii, atribuite înainte lui Andokides, care rămîne astfel exclusiv un pictor de scene cu figuri roşii; două capitole sînt închinate lui Antimenes şi „fratelui" său Psiax, după care urmează un lung capitol pentru ceilalţi pictori de vase din a doua jumătate a secolului VI î.e.n. şi unul consacrat grupului Leagros, contemporan cu vasele cu figuri roşii timpurii; prima parte a volumului se încheie cu seria vaselor cu figuri negre, decorate de pictorii stilului cu figuri roşii. În partea a doua sînt examinate vasele mici, grupate mai mult pe forme decît pe stiluri. Lucrarea se termină cu un *appendix* cuprinzînd lista pentru καλοί care apar pe vasele cu figuri negre, precum şi cu cinci indexuri complete.

Noul volum al prof. John Davidson Beazley face parte din acea categorie de lucrări care devin clasice chiar din momentul apariţiei lor.

Petre Alexandrescu

[1] Pentru Romînia autorul cunoaşte vasele colecţiei Kalinderu, prin intermediul publicaţiei lui E. Coliu, nu însă mica, dar valoroasa colecţie a dr. G. Severeanu (cu excepţia unei cupe din grupul comaştilor, pe care i-a comunicat-o R. M. Cook : vezi Petre Alexandrescu, *Eine Komastenschale in der Sammlung Dr. G. Severeanu — Bukarest*, în *Dacia*, III, 1959 — sub tipar). O parte din această colecţie a fost publicată într-o revistă romînească; Dr. G. Severeanu, *Les skyphoi collection dr. G. Severeanu*, în *MPMB*, 1937, 1—2, p. 27—39.

H. E. DEL MEDICO, *À propos d'une mosaïque découverte à Istanbul*, *Byzantinoslavica*, XVI, 2, 1955, p. 255—264.

În vara anului 1954, săpîndu-se pentru fundaţiile noului palat al Municipalităţii din Istanbul, la vest de moscheia Şehzade şi la circa 400 m sud de apeductul lui Valens, s-a descoperit un mozaic pavimentar din secolul IV e. n. El aparţinea unei *villa* romane, pe locul căreia s-a înălţat mai tîrziu o construcţie bizantină. Dintre reprezentările mozaicului cea mai interesantă este aceea a unui medalion octogonal, în care se vede un bărbat avînd în spate un coş cu ouă şi în mîna stîngă doi cocoşi, pe care-i duce la tîrg. În faţa lui se află inscripţia ΕΥΦΡΑΣΙΣ, care a fost interpretată ca indicînd numele personajului. Mozaicul e în curs de studiu, o comunicare asupra lui fiind prezentată în septembrie 1955, la al X-lea congres internaţional de studii bizantine de la Istanbul, de către directorul muzeului de antichităţi din acel oraş.

Înainte de a afla cuprinsul comunicării, H. E. Del Medico, pe baza informaţiilor pe care le are, crede că Εὐφράσιος e nume propriu şi anume acela al stăpînului fermei romane unde a fost făcută descoperirea. Autorul încearcă să-l identifice pe acesta cu un *magister officiorum*, gal de origine, despre care Ammianus Marcellinus (XXVI, 10,8) ne informează că deţinea o astfel de funcţie înaltă în timpul lui Valentinianus, după aceea retrăgîndu-se la vila sa, nu departe de apeductul lui Valens. În acest chip, mozaicul descoperit la Istanbul capătă un înţeles mult mai adînc decît ar părea în realitate, iar data lui e fixată în anii 367—368.

Fără a socoti că e vorba de unul şi acelaşi personaj, notăm că într-o inscripţie funerară de la *Axiopolis* se află un nume identic în legătură cu un creştin, care, probabil, a jucat un rol însemnat în viaţa din secolul al IV-lea a cetăţii, fiind înmormîntat alături de martirii locali : Chiril, Chindeas şi Thasius (*Dacia*, nouvelle série, I, 1957, p. 280). Forma sincopată Εὐφράσιος a numelui grec Εὐφράσις nu înseamnă numai decît că acesta n-ar fi fost un grec, ci un gal creştin, după cum presupune H. E. Del Medico pentru inscripţia de la Constantinopol.

Ion Barnea

IORDANKA CIANGOVA, Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав (O clădire cu caracter comercial lîngă zidul de sud al incintei de la Preslav) în *Izvestiia Institut*, XXI, 1955, p. 233—290.

În acest articol sînt prezentate pe larg rezultatele săpăturilor dintre anii 1950—1955, efectuate în sectorul zidului de sud al incintei de la Preslav, unde au fost descoperite ruinele unei clădiri cu 18 încăperi, dispuse în lungime una după alta. În afară de una, toate încăperile aveau intrarea în partea de sud. Lungimea totală a clădirii măsura 107 m iar camerele aveau dimensiunile de 5 × 4,60 m.

Deasupra ruinelor zidurilor se afla un nivel arheologic cu o grosime de 0,50—0,70 m, în care s-au găsit fragmente de vase feudale timpurii, diferite unelte şi arme de metal, circa 100 vîrfuri de săgeată, fragmente de brăţări şi de vase de sticlă, fusaiole de plumb şi de lut, între care şi una vopsită în stilul ceramicii colorate de la Preslav, o aplică în formă de inimă, un sigiliu datat de autoare în secolul XI aparţinînd unul anume Iulian, precum şi o monedă de la Ioan Tzimiskes. După părerea cercetătoarei bulgare atît sigiliul cît şi moneda au căzut în acest strat, imediat după distrugerea zidurilor dacă nu chiar în timpul distrugerii. Partea superioară a acestui strat a fost deranjată de cîteva gropi de ars piatra de var datînd din timpul stăpînirii turceşti.

În continuare, pînă la o adîncime de 1—1,10 m se găseşte un alt strat sărac în inventar, în schimb conţinînd o oarecare cantitate de chirpic şi cărămizi.

Acest strat continuă să apară pînă la o adîncime de 8,10 m dar, de data aceasta, el este foarte bogat în ce priveşte inventarul. Pe podeaua încăperilor, unde se opreşte stratul, se găsesc, între altele, numeroase vase întregi şi întregibile. Materialul ceramic este reprezentat de amfore, urcioare, căni, oale-borcan, ceşti şi capace. Amforele, în formă de pară, sînt modelate dintr-o pastă bine aleasă. Pe umerii uneia dintre ele sînt realizate în pasta crudă două rozete asemănătoare acelora de pe amforele din cartierul manganiţilor din Constantinopol dar şi cu o rozetă imprimată pe umerii a două amfore sferoidale descoperite, în ţara noastră, la Bisericuţa-Garvăn (vezi I. Barnea, *Amforele feudale de la Dinogetia*, *SCIV*, 1—2, 1954, p. 515, fig. 1, 7—8).

Pe umerii altei amfore sînt zgîriate în pastă arsă, cu caractere greceşti, cuvintele Του. Δημητρ.

Urcioarele găsite pe fundul încăperilor sînt împărţite de către cercetătoarea bulgară în 4 tipuri. În primul dintre ele sînt încadrate urcioarele de dimensiuni mai mari (înălţimea între 0,24 m şi 0,495 m) arse oxidant sau reducător, dar toate smălţuite verde-oliv. În al doilea tip sînt cuprinse urcioarele arse la negru, de asemenea smălţuite verde-oliv, avînd însă dimensiuni mai mici (înălţimea între 0,15 şi 0,22 m). Din al treilea tip face parte un urcior bitronconic cu pereţii groşi, în timp ce din al patrulea tip fac parte urcioarele cu umerii lăsaţi, avînd cîte o toartă al cărui capăt superior se opreşte la jumătatea gîtului. Acestea din urmă sînt ornamentate, prin incizare cu motive geometrice iar unele dintre ele sînt şi smălţuite.

Oalele-borcan, în mare, aparţin celor două specii caracteristice epocii feudale timpurii : a) vase din pastă nisipoasă arse oxidant şi decorate pe corp cu linii orizontal-incizate, b) vase din pastă curată arse reducător care sînt cunoscute sub numele de vase de tip

Saltovo-Maiaţk. În materialul ceramic recoltat din săpătură se întrezăresc diferitele tradiţii : antică sau bizantină, slavă şi răsăriteană. În legătură cu influenţa răsăriteană merită să fie reţinut un *grifon*, desenat pe un vas, care aminteşte de arta sasanidă.

Mărcile de olar sînt multe şi variate. În trei cazuri sînt reliefate cîte două mărci pe fundul aceluiaşi vas.

Lipsa vetrelor de foc cît şi materialul descoperit în încăpere o îndreptăţesc pe Ciangova să presupună că această clădire a îndeplinit rolul unor magazine comerciale. De altfel după presupunerea autoarei în această parte a cetăţii a existat o piaţă unde, în secolul X—XI, s-a desfăşurat o intensă viaţă comercială.

Clădirea a fost construită în secolul X şi a dăinuit pînă în prima jumătate a secolului XI.

Petre Diaconu

LISTA PRESCURTĂRILOR FOLOSITE IN REVISTĂ

ACMIT	— *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania*, Cluj, I—VI, 1926—1931—1938.
AÉ	— *Archaeologiai Értesitő.*
AEM	— *Archaeologisch Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich.*
AISC	— *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Cluj, I—V, 1928—1948.
AJA	— *American Journal of Archaeology.*
AK	— *Archaeologiai Közlemények.*
AkadÉrt	— *Akadémiai Értesitő.*
AnnÉp	— *Année Epigraphique.*
AntHung	— *Antiquitas Hungarica.*
AR	— *Arheologické Rozhledy.*
ArchCl	— *Archeologia Classica.*
ArchHung	— *Archaeologia Hungarica.*
AthenMitt	— *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, Athenische Abteilung.
AVSL	— *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Braşov, Sibiu, 1843—1941.
BCMI	— *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, I — XXXVIII, Bucureşti.
BerRGK	— *Deutsches Archäologisches Institut.*
BSA	— *Annual of the British School at Athens.*
BSH	— *Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique*, Bucureşti, 1912—1947.
BSNR	— *Buletinul Societăţii Numismatice Romîne*, Bucureştl, I—XLI, 1904—1947.
CIL	— *Corpus Inscriptionum Latinarum* . . . .
CRAI	— *Comptes Rendus des Séances.* Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.
DA	— *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines sous la direction de Ch. Daremberg et Edm. Saglio.*
Dacia	— *Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, I—XII, 1924—1947; N.S., I, 1957; II, 1958.
DIR	— *Documente privind istoria Romîniei*, Bucureşti, 1951.
DissPann	— *Dissertationes Pannonicae.*
*Dolg*Cluj	— *Dolgozatok— Travaux de la section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie*, Cluj, I—X, 1910—1919.
*Dolg*Szeged	— *Dolgozatok — Travaux de l'Université Fr. Joseph*, Szeged.
ED	— *Ephemeris Dacoromana*, Bucureşti-Roma, I—X, 1923—1945.
ErdMúz	— *Erdélyi Múzeum.*
ErdMúzÉvk	— *Az Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve.*
ÉTTK	— *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből.*

LISTA PRESCURTĂRILOR FOLOSITE IN REVISTĂ

ACMIT — *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania*, Cluj, I—VI, 1926—1931—1938.
AÉ — *Archaeologiai Értesitő.*
AEM — *Archaeologisch Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich.*
AISC — *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Cluj, I—V, 1928—1948.
AJA — *American Journal of Archaeology.*
AK — *Archaeologiai Közlemények.*
AkadÉrt — *Akadémiai Értesitő.*
AnnÉp — *Année Epigraphique.*
AntHung — *Antiquitas Hungarica.*
AR — *Arheologické Rozhledy.*
ArchCl — *Archeologia Classica.*
ArchHung — *Archaeologia Hungarica.*
AthenMitt — *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, Athenische Abteilung.
AVSL — *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Braşov, Sibiu, 1843—1941.
BCMI — *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, I — XXXVIII, Bucureşti.
BerRGK — *Deutsches Archäologisches Institut.*
BSA — *Annual of the British School at Athens.*
BSH — *Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique*, Bucureşti, 1912—1947.
BSNR — *Buletinul Societăţii Numismatice Romîne*, Bucureşti, I—XLI, 1904—1947.
CIL — *Corpus Inscriptionum Latinarum.*
CRAI — *Comptes Rendus des Séances.* Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.
DA — *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines sous la direction de Ch. Daremberg et Edm. Saglio.*
Dacia — *Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, I—XII, 1924—1947; N.S., I, 1957; II, 1958.
DIR — *Documente privind istoria Romîniei*, Bucureşti, 1951.
DissPann — *Dissertationes Pannonicae.*
*Dolg*Cluj — *Dolgozatok—Travaux de la section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie*, Cluj, I—X, 1910—1919.
*Dolg*Szeged — *Dolgozatok — Travaux de l'Université Fr. Joseph*, Szeged.
ED — *Ephemeris Dacoromana*, Bucureşti-Roma, I—X, 1923—1945.
ErdMúz — *Erdélyi Múzeum.*
ErdMúzÉvk — *Az Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve.*
ÉTTK — *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből.*

FoliaArch	— *Folia Archaeologica. Archaeologia Hungarica. A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Kiadványai. Acta Archaeologica Muzei Nationalis Hungarici.*
Glasnik-Sarajevo	— *Glasnik Hrvatskih zemalijkih muzeja u Sarajevu.*
IAK	— *Известия Археологической комиссии.*
IGAIMK	— *Известия Государственной Академии истории материальной культуры.*
IGB	— *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae.*
IGRR	— *Inscriptiones graecae ad Res Romanas pertinentes.*
ILS	— Dessau, *Inscriptiones latinae selectae.*
IOSPE	— Latischew, *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.*
IRAIMK	— *Известия Российской Академии истории материальной культуры.*
Izvestiia-Institut	— *Izvestiia — Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare.*
JHS	— *The Journal of Hellenic Studies.*
Közlemények-Cluj	— Közlemények az Erdélyi nemzeti Múzeum érem-és régiségtárából.
KS	— *Краткие сообщения Института истории материальной культуры.*
KSIA Kiev	— *Краткие сообщения Института археологии,* Kiev.
Materiale	— *Materiale arheologice privind istoria veche a RPR,* vol. I (1954); *Materiale și cercetări arheologice,* vol. II (1956), vol III (1957), vol. IV (1957), vol. V (1958).
MIA	— *Материалы и исследования по археологии СССР.*
PIR	— *Prosopographia Imperii Romani. Saec. I—II—III.*
PPS	— *Proceedings of the prehistoric Society.*
PZ	— *Prähistorische Zeitschrift.*
Quaderni-Limes	— *Quaderni dell'Impero. ser. „Il limes romano".*
RA	— *Revue archéologique.*
RE	— Pauly-Wissova, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.*
REG	— *Revue des Études Grecques.*
RIR	— *Revista Istorică Romînă,* București, I—XVII, 1931—1947.
SA	— *Советская археология.*
SCIV	— *Studii și cercetări de istorie veche,* București.
*SCȘ*Cluj	— *Studii și cercetări științifice,* Cluj.
SCN	— *Studii și cercetări de numismatică,* București.
SE	— *Советская этнография.*
VDI	— *Вестник древней истории.*
WPZ	— *Wiener Prähistorische Zeitschrift.*
ZfE	— *Zeitschrift für Ethnologie.*

I. P. 2, c. 3041

Lei 12.—